І. Р. Вихованець

Граматика української мови

Синтаксис

І. Р. Вихованець

Граматика української мови

Синтаксис

Затверджено Міністерством освіти України як підручник для студентів філологічних факультетів вузів

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1993

ББК 81.2УКР-923
В54

Рецензенти:

д-р філол. наук *Н. Ф. Клименко*
(Ін-т мовознавства АН України),
д-р філол. наук *М. Я. Плющ*
(Київський пед. ін-т)

Головна редакція літератури з українознавства
та соціогуманітарних наук

Головний редактор *М. С. Тимошик*

Редактор *Л. Л. Щербатенко*

Вихованець І. Р.
В54 Граматика української мови. Синтаксис: Підручник.— К., Либідь, 1993.— 368 с.
ISBN 5-325-00174-4.

У підручнику розглядаються основні питання синтаксису сучасної української мови: типи синтаксичних одиниць та їх функції, синтаксичні зв'язки, семантико-синтаксичні відношення. Інтерпретацію багатьох синтаксичних явищ подано у світлі функціональної теорії.

Системно викладено аспекти вивчення синтаксичних одиниць і передусім речення. Висвітлено формально-синтаксичну, семантико-синтаксичну і комунікативну організацію речення, а також структурування його парадигм. Детально проаналізовано сукупність синтаксем як мінімальних синтаксичних одиниць, функціонування словосполучень тощо.

Для студентів філологічних факультетів вузів.

В $\frac{4602020100-106}{224-93}$ 56-93 **ББК 81.2УКР-923**

ISBN 5-325-00174-4

ПЕРЕДМОВА

У сукупності лінгвістичних дисциплін, що викладаються на філологічному факультеті університетів і педінститутів України, синтаксису належить центральне місце. У синтаксичному ярусі — завершальній ланці мовної структури — знаходять функціональну оцінку всі засоби мови й мовлення. Тому створення підручника синтаксису сучасної української мови стало першорядним завданням українського мовознавства. Дотепер підручника сучасної української мови для студентів філологічних факультетів університетів, ще не було створено. Пропонований підручник являє собою першу спробу задовольнити потреби студентів філологічних факультетів як університетів, так і педінститутів України.

Перед автором постало складне завдання — вирізнити з-поміж різноманіття підходів до вивчення синтаксису ті теоретичні ідеї і положення, які найповніше відбивають сучасний стан синтаксичної науки і мають більшу пояснювальну силу. Особливу увагу звернуто на питання, що перебувають тепер у центрі зацікавлень теоретиків-синтаксистів і отримують неоднозначні розв'язання. Адже до неодмінних завдань вищої філологічної освіти входить прилучення студентів до сучасного стану лінгвістичної думки. У підручнику поєднано усе цінне, апробоване, яке пов'язане з вітчизняною лінгвістичною традицією, і ті безперечні здобутки, що їх внесли до мовознавчої скарбниці лінгвісти інших країн.

У підручнику певною мірою застосовано принципи функціонального аналізу синтаксичних явищ. Функціональний аналіз допомагає рельєфніше показати вершинний характер синтаксису у мовній системі, його підпорядкування двом визначальним функціям мови — комунікативній і когнітивній. Необхідність вивчення синтаксичної будови мови з позицій функціоналізму викликана й тим, що останній переборює наявні в теорії традицій-

ного синтаксису вияви еклектики у висвітленні ряду синтаксичних явищ, вносить істотні корективи щодо виділення системи синтаксичних одиниць, їх ієрархії та функцій.

Доцільність вибору функціонального та інших підходів до вивчення синтаксису української мови зумовлюється об'єктивними і суб'єктивними чинниками. З об'єктивних чинників укажемо на потребу пізнати й осмислити синтаксис у поняттях, які б спроможні були охопити внутрішню єдність синтаксичних одиниць і категорій, ієрархічні відношення між ними, виявити вихідні і похідні синтаксичні одиниці. Суб'єктивні чинники виявляються в існуванні різних поглядів на синтаксис, в обгрунтуванні відповідної синтаксичної концепції. Ці погляди можуть різною мірою відбивати об'єктивні характеристики досліджуваних синтаксичних об'єктів.

Упродовж книги акцентовано на фундаментальних поняттях синтаксису: синтаксичних одиницях та їх функціях, синтаксичних зв'язках і семантико-синтаксичних відношеннях. До основних завдань функціонального синтаксичного аналізу належить також виділення елементарних синтаксичних одиниць (до того ж у формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному планах) і дослідження закономірностей їх ускладнення.

Одним із здобутків сучасної синтаксичної теорії є розмежування аспектів вивчення синтаксичних одиниць, передусім речення як основної синтаксичної одиниці. Ці аспекти стосуються, зокрема, формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної і комунікативної організації речення. Відповідно до зазначених аспектів маємо різні синтаксичні об'єкти, які розрізнено в підручнику і термінологічно.

У дев'яти розділах висвітлено основні питання синтаксису сучасної української літературної мови. До кожного розділу подано рекомендовану літературу, яка здебільшого охоплює найважливіші монографічні праці з теорії синтаксису української мови, а також концептуальні студії зарубіжних учених.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

§ 1. ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ

Термін «синтаксис» використовують у двох значеннях. Він стосується і об'єкта вивчення, і розділу науки про мову. Потрібно чітко розрізняти синтаксис мови і синтаксис як науку. Синтаксис мови — це синтаксична будова мови, сукупність синтаксичних одиниць та правил, які регулюють творення і функціонування синтаксичних одиниць. Синтаксис як наука — це розділ граматики, що вивчає синтаксичну будову мови, форму і зміст синтаксичних одиниць.

Визначення предмета синтаксису, як і будь-якого розділу науки про мову, зумовлюється чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку. Об'єктивними чинниками для синтаксичної науки виступають природа синтаксичних одиниць і особливості їх функціонування, а також взаємовідношення між окремими аспектами цих одиниць та їх функцій. Суб'єктивні чинники поширюються на усвідомлення важливості вивчення відповідних синтаксичних явищ, ступінь зрілості науки стосовно їх дослідження, наявність чи відсутність впливів інших наук на опрацювання методів синтаксичного аналізу, продовження або відмова від традицій історичного розвитку синтаксичної науки. Суб'єктивні чинники, які впливають на визначення предмета синтаксису, видозмінюються залежно від суспільних обставин та індивідуальних відмінностей дослідників, а отже, предмет синтаксису не становить незмінної, назавжди усталеної сутності. Розуміння предмета синтаксису в різні періоди розвитку синтаксичної науки і дослідниками різних лінгвістичних шкіл і напрямків звичайно не збігається. Користуючись тією самою назвою, синтаксисти можуть застосовувати її до не тотожних об'єктів дослідження або до різних способів вивчення тих самих об'єктів. Порівняймо розуміння предмета синтаксису за часів виділення його як окремого розділу граматики і за нашого часу, наприкінці двадцятого сторіччя. Термін «син-

таксис» (від грецького слова syntaxis — побудова, зв'язок, з'єднання), вперше використаний у 3 ст. до н. е. стоїками — представниками філософської школи епохи еллінізму, однієї з відомих шкіл в історії лінгвістичних учень, стосувався тоді спостережень над логічним змістом висловлень. Тепер же предметом синтаксису є система синтаксичних одиниць, формальна і семантична структура цих одиниць, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення тощо. Сучасні наукові концепції нерідко розрізняються переліком синтаксичних одиниць, кваліфікацією синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень та інших понять синтаксису.

В україністиці набуває поширення вчення про три синтаксичні одиниці: мінімальну синтаксичну одиницю (компонент речення чи словосполучення), речення і словосполучення. Здебільшого мінімальні синтаксичні одиниці являють собою компоненти, що матеріально репрезентуються найвищими морфологічними одиницями — частинами мови та сукупністю їх форм. Тому в граматичній системі мови синтаксис правомірно розглядають як вищий граматичний рівень, який стоїть над морфологічним.

Отже, синтаксис вивчає, з одного боку, сукупність синтаксичних одиниць, а з другого — правила функціонування цих одиниць. Фундаментальними поняттями синтаксису є синтаксичні одиниці, а також тісно пов'язані з ними синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення.

§ 2. СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ

У сучасному українському мовознавстві набуває поширення вчення про три синтаксичні одиниці: речення, словосполучення й мінімальну синтаксичну одиницю. Речення і словосполучення є синтаксичними одиницями-конструкціями, а мінімальна синтаксична одиниця функціонує як компонент речення або словосполучення. Речення — основна синтаксична одиниця й найбільша одиниця в мовній системі. Після речення як найбільшої мовної одиниці ми залишаємо сферу мови й потрапляємо у сферу мовлення.

Речення виражає модально-часові значення: значення реального факту, що стосується теперішнього, минулого, майбутнього часу, а отже, співвідноситься з моментом

мовлення, або значення ірреальності, зокрема спонукальності, гіпотетичності чи бажальності, напр.: *Ти груди краєш поглядом дитини, Печеш і мучиш, рідний краю мій, П'яниш, як жоден на землі напій...* (М. Рильський); *Перші здавлені акорди Задрижали в тьмі* (Г. Чупринка); *Україно моя, моя люба Вкраїно, Чим я втішу тебе, чим тебе заспокою?* (П. Тичина); *Просніться, люди!* (Л. Костенко); *Якби дерева уявить могли Убивчу лють сокири і пили (Це значить — людську лють), то скам'яніли б, Камінним листям нас би затовкли* (Д. Павличко); *Хотів би я злетіти в небеса, Позбутися ваги земного тіла* (Д. Павличко).

Синтаксична сутність речення виявляється в комплексі граматичних значень, співвіднесених з актом мовлення й позицією (комунікативним наміром) мовця. Такий комплекс граматичних значень багато синтаксистів називають предикативністю, звичайно об'єднуючи в цій реченнєвій категорії категорії часу й модальності. У цьому розумінні предикативність відбиває стосунок змісту речення до дійсності (реальність чи нереальність, необхідність чи ймовірність, можливість чи неможливість тощо). Отже, відповідно до категорії предикативності як визначальної реченнєвої ознаки речення являє собою в системі синтаксичних одиниць предикативну одиницю.

Досить виразно постає відмінність речення від іншої синтаксичної одиниці-конструкції — словосполучення. Ця відмінність полягає в належності їх до різнорідних одиниць: предикативної одиниці (речення) і непредикативної одиниці (словосполучення). Тісно пов'язаними з ознакою предикативності / непредикативності виступають функції речення і словосполучення. Речення виконує функцію комунікативної одиниці, тоді як словосполученню не притаманна ця функція.

Інші відмінності двох синтаксичних одиниць-конструкцій варто кваліфікувати як не загальні, тобто такі, що не охоплюють усієї сукупності речень і словосполучень. Хоча й потрібно зауважити, що ці відмінності нерідко належать до істотних. Наприклад, до істотних, але не загальних ознак речення і словосполучення належить кількісний склад їх компонентів. Якщо речення може бути однокомпонентним, то словосполучення складається принаймні з двох компонентів, пор.: *Смеркає; Тихо; Ранок* і *веселий хлопець, гарно співати, брат і сестра*. Відомо, що можлива однокомпонентність речення та мінімальна двокомпонентність словосполучення не може правити за роз-

різнювальну ознаку цих синтаксичних конструкцій у всіх випадках їх функціонування. До того ж однокомпонентність речення не становить його типової характеристики, а наявність двох головних членів (підмета і присудка) формує ядро реченнєвих конструкцій, саме з ними пов'язаний найповніший граматичний вияв речення як основної синтаксичної одиниці, напр.: *Я йду* (П. Тичина); *Серденько мліє* (Г. Чупринка); *І засміялась провесінь* (Л. Костенко); *Ніч була ясна* (Д. Павличко).

На противагу синтаксичним одиницям-конструкціям — реченню і словосполученню мінімальна синтаксична одиниця є їх складником, тобто функціонує в межах речення або словосполучення. Мінімальні синтаксичні одиниці виділяються на основі синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Це два ряди мінімальних синтаксичних одиниць, які стосуються відповідно формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структур речення. Формально-синтаксичну структуру простого речення відображають синтаксичні зв'язки й виділювані на їх основі компоненти речення — головні і другорядні, а його семантико-синтаксична структура зумовлюється семантико-синтаксичними відношеннями й виділюваними на їх основі компонентами-синтаксемами, що позначають взаємовідношення предметів і явищ позамовної ситуації (див. розділ VIII).

Синтаксичні одиниці в ієрархічному плані посідають неоднакове місце. Підкреслимо ще раз, що основною синтаксичною одиницею виступає речення, якому підпорядковані мінімальна синтаксична одиниця і словосполучення. Речення домінує в синтаксичній системі за діапазоном функцій, а також за характером формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної й комунікативної організації. У сукупності синтаксичних одиниць найпереферійніше місце належить словосполученню, яке вказує на розчленоване позначення певного елемента дійсності і складається з двох чи більше компонентів, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком. Спробуємо тепер дати короткі визначення трьох взаємопов'язаних синтаксичних одиниць — речення, словосполучення й мінімальної синтаксичної одиниці.

Речення — предикативна синтаксична одиниця, а отже, основна синтаксична одиниця-конструкція, що протиставляється в синтаксичній системі мінімальній синтаксичній одиниці і словосполученню за формою і функціями, являючи собою граматично організоване поєднання

слів (або слово) та маючи певну смислову й інтонаційну завершеність. Функціонуючи в мовленні як мінімальна одиниця спілкування, воно є водночас одиницею формування й вираження думки.

Словосполучення — підпорядкована реченню непредикативна синтаксична одиниця-конструкція, граматичне і змістове поєднання двох або більше повнозначних слів (чи словоформ), яке зі змістового боку є складним найменуванням явищ дійсності, а з формально-синтаксичного — сполученням повнозначних слів за допомогою підрядного або сурядного зв'язку. Поряд із мінімальною синтаксичною одиницею воно бере участь у побудові речення.

Мінімальна синтаксична одиниця — компонент речення або словосполучення, що виділяється на основі синтаксичного зв'язку (формально-синтаксичний компонент) чи семантико-синтаксичного відношення (семантико-синтаксичний компонент).

Відмінності між трьома синтаксичними одиницями (реченням, словосполученням, мінімальною синтаксичною одиницею) виявляються передусім у граматичному плані. Це виразно простежується за речового (змістового) збігу їх компонентів. Лексична тотожність членів речення, компонентів словосполучення й компонентів складного слова (із синтаксичного боку — одного з різновидів мінімальної синтаксичної одиниці) не руйнує граматичної своєрідності синтаксичних одиниць, пор.: *Сіяли буряки* (речення) — *сіяння буряків* (словосполучення) — *бурякосіяння* (мінімальна синтаксична одиниця, наприклад, у реченні *Настала пора бурякосіяння*). Три різні синтаксичні одиниці тут називають ту саму подію, проте розрізняються елементами змісту, зумовленими граматичною будовою цих одиниць. Найрельєфніше відображає подію речення. У реченні як предикативній одиниці подію співвіднесено з мовленнєвим актом, моментом мовлення. Подію в цьому реченні мовець кваліфікує як реальний факт минулого. І навпаки, в непредикативних одиницях — словосполученні й мінімальній синтаксичній одиниці подія не пов'язана з ситуацією мовлення, тобто перебуває поза модально-часовими характеристиками.

У внутрішніх межах відповідної синтаксичної одиниці можливий поділ на великі угруповання, які нерідко вважають окремим типом синтаксичних одиниць. Наприклад, речення як основну синтаксичну одиницю поділяють на два класи — просте речення і складне речення. Просте речення — це предикативна син-

таксична одиниця, що формується однією парою головних членів (підметом і присудком) або одним головним членом (не диференційованим на підмет і присудок) і співвідноситься з ситуацією мовлення. Воно складається з декількох поєднаних синтаксичним зв'язком форм слів чи однієї форми слова, напр.: *Із цегли, із церковної стіни Шопена серце з нашими говорить...* (М. Рильський); *Ходять птиці по синю воду, По білі роси та полуниці* (А. Малишко); *Хочу тебе цілувати* (Д. Павличко); *Горй* (Л. Костенко); *Обвуглюйся* (Л. Костенко); *Дорога. Ранок. Тиша* (М. Рильський). С к л а д н е р е ч е н н я — це синтаксична одиниця, компонентами якої виступають предикативні одиниці (прості речення), поєднані певним синтаксичним зв'язком. З погляду формальної організації складне речення є об'єднанням двох чи більше предикативних частин, кожна з яких має ознаку речення — п р е д и к а т и в н і с т ь. Типовими засобами вираження синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами є сурядні й підрядні сполучники, а також сполучні слова, напр.: *Була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима* (О. Довженко); *Якщо в такий час повертається з інституту Микола Баглай, студент металургійного, то він, ясна річ, зупиниться на майдані і за звичкою послухає собор, його мовчання, послухає оту не кожному доступну «музику сфер»* (О. Гончар); *Морозиха і бандурист потонули в людському морі, яке вишумовувало навколо Савур-могили* (Б. Харчук). Розрізнювальну ознаку простого і складного речень становлять співвіднесеність із ситуацією мовлення повідомлюваного в цілому (м о н о п р е д и к а т и в н і с т ь простого речення) і співвіднесеність змісту з ситуацією мовлення кожної предикативної частини окремо (п о л і п р е д и к а т и в н і с т ь складного речення).

Синтаксичні одиниці є одиницями і мови, і мовлення. В кожній із цих сфер вони виявляють свої специфічні ознаки. У функціональному плані можна говорити й про мовні та мовленнєві сукупності синтаксичних одиниць (див. § 6 цього розділу).

§ 3. ЕЛЕМЕНТАРНІ І НЕЕЛЕМЕНТАРНІ СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ

Питання про елементарні синтаксичні одиниці належить до визначальних питань синтаксичної теорії. Необхідність понять вихідних одиниць, що стали б першо-

елементом виділюваної з численних актів мовлення системи синтаксису української мови, зрозуміла за будь-якого концептуального підходу до об'єкта дослідження. Фундаментом подібної системи виступає передусім сукупність різнорідних синтаксичних одиниць.

Типи синтаксичних одиниць визначаються на основі формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій, які у свою чергу пов'язані з синтаксичними зв'язками й семантико-синтаксичними відношеннями. Як було вказано, з-поміж синтаксичних одиниць вирізняються, з одного боку, мінімальні синтаксичні одиниці, що функціонують як компоненти речення або словосполучення, і, з другого боку, синтаксичні одиниці-конструкції (тобто речення і словосполучення), у межах яких визначаються мінімальні синтаксичні одиниці. Речення як основна синтаксична одиниця, одиниця-конструкція виступає в різних формах — простого елементарного речення, простого ускладненого речення, складного елементарного речення і складного ускладненого речення. Специфічний різновид становлять нечленовані речення, яким не властиве членування на мінімальні синтаксичні одиниці.

Одним із найважливіших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого або складного речення є виділення їх елементарних і неелементарних різновидів. Без уведення цих граматичних понять неможливе адекватне пізнання всього синтаксичного механізму, ієрархії синтаксичних одиниць і внутрішніх та зовнішніх дериваційних відношень у сфері синтаксису. У зв'язку з різними підходами до статусу синтаксичних одиниць поняття синтаксичної елементарності виявляється неодномірним. Зокрема, з формально-синтаксичного погляду варто виділити два різновиди елементарних простих речень. Перший (основний) різновид являє собою власне-формально-синтаксичний різновид елементарних простих речень. Формально-синтаксична структура таких речень формується лише конститутивними з формально-синтаксичного боку членами речення, тобто мінімумом, необхідним для того, щоб речення стало граматично оформленою синтаксичною одиницею. У такому разі до нього входять тільки головні члени речення. Подібний підхід передбачає абстрагування від усього того, що не істотне для речення як предикативної одиниці. Формально-синтаксична структура елементарного простого речення не включає навіть прислівних поширювачів, що реалізують синтаксичні потенції слів, наприклад, зумовле-

ні семантико-синтаксичною валентністю присудка другорядні члени речення. До того ж не входять до формально-синтаксичного мінімуму речення передбачувані семантикою предиката компоненти, без яких речення не може функціонувати як мінімальне повідомлення, незалежне від контексту. Відповідно до цього розуміння формально-синтаксична структура елементарного простого речення пов'язана з його двоскладністю або односкладністю. Двоскладні елементарні прості речення мають у своєму складі тільки головні члени речення — підмет і присудок, поєднані найголовнішим у структурі простого речення предикативним зв'язком. Це найтиповіша репрезентація простого речення, напр.: *І ми ідем!..* (Г. Чупринка); *Несказане лишилось несказанним* (Л. Костенко). Односкладні елементарні прості речення мають тільки один головний член, не диференційований на підмет і присудок: *Світало* (Г. Тютюнник); *Зима. Холоднеча* (М. Стельмах).

Другий різновид елементарного простого речення тісно пов'язаний із семантико-синтаксичною структурою речення, опосередкований нею. Назвемо його опосередкованою формально-синтаксичною структурою простого речення. За такої умови до складу речення входять усі іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката, тобто ті компоненти, які роблять речення мінімальним повідомленням, незалежним від контексту. Проте викликані семантико-синтаксичною валентністю предиката компоненти потрібно тут інтерпретувати не в семантико-синтаксичному, а у формально-синтаксичному плані. Отже, семантико-синтаксична валентність предиката визначає лише кількість необхідних для речення компонентів, якісний же склад цих компонентів спричинюється формально-синтаксичними засобами. Наприклад, предикат *стояти* в українській мові вимагає двох іменникових компонентів — підмета і прислівного керованого другорядного члена речення: *Діти* ***стояли*** *біля берізки.* Численну групу українських двоскладних елементарних речень, опосередкованих валентністю предиката, становлять трикомпонентні речення: *Пахне хлібом трава* (Д. Павличко); *Хай не розбудить смутку телефон* (Л. Костенко). У подібний спосіб предикат односкладного речення вимагає для розкриття свого змісту залежних іменникових компонентів: *Дівчині було сумно; Човен віднесло хвилею.* Порівняно із власне-формально-синтаксичною структурою елементарного простого речення його опосередковану формально-

синтаксичну структуру доцільно назвати розширеною формально-синтаксичною структурою, оскільки вона доповнюється керованими предикатом іменниковими другорядними членами речення.

Реальне просте речення часто містить у собі компоненти, не зумовлені валентністю предиката. Воно стає тоді простим реченням неелементарним (ускладненим). У сучасній українській мові маємо різні види синтаксичного ускладнення. Ускладнені прості речення являють собою окремий клас простих речень, виразно протиставлюваний класові елементарних речень. У клас неелементарних простих речень варто об'єднати різноманітні реченнєві побудови, яким у формально-синтаксичному плані притаманна головна ознака простого речення — монопредикативність. Найпоказовіше в ускладнених реченнях виявляється їх семантико-синтаксична специфіка, що виражається, звичайно, елементами формально-синтаксичної організації. До класу ускладнених простих речень належать конструкції з другорядними членами, не зумовленими валентністю предиката, конструкції з однорідними членами речення й под.: *Саме на клечання в гості з села приїхала бабуся* (В. Винниченко); *Плачуть і моляться білі троянди* (Л. Костенко); *Учителю, стою перед тобою* (Д. Павличко).

Від елементарних простих речень формально-синтаксичного типу відрізняються елементарні прості речення у семантичному плані. Відповідно до свого лексичного значення предикатне слово тут чітко окреслює межі семантично елементарного речення, вказує на семантичні функції залежних від предиката іменникових синтаксем [1]. Семантико-синтаксична структура елементарного простого речення зумовлюється валентним класом предиката. У сучасній українській мові семантично елементарне просте речення включає до свого складу шестивалентні — одновалентні предикати. Це означає, що максимальна кількість іменникових синтаксем в елементарному простому реченні не може виходити поза межі шести компонентів, а мінімальна кількість реалізується одним іменниковим компонентом. Предикатами з максимальною валентністю, тобто шестивалентними, виступають дієслова із значенням дії. Дієслова з шістьма залежними іменниками — непоширене явище. Дієслівний предикат зазначеного типу перед-

---

[1] Синтаксема — це мінімальна синтаксична одиниця семантичного типу, що виділяється на основі семантико-синтаксичних відношень (див. § 9—12 розділу IV, § 4—12 розділу VIII).

бачає сполучення з іменниковими синтаксемами у функціях суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного пункту руху й кінцевого пункту руху, напр.: *Ми привезли вантаж братові машиною з Луцька до Кременця.* Предикати з мінімальною валентністю здебільшого позначають стан людини або предмета, їх якісні характеристики, напр.: *Хлопчик спить; Дідусеві весело; Трава зеленіє; Дерево високе.*

Просте речення не завжди реалізується за схемою семантично елементарних простих речень. Нерідко речення об'єднуються в просте (з формально-синтаксичного боку) неелементарне (ускладнене) речення, у якому виділяється базова структура одного з вихідних елементарних речень і модифікована структура іншого елементарного речення. У неелементарних простих реченнях функціонують вторинні синтаксеми типу атрибутивних та обставинних, напр.: *Медом акацій пахне зачіплянська вуличка Весела* (О. Гончар); *Я вже давно отак Не їхав поїздом у снігову Вкраїну* (І. Драч).

У системі складного речення також слід розрізняти елементарне складне речення й неелементарне (ускладнене) складне речення. Необхідною умовою функціонування елементарних із формально-синтаксичного боку складних речень виступає наявність двох предикативних частин, звичайно поєднаних сурядним, підрядним або недиференційованим синтаксичним зв'язком, напр.: *Всі кидатимуть когось і поспішатимуть назустріч невідомому, і комусь буде жаль* (О. Довженко); *Прощання перейде колись у картини мої, розлука зів'є собі гніздо в моєму серці* (О. Довженко); *Я вірю в щастя, бо воно було* (Д. Павличко); *У світі злому і холодному, де щастя зіткане з прощань, чи ми пробачим одне одному цю несподівану печаль?* (Л. Костенко); *Хмарки біжать — Милуюся* (П. Тичина). Коли складне речення включає три або більше предикативних частин, то воно стає ускладненою складною конструкцією: *Стоїть птаха, поглядає з соборної висоти на улюблену свою з жабенятами сагу, що віддалік поблискує при місяці плесом, озирає сріблясті шатра акацій, що окутали Зачіплянку густим медвянистим духом* (О. Гончар); *Брови в Морозихи ламались, обличчям пробігали тіні, груди то здіймались, то западали — блискавка роздирала свідомість, і, дивлячись на вишню, яку не зжер вогонь, вона ще раз переживала те, що сталося...* (Б. Харчук).

Семантико-синтаксична структура елементарного складного речення визначається на основі семантико-

синтаксичних відношень між двома частинами складносурядного речення, складнопідрядного речення й безсполучникового складного речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком. Складносурядні і складнопідрядні речення як ядро складного речення розрізняються своїми семантико-синтаксичними відношеннями. Типовими для складносурядного речення є семантико-синтаксичні відношення єднальні, зіставні, протиставні й розділові, напр.: *Я йду, і одуд стежкою іде* (Л. Костенко); *Від джерела аж до моря Зомліває ріка, а над нею Заметіль сонця шумить* (Д. Павличко); *Ще назва є, а річки вже немає* (Л. Костенко); *То ревматизм розбудить, то сон поганий* (Григір Тютюнник). Семантико-синтаксичну природу елементарного складнопідрядного речення відбивають обставинні (причинові, наслідкові, цільові, умовні, допустові й под.) відношення: *Вона плаче, тому що їй важко* (О. Довженко); *Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський); *Щоб тих щасливих днів не загубити, Потрібно працювати цілий вік* (Д. Павличко); *Коли поетів буде, як машин, вони вже не ходитимуть ногами* (Л. Костенко); *І тоді якась полегкість прийшла в дівоче серце, хоча й вона вирішила більше ніколи не думати про Марка* (М. Стельмах). Неелементарні (ускладнені, багатокомпонентні) складні речення є різними комбінаціями елементарних складних речень. Вони характеризуються об'єднанням, як правило, різноманітних семантико-синтаксичних відношень між частинами елементарних складних речень, до того ж такі об'єднання виявляють неоднакову мовну й мовленнєву закріпленість.

Елементарні складні речення утворюють основу формально-синтаксичної й сементико-синтаксичної структур складного речення. З них у мовленні формується розмаїття неелементарних складних речень, у яких маємо структурне ускладнення синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами. Кожному з неелементарних складних речень властиві рівні членування — перший, другий, третій і т. ін. З-поміж цих конструкцій вирізняють такі різновиди: неелементарні складносурядні речення, неелементарні складнопідрядні речення, неелементарні складні речення з сурядністю і підрядністю, неелементарні складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком тощо.

Окремий тип синтаксичних одиниць-конструкцій скла-

дають словосполучення, які також розподіляються на елементарні й неелементарні словосполучення. Елементарні словосполучення складаються тільки з двох мінімальних синтаксичних одиниць, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком, напр.: *сонячний день, книга вчителя, цікаво розповідати, яблуні* та *груші*. Неелементарні словосполучення являють собою поєднання трьох або більше мінімальних синтаксичних одиниць, напр.: *холодна цьогорічна зима, наш талановитий онук, зеленаві хвилі південного моря.*

Найбільші складнощі викликає інтерпретація синтаксичної елементарності у мінімальних синтаксичних одиницях. Із формально-синтаксичного боку елементарна мінімальна синтаксична одиниця є окремим, виділюваним за формально-синтаксичними ознаками, компонентом, що поєднується з іншими мінімальними синтаксичними одиницями, тобто ці елементарні одиниці формує морфологічне чи синтаксичне слово. Елементарні мінімальні синтаксичні одиниці формально-синтаксичного типу визначаються на основі предикативного і підрядного синтаксичних зв'язків. Це головні і другорядні члени речення. З морфолого-синтаксичного боку мінімальна синтаксична одиниця (член речення або словосполучення, що виділяється на основі синтаксичних зв'язків) розподіляється на прості (у морфолого-синтаксичному плані елементарні) і складені (неелементарні) головні і другорядні члени речення. Неподільні з формально-синтаксичного погляду морфологічні чи синтаксичні слова (мінімальні елементарні формально-синтаксичні одиниці) можуть бути семантично неелементарними (семантично ускладненими). Неелементарні мінімальні семантико-синтаксичні одиниці (синтаксеми) розчленовуються на елементарні значення, притаманні елементарним синтаксемам. Порівняймо синтаксеми в реченнях: *Спбвивала мене матінка Сповивальцями* (А. Малишко) і *Дотеп тримають померлим* (І. Драч). У першому реченні всі чотири синтаксеми є елементарними, оскільки вони виражають елементарні синтаксичні значення, а у другому реченні синтаксема *дотеп* неелементарна, бо в ній об'єднано два елементарних значення: значення об'єкта і значення носія стану. Отже, з семантико-синтаксичного боку мінімальна синтаксична одиниця (синтаксема, яка визначається на основі семантико-синтаксичних відношень) виступає як носій далі

нечленованого в межах синтаксичного рівня мови значення (елементарна синтаксема) і як носій ускладненого значення (неелементарна синтаксема).

Потрібно розрізняти зовнішні і внутрішні вияви синтаксичної елементарності. Зовнішні вияви — це статус елементарної синтаксичної одиниці у сукупності всіх типів синтаксичних одиниць, а внутрішній вияв — вихідний різновид певної синтаксичної одиниці у її внутрішніх межах. Для розрізнення цих двох виявів синтаксичної елементарності елементарну синтаксичну одиницю (у зовнішньому плані, щодо інших типів синтаксичних одиниць, тобто одиниць-конструкцій) назвемо мінімальною синтаксичною одиницею, а вихідний (неускладнений) різновид синтаксичної одиниці у її внутрішніх межах — елементарною одиницею. Виділення мінімальних і елементарних одиниць та встановлення їх взаємовідношення з неелементарними (ускладненими) одиницями належить до найважливіших завдань синтаксичної теорії [1].

§ 4. СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ

Розглядаючи типи синтаксичних одиниць, ви, напевно, помітили, що типовим виявом синтаксичних одиниць-конструкцій є їх неоднокомпонентність. Синтаксичні одиниці-конструкції звичайно складаються з двох або більше компонентів, які перебувають у відповідному синтаксичному зв'язку. Синтаксичні зв'язки у свою чергу корелюють із семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами синтаксичних одиниць, формально їх виявляють. Тому синтаксичний зв'язок, або формальний граматичний стосунок між компонентами синтаксичної одиниці, виражений мовними засобами, становить одне з вихідних і фундаментальних понять синтаксису.

У синтаксичних одиницях-конструкціях певним синтаксичним зв'язком поєднано компоненти різної природи. Можна кваліфікувати ці компоненти як синтаксичні оди-

---

[1] Поняття елементарності посідає важливе місце в різних галузях науки. З цього приводу досить чітко висловився історик філософії Н. І. Степанов: «В історії науки елементарність ніколи не була тільки простотою, а включала в себе аспект фундаментальності, вихідності, істотності й неподільності. Ці аспекти і складають, очевидно, вихідний смисл поняття елементарності і його відносно стабільний інваріантний зміст» (*Степанов Н. И.* Концепция элементарности в научном познании. М., 1976. С. 21).

ниці меншого рангу стосовно відповідної синтаксичної одиниці вищого рангу, в межах якої реалізується синтаксичний зв'язок. У рамках синтаксичних одиниць вищого кими синтаксичними одиницями меншого рангу: 1) мінірангу синтаксичний зв'язок може здійснюватися між тамальною синтаксичною одиницею + мінімальною синтаксичною одиницею; 2) словосполученням + мінімальною синтаксичною одиницею; 3) простим реченням + простим реченням; 4) мінімальною синтаксичною одиницею + простим реченням; 5) простим реченням + складним реченням; 6) складним реченням + складним реченням.

1. Поєднується мінімальна синтаксична одиниця з іншою мінімальною синтаксичною одиницею в межах як речення, так і словосполучення. Ці поєднання трапляються у чотирьох випадках: а) опорна мінімальна синтаксична одиниця являє собою слово (лексему), яке у зв'язку з цим може входити до складу поєднань «мінімальна синтаксична одиниця + мінімальна синтаксична одиниця» у будь-якій із своїх форм, а залежна мінімальна синтаксична одиниця — форма слова, тобто її закріплено в конструкції тільки в якійсь одній граматичній формі: *малювати (малюю, малюєш, малює, малював, малюй, малював би...) картину;* б) опорна мінімальна синтаксична одиниця й залежна мінімальна синтаксична одиниця є словами (лексемами), тобто вживаються в будь-якій формі: *вишневий садок, вишневого садка, вишневому садкові...;* в) взаємозалежні головні члени речення — підмет і присудок утворюють поєднання двох мінімальних синтаксичних одиниць, у якому присудок є словом (лексемою), а підмет — спеціалізованою формою слова (називним відмінком іменника): *Закучерявилися хмари* (П. Тичина); *Помирають майстри* (І. Драч); г) мінімальна синтаксична одиниця (форма слова) поєднується з мінімальною синтаксичною одиницею (формою слова) у сурядних словосполученнях: *тиша і грім, з любов'ю й ненавистю.*

2. Поєднується опорне елементарне словосполучення з мінімальною синтаксичною одиницею в неелементарних словосполученнях типу *мій рідний край, нова сільська школа.* У цих неелементарних конструкціях від елементарного словосполучення залежить слово (лексема). Залежність слова (лексеми) від словосполучення має такий вигляд:

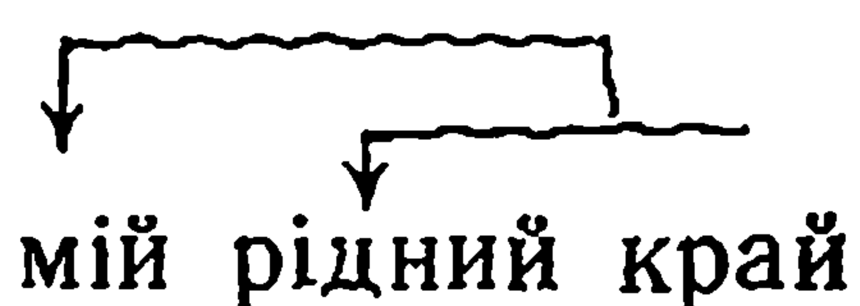

3. Просте речення поєднується з одним або декількома простими реченнями тільки у складному реченні: *Поволі темнішає поле й до місяця сяє в росі, та очі мої вже ніколи сльозами не блиснуть красі* (Т. Осьмачка); *Сходяться друзі в саду, запальні садоводи, Дим цигарок у повітрі, як хмарка, повис, В'ються стовпи комарів — знак тепла і погоди, Щебетом повен пташиним зволожений ліс* (М. Рильський).

4. Складне речення утворено поєднанням опорної мінімальної синтаксичної одиниці з простим реченням. Тут відбито здебільшого особливості організації прислівних складнопідрядних речень. Назвемо два різновиди таких складнопідрядних речень: а) опорною мінімальною синтаксичною одиницею в головній частині складнопідрядного речення виступає будь-який іменник, а підрядна частина підпорядковується цьому іменникові за допомогою сполучних слів *який, котрий, чий, що* та ін. Отже, маємо конструкцію «слово (лексема) + просте речення»: *Прижмурюючись, молодиця дихала димом і чадом, які були гіркіші, ніж полини, й дивилася на обгорілу вишню* (Б. Харчук); б) опорна мінімальна синтаксична одиниця (переважно дієслово, форма вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників) валентно пов'язана з підрядною частиною: *Навік я взнав, що Ти не Гнів,— Лиш Сонячні Кларнети* (П. Тичина); *Вночі собор ніби ще величавіший, ніж удень* (О. Гончар); *І важче в спогадах пройти життя, Ніж просто бути молодим і жити* (Д. Павличко). Від цих складнопідрядних речень потрібно відрізняти складні речення, де мінімальна синтаксична одиниця (присудок) є опорною лише з семантичного погляду, а з формально-синтаксичного боку вона перебуває у двобічному синтаксичному зв'язку з простим реченням у ролі підмета, напр.: *Адже давно відомо вже, що сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння* (О. Довженко).

5. Поєднання простого речення зі складним реченням буває в складних неелементарних реченнях, у яких просте речення залежить від складного або, навпаки, складне речення залежить від простого: *Коли копають картоплю, тихо співають дівчата, Озимина витикає свіжозелені голки, В гості запрошує всіх біла над річкою хата, Діти несуть у школу завиті в хустини книжки* (М. Рильський); *Вася Багіров з досвіду знав, що коли почався такий наступ, то батальйон, рано чи пізно, піде вперед* (О. Гончар). У першому складному неелементарному

ментарному (багатокомпонентному) реченні підрядний сполучник *коли* підпорядковує просте речення *Копають картоплю* безсполучниковому багатокомпонентному складносурядному реченню *Тихо співають дівчата, Озимина витикає свіжозелені голки, В гості запрошує всіх біла над річкою хата, Діти несуть у школу завиті в хустини книжки.* У другому неелементарному складному реченні від простого речення *Вася Багіров з досвіду знав* залежить складнопідрядне речення *Коли почався такий наступ, то батальйон, рано чи пізно, піде вперед.* На залежність складнопідрядного речення від простого речення тут указує асемантичний сполучник *що.*

6. Поєднання складного речення зі складним реченням маємо в неелементарних складних реченнях розгорнутої будови: *Юля вдивлялася в обличчя хлопця, яке здавалось їй у темряві загадковим і незнайомим, а сам Віктор був ніби іншим Віктором, якого вона досі не знала* (О. Донченко).

Синтаксичні зв'язки в простому реченні, складному реченні та у словосполученні якоюсь мірою збігаються, але водночас великою мірою розрізняються характером поєднуваних компонентів, домінуванням певного типу синтаксичного зв'язку, а також його відсутністю в деяких синтаксичних одиницях-конструкціях.

Синтаксичним зв'язкам притаманна сукупність засобів їх вираження. Ці засоби розподіляються залежно від природи синтаксичних одиниць. Сучасна українська мова як мова аналітично-флективної будови, але з домінуванням флективних ознак має для вираження синтаксичних зв'язків такі засоби: 1) численні відмінкові закінчення іменників, закінчення відмінків, роду й числа прикметникових слів, закінчення особи, числа й роду дієслів, напр.: *Думами, думами — наче море кораблями, переповнилась блакить Ніжнотонними* (П. Тичина); *Радуйся, дівчино, болем кохання, Смутком цілування до зомління, Голосом матері в серці твоєму — Кільчику ясному в тьмі чорнозему* (Д. Павличко); 2) сполуки прийменників із закінченнями непрямих відмінків іменника, напр.: *Весна підніме келихи тюльпанів,— за небо вип'ю і за дві сосни!* (Л. Костенко); *Шлях був довгий — через рідну землю, через рідні води* (Б. Харчук); 3) сполучники (та їх функціональні еквіваленти — сполучні слова), що найчастіше використовуються для вираження синтаксичних зв'язків у складному реченні, а просте речення і словосполучення є для сполучників похідними від складного

речення конструкціями, напр.: *А якщо людськості зла доля присудила Діждатися колись життя свого кінця, То буде на землі остання могила — Останнього співця* (Олена Пчілка); *Із заходу, з-під хмари, погнало враз курявою, на півнеба закушпелило рудим, і одразу й заводи, і Дніпро, й мости окутало якоюсь тривогою, сутінню вітряною...* (О. Гончар); *Неначе дзеркало прозоре В обводі ясно-золотім, Азовське відбивало море Хмарки, що линули над ним* (М. Рильський); *Повітря нічне до рання з неба текло й ряхтіло* (Д. Павличко); 4) порядок слів, який, зокрема, «розрізняє» напрямок синтаксичного зв'язку, вказуючи на залежність валентно не пов'язаних членів речення від підметово-присудкової основи речення або від опорного слова, пор.: *Три дівчини, студентки-агрономи Йшли взимку по доріжці лісовій* (М. Рильський) і *Ходіння взимку по доріжці лісовій дуже подобалося студенткам.* У першому реченні компонент *взимку* залежить від підметово-присудкової основи з усіма її прислівними зв'язками *Три дівчини, студентки-агрономи Йшли по доріжці лісовій,* а у другому — від опорного іменника *ходіння.* Показником прислівної залежності компонента *взимку* є його постпозиція щодо віддієслівного іменника *ходіння*; 5) інтонація, що допомагає в мовленні членувати висловлення відповідно до наміру мовця на різні поєднані певним синтаксичним зв'язком угруповання. Наприклад, у реченні *Уже підняв скрипаль страшний смичок* вичленовують за допомогою інтонації одне з двох можливих іменникових словосполучень: або словосполучення *скрипаль страшний,* де прикметник залежить від іменника *скрипаль,* або словосполучення *страшний смичок,* у якому прикметник підпорядковується іменникові *смичок.* Ще один характерний випадок. За відсутності експліцитного (тобто сполучникового) вираження сурядності в безсполучниковому складносурядному реченні та простому ускладненому реченні з однорідними членами на передній план висувається інтонація переліку, напр.: *Чисті в любові, засмаглі в труді, Пісню дівчата ведуть молоді, Сонце осіннє по-літньому блиска, Радує матір ласкава колиска* (М. Рильський); *Тріщали, кололися, ламаючись, крижини* (Б. Харчук). У вираженні синтаксичних зв'язків нерідко беруть участь декілька перерахованих вище різнорідних засобів. З-поміж них вирізняється один основний, а інші засоби стають супровідними.

Важливим питанням синтаксичної теорії є визначення типів і форм синтаксичних зв'язків. Це питання вчені розв'язують по-різному. Останнім часом в україністиці

накреслилися функціональні підходи до розрізнення типів і форм синтаксичних зв'язків, а також морфологізованих і неморфологізованих способів їх вияву.

Основні типи синтаксичних зв'язків

У синтаксичних одиницях-конструкціях виділяють такі основні типи синтаксичних зв'язків: предикативний зв'язок (у простому й почасти[1] у складному реченнях), підрядний зв'язок (у простому і складному реченнях, а також у словосполученні), сурядний зв'язок (у складному і простому реченнях та у словосполученні). За диференційну ознаку, що розмежовує основні типи синтаксичних зв'язків, править напрямок синтаксичної залежності: двобічний напрямок (взаємозв'язок, предикативний зв'язок), однобічний напрямок (підрядний зв'язок) і відсутність залежності (сурядний зв'язок).

Як бачимо, предикативний, підрядний і сурядний зв'язки протиставляються один одному відповідно за ознаками взаємозалежності, односпрямованої залежності й відсутності залежності. За наявності предикативного й підрядного зв'язків роль компонентів у створенні синтаксичних поєднань неоднакова, а отже, ці компоненти різнофункціональні, тоді як за наявності сурядного зв'язку компоненти виконують тотожну синтаксичну функцію, тобто вони є однофункціональні, пор.: *Три тополі в орнім полі Посадили школярі* (А. Малишко); *Город до того переповнявсь рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в ньому* (О. Довженко); *Хитаються патлашки уздовж всії стежини, і стомлений лелека спускається на хлів* (Л. Костенко); *Вона спустилася до річки, відв'язала човна, переправилася на правий берег і подалася степом* (Б. Харчук).

Три основні типи синтаксичних зв'язків розрізняються також засобами вираження. Предикативний зв'язок звичайно виражається формами слова, напр.: *Є вічна загадка Любові* (Григір Тютюнник); *В моїх повіках напівсонних Застигло сонце молоде* (Д. Павличко). У периферійних виявах предикативного зв'язку (тобто у складному ре-

[1] Тут маємо на увазі не такі звичайні випадки, коли просте речення, трансформуючись у предикативну частину складного речення, зберігає наявний у вихідній конструкції предикативний зв'язок, а функціонування однієї з предикативних частин у складному реченні як підмета.

ченні з предикативною частиною в ролі підмета) використовуються не типові для нього засоби вираження — сполучники або сполучні слова: *Мені завжди здавалося, що у Греції навіть статуї теплі* (Л.Костенко); *Благословен, хто вигадав маяк* (М. Рильський). Засоби вираження підрядного зв'язку неоднакові в різних синтаксичних одиницях-конструкціях: у простому реченні і словосполученні він реалізується формами слова, а у складнопідрядному реченні — переважно сполучниками і сполучними словами, напр.: *Любив дід гарну бесіду й добре слово* (О. Довженко); *Отоді, може, котрийсь козак і зачепився тут за якусь, поклавши початок династії* (О. Гончар); *Все не те, коли нема любові* (Д. Павличко); *Хто дивиться нам вслід, той плаче за собою* (Л. Костенко). На противагу предикативному й підрядному зв'язкам, сурядний зв'язок не виражають форми слова. Основним засобом його вираження є сурядні сполучники, які поєднують передусім сурядні частини складносурядного речення, а також однорідні члени в простому реченні й компоненти сурядних словосполучень, що функціонують у простому ускладненому реченні як однорідні члени, напр.: *Люди існують у часі, а час існує в людях* (Б. Харчук); *І не шукав я взагалі Ні щастя, ні добра, ні зла, А тільки в тихому селі Собі й поезії — тепла* (Т. Осьмачка). У складносурядних реченнях і простих реченнях ускладнених з однорідними членами сурядний зв'язок може передаватися безсполучниково, а саме: принаймні двокомпонентною однофункціональністю сурядного ряду й інтонацією переліку, напр.: *Сили війни зчепилися на переправах, Дніпро кипить, береги здригаються від бомбових ударів* (О. Гончар); *Дніпро, старенький дебаркадер, левино-жовті береги лежать, на кігті похиливши зелену гриву шелюги* (Л. Костенко).

У предикативного, підрядного, сурядного та інших типів синтаксичних зв'язків наявні диференційні ознаки, які об'єднують кожен тип навіть у неоднакових умовах функціонування (у простому і складному реченнях, у словосполученні) або звужують його рамки тільки певними синтаксичними одиницями-конструкціями. Перейдемо до конкретнішого аналізу диференційних ознак синтаксичних зв'язків.

Предикативний зв'язок

Предикативний зв'язок, що виникає між підметом і присудком, формує структурну основу простого речення. Специфіка предикативного зв'язку полягає

в тому, що він поєднує такі два компоненти, які однаковою мірою передбачають один одного. Він виступає фундаментом визначального різновиду простих речень — двоскладних конструкцій як такий, що здатний, незалежно від наявності інших синтаксичних зв'язків, утворювати просте з формально-синтаксичного погляду речення, напр.: *Настала неділя* (Олена Пчілка); *Природа мудра* (Л. Костенко). Предикативний зв'язок відіграє неоднакову роль у формуванні простого і складного речень. Наявність тільки однієї пари поєднаних предикативним зв'язком головних членів речення (формально-синтаксична монопредикативність простого речення) протиставляється формально-синтаксичній поліпредикативності складного речення. Ця, на перший погляд, кількісна ознака спричинює якісну відмінність конструкцій. Різна роль предикативного зв'язку в організації простого і складного речень виявляється в тому, що для простого двоскладного речення він є визначальним показником його формально-синтаксичної структури, а для складного речення предикативний зв'язок може (звичайно, за наявності у складному реченні предикативних частин як двоскладних простих речень) стати необхідною внутрішньою синтаксичною якістю його предикативних частин, яка робить їх саме цим типовим (основним) різновидом простого речення. Предикативний зв'язок у типових виявах складного речення не поширюється на стосунки між його предикативними частинами. У межах складного речення він можливий лише тоді, коли якась із предикативних частин заміщає позицію підмета, тобто дублює структуру простого речення, пор.: *Не раз мені здається, що я прожив тисячу років* (Д. Павличко).

Виділимо п'ять диференційних ознак предикативного зв'язку, які характеризують його у протиставленні іншим типам синтаксичних зв'язків: 1) взаємозалежність поєднуваних предикативним зв'язком компонентів, їх взаємозв'язок, двобічний зв'язок; 2) передбачуваність зв'язку; 3) обов'язковість зв'язку; 4) закритість зв'язку; 5) координація як форма зв'язку.

1. В з а є м о з а л е ж н і с т ь підмета і присудка, їх в з а є м о з в' я з о к, д в о б і ч н и й з в' я з о к є вершинною диференційною ознакою предикативного зв'язку. З цією ознакою тісно пов'язані чотири інші диференційні ознаки.

2. П е р е д б а ч у в а н і с т ь предикативного зв'язку зумовлюється властивостями двох головних членів речення та їх неоднаковою роллю в оформленні зв'язку. З боку

присудка передбачуваність зв'язку з підметом є семантично мотивованою, оскільки семантико-синтаксична валентність присудка (особових форм дієслова) відкриває лівобічну позицію суб'єкта, яка у формально-синтаксичному плані є позицією підмета й у типових випадках виражається формою називного відмінка іменників (займенникових іменників), напр.: *Гринь мовчить* (В. Винниченко); *Маєш ти палкі бажання В незруйнованій душі?* (Г. Чупринка). З боку ж підмета передбачуваність поєднання з присудком є більш формальною і залежно від конкретної співвідносності іменникових морфологічних категорій і дієслівних форм виступає змінною величиною. Отже, присудок, підпорядковуючи підмет, підпорядковується також іменникові-підметові, набуваючи відповідно до своїх морфологічних можливостей певного ступеня узгодження з ним, напр.: *Дівчинка плаче, Дівчинка плакала, Дівчинка плакала б, Дівчатка плачуть.*

3. Специфічну диференційну ознаку становить о б о в' я з к о в і с т ь предикативного зв'язку, яка супроводжує ознаку передбачуваності. Особові форми присудка вимагають підмета у формі називного відмінка, що у свою чергу визначає граматичну форму присудка.

4. До диференційних ознак предикативного зв'язку належить його з а к р и т і с т ь. Це означає, що предикативним зв'язком можна за одноразового його застосування поєднати тільки два компоненти, напр.: *Наливалися жита* (П. Тичина); *Розспівався мій сад молодими колоратурами* (А. Малишко).

5. Предикативний зв'язок відрізняє від інших типів синтаксичних зв'язків така його диференційна ознака, як ф о р м а з в' я з к у — к о о р д и н а ц і я (про форму координації та інші форми синтаксичних зв'язків див. у цьому параграфі далі).

Підрядний зв'язок

П і д р я д н и й з в' я з о к — це зв'язок залежного й опорного компонентів у реченні чи словосполученні. Він має два різновиди: п р и с л і в н и й і д е т е р м і н а н т н и й. Перший різновид поширюється на речення і словосполучення (в одній частині речення реалізує власні (валентні) можливості підрядного зв'язку, у другій частині набуває їх через словосполучення), другий різновид характерний тільки для речення.

П р и с л і в н и й п і д р я д н и й з в' я з о к охоплює

всі синтаксичні одиниці-конструкції: просте речення, словосполучення і складне речення. Оскільки словосполучення є складником речення як основної синтаксичної одиниці, то і притаманні словосполученню прислівний підрядний зв'язок та його форми відображаються у структурі речення. Основна сфера функціонування прислівного підрядного зв'язку — просте речення і словосполучення, а у складному реченні він повторює схему прислівних поєднань у простому реченні, пор.: *Щебетала дзвінко пташка Про південний теплий край* (Г. Чупринка); *Я слухаю нечутні голоси серед німої музики мозаїк* (Л. Костенко); *Ти приходиш до мене не раз і не двічі Повідати про муки глухі і заковані, Як шаблі твої сяли у клекоті січі, Як росло твоє серце в Шекспірі й Бетховені* (А. Малишко); *Пахне хлібом маля, Що любов його народила* (Д. Павличко).

Детермінантний підрядний зв'язок поєднує або детермінантні підрядні частини з головною частиною складнопідрядного речення, або детермінантні члени речення (детермінанти) з предикативним ядром (у двоскладному реченні — підметово-присудковою основою) простого речення, напр.: *Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов його час* (О. Довженко); *А вже при соненьку, при жайворіненьку Рівняли брівоньку та й під шнурівоньку* (І. Драч). Він, як і прислівний підрядний зв'язок, являє собою односпрямований зв'язок на відміну від предикативного зв'язку — зв'язку взаємоспрямованого. Підрядний зв'язок між детермінантним й опорним компонентами має слабкий характер порівняно до підрядного прислівного зв'язку у сфері речення і словосполучення, який звичайно виявляє тісніший характер у зв'язку з семантичними чи формально-граматичними особливостями опорного члена речення або словосполучення.

У структурі підрядного зв'язку варто вирізнити ще такий його різновид, як опосередкований підрядний зв'язок. Він характеризується синтаксичною нерівноправністю поєднаних ним членів речення, один з яких (залежний) підпорядкований опорному, з одного боку, і через посередництво опорного співвідноситься з третім членом або предикативним ядром, щодо якого координуються семантико-синтаксичні функції опорного й залежного компонентів, поєднаних опосередкованим підрядним зв'язком, з другого боку. Типовими для цього різновиду підрядного зв'язку засобами вираження є сполучники *тобто* й *або*, закріплений порядок компонентів тощо, напр.:

живуть на зачiплянцi здебiльшого праведнi люди, або, як Микола-студент сказав би, правильнi (О. Гончар); *По довгiй неволi хотiв тут вiку дожити, на Княжiй горi, над коханим своїм Днiпром* (Л. Костенко). У першому реченнi опосередкований пiдрядний зв'язок поєднує компоненти *праведнi* i *правильнi* за допомогою сполучника *або*. У другому реченнi на цей зв'язок вказує постпозицiя залежних компонентiв *на Княжiй горi, над коханим своїм Днiпром* щодо опорного компонента *тут*, а також однорiднi для опорного й залежного компонентiв семантико-синтаксичнi вiдношення мiсця, що регулюються зовнiшнiм щодо них компонентом *дожити*. Як власне-пiдряднiсть i сурядність, так i опосередкований пiдрядний зв'язок не бере участi у структуруваннi формально-синтаксичної основи простого речення.

Пiдрядному зв'язковi притаманнi сiм диференцiйних ознак, якi стосуються його виявiв у простому i складному реченнях та у словосполученнi: 1) односпрямованiсть зв'язку, однобiчна залежнiсть одного компонента вiд iншого; 2) прислiвний / детермiнантний характер зв'язку; 3) передбачуванiсть / непередбачуванiсть зв'язку; 4) обов'язковiсть / необов'язковiсть зв'язку; 5) сила зв'язку; 6) закритiсть зв'язку; 7) узгодження, керування i прилягання як типовi форми зв'язку.

1. Односпрямованiсть, однобiчна залежнiсть є визначальною диференцiйною ознакою пiдрядного зв'язку, яка доповнюється шiстьма iншими його диференцiйними ознаками.

2. Прислiвний / детермiнантний характер пiдрядного зв'язку визначається семантичною або формально-граматичною природою опорного й залежного компонента. Прислiвний пiдрядний зв'язок у простому реченнi зумовлюють: а) семантико-синтаксична валентнiсть опорного дiєслова чи його еквiвалента; б) граматична форма опорного iменника щодо залежного прикметникового слова; в) переважна контактна препозицiя чи постпозицiя не зумовленого семантико-синтаксичною валентнiстю й поєднаного з опорним словом формою прилягання лише за змiстом залежного слова, напр.: а) *Вiтер розчинив вiкно* (П. Тичина); *Про що думала мати?* (О. Гончар); б) *Вiн схилився над материнськими долонями i вiдчув дух спопелiлого вогню* (Б. Харчук); в) *Меланя ледь помiтно повела плечем* (Григiр Тютюнник); *Я пригадав собi один стiжок у горах* (Д. Павличко). Просте речення з прислiвним пiдрядним зв'язком є базовою структурою для складнопiдрядних прислiвних речень:

саме за їх моделлю утворюються складнопідрядні приіменникові означальні, придієслівні з'ясувальні та прикомпаративні об'єктні речення, напр.: *Благословенне світло дня і ночі, Мисль, у якій засвічуєшся ти!* (Д. Павличко); *Спинюся і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй* (Л. Костенко); *Небо над собором сьогодні було наче блакитніше, ніж завжди, сповнене було якоїсь майже нестерпної ніжності* (О. Гончар). Детермінантний підрядний зв'язок найтиповіші свої риси виявляє у складнопідрядних реченнях, де підрядна частина обставинного значення залежить від головної частини в цілому, напр.: *Бандурист підтримував Морозиху, щоб не впала* (Б. Харчук); *Не треба все валити на Прокруста, коли не маєш дару Златоуста* (Л. Костенко). Детермінантний підрядний зв'язок між другорядним членом речення й предикативним ядром простого речення формується внаслідок згортання підрядної частини складнопідрядного речення, переміщуючи детермінант-дериват у типову для нього початкову реченнєву позицію, пор.: *З кохання плакав я, ридав* (П. Тичина) ← *Плакав я, ридав, бо кохав; Після зруйнування Січі, в потьомкінські часи, повержені запорожці заснували монастир у цих місцях, у плавнях* (О. Гончар) ← *Коли зруйнували Січ й настали потьомкінські часи, повержені запорожці заснували монастир у цих місцях, у плавнях.*

3. Передбачуваність / непередбачуваність зв'язку спричинюють властивості опорного компонента. За передбачуваного підрядного зв'язку головний компонент (слово) визначає форму залежного. Передбачуваний підрядний зв'язок маємо, наприклад, у валентних поєднаннях опорного дієслівного слова (лексеми) з відповідними залежними відмінковими (прийменниково-відмінковими) формами іменника або у словосполученнях, де іменникове слово (лексема) поєднується із залежним прикметниковим словом (лексемою), напр.: *Я зірву для тебе квітку* (Г. Чупринка); *Сум серце тисне* (П. Тичина); *Під вербою на білому камені сиділа не молода і не стара жінка, латаючи якесь рубище* (Б. Харчук). Підрядний зв'язок буває також передбачуваний і у складнопідрядних прислівних реченнях, де опорне дієслово своєю валентністю відкриває об'єктну позицію, яку може заповнювати підрядна частина, а також у складнопідрядних приіменникових реченнях, у яких опорний іменник уможливлює появу підрядної означальної частини, напр.: *Не можу пригадать, кого я ждав на вулиці старого міста* (Т. Осьмачка); *За мить упасти може світ, Який тво-*

рився сотні літ (Д. Павличко). Непередбачуваний підрядний зв'язок звичайно реалізується у складнопідрядних реченнях із підрядними детермінантними частинами й у простих ускладнених реченнях із детермінантами, наявність яких (детермінантних компонентів) значеннєво чи формально не передбачається головною частиною складнопідрядного речення і предикативним центром простого речення, а зумовлюється лише наміром мовця увести в конструкцію зміст, що його виражають детермінантні компоненти, напр.: *Хіба ж це самотність, коли об стіну Світ хвилями плеще, неначе об греблю?* (І. Драч); *В темну ніч я пропливу Над минулим, над сучасним, Час далекий із живу Сном прекрасним* (Г. Чупринка).

4. О б о в' я з к о в і с т ь / н е о б о в' я з к о в і с т ь зв'язку збігається деякими параметрами з ознакою передбачуваності / непередбачуваності, але й суттєво відрізняється від останньої. Обов'язковість підрядного зв'язку — це його необхідність, регулярність, а необов'язковість — імовірність, можливість, нерегулярність появи залежного компонента. Якщо порівняти диференційну ознаку обов'язковості з ознакою передбачуваності, то друга корелює з ознаками обов'язковості й необов'язковості, а отже, передбачуваність підрядного зв'язку нерідко супроводжується ознакою обов'язковості зв'язку, але й виходить поза її межі. Річ у тому, що обов'язковість підрядного зв'язку у простому реченні обмежується тільки рамками правобічної валентності ознакового слова, а також непідметовою позицією суб'єктної лівобічної валентності, напр.: *Дівчинка захоплюється музикою; Син вищий за батька; Поет присвятив поему матері; Дідусеві сумно.* Ознака обов'язковості підрядного зв'язку властива також складнопідрядним реченням із підрядними частинами, зумовленими об'єктною валентністю предиката, напр.: *І малий вівчар уздрів, Що той олень плаче* (Д. Павличко). Підрядний зв'язок буває передбачуваним, але необов'язковим, наприклад у словосполученнях з опорним іменником і залежним прикметником, де форма іменника передбачає форму залежного від нього компонента, проте наявність цього залежного компонента не є обов'язковою. Подібне спостерігається і в присубстантивних складнопідрядних реченнях, у яких опорний іменник головної частини передбачає наявність означальної підрядної, але реалізація присубстантивного підрядного зв'язку тут не обов'язкова, напр.: *Над плесом озера я юність пригадав, Вечірні небеса і посвист крил качиних, Туман, що молоком біліє по долинах, В лататті й комишах прозо-*

роводий став (М. Рильський). Ознака непередбачуваності підрядного зв'язку регулярно супроводжується ознакою необов'язковості у складнопідрядних реченнях із підрядними детермінантними частинами і простих ускладнених реченнях із детермінантами, напр.: *Сірі журавлі й білі лебеді, червонодзьобі бусли й рябопері качки збиралися табунами, щоб летіти за море* (Б. Харчук); *Від сорому того стало легше* (Григір Тютюнник).

5. Диференційна ознака сили підрядного зв'язку перетинається з його ознаками передбачуваності / непередбачуваності, обов'язковості / необов'язковості. Безперечно, що в конструкціях, де позиція залежного компонента з валентного погляду передбачувана й обов'язкова, сила зв'язку більша, ніж у конструкціях із формально передбачуваним, але не обов'язковим залежним компонентом, а особливо — у конструкціях із непередбачуваними й необов'язковими детермінантними компонентами. Це, так би мовити, три зовнішні градації сили підрядного зв'язку, тобто певною мірою зовнішнє розмежування відмінних синтаксичних поєднань. Силу підрядного зв'язку можна диференціювати й у внутрішніх межах конструкцій, поєднаних, наприклад, підрядним зв'язком передбачуваним й обов'язковим. Тут маємо внутрішню диференціацію сили підрядного зв'язку (про силу підрядного зв'язку й пов'язані з нею форми зв'язку див. у цьому параграфі далі).

6. Ознака закритості підрядного зв'язку, як і предикативного зв'язку, вказує на те, що можна за одноразового застосування зв'язку поєднати тільки два компоненти, напр.: *Хлопець читає книжку; Дитині весело; Настали сонячні дні; Мати журно хитала головою; Ми переконалися, що діяти потрібно обачно.*

7. Підрядному зв'язкові притаманна така диференційна ознака, як сукупність форм зв'язку — узгодження, керування, прилягання.

Сурядний зв'язок

Крім предикативного і підрядного зв'язків, у структурі речення може функціонувати специфічний тип зв'язку — сурядний, що поєднує сурядні частини у складносурядному реченні й однорідні члени простого речення. На противагу зв'язкам перших двох типів, на грунті яких у простому реченні виділяються головні і другорядні члени речення, сурядний зв'язок тільки поширює просте

речення через уведення до його складу членів, однорідних у формально-синтаксичному плані з уже наявними головними чи другорядними членами речення. Функція кожного наступного з поєднуваних сурядним зв'язком компонентів, що нерідко творять відносно незамкнений, відкритий ряд однорідних членів, визначається типом синтаксичного зв'язку, наявного між першим із них та іншим членом (або членами) речення, щодо якого (яких) він виступає як підмет, присудок або другорядний член речення, напр.: *Росте з землі душа, пшениця і спориш, Залізо й дерево, Стопчатів і Париж* (Д. Павличко); *Століття перетліли І сипали цей попіл з рукава* (І. Драч); *Душа належить людству і епохам* (Л. Костенко). Базовою структурою щодо простого речення з однорідними членами виступає складносурядне речення. Сурядний зв'язок між частинами складносурядного речення не виявляє структурних обмежень, незалежність сурядних частин тут виражено найповніше. Цей зв'язок у складносурядному реченні виступає безпосередньо, не через посередництво якогось третього компонента, як у простому реченні з однорідними членами, пор.: *Танцюють згуки на дзвіниці, І плаче дзвін* (П. Тичина); *А літо йде полями і гаями, І вітер віє, і цвіте блакить* (А. Малишко); *Я сорочку знайду вишиванку І надіну, як хлопчик, радий* (А. Малишко); *Я пригорнусь до тебе Срібними віями хвої, Невмирущими голосами України нової* (Д. Павличко).

Диференційними ознаками сурядного зв'язку, що вирізняють його в усіх синтаксичних одиницях-конструкціях, є: 1) відсутність залежності, рівноправність поєднуваних компонентів; 2) відкритість / закритість зв'язку; 3) незалежна координація як форма зв'язку.

1. Відсутність залежності, рівноправність поєднуваних компонентів є головною диференційною ознакою сурядного зв'язку. У сурядних поєднаннях не виділяються ні опорний, ні залежний компоненти. Поєднувані сурядним зв'язком компоненти виступають як рівноправні, незалежні один від одного. Ознака незалежності, рівноправності сурядних компонентів найвиразніше виявляється у складносурядному реченні. Основним засобом вираження рівноправності компонентів є сурядні сполучники, напр.: *Слова одні нам тішать слух і зір, А інші нас відштовхують раптово* (М. Рильський); *В корчах і в кручах умирають міфи* (Л. Костенко); *Я пригорнусь до тебе Піснею і яворами, Золотими крильми пшениці, Тінявими ярами* (Д. Павличко).

2. Ознака відкритості / закритості сурядного зв'язку

стосується кількості компонентів, об'єднуваних в один сурядний ряд. Відкритий сурядний зв'язок поєднує водночас необмежену (неозначену) кількість компонентів: *А садки блищатимуть мускулясто гіллям, вітер ганятиме їх, і сонце неповним блиском, наче пригашене, блищатиме у вировищі заюженого неба* (О. Гончар); *Я пригорнусь до тебе Мислею і землею, Темнотами чорнозему І туманами глею* (Д. Павличко). Кількість компонентів за відкритого сурядного зв'язку зумовлюється лише позамовними чинниками. Закритий сурядний зв'язок поєднує за одноразового його застосування тільки два компоненти, напр.: *Не живемо, а вибачаємось* (Л. Костенко); *Податись можна, а подітись — ні* (Л. Костенко); *Не блиск очей, а тільки мислі гра Принаджують тебе, душе стара* (Д. Павличко). Відкритий і закритий різновиди сурядного зв'язку корелюють із різними семантико-синтаксичними відношеннями: єднальними й розділовими (відкритий зв'язок), зіставними, протиставними і градаційними (закритий зв'язок). Відкритий сурядний зв'язок із найтиповішими для нього єднальними відношеннями виражається за допомогою єднальних сполучників ***(і (й), та)*** і безсполучниково, напр.: *Я пливу за водою, і світ пливе наді мною, пливуть хмари весняні — весело змагаються в небі, попід хмарами лине перелітне птаство — качки, чайки, журавлі* (О. Довженко); *Радуйся, дівчино, разом зі мною Сонцем і ясною голубизною, Ласкою леготу, листям на кленах, Білою стежкою в травах зелених* (Д. Павличко). Відкритий сурядний зв'язок у поєднанні з розділовими семантико-синтаксичними відношеннями виражають сполучники ***або, чи, або — або, чи — чи, то — то, не то — не то, чи то — чи то,*** напр.: *Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець* (О. Гончар); *По-діловому анчоусів ловили Чайки, черкаючи то синь, то чорноту...* (М. Рильський). Закритий сурядний зв'язок передають тільки сполучники: з і с т а в н и й ***(а),*** п р о т и с т а в н і ***(а, але, та*** (у значенні ***але***), ***проте, однак, зате)*** і г р а д а ц і й н і ***як — так і, не тільки — а й, не тільки — але й, не лише — а й, не лише — але й, якщо не — то, не стільки—скільки),*** напр.: *Місяць, як повноголосся Твоєї душі золотої, Сяяв, а чорне волосся Цвіло ароматами хвої* (Д. Павличко); *Самій не трудно збитися в путі, Та трудно з неї збитись у гурті* (Леся Українка); *Іван Франко цікавився не тільки французькими класиками і романтиками, але й символістами* (М. Рильський). За відкритого сурядного зв'язку можливе (а в деяких значеннєвих виявах розділових відношень обов'язкове!) використання сполучни-

ка перед кожним із поєднуваних компонентів, напр.: *І стеляться обрії милі, І вечір в ясній далині, І карії очі, і рученьки білі Ночами насняться мені* (А. Малишко); *І подвиги, й сум, і утрата У місті,як вічність, новім* (М. Рильський); *То серце співало, то з серця лились Вабливі, хоч змучені, згуки!..* (Г. Чупринка); *Вона латала чи то кирею, чи то гуньку — щось із каптуром* (Б. Харчук).

3. Із сурядним зв'язком пов'язана форма незалежної координації як різновиду координації.

Інші типи синтаксичних зв'язків

Периферію системи синтаксичних зв'язків становлять два типи: н е д и ф е р е н ц і й о в а н и й с и н т а к с и ч н и й з в' я з о к і п о д в і й н и й с и н т а к с и ч н и й з в' я з о к.

Недиференційований синтаксичний зв'язок поширюється на переважну більшість різновидів безсполучникового складного речення. У подібних конструкціях нейтралізується протиставлення сурядного й підрядного зв'язків (за винятком безсполучникових складносурядних речень відкритої структури, де потенційно необмежений із структурного погляду склад однотипних компонентів утворює сурядний ряд, і нечисленних безсполучникових складнопідрядних речень із валентно залежними підрядними з'ясувальними частинами): *Гаї шумлять — Я слухаю* (П. Тичина); *Він тріпнув своїм кучерявим чубом — козацька голова зависла у пісню* (Б. Харчук); *Митцю не треба нагород, його судьба нагородила* (Л. Костенко).

Подвійний синтаксичний зв'язок відображає наслідки об'єднання двох або більше елементарних простих речень в одне речення просте ускладнене. Він наявний у складних присудкових структурах, де підмет перебуває з двома присудковими компонентами у подвійному синтаксичному зв'язку. Перший компонент складного (подвійного) присудка виражений особовими формами повнозначного дієслова, другий — найчастіше власне-прикметниками і дієприкметниками, напр.: *Розгніваний ішов Омелько додому (Олена Пчілка); Боєць стояв ошелешений* (О. Гончар); *Якось надвечір прийшли вони до куреня обмундировані, вимиті, пострижені* (Г. Тютюнник). Специфічну групу подвійного синтаксичного зв'язку утворюють випадки вживання знахідного придієслівного відмінка іменників, поєднаного водночас із напівпредикативним прикметником. Знахідний придієслівний об'єкта перебуває в подвійному

зв'язку: з одного боку, він поєднаний підрядним зв'язком з опорним дієсловом, з другого — перебуває в двобічному зв'язку з напівпредикативним прикметником, виконуючи роль вторинного (залежного) підмета щодо вторинного (взаємозалежного) прикметникового присудка, напр.: *Хоче все в ній бачити гарним* (М. Стельмах).

Форми синтаксичних зв'язків

Від типів синтаксичних зв'язків потрібно відрізняти їх ф о р м и, тобто формальні способи вияву синтаксичних зв'язків. Кожному типові синтаксичних зв'язків притаманна своя формальна організація. У сучасній українській мові виділимо чотири форми синтаксичних зв'язків: к о о р д и н а ц і ю, к е р у в а н н я, у з г о д ж е н н я, п р и л я г а н н я.

Координація

К о о р д и н а ц і я — форма (спосіб) предикативного зв'язку, специфіку якого, як зазначено вище, становить взаємозалежність, двобічна залежність, взаємозв'язок головних членів речення — підмета і присудка. Вона виявляється в поєднанні тільки певних морфологічних форм і стосується двоскладного простого речення, напр.: *Дніпр дрімає* (Г. Чупринка); *Віолончель погасла* (І. Драч); *Я зіткана з печалі* (Л. Костенко).

У формі координації об'єднано два види залежностей: залежність підмета від присудка й залежність присудка від підмета. Перша залежність реалізується у способі керування, де модально-часова присудкова форма дієслова або його еквівалента (аналітичної іменної форми з дієслівною зв'язкою) звичайно вимагає підмета у формі називного відмінка, а друга залежність — у способі узгодження, за якого залежний компонент-присудок уподібнюється опорному компонентові-підметові у формах числа, роду та особи, напр.: *Вгорі латкою палає жовтогаряче небо вечора* (В. Винниченко); *Крізь сотні сумнівів я йду до тебе, добро і правдо віку* (В. Стус); *Ти на будинки тільки-но поглянь* (М. Рильський); *Ми всі, по суті, живемо якоюсь мірою в тумані* (Л. Костенко); *Береза виросла в камінному дворі* (Д. Павличко); *І Ясногорська приголубила б його* (О. Гончар); *Я ніколи не був боягузом у творчості* (О. Довженко).

В українській мові особливий різновид координації становлять поєднання кличного відмінка у функції підмета і форм наказового способу дієслова у функції присудка, напр.: *Поспішись, Іване!* (Д. Павличко); *Одкам'янійте, статуї античні, одкам'янійте і кричіть на гвалт*! (Л. Костенко). У цих реченнях дієслівні присудки у формі другої особи наказового способу вимагають кличного відмінка, а підмет підпорядковує присудок формою числа.

У певних типах головних членів двоскладного речення виявляються хитання щодо узгодження присудка за формою числа. Зокрема, великою строкатістю відзначається узгодження присудка із складеним підметом, вираженим кількісно-іменниковими сполуками. Якщо підкреслюється кількість істот або предметів як єдине, нерозчленоване ціле, присудок ставимо в однині, напр.: *Тут уже сиділо кілька серйозних мужчин у пальтах та шкірянках* (О. Гончар); *А зосталося оце чимало там І трав сухих, і пелюстків рожевих* (М. Рильський). У множинній же формі присудка увиразнюється розчленована сукупність істот або предметів, напр.: *Четверо братів вбігають у хату* (О. Довженко); *І ввижаються мені три тополі в орнім полі* (А. Малишко).

В україністиці синтаксичний зв'язок між підметом і присудком здебільшого розглядають у межах узгодження. За рядом ознак зв'язок головних членів двоскладного речення має багато спільного зі зв'язком між іменником та залежними від нього узгоджуваними формами, зокрема прикметниками. Саме на зв'язок опорних іменників і залежних прикметників спирається традиційне визначення узгодження як уподібнення залежного компонента словосполучення опорному в однойменних граматичних формах. Проте у сполученнях підмета і присудка наявна подвійна різноспрямована залежність: підпорядкування присудка підметові у формах числа, роду, особи, з одного боку, і вимога з боку присудка відповідного відмінка (звичайно називного) у функції підмета — з другого. Це дозволяє кваліфікувати такі сполучення як сполучення з формою координації, взаємозалежності, що являє собою синтез узгодження, реалізованого залежністю присудка від підмета, і керування, реалізованого залежністю підмета від присудка. Крім того, у взаємозалежності підмета і присудка виявляється специфіка предикативного зв'язку, її реченнєвий характер, тоді як в узгодженні відбиваються особливості однієї з форм (способів) підрядного зв'язку, її належність до сфери словосполучення.

Керування

Керування — форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якого опорне (головне) слово із значенням дії, процесу, стану тощо (або у широкому розумінні — із значенням власне-ознаки) вимагає залежного слова (переважно іменника) у певній відмінковій або прийменниково-відмінковій формі. Воно суттєво відрізняється від інших форм (способів) підрядного зв'язку: на відміну від узгодження, де вибір граматичної форми залежних прикметникових, займенниково-прикметникових, дієприкметникових і подібних слів мотивується граматичною формою опорного іменника, керування грунтується на лексико-граматичному значенні керуючого слова, і на противагу приляганню, що не зумовлюється формальними чи значеннєвими характеристиками опорного компонента й відбиває слабкий підрядний зв'язок залежного слова з опорним компонентом, керування стосується семантично передбачуваної сполучуваності (валентності), а отже, вирізняється тіснішим об'єднанням слів.

Формальні різновиди керування диференціюють залежно від морфологічних особливостей опорного або залежного слова. Відповідно до морфологічного класу опорного слова розрізняють керування **дієслівне** (*посадив деревце, допомагали дітям, захоплюється музикою*), **іменникове** (*написання повісті, любов до мистецтва, перемога над ворогом*), **прикметникове** (*притаманний людині, гідний пошани, схожий на батька*) і **керування слів категорії стану** (*сумно дівчині, видно гори*). За формою залежного слова розрізняють керування **власне-відмінкове** (безпосереднє), коли залежне слово виражене безприйменниковими відмінками (*завдячуємо долі, захоплення музикою, відданий справі*), і **прийменниково-відмінкове** (опосередковане), коли підпорядкування опорним словом відмінкової форми здійснюється за допомогою прийменника (*розповідати про мандрівку, зустрічі з друзями, подібний до гриба*). У ролі опорних слів найчастіше виступають дієслова, які керують різноманітними відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників.

Опорне слово щодо керованого в реченні можна поставити в будь-якій, притаманній йому, словозмінній формі, а вибір форми керованого слова визначається опорним словом й тими семантико-синтаксичними відношеннями, які передаються залежним словом, пор.: *писав*

(пишу, пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть, писатиму, пиши, пишіть, писав би) поему.

За ступенем вияву необхідності керованого слова для розкриття змісту опорного розрізняють керування сильне і слабке. Пропонують різні критерії, відповідно до яких здійснюють внутрішню диференціацію керування. Під сильним керуванням розуміють таку залежність відмінка іменника чи відмінка з прийменником від опорного слова, за якої між залежним іменником й опорним словом наявний тісний зв'язок і відповідні семантико-синтаксичні відношення, напр.: *заспівали пісню, милувалися садом, розуміється на квітах*. Типовим випадком сильного керування є поєднання слів з об'єктними відношеннями між ними, коли головним словом виступає прямо-перехідне дієслово, а залежним — іменник у знахідному безприйменниковому відмінку, що позначає предмет, на який спрямовано дію: *шануємо батьків, косять овес, зустріла дідуся*. На тлі сильного керування рельєфніше постає слабке керування, диференційною ознакою якого виявляється менша обов'язковість залежного слова для опорного й нерідке вживання останнього в реченні без супроводу такого залежного слова, пор.: *Я написав приятелеві листа олівцем* і *Я написав приятелеві листа.*

До важливих теоретичних проблем синтаксису належить проблема окреслення меж, охоплюваних керуванням. Великого поширення набув погляд, згідно з яким кожна відмінкова і прийменниково-відмінкова форма іменників або їх еквівалентів поєднана з опорним словом способом керування. Цей погляд не відбиває синтаксичної специфіки керування, оскільки він орієнтований лише на морфологічні показники. Більшу пояснювальну силу має кваліфікація керування як форми (способу) підрядного зв'язку, що стосується значеннєво передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками [1]. У такому разі керо-

---

[1] Аргументоване розв'язання цього питання, побудоване на вузькому розумінні керування, пов'язано з ім'ям геніального українського мовознавця О. О. Потебні, який стверджував: «Щоб поняття керування не перейшло в туман, потрібно розуміти під ним тільки такі випадки, коли відмінок додатка визначається формальним значенням доповнюваного (напр., знахідний прямого об'єкта при активному дієслові, відмінок із прийменником при прийменниковому (префіксованому.— *І. В.*) дієслові, як «надеяться на бога»). Якщо ж доповнюване саме по собі не вказує на відмінок додатка, то про керування не може і йтися. Іншими словами, зв'язок між доповнюваним і додатком може бути найтісніший і більш віддалений» (*Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. М., 1958. Т. 1—2. С. 120).

ваними формами слід вважати тільки ті форми, які зумовлюються валентністю слів із значенням власне-ознаки.

Здатністю керувати наділені передусім дієслова. Залежно від валентного потенціалу дієслово вимагає різної кількості керованих слів-іменників: одного слова (*любимо працю, був у Луцьку*), двох слів (*присвятив вірш матері, накривають стіл скатертиною*), трьох слів (*приїхала з Києва до Харкова поїздом*), чотирьох слів (*принесла з саду квіти бабусі в кімнату*), п'ятьох слів (*привезли вантаж бабусі машиною з Києва до Сосниці*).

Позицію керованої відмінкової чи прийменниково-відмінкової форми можуть заміщати компоненти невідмінкової природи, зумовлені, проте, валентністю дієслова або іншого предиката. З цього погляду варто розрізняти морфологізовані й неморфологізовані члени речення, поєднані способом керування, пор.: *любити малювання* і *любити малювати.*

За наявності декількох керованих слів при тому самому опорному слові виразно виявляється більш тісний і менш тісний зв'язок цих залежних членів речення. Валентна своєрідність керуючого дієслова породжує градацію сили керування: зокрема, іменникові у формі знахідного відмінка з об'єктною функцією притаманний тісніший зв'язок з опорним словом, ніж давальному відмінкові з адресатною функцією, який вказує на напівсильне керування, та орудному відмінкові з інструментальною функцією, що поєднується з опорним дієсловом способом слабкого керування, пор.: *привіз цеглу братові машиною.* У сучасній українській мові при дієсловах, які можуть сполучатися з послідовним рядом відмінків, знахідному відмінкові об'єкта та його функціональним еквівалентам належить найцентральніше місце, давальний відмінок адресата або його функціональні еквіваленти займають проміжне місце між центральними і периферійними відмінковими та прийменниково-відмінковими формами, а орудний відмінок інструментальний і його прийменниково-відмінкові функціональні еквіваленти вказують на найпериферійнішу позицію керованого дієсловом компонента.

Від керованих другорядних членів речення потрібно відрізняти другорядні члени речення, які у морфологічному плані збігаються з першими (тобто виражені відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників), проте поєднані способом не керування, а прилягання. Ці залежні форми можуть сполучатися зі словами різних груп, що із значеннєвого боку не передбачають залежних іменників, а отже, не керують ними, напр.:

Ясним усміхом дитини Гляне сонце із-за гір (Г. Чупринка); *Старий співав без гриму і гримас* (Л. Костенко). Крім того, частина відмінкових і прийменниково-відмінкових засобів являють собою детермінантні члени речення, тобто такі компоненти, які формально не поєднані з жодним словом, а поширюють граматичну основу речення (у двоскладному реченні — присудково-підметову основу) в цілому. Вони виражають обставинні відношення і звичайно розташовуються на початку речення: *Місяцями дерева лежать, зламані бурею* (О. Гончар); *Для присвяти пам'яті Гейне є й чисто літературна, сказати б, причина* (М. Рильський); *За білим тереном виростим дерево, Повне квіту До мого світу, Повне щебету з дитячого серця* (А. Малишко). Детермінантним членам речення властивий слабкий підрядний зв'язок із граматичним ядром речення, який засвідчує їх більшу синтаксичну автономність. Вони становлять немовби зовнішній компонент щодо внутрішньо об'єднаних головних і прислівних другорядних членів речення.

Узгодження

Узгодження — форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якого вибір граматичної форми залежного слова зумовлюється граматичними формами опорного (головного). Спосіб узгодження найтиповіший для словосполучень, опорним словом яких є іменник, а залежним — прикметник, що має як частина мови несамостійні, зумовлені іменником, категорії відмінка, числа й роду, напр.: *гарний хлопець, гарного хлопця, гарному хлопцеві, гарним хлопцем, гарні хлопці, гарних хлопців, гарним хлопцям, гарними хлопцями; гарна дівчина, гарної дівчини, гарній дівчині, гарну дівчину, гарною дівчиною, гарні дівчата, гарних дівчат, гарним дівчатам, гарними дівчатами; гарне хлоп'я, гарного хлоп'яти, гарному хлоп'яті...* Опорне слово в реченні набуває відповідної форми за комунікативними потребами, а залежне слово дублює форми опорного. Тому опорне слово можна поставити в будь-яких притаманних йому словозмінних формах, тоді як вибір форми залежного слова визначається опорним, пор.: *Сухі вітри час від часу окутують Зачіплянку жовто-бурою курявою* (О. Гончар); *Филимон Васильович мав прекрасну пам'ять, смак до образного слова і був неповторний розповідач* (Григір Тютюнник). Зіставлення керування й узгодження показує, що перше залежить від лексико-

граматичної природи опорного слова і тому є зв'язком лексико-граматичним, а друге, грунтуючись на граматичній формі опорного слова, являє собою зв'язок формально-граматичного плану. Узгоджувані граматичні форми передаються закінченнями слів, тобто при узгодженні закінчення головного слова викликає відповідні закінчення залежного слова.

Зміна форми головного слова вимагає повної або часткової зміни форми залежного. Залежно від ступеня уподібнення підпорядкованого слова головному розрізняють узгодження повне і неповне. За повного узгодження залежне слово уподібнюється головному у формах відмінка, числа й роду: *талановитий учитель* (наз. в., одн., чол. р.), *незабутню зустріч* (зн. в., одн., жін. р.), *рідного села* (род. в., одн., середн. р.). Неповним узгодженням є узгодження не у всіх спільних для опорного іменника й залежного прикметника (або його еквівалента) морфологічних категоріях. Наприклад, у словосполученні *місто Львів* маємо узгодження у відмінку й числі, але не в роді, а у словосполученні *місто Чернівці* — узгодження тільки у відмінку.

Оформлення підрядного зв'язку за допомогою узгодження поширюється на іменникові словосполучення, залежне слово яких виражене власне-прикметниками, займенниковими прикметниками, дієприкметниками й порядковими прикметниками (числівниками): *прозорий туман, мій учень, завершена стаття, п'ятий день.* Специфічним виявом узгодження є узгодження в кількісно-іменникових сполуках із числівниками типу *п'ять, шість, багато*, де відбувається розподіл відмінкових форм між узгодженням і керуванням: у формах родового, давального, орудного й місцевого відмінків реалізується узгодження, у формах називного і знахідного відмінків — керування, пор.: *п'яти (п'ятьох) книжок, п'яти (п'ятьом) книжкам, п'ятьма (п'ятьома) книжками, (у) п'яти (п'ятьох) книжках, багатьох книжок, багатьма книжками,* але *п'ять книжок, багато книжок.*

Порівняно з керуванням зв'язок узгодження являє собою слабкий підрядний зв'язок, не зумовлений лексичним значенням опорного слова. У явищах узгодження відбиваються диференційні граматичні ознаки частин мови і членів речення: прикметник синтаксично спеціалізований як узгоджена частина мови, іменник — як частина мови, що підпорядковує прикметник; у реченні характер означення як члена речення найповніше виявляється в узгоджених словах.

Прилягання

Прилягання — форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якого головне слово (або граматична основа речення) не вимагає у залежного слова певних граматичних форм. Порівняно із залежними членами речення, поєднаними способом керування й узгодження, оформлене за допомогою прилягання залежне слово являє собою автономнішу (відносно самостійну) синтаксичну одиницю, що не зумовлюється лексико-граматичною природою або граматичною формою головного слова. Воно поєднується з головним словом чи граматичною основою речення за змістом. Типовими морфологізованими формами залежних слів тут виступають прислівники й дієприслівники: *По садах пустинних їде гордовито осінь жовтокоса на баскім коні* (В. Сосюра); *Так швидко відминули кавуни* (М. Вінграновський); *Між зелено-синіми полями, звиваючись, висвічує водами на сонці лагідна тиха ріка* (О. Гончар).

Різновиди прилягання можна диференціювати залежно від граматичних особливостей опорного й залежного компонентів, поєднаних цим способом підрядного зв'язку. Відповідно до граматичних особливостей опорного компонента варто розрізняти прислівне прилягання, коли залежне слово підпорядковується іншому слову (*наполегливо працює, гарно співає, мандрівка восени*), і приреченнєве прилягання, коли залежне слово підпорядковується граматичному ядрові речення (підметово-присудковій основі двоскладного речення, односкладному реченню з прислівними компонентами тощо, напр.: *Увечері стрілися друзі; Давно чекаємо звістки*). Прислівне прилягання у свою чергу поділяється на придієслівне, приіменникове,显прикметникове, придієприкметникове, придієприслівникове: *захоплено розповідав, відпочинок улітку, набридливі восени дощі, довго очікуваний поєдинок, голосно розмовляючи.* За формою залежного слова розрізняється прилягання прислівникове (*плідно працює, розмова пошепки*), дієприслівникове (*Співаючи, дівчата ішли селом*), інфінітивне (*Він прийшов зустріти друга*), прийменниково-відмінкове (*Після вечері бабуся читала внукам казки*), відмінкове (*Вечорами лунали пісні*).

Опорним словом при приляганні є те, яке залежно від комунікативних потреб може набувати різних форм, пор.: *гарно співаю, гарно співаєш, гарно співає, гарно співаємо, гарно співав, гарно співала, гарно співаймо, гарно спі-*

вали б. Також опорне речення з приреченнєвим приляганням здатне зазнавати різних модифікацій, напр.: *Вечорами ми слухаємо розповіді батька, Вечорами ми слухали розповіді батька, Вечорами ми слухатимемо розповіді батька, Вечорами послухайте розповіді батька, Вечорами ми послухали б розповіді батька, Вечорами послухати б розповіді батька, Вечорами нам хотілося послухати розповіді батька.* Залежний же компонент відповідної структури залишається незмінним.

До важливих проблем синтаксису належить проблема окреслення меж, охоплюваних приляганням. Панівним є погляд, згідно з яким залежні слова, виражені прислівниками, дієприслівниками та інфінітивом, завжди поєднуються з опорним компонентом способом прилягання. Прибічники цього погляду звичайно не зважають на синтаксичну природу прилягання й будують свою аргументацію на морфологічній основі. Більшу пояснювальну силу має кваліфікація прилягання як форми (способу) підрядного зв'язку, що стосується не передбачуваної опорним компонентом сполучуваності (у значеннєвому і формально-граматичному планах). Тому залежні слова можуть виражатися різними формами, які не перебувають у валентному зв'язку з опорним словом, не уподібнюються опорному слову і не перебувають з іншим словом у зв'язку координації. У цій позиції стоять як морфологізовані, спеціалізовані з формального боку члени речення — прислівникові й дієприслівникові обставини, так і неморфологізовані члени речення — інфінітивні, прийменниково-відмінкові і відмінкові обставини (іноді означення). У типових випадках поєднані способом прилягання другорядні члени речення передають обставинні відношення: обставинно-означальні і власне-обставинні (просторові, часові, причинові, цільові, умовні, допустові тощо): *Спадає сніг повільно й терпеливо* (Д. Павличко); *А угорі про таїнства природи задумався мислитель чорногуз* (Л. Костенко); *Після цих подій Павло зробився ще мовчазнішим* (Г. Тютюнник); *Твої коси від смутку, від суму Вкрила прозолоть, ой ще й кривава* (П. Тичина); *На сповідь йдем до Маркіяна* (І. Драч); *На випадок загибелі сержанта приймаю командування* (О. Довженко); *Всупереч тим віщуванням проходили грози* (М. Рильський).

§ 5. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ВІДНОШЕННЯ

На противагу синтаксичним зв'язкам, які спрямовані у внутрішню структуру синтаксичних одиниць-конструкцій (речень і словосполучень) і відбивають характер формальних граматичних стосунків, семантико-синтаксичні відношення виявляють зовнішнє спрямування: виражають стосунки між предметами та явищами позамовного світу. Відображаючи стосунки предметів і явищ дійсності, вони вказують на значеннєві (смислові) стосунки поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць.

Семантико-синтаксичні відношення і синтаксичні зв'язки не існують ізольовано, а перебувають у складних взаємовпливах. З-поміж їх ознак вирізнимо такі, як їх нетотожність, паралельне функціонування і специфічність вияву в різних синтаксичних одиницях [1]. Одну з цих нетотожностей становить, на аргументовану думку Л. Теньєра, те, що синтаксичні зв'язки спрямовані від підпорядковуючого елемента до підпорядкованого, а семантичні зв'язки (у нашому розумінні — семантико-синтаксичні відношення) — від підпорядкованого елемента до підпорядковуючого [2]. Отже, синтаксичним зв'язкам і семантико-синтаксичним відношенням притаманна різнобічна спрямованість. До того ж не завжди формально-синтаксична вершинність компонента відповідає такій же семантичній його якості. Зокрема, про відмінні власне-синтаксичні й семантичні ознаки слів слушно висловився Л. Теньєр, зазначивши, що «шкала синтаксичної важливості слів перебуває у зворотному відношенні до шкали семантичної важливості. Що нижче розташоване слово на синтаксичній шкалі, то більше в нього шансів виявитися суттєвим для смислу речення. Створюється враження, що підпорядковуюче слово потрібне тільки для того, щоб служити свого роду семантичною точкою опори для підпоряд-

---

[1] Розглядаючи питання про взаємовідношення між формально-синтаксичною структурою і смислом, Люсьєн Теньєр підкреслював, що «структурний і семантичний плани не залежать один від одного. Але ця незалежність має силу лише в теорії. На практиці ж ці два плани паралельні, оскільки у структурного плану нема іншого призначення, крім того, щоб зробити можливим вираження думок — об'єктів семантичного плану. Між цими планами нема тотожності, але є паралелізм. Цей паралелізм виявляється у зв'язках. Точніше кажучи, поряд із структурними зв'язками є зв'язки семантичні, що співвідносяться з ними у регулярний спосіб» (*Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса. М., 1988. С. 53).

[2] *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса. С. 54.

кованого»[1]. Розглянемо семантико-синтаксичні відношення у простому елементарному, простому ускладненому та складному реченнях.

У простому елементарному з семантичного погляду реченні семантико-синтаксичні відношення спрямовані від підпорядкованого (залежного) компонента до підпорядковуючого (опорного), звичайно вираженого дієслівним предикатом. У таких реченнях можна виділити лише субстанціальні (предметні) семантико-синтаксичні відношення, які передають значення предметності. Ці найбільш абстраговані відношення членуються на підтипи. Залежно від лексичного значення дієслів або їх функціональних еквівалентів виділимо такі різновиди субстанціальних відношень: а) суб'єктні: *Ой летіли лебедоньки через темний бір, Поронили біле пір'я та й у батьків двір* (М. Рильський); б) об'єктні: *Івга Федотівна вдягла Григорія, закутушкала батька поверх шапки башликом і провела підводу до шляху...* (Григір Тютюнник); в) адресатні: *Щось подібне переповідав колись своїм школярикам схильний до велемовності Хома Романович, а зараз уже ні, не переповідає* (О. Гончар); г) інструментальні: *Матвій нарубав вербових кілків і сокирою вбивав їх у берег* (М. Стельмах); д) локативні, пов'язані зі значеннями місця та напрямку руху: *Галки на стіні Сидять, мов судді марноти людської* (М. Рильський); *Перевізниця пішла до своєї печери, винесла й подала чорного окрайця* (Б. Харчук).

За наявності тотожності семантико-синтаксичних відношень між різними синтаксичними одиницями потрібно кваліфікувати їх за ознакою первинності / вторинності (вихідності / похідності). Із цього погляду первинними є предикатні[2] семантико-синтаксичні відношення у складному реченні, а їх аналоги в межах простого ускладненого речення — вторинними. Паралелізм семантико-синтаксичних відношень щодо синтаксичних зв'язків має неоднакову природу у складнопідрядному і складносурядному реченнях, а також у похідних від них простих ускладнених реченнях.

У складнопідрядному реченні підрядна частина перебуває в семантично акцентованій позиції, вказуючи на напрямок семантико-синтаксичних відношень від підпорядкованого компонента (тобто підрядної частини) до го-

---

[1] *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса. С. 54.

[2] Предикатні відношення — це відношення, які вказують на ознаку в широкому розумінні, тобто вони є протилежністю субстанціальних відношень, відношень на позначення предметності.

ловної частини. Предикатні семантико-синтаксичні відношення підрядної частини позначають стосунки між ситуаціями, подіями, явищами. У типових виявах це адвербіальні (обставинні) відношення, які поділяються на нижчому рівні абстракції на часові, причинові, цільові, умовні, допустові й подібні відношення, напр.: *Завжди їй отак не спиться, коли наближається час приїзду сина у відпустку* (О. Гончар); *Чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягує грім* (О. Довженко); *Піде рано-вранці, щоб налитий росою не оббивався крихкий колос* (М. Стельмах); *Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим* (М. Стельмах); *І хто б там що кому не говорив, а згине зло і правда переможе!* (Л. Костенко). З адвербіальними семантико-синтаксичними відношеннями корелює підрядний детермінантний зв'язок, що вказує на підпорядкування підрядної частини головній у цілому. Другий тип предикатних семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні становлять атрибутивні (означальні) відношення, які виражаються підрядними частинами за допомогою сполучних слів типу ***який, котрий, чий, що***: *Віддайте мені мову, якою мій народ мене благословив* (Л. Костенко). У складнопідрядних реченнях з означальною підрядною частиною маємо підрядний прислівний зв'язок, у формальному плані передбачуваний опорним іменником головної частини.

Вторинними семантико-синтаксичними відношеннями виступають адвербіальні (часові, причинові, цільові, допустові та інші) відношення у простому ускладненому реченні, тотожні адвербіальним відношенням у складнопідрядному реченні, напр.: *Ой, не солодко мандрівникові В ніч таку іти через поля!* (М. Рильський); *Плакав не з болю — ні* (Остап Вишня); *Учора ж до цієї хати я попросився на нічліг* (Д. Павличко); *Незважаючи на досить-таки задерикуватий характер Маковея, всі його любили* (О. Гончар). У простому ускладненому реченні їх виражають детермінантні члени речення, утворені внаслідок згортання підрядної частини складнопідрядного речення, пор.: *Дідусь добрався до села, коли світало* → *Дідусь добрався до села на світанку.*

У простому ускладненому реченні досить поширеними є також інші різновиди вторинних предикатних семантико-синтаксичних відношень: а) а т р и б у т и в н і: *Човни золотії Із сивої-сивої Давнини причалюють, Човни золотії* (П. Тичина); б) м о д а л ь н і: *Воно, звичайно, гостеві негоже В Парижі думать про свої міста* (М. Рильський).

У складносурядному реченні виявляються своєрідні перетини семантико-синтаксичних відношень і синтаксичного зв'язку. Закріпилася така закономірність: сурядний зв'язок вирізняється ознакою рівноправності (незалежності) поєднуваних ним сурядних частин, а семантико-синтаксичні відношення між ними взаємозумовлені, взаємозалежні, тобто для них типовий двобічний характер залежності. До визначальних у складносурядному реченні семантико-синтаксичних відношень предикатного типу належать: а) єднальні відношення: *Дивлюсь я на своє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий* (О. Довженко); б) зіставні відношення: *Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу* (О. Довженко); в) протиставні відношення: *Я птахом був колись, та світ мене зловив, В людину обернув, скропивши потом жнив* (Д. Павличко); г) розділові відношення: *Степ то озивався перепелицею, то в його хащах прошмигувала зграя спритних куріпок, то свистав ховрах* (Б. Харчук). Про двобічний характер залежності семантико-синтаксичних відношень у складносурядних реченнях свідчать перенесені до цих конструкцій із складнопідрядних речень адвербіальні відношення. Якщо у складнопідрядних реченнях, наприклад, маємо однобічні причинові або наслідкові відношення, то вони трансформуються у складносурядному реченні у двобічні причиново-наслідкові відношення, пор.: *І сяде небо за столом, Бо цвіль підвальну вперто душать Озон, і сонце, і зело!* (І. Драч); *От Івашко підповз під самий будяк, так що й голови вже не видко* (В. Винниченко) і *Перший день не пощастило, і вона ночувала, знайшовши захисток під стіною дерев'яної каплички на цвинтарі* (Б. Харчук).

Похідними від семантико-синтаксичних відношень єднальних, протиставних і розділових у складносурядному реченні є тотожні відношення в простому ускладненому реченні з однорідними членами, напр.: *Збирайте, як розумний садівник, Достиглий овоч у Грінченка й Даля* (М. Рильський); *Я бачив Амстердам і Сіракузи, Та не шукав я там своєї музи* (Д. Павличко); *Може, це я, або хто, або ти ось там сидить у куточку веранди* (Л. Костенко).

Для вираження семантико-синтаксичних відношень використовуються словоформи, аналітичні синтаксичні морфеми, інтонація, порядок слів тощо. Субстанціальні відношення звичайно оформлюються відмінковими і прий-

менниково-відмінковими засобами. Атрибутивна спеціалізація типова у простому реченні для прикметників, займенникових прикметників, дієприкметників, родового відмінка іменників, а у складнопідрядному реченні — для відносних займенникових прикметників. Адвербіальні відношення передаються найчастіше сполучниками обставинного значення у складнопідрядних реченнях, прислівниками, дієприслівниками і прийменниково-відмінковими формами у простому реченні. Для вираження єднальних, зіставних, протиставних і розділових відношень наявні спеціалізовані сурядні сполучники.

§ 6. СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ У СФЕРІ МОВИ Й МОВЛЕННЯ

Синтаксичні одиниці ми творимо у численних актах мовлення, не помічаючи того, що ці одиниці «продукуємо» за певним зразком. Мовці не опанували б синтаксичний механізм мовлення, якби за кожною конкретною синтаксичною одиницею (реченням, словосполученням, мінімальною синтаксичною одиницею) не стояла «єдина мірка», тобто не мовленнєва, а власне-мовна модель. Наприклад, речення *Петро був у Луцьку* являє собою поєднання трьох словоформ: дієслова *був* у формі минулого часу чоловічого роду однини (центральний компонент-присудок), іменника *Петро* у формі називного відмінка чоловічого роду однини (взаємопов'язаний з присудком підмет-головний член речення) та іменника *у Луцьку* у формі місцевого відмінка чоловічого роду однини (залежний від дієслова *був* другорядний член речення). Це речення може функціонувати і в інших формах, напр.: *Петро в Луцьку; Петро буде в Луцьку; Петре, будь у Луцьку; Петро був би в Луцьку*. Узагальнення передаваного в реченні повідомлення уможливлює виділення трьох значеннєвих компонентів: суб'єкта стану, локативного предиката, а також компонента зі значенням місця. Подібне узагальнення засвідчує, що виділені значеннєві компоненти можуть виражатися багатьма іншими словами, напр.: *Мати (брат, сестра, син, дочка, племінник, Оксана, Іван...) була (був)* або *перебувала (перебував) у Києві (Полтаві, Львові, Мінську,селі...)*. Отже, за конкретними реченнями бачимо абстрактну значеннєву схему, формулу, яка є одиницею мови й реалізується в широкому лексичному наповненні конкретних речень.

У сфері мови синтаксичні одиниці потрібно аналізувати як типові, абстраговані від мовленнєвих репрезентацій зразки, моделі, за якими утворюються конкретні

синтаксичні одиниці. У сфері мовлення реалізуються мовні зразки, з одного боку, і породжуються нові синтаксичні явища, які можуть закріпитися синтаксичною системою, з другого боку.

Виділення й опис мовних зразків синтаксичних одиниць у їх системних взаємозв'язках становить першорядне завдання синтаксису як науки. Високий рівень абстрагування мовної сфери не ігнорує показників сфери мовлення, а навпаки, уможливлює глибоке пояснення всіх мовленнєвих модифікацій синтаксичних одиниць. Центральне питання синтаксису мови — дати викінчену теорію речення як основної синтаксичної одиниці, оскільки основна синтаксична одиниця включає до своєї структури інші синтаксичні одиниці, нижчі за ґраматичним рангом і підпорядковані їй.

Розгляд синтаксичних явищ у сфері мови грунтується на виділенні елементарних синтаксичних одиниць. Без цього, як було зазначено вище, неможливе глибоке вивчення закономірностей функціонування синтаксичних одиниць у мовленні, процесів ускладнення тощо. Елементарне речення у сфері мови — це ізольована, «самодостатня» одиниця, що складається з мінімальної кількості конститутивних елементів. Зокрема, елементарні в семантичному плані прості речення формує один предикат і зумовлені його семантико-синтаксичною валентністю непредикатні (субстанціальні) члени речення. Елементарним конструкціям притаманне типове значення (функція), яке може зазнавати численних модифікацій у мовленнєвих актах. Мовний аспект включає також загальні, виявлені у процесі вивчення мовлення, закономірності об'єднання елементарних простих речень в ускладнені або складні, питання ієрархії реченнєвих структур, їх базовості та похідності тощо.

Речення у сфері мовлення — це його роль у контексті, в мовленнєвій ситуації. В мовленні воно набуває додаткових функцій, виступаючи частиною більшого синтаксичного цілого, його ланкою. Через те, крім суто мовних ознак, речення в мовленні потребує засобів, які б сигналізували про його неізольованість, а отже, входження до складного синтаксичного цілого (тексту). Такими засобами є насамперед порядок слів та інтонація в тому вияві, що стосується актуального членування речення. Проте слід зазначити, що порядок слів та інтонація «причетні» і до сфери мови тією мірою, якою вони забезпечують втілення предикативності і нормальний, нейтральний, вихідний порядок слів для кожної моделі речення.

Реалізація мовної моделі речення в конкретних умовах мовленнєвої ситуації супроводжується різноманітними видозмінами, перетвореннями, ускладненнями, що виявляються у порядку слів, інтонації, лексичному наповненні, редукції компонентів, семантичних нашарувань [1]. Сфера мови і сфера мовлення не становлять роз'єднаних сфер, між ними наявні проміжні ланки, що прилягають більшою чи меншою мірою або до сфери мови, або до сфери мовлення. Зокрема, у сфері мовлення деякі особливості речення виступають типовими, що уможливлюють їх моделювання, і такими, що надто відходять від загальномовного стандарту, є оказіональними.

Найпоказовішим у синтаксиеі речення варто визнати тривимірний підхід, який полягає у виділенні формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної і власне-комунікативної структур речення. Формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний аспекти речення пов'язані передусім з абстрагуванням від «конкретнощів» мовленнєвих виявів, виділенням типових функцій, а власне-комунікативний аспект — із реалізацією мовних структур, їх необхідним пристосуванням до умов мовленнєвої ситуації. Проте і в мовних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних моделях речення з їх нейтральним порядком слів виражається одна з можливостей мовленнєвої реалізації, найбільш типова і певною мірою «незалежна» від контексту.

Речення як основна синтаксична одиниця відбиває також особливості функціонування інших синтаксичних одиниць (мінімальної синтаксичної одиниці, словосполучення) у сфері мови і мовлення. Інші синтаксичні одиниці у сфері мови виявляють типові формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції, а у сфері мовлення зазнають багатьох модифікацій, зокрема їх переміщення, редукції, семантичних зміщень, нейтралізації тощо.

Варто вирізнити ще один вимір мовленнєвого вияву синтаксичних одиниць. Ідеться про їх інше групування у сфері мовлення, а інколи і про істотну відмінність мовленнєвих і мовних синтаксичних одиниць. Укажемо тут хоча б на те, що мінімальною одиницею спілкування є висловлення, або реалізоване в мовленні речення, а складне син-

---

[1] На думку Г. О. Золотової, ці видозміни речення зумовлені додатковими мовленнєвими функціями речення — композиційно-синтаксичною, яка обов'язкова для кожного мовленнєвого речення, і експресивно-оцінною, яка факультативна (*Золотова Г. А.* Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973. С. 331—332).

таксичне ціле (надфразна єдність) як мовленнєва синтаксична одиниця виходить поза межі мовної системи.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К., 1992. С. 16—32.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. К., 1983. С. 9—17.

Курилович Е. Основные структуры языка: предложение и словосочетание // *Курилович Е.* Очерки по лингвистике. М., 1962. С. 48—56.

Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. с. 448—451.

Мухин А. М. Структура предложений и их модели. Л., 1968. С. 68—107.

Мухин А. М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы. Л., 1976. С. 95—126.

Мухин А. М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. Л., 1980. С. 6—50.

Плиско К. М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення. Х., 1992. С. 7—22.

Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., 1977. С. 167—172.

Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 5—9.

Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988. С. 22—37, 51—56.

Шведова Н. Ю. Согласование и координация: их сходство и различия // Проблемы истории и диалектологии славянских языков. М., 1971. С. 312—319.

Розділ II

РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

§ 1. ПРИРОДА РЕЧЕННЯ

Питання про природу речення належить до одного з найбільш дискусійних питань синтаксису. Тому речення, посідаючи центральне місце в синтаксичній системі, не має й дотепер загальноприйнятого витлумачення. Причиною такого стану є й те, що у кваліфікацію речення важко вмістити увесь набір його ознак. В історії мовознавства були спроби визначити речення у плані логічному, психологічному, формально-граматичному тощо. Визначаючи речення, враховують у сучасних синтаксичних дослідженнях один, два або більше аспектів. Іноді у визначеннях наявні загальні ознаки, що можуть виходити поза межі синтаксису. Характерне з цього погляду визначення речення, висловлене академіком О. С. Мельничуком: «Речення можна визначити як основну знакову одиницю мовлення, яка формується з мовних знаків нижчого порядку — лексичних, фразеологічних і синтаксичних — і відзначається внутрішньою цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення і виділяючись у контексті на єдиному рівні членування»[1]. Учений далі зазначає, що це визначення подано з позицій загального вчення про речення, а не з позицій синтаксису, в якому воно (це визначення) може лише конкретизуватися у плані власне-синтаксичних властивостей речення. На думку О. С. Мельничука, «безпосереднім об'єктом синтаксису є лише синтаксична сторона загальної структури речення, тобто синтаксична його конструкція, взята в цілому, і різні синтаксичні прийоми, виділювані з синтаксичної структури речення і розглядувані як у зв'язку з певною синтаксичною конструкцією речення, так і поза будь-якою конструкцією... Абстрагуючи синтаксичну сторону від загальної структури речення, синтаксис розглядає синтаксичну кон-

[1] Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 14.

струкцію речення як речення в синтаксичному розумінні. Речення в цьому розумінні належить до системи мови» [1].

Речення є основною синтаксичною одиницею, оскільки саме в ньому реалізуються найважливіші функції мови: комунікативна (мова як засіб спілкування) і пізнавальна (мова як знаряддя пізнання й відображення дійсності, знаряддя вираження думки). У межах речення розгортаються майже всі прийоми формальної і семантичної організації синтаксичних одиниць.

Речення, являючи собою багатомірну одиницю, може розглядатися з багатьох боків, зокрема формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного. Із формально-синтаксичним функціонуванням пов'язана внутрішньо-синтаксична структура речення — синтаксичні зв'язки й виділювані на їх основі компоненти речення. З погляду семантико-синтаксичного структура речення характеризується семантико-синтаксичними відношеннями й виділюваними на їх основі компонентами значеннєвої природи, що відбивають специфіку з'єднання змісту й форми компонентів речення в конкретній мові. Комунікативні особливості речення виявляються в мовленнєвій ситуації, в тексті. Комунікативна організація речення пов'язана з його актуальним членуванням, членуванням на «дане» (відоме, вихідне) і «нове» (основу повідомлення). Цей актуальний, комунікативний аспект стосується темо-ремних відношень у висловленні. Отже, за перетворення речення (абстрактної мовної одиниці, реченнєвої схеми) у висловлення (конкретне речення, мовленнєву одиницю) великої ваги набуває смислове членування, істотне для певної ситуації, для відповідного комунікативного завдання.

Речення є синтаксичною одиницею-конструкцією, мовним знаком, що позначає ситуацію чи декілька взаємопов'язаних ситуацій. Первинною в реченні є функція повідомлення про щось. Основною ознакою речення багато лінгвістів уважають предикативність, кваліфікуючи її як стосунок речення до дійсності (реальність або ірреальність, можливість або неможливість, необхідність або ймовірність тощо). У реченнях мовець виражає свої думки, почуття й волевиявлення. Відображаючи явища дійсності, він водночас вказує на своє ставлення до змісту повідомлюваного.

Речення як синтаксична одиниця-конструкція складається зі слів або словосполучень. Проте самі слова і

---

[1] Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. С. 14.

словосполучення ще не становлять речення. Спочатку потрібно граматично оформити синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення між словами і словосполученнями, використавши, наприклад, такі засоби зв'язку, як прийменники, сполучники й частки, а також відповідно до вимог речення видозмінивши слова за допомогою закінчень. Але й цього ще не досить. Адже зв'язки й відношення між словами маємо у словосполученні. Щоб синтаксична конструкція стала реченням, необхідно побудувати її так, аби вона виражала думку, певне повідомлення про предмети і явища дійсності. А робить це категорія предикативності, тобто модально-часовий план.

Порівняно з іншими синтаксичними одиницями реченням властива семантико-граматична багатовимірність. Зокрема, їх класифікують за будовою, за характером предикативних відношень, за метою висловлювання та за емоційним забарвленням. За будовою речення поділяють на п р о с т і і с к л а д н і. За характером предикативних відношень речення бувають с т в е р д ж у в а л ь н і і з а п е р е ч н і з нашаруванням відтінків об'єктивної чи суб'єктивної модальності. За метою висловлювання речення членують на р о з п о в і д н і, п и т а л ь н і і с п о н у к а л ь н і. Ці три комунікативні типи речень можуть бути о к л и ч н и м и, якщо мовці надають цим конструкціям емоційного забарвлення і вимовляють їх з окличною інтонацією.

В усному мовленні невід'ємною властивістю, постійною характеристикою речення є і н т о н а ц і я. Вона оформлює речення як цілісну синтаксичну одиницю, виконує роль єдиного або супровідного способу виділення комунікативного центру висловлення, виступає одним із засобів вираження смислових розрізнень.

На підставі перерахованих ознак р е ч е н н я можна визначити як основну синтаксичну одиницю-конструкцію, предикативну синтаксичну одиницю, що є мовним знаком ситуації (або взаємопов'язаних ситуацій) і вказує на стосунок до дійсності й до повідомлюваного, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також виступає мінімальною, відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки.

Отже, в реченні об'єднується такий набір формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних, комунікативних, мовних і мовленнєвих показників: а) у формально-синтаксичному плані речення грунтується на синтаксичних зв'язках і виділюваних на їх основі компонентах формаль-

ного типу; б) із семантико-синтаксичного боку речення створюється семантико-синтаксичними відношеннями й виділюваними на їх основі компонентами значеннєвої природи; в) речення є знаком ситуації (або взаємопов'язаних ситуацій); г) речення виражає модально-часове значення, тобто предикативність; д) речення є комунікативною одиницею, одиницею спілкування; е) за допомогою речення формується і втілюється думка; є) у сфері мови речення є типовим, абстрагованим від мовленнєвих репрезентацій зразком, моделлю, за якими в мовленні утворюються конкретні речення (висловлення); ж) у сфері мовлення речення залежить від контексту, мовленнєвої ситуації, поділяючись у плані актуального членування на «дане» (тему, вихідне у висловленні) і «нове» (рему, основне, комунікативний центр у висловленні). Сукупність цих ознак засвідчує те, що речення є одиницею і мови, й мовлення.

§ 2. ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕЧЕННЯ

У сучасній лінгвістиці речення розглядають як багатоаспектну синтаксичну одиницю, як комплекс декількох відносно незалежних підсистем. У сучасному українському мовознавстві набуває поширення погляд, згідно з яким у реченні необхідно розрізняти формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти. Формально-синтаксичний аспект є одним з основних аспектів, спрямованим у сферу мови й найтісніше пов'язаним із семантико-синтаксичним аспектом.

Формально-синтаксична організація конкретних речень у сучасній теорії синтаксису співвідноситься з відповідним формальним реченнєвим зразком, реченнєвою моделлю — формально-синтаксичною структурою, структурною схемою. Вчення про формально-синтаксичну структуру речення становить основу опису формальної організації речення. Серцевину формально-синтаксичної організації речення становлять синтаксичні зв'язки й виділювані на їх основі компоненти речення. Вони є визначальними характеристиками типів і підтипів речень.

У найзагальнішому вигляді речення з формально-синтаксичного боку поділяють на прості і складні. Формально-синтаксична структура простого речення співвідноситься з його двоскладністю або односкладністю. Двоскладні прості речення мають два головні члени речення — підмет і присудок, поєднані найголовнішим у

структурі простого речення предикативним зв'язком. Це найтиповіша репрезентація простого речення, напр.: ***Я не оглядаюсь*** (О. Довженко); *Ясні **зорі мерехтіли** над напруженою, лихою тишею* (Б. Харчук). Односкладні прості речення мають тільки один головний член, не диференційований на підмет і присудок, напр.: ***Душно. Жарко*** (Г. Чупринка); *Зимовий **вечір. Тиша. Ми*** (П. Тичина). Складне речення у функціональному плані виявляє багато спільного з простим реченням, але з боку своєї формальної організації воно являє собою поєднання речень на основі відповідного синтаксичного зв'язку. Компонентний склад простого і складного речення суттєво розрізняється: просте речення складається з членів речення, складне речення — з простих речень, які перетворено у частини складної синтаксичної конструкції і яким притаманна конститутивна ознака речення — предикативність. Здебільшого складне речення містить показники синтаксичного зв'язку — сполучники і сполучні слова, напр.: *Чуєш у собі поклик поезії, **але** хто навчить тебе її чародійницьких тайн?* (О. Гончар); *Тому клонюся густолистим липам, **Де** запалала гострим смолоскипом На цілий світ поетова любов* (М. Рильський).

Синтаксичні зв'язки між членами простого речення щодо своєї сутності звичайно споріднені з синтаксичними зв'язками між частинами складного речення. Проте в межах простого і складного речень ієрархічні стосунки між їх типами істотно розрізняються. Якщо для простого речення визначальним є предикативний зв'язок — зв'язок підмета і присудка, то для складного речення визначальними є сурядний і підрядний зв'язки. Периферію простого речення становлять підрядний зв'язок і найбільшою мірою сурядний, який грунтується на сурядному зв'язкові між частинами складносурядного речення, а периферію складного речення — специфічний для нього недиференційований (не сурядний і не підрядний) синтаксичний зв'язок, наявний у більшості різновидів безсполучникових складних речень, і незначною мірою властивий складному реченню предикативний зв'язок, що виявляє похідний від предикативного зв'язку у простому реченні характер, а отже, стосується заміщення позиції підмета реченневою конструкцією. Визначальні для складного речення сурядний і підрядний зв'язки поширюються майже на всі формально-синтаксичні типи складних сполучникових речень і незначну частину безсполучникових складних конструкцій. На противагу безсполучниковим складним реченням сполучникові складні речення вирізняються найбіль-

шим ступенем диференціації синтаксичних зв'язків. Сполучники (або сполучні слова) становлять центр формально-синтаксичної організації сполучникового складного речення, вказуючи на тип синтаксичного зв'язку.

Як уже було зазначено вище, одним із найважливіших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого або складного речення є виділення їх елементарних і неелементарних формально-синтаксичних структур (див. розділ I, § 3). З елементарних конструкцій формується розмаїття простих ускладнених речень і складних багатокомпонентних речень.

Характер синтаксичних зв'язків і компонентний склад є основними розрізнювальними формальними характеристиками простого і складного речень. Вони визначають особливості їх формально-синтаксичної організації і достатні для відмежування простого речення від складного. На тлі цих фундаментальних відмінностей постають інші відмінності, які або похідні від основних, або не всеохоплюючі. Отже, формально-синтаксична кваліфікація простого і складного речень може бути уточнена або доповнена з урахуванням інших, додаткових характеристик. Це уможливлює виділення в рамках простого і складного речень їх внутрішніх різновидів. До таких додаткових формальних характеристик належать, зокрема, засоби вираження синтаксичних зв'язків, специфіка оформлення компонентів речення, порядок їх розташування тощо.

Особливість формально-синтаксичного аспекту речення полягає також у тому, що речення з боку формально-синтаксичної структури автономне й самодостатнє, тобто воно для визначення синтаксичних зв'язків і реченнєвих компонентів формального типу не потребує якихось (зовнішніх щодо внутрішньої структури речення) показників. Наприклад, речення *Яворові сниться яворина Та її кохання молоде* (Д. Павличко) навіть в ізольованому вигляді має виразну формальну побудову: по-перше, воно формується поєднанням на основі предикативного зв'язку та форми координації обов'язкових компонентів — форми називного відмінка в ролі підмета й часово-особової форми дієслова в ролі присудка; по-друге, ускладнення є наслідком поширення речення прислівними другорядними членами й однорідним підметом. Для з'ясування формально-синтаксичної організації цього речення не постає потреба виходити поза його межі. У такій самодостатності внутрішньої реченнєвої структури типово виявляється формально-синтаксичний аспект речення.

§ 3. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕЧЕННЯ

Формально-синтаксична організація речення значною мірою окреслює його організацію семантико-синтаксичну. Річ у тому, що в системі мови переважає тенденція до симетрії між формально-синтаксичною й семантико-синтаксичною структурами речення. Наприклад, у реченнях *Мати посадила калину, Син пише листа* передається те саме типове (узагальнене) значення, що виявляється в наявності компонентів із функціями діяча та його цілеспрямованої дії. На формування цього значення впливає формально-синтаксична структура речення, головними компонентами якої є підмет, виражений формою називного відмінка іменника, і присудок, виражений часово-особовою формою дієслова активного стану. Зв'язок семантико-синтаксичної організації з формально-синтаксичною в цих реченнях посилюється також їх лексичним наповненням: іменник у семантико-синтаксичній позиції діяча й формально-синтаксичній позиції підмета позначає особу, а дієслово в семантико-синтаксичній позиції предиката дії й формально-синтаксичній позиції присудка — свідому дію. Семантико-синтаксична організація має різну природу у простому і складному реченнях.

Просте елементарне з семантичного погляду речення позначає одну ситуацію, одну подію. Його семантико-синтаксична структура формується одним предикатом і зумовленими його валентністю іменниковими членами речення, що вказують на відповідні ролі (функції) істот і неживих предметів, напр.: *Діти написали листа вчителеві; Учень відкидав лопатою сніг; Дитина спить; Дівчина сумна.*

На відміну від простого елементарного речення семантико-синтаксична структура складного речення звичайно орієнтована на вираження стосунків між двома або більше взаємопов'язаними ситуаціями. У простому елементарному реченні характер ситуації відображають субстанціальні (предметні) відношення, тобто відношення назв предметів до предиката, а у складному реченні стосунки між ситуаціями — семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами (вихідними простими реченнями), пор.: *Пробіг зайчик* (П. Тичина); *Морозиха стояла на березі* (Б. Харчук) і *Звуків багато у ліри моєї, Пісня ж у мене лишилась одна, Пісня, мов стогін, тяжка та сумна* (Г. Чупринка); *Перевалило й за північ, а співи не вщухали* (О. Гончар); *Загубить гай принадливість свою, Як ти наткнешся в ньому на змію* (Д. Павличко). Частини ж

складного речення мають подібну до простих речень семантико-синтаксичну організацію, тобто в елементарному вигляді вони позначають також одну ситуацію.

Семантико-синтаксична і формально-синтаксична структури речення вирізняються своєю відносною автономністю, що нерідко виявляється в асиметрії двох структур. Ця асиметрія може набувати різних розбіжностей у семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному членуванні речення. Зокрема, у реченні *Нас пройняв переляк* виділяють із формального боку три члени речення (підмет *переляк*, присудок *пройняв* і додаток *нас*), а з семантико-синтаксичного погляду — дві синтаксеми (суб'єктну і предикатну синтаксеми, остання з яких складається з двох елементів: дієслова *пройняв* та іменника *переляк*; пор. синонімічну цьому реченню двокомпонентну у формальному й семантичному плані конструкцію: *Ми перелякалися*).

Орієнтованість на позначення однієї ситуації і сукупності ситуацій становить типову, проте не обов'язкову ознаку відповідно простого і складного речення. Порушення цієї типової закономірності спостерігаємо, зокрема, у простих ускладнених реченнях, що вказують не на одну, а дві або більше ситуацій, тобто виражають значення, яке найвиразніше передають складні речення, пор.: *Під вечір дідусь наблизився до Львова* і *Коли настав вечір, дідусь наблизився до Львова*. Це засвідчує похідність деяких простих ускладнених речень від складнопідрядних речень.

Отже, семантико-синтаксична організація речення істотно відрізняється від формально-синтаксичної. Вона стосується відображення предметів і явищ позамовного світу та їх стосунків. Семантико-синтаксична організація речення, як і формально-синтаксична, становить окремий об'єкт синтаксичної науки.

Послідовне вирізнення семантико-синтаксичного аспекту речення розпочалося у другій половині нашого століття. Однією з перших студій, де обгрунтовано виділення семантичної структури речення поряд із структурами формальною і комунікативною, була стаття чеського лінгвіста Ф. Данеша «Про три аспекти синтаксису» [1].

---

[1] Див.: *Daneš Fr.* A three — level approach to syntax // Travaux de linguistiques de Prague. Prague, 1964. № 1.

§ 4. КОМУНІКАТИВНА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕЧЕННЯ

Комунікативна організація речення вирізняється передусім тим, що вона спрямована не у сферу мови, а у сферу мовлення. Тому вона незалежна від формальної організації речення й великою мірою від семантико-синтаксичної. Комунікативна організація речення визначається мовленнєвою ситуацією, а отже, зумовленим цією ситуацією комунікативним завданням. Усе це вказує на те, що комунікативну організацію речення не можна з'ясувати, коли ми не виходимо поза межі відповідного речення. Механізм комунікативного аспекту зрозумілий тільки за умови, якщо ми розглядаємо речення в конкретному мовленнєвому контексті, у якому це речення функціонує як висловлення.

Для з'ясування специфіки комунікативної реченнєвої структури вмістимо речення *Мати посадила калину* в декілька мовленнєвих контекстів, у кожному з яких воно може бути використане як окреме повідомлення. Різновиди мовленнєвих побудов легко виявити за допомогою запитань, на які спроможне було б відповідати розглядане речення. Поставимо хоча б два запитання: 1) *Що зробила мати?* 2) *Хто посадив калину?* Перше запитання спрямовано на з'ясування події, пов'язаної з матір'ю, друге ж запитання — на з'ясування особи як діяча. Відповідаючи на два поставлених питання, мовець у певний спосіб пристосовує речення до комунікативного завдання і трансформує його на висловлення, у яких акцентовано на різних смислах і видозмінено порядок слів та місце фразового наголосу (інтонаційного центру). Так, у відповіді на перше питання ядром повідомлення є дієслівний компонент *посадила* із залежним від нього іменником *калину*, внаслідок чого маємо такий типовий порядок слів: форма називного відмінка іменника — форма минулого часу дієслова із залежним іменником у формі знахідного відмінка. Фразовий наголос у цьому висловленні припадає на останній компонент *кали́ну*: ***Мати / посадила кали́ну.*** Відповідь на друге питання передбачає найбільшу інформаційну значущість іменника на позначення діяча та інший порівняно з попереднім порядок слів: дієслово із залежним знахідним відмінком іменника — форма називного відмінка іменника / *Хто посадив калину?* — ***Посадила калину / ма́ти*** або ***Калину посадила / ма́ти.*** Фразовий наголос тут падає на слово *ма́ти.* Як бачимо, те саме за формально-синтаксичними й семантико-синтаксичними показниками речення утворює декілька комунікативних оди-

ниць, що розрізняються актуальною інформацією та відповідно до неї і формою: порядком слів і місцем фразового наголосу. До того ж указаний порядок слів характерний для експресивно і стилістично нейтрального мовлення. В експресивно забарвленому мовленні основний у смисловому плані компонент може пересуватися на перше місце й супроводжуватися переміщенням на нього фразового наголосу, пор.: *Хто посадив калину?* — ***Калину посадила / мáти*** (експресивно і стилістично нейтральне висловлення) і ***Мáти / посадила калину*** (експресивно забарвлене висловлення).

Якщо у формально-синтаксичному й семантико-синтаксичному планах просте і складне речення звичайно виявляють відмінність, то, навпаки, в комунікативному плані вони найбільшою мірою зближуються. Адже і просте, і складне речення оформлюються як єдине комунікативне ціле. Частини ж складного речення з комунікативного погляду відрізняються від простих речень тим, що вони позбавлені комунікативної цілісності. Як у простому, так і у складному реченні діють спільні закономірності розташування компонентів. Вони пов'язані з комунікативним завданням. Основна функція порядку частин у складному реченні — вираження актуального членування. За експресивно нейтрального порядку частин актуально значущіша частина складного речення стоїть у постпозиції, напр.: *Коли бабуся усіх перецілувала, а Васько почоломкав їй руцю, од якої теж пахло житнім хлібом, / бабуся вийняла з-за пазухи хустиночку* (В. Винниченко); *Це було написано з помітним негативним чи, сказати б, співчутливим відтінком, / бо ж саме поняття «стихія» прив'язувалося до особливостей авторового обдарування* (Григір Тютюнник).

Здебільшого комунікативне членування реалізує поділ речення на дві частини: вихідну частину (або дане, тему) й основну (або нове, ядро, рему). Для членування речення на тему й рему не характерна така стабільність, як для виділення морфологізованих членів речення. Комунікативне членування допускає багато варіацій. Цим членуванням звичайно зумовлюється порядок компонентів у простому і складному реченнях. Проте бувають і нечленовані речення. Для розв'язання проблем мови й мовлення досить плідним варто вважати вирізнення висловлення як аналога речення в мовленні і специфічної синтаксичної одиниці, оскільки воно уможливлює пов'язання з цією одиницею комунікативного аспекту речення (детальніше про комунікативний аспект простого і складного речення див. розділ V, § 1—6 і розділ IX, § 4).

У славістиці комунікативний аспект речення став окремим об'єктом вивчення у 20—40-і роки нашого сторіччя. Творцем комунікативного, або актуального, синтаксису вважають чеського лінгвіста В. Матезіуса, у якого вчення про речення як комунікативну одиницю набуло викінченого опрацювання [1].

§ 5. СИНТАКСИЧНІ КАТЕГОРІЇ РЕЧЕННЯ

Питання про кількість і характер синтаксичних категорій речення належить до найскладніших і тому нерозв'язаних питань синтаксичної теорії. Його складність полягає в тому, що категорії стосуються різних аспектів синтаксису речення й перебувають у взаємодії та взаємних нашаруваннях.

Категорія в синтаксисі — це деяка ознака (параметр), яку покладено в основу класифікації сукупності однорідних синтаксичних одиниць, зокрема речень. Члени виділюваних категорійних класів характеризуються тим самим змістом відповідної ознаки. Залежно від складу категоризованої сукупності елементів, характеру категорійної ознаки та стосунку цієї ознаки до виділюваного класу синтаксичних одиниць визначають різні типи синтаксичних категорій. Категоризована сукупність може складатися з речень, що й зумовлює виділення синтаксичних категорій речення. Речення як багатоаспектну одиницю можна кваліфікувати з формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного боку, що дає підстави вирізняти синтаксичні реченнєві категорії формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного плану. Розглянемо названі три типи синтаксичних категорій речення детальніше.

1. Формально-синтаксичні категорії відбивають формальну організацію речення. Вони вказують на тип синтаксичного зв'язку між синтаксичними одиницями меншого рангу, які входять до складу речення. Це категорії предикативності (у формальному розумінні), підрядності і сурядності.

Предикативність (у формальному розумінні) — формально-синтаксична категорія речення, що вказує на взаємозв'язок (взаємозалежність) підмета і присудка у двоскладному простому реченні.

---

[1] Див.: *Матезиус В.* О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. М., 1967. С. 239—245.

Підрядність — формально-синтаксична категорія речення, яка виражає підпорядкування залежного компонента речення опорному компонентові.

Сурядність — формально-синтаксична категорія речення, що стосується синтаксичного зв'язку рівноправних (незалежних) компонентів складного і простого речення.

У формально-синтаксичному плані вирізняють також категорії підмета, присудка, другорядного члена речення тощо.

2. Семантико-синтаксичні категорії неоднорідні за своєю граматичною природою і характеризують об'єктивний та суб'єктивний зміст речення.

До категорій об'єктивного семантико-синтаксичного змісту належать категорії субстанціальності (предметності) і предикатності (ознаковості). Ці категорії як надкатегорії розподіляють на менші величини, своєрідні «підкатегорії». Зокрема, категорія субстанціальності як родове поняття охоплює категорії суб'єктності, об'єктності, адресатності, інструментальності тощо як видові поняття. Названі видові семантико-синтаксичні категорії, що входять до складу родової категорії субстанціальності, грунтуються на реляційних значеннях (семантичних ролях) іменникових компонентів у реченні.

Категорії суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування увиразнюють позицію мовця щодо повідомлюваного в реченні, передають його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності. Найважливішими з цих категорій є категорії предикативності (у семантико-синтаксичному розумінні) і ствердження / заперечення.

Предикативність — це комплексна (модально-часова) семантико-синтаксична реченнєва категорія, до складу якої входять категорія часу (виражає стосунок до моменту мовлення) і категорія модальності (вказує на стосунок змісту речення до дійсності, з яким пов'язується витлумачення повідомлюваного як реального (лише констатованого мовцем) або як ірреального (можливого, бажаного, необхідного й под.). Предикативність є фундаментом, на якому будується кожне речення, напр.: *Сонечко* ***встає****, і в росі трава, Біля школи в нас* ***зацвітають*** *квіти* (А. Малишко); *Скільки* ***сказав би*** *я слів про цю весну осінню, про щастя* (М. Рильський); ***Хай звучить*** *моє серце, як зурна,* ***опромінює*** *душу мою* (В. Сосю-

ра). Ця категорія як спільна властивість усіх без винятку речень відрізняє їх від непредикативних одиниць — мінімальної синтаксичної одиниці і словосполучення.

Категорія ствердження / заперечення — семантико-синтаксична категорія, що кваліфікує зв'язок між предметом мовлення й тим, що про нього висловлюють, як реально існуючий, або цей зв'язок усвідомлюється як не існуючий у реальності. У категорії ствердження / заперечення відбито усвідомлення мовцем зв'язків між предметами і явищами позамовної дійсності, напр.: *Іноді допізна засиджується коло двору подружжя Баглаїв* (О. Гончар); *Морозенко не підняв своєї шаблі — жоден козак на коні не ворухнувся* (Б. Харчук).

3. Комунікативно-синтаксичні категорії речення орієнтовані на вияв мети комунікативного акту. В найузагальненішому вигляді категорію, пов'язану з комунікативним аспектом речення, можна назвати категорією настанови. За характером мовленнєвого стимулу варто виділити у комплексній категорії комунікативної настанови категорії розповідності, питальності і спонукальності, які формують три типи речень за метою висловлювання: речення розповідні, питальні і спонукальні, напр.: *Знов прибули до нашої шпаківні Її, мабуть, торішні хазяї І зразу співи почали свої, Насмішкуватим спрямуванням дивні* (М. Рильський); *Але чому я думаю про Вас?* (Л. Костенко); *В криницю старості не заглядай, Про те, яким ти будеш, не гадай* (Д. Павличко).

Синтаксичні категорії речення тісно пов'язані з його парадигматичними формами. Речення як багатоаспектна синтаксична одиниця утворює декілька серій форм, у кожній з яких закріплено зміст, що стосується формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних чи комунікативних категорій.

§ 6. ПРОСТЕ ТА СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Після розгляду формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної й комунікативної організації речення можна аргументованіше визначити відмінності двох основних різновидів речення — простого і складного речення. Простому і складному реченню притаманна певна сукупність формальних, семантичних і комунікативних ознак.

У формально-синтаксичному плані просте речення формують головні члени: підмет і присудок у двоскладному

простому реченні й недиференційований головний член в односкладному реченні, напр.: *Твій чудовий образ милий В чарах мрій моїх не зник* (Г. Чупринка); ***Світає...*** (П. Тичина); ***Тривога! Тривога!*** (Д. Павличко). У системі простого речення виділяють елементарні й неелементарні (ускладнені) з формального боку конструкції (див. розділ І, § 3). Просте речення грунтується на предикативному зв'язкові, який характеризується взаємозалежністю підмета і присудка. Входячи до складного речення, прості речення втрачають інтонаційну завершеність, нерідко видозмінюють порядок слів і поєднуються за допомогою підрядного або сурядного зв'язку, напр.: *Візьмімо весла ясенові і вернімось на Десну, на веселі води того року, коли рятували ми з батьком людей на великдень* (О. Довженко); *Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу* (Л. Костенко).

Прості речення в типових виявах відрізняються від складних не тільки формально-синтаксичною організацією, але й значенням. Із семантико-синтаксичного погляду елементарне просте речення є мовним знаком однієї ситуації, а елементарне складне — знаком взаємопов'язаних двох ситуацій, напр.: *Толі зробилося страшно* (В. Винниченко); *Як зберегти в собі це серце, коли воно не кам'яне?* (Л. Костенко). Семантично неелементарне (ускладнене) просте речення вказує на дві або більше ситуацій, семантично ускладнене складне речення — на три або більше ситуацій, напр.: *Жінки втомились бути не прекрасними* (Л. Костенко); *Оту її душевну чистоту Я важусь українською назвати, Бо з чистоти родилась наша пісня, Бо з чистоти родилось наше слово, Бо сам Шевченко виник з чистоти* (М. Рильський). Отже, складні речення мають складнішу семантику, ніж прості. Об'єднання простих речень у складні супроводжується набуттям нових семантико-синтаксичних відношень.

Як було зазначено вище, прості і складні речення найбільшою мірою зближуються в комунікативному плані. Перетворюючись у мовленні на висловлення, вони звичайно мають темо-ремну структуру, вирізняючись інтонаційною і смисловою цілісністю й завершеністю.

За сукупністю формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних і комунікативних ознак подамо визначення простого і складного речення. Просте речення є предикативною одиницею, що в типових виявах є знаком однієї ситуації, формується на основі визначального предикативного зв'язку і субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, будується за тим чи тим структурним ти-

пом і призначене для функціонування як єдине комунікативне ціле. Складне речення можна визначити як об'єднання предикативних частин (вихідних простих речень) на основі синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичних відношень, як знак взаємопов'язаних ситуацій, як побудовану за певним структурним типом поліпредикативну синтаксичну одиницю і як єдине у функціональному плані комунікативне ціле. Частини складного речення являють собою синтаксичні конструкції, подібні до простих речень із формально-синтаксичного й семантико-синтаксичного погляду, але позбавлені комунікативної цілісності. Кожна з предикативних частин утворює складне речення як комунікативну одиницю тільки в поєднанні з іншими предикативними частинами.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К., 1992. С. 33—40.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. К., 1982. С. 150.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. К., 1983. С. 7—9.

Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 395—396.

Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. М., 1967. С. 239—245.

Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966. С. 33—46.

Мухин А. М. Структура предложений и их модели. Л., 1968. С 47—67.

Общее языкознание: Внутренняя структура языка. М., 1972. С 333—336.

Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. К., 1986. С. 5—8.

Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика. М., 1981. С. 121—134, 143—173.

Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 10—14, 431—434.

Розділ III

ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 1. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ ЯК МОНОПРЕДИКАТИВНА ОДИНИЦЯ

У синтаксичній традиції просте речення визначають за мінімальною кількістю головних членів, тобто тільки за одним граматичним центром речення. Один граматичний центр формують або два головні члени — підмет і присудок (у двоскладному реченні), або тільки один головний член (в односкладному реченні), або нерозкладна на члени речення синтаксична одиниця (нечленоване речення), напр.: *Чи вдячний* ***нащадок згадає*** *ж колись Співцеві страждання та муки?* (Г. Чупринка); *Багато слів* ***написано*** *пером* (Л. Костенко); — ***Леле!*** *Що за платтячко! Ніби в королев!* (Д. Павличко). В один граматичний центр може входити кілька однорідних підметів чи кілька однорідних присудків: ***Михась і Гаврик*** *понуро* ***поплентались*** *униз з горба* (В. Винниченко); *І вже* ***я не ходжу,*** *а тільки* ***літаю,*** *ледве торкаючись лугу* (О. Довженко); *Сама* ***Зачіплянка і*** *всі довколишні* ***селища поставали*** *в тім трагічнім освітленні ніби якимись* ***іншими, суворішими, грізними, з душею героїчною*** (О. Гончар). Граматичний центр є водночас предикативним центром, оскільки він утворює предикативну синтаксичну одиницю-конструкцію — речення.

Отже, просте речення — це синтаксична одиниця-конструкція, побудована за закріпленим у мовній системі зразком, граматичну основу якого становить один предикативний центр і який створюється неперервністю синтаксичних зв'язків між членами речення. Визначальною ознакою, що уможливлює кваліфікацію відповідної синтаксичної конструкції як простого речення, виступає не кількість об'єднуваних у її складі компонентів, а одинична репрезентація предикативного центру — носія предикативного стосунку в усіх різновидах простого речення, тобто безпосереднього виразника співвіднесеності змісту цих різновидів речення з позамовною дійсністю, а також

показника предикативного зв'язку між підметом і присудком у двоскладному простому реченні.

Характерну рису двоскладного простого речення становить те, що предикативний центр тут має найповніший вияв: з одного боку, реченнєва семантико-синтаксична категорія предикативності морфологічно виражена у присудку, і, з другого боку, взаємозв'язок підмета і присудка передається синтаксично — формою координації, у якій поєднуються способи керування й узгодження. В односкладних реченнях предикативний центр репрезентований тільки семантико-синтаксичною категорією предикативності, а отже, виражається тільки одним головним членом, з яким пов'язане формальне закріплення цієї категорії.

Простому реченню притаманна сукупність таких взаємопов'язаних формально-синтаксичних і формально виражених семантичних ознак, як наявність структурних схем двоскладних, односкладних і нечленованих речень, способи вираження компонентів структурних схем, ступені вияву предикативності (категорія предикативності у формально-семантичному й формально-синтаксичному планах). Формально-синтаксичні особливості простого речення зумовлені його семантикою.

Загальне поняття одного предикативного центру об'єднує все різноманіття простих речень. За формальними ознаками предикативного центру розрізняють три найбільш узагальнені їх структурні типи: двоскладні, односкладні й нечленовані прості речення. За вказаного узагальнення конкретної різноманітності простих речень визначальну роль відіграють формально-синтаксичні ознаки, які, проте, сформувалися під впливом семантики.

Ту саму позамовну ситуацію можна відобразити різними структурними типами речень. Уявімо собі, що ласкавої осінньої днини ви перебуваєте в лісі. Вас заполонив багрянець кленів, золоті голови беріз, лип і велетів-дубів. І ви висловлюєте своє захоплення красою золотої осені. Залежно від ступеня вашого захоплення, високості емоційного стану ви, можливо, оберете собі один із трьох типів простого речення: *Осінній день чудовий. Чудово!* або *Ой! (О-о!, Ах!, Леле!, Матінко моя!* та ін.). Спільність цих трьох речень полягає у вираженні тієї самої позамовної ситуації. Проте впадає у вічі велика відмінність у формі цих типів речення, у формально-синтаксичних ознаках, що випливають з їх семантичної диференціації. Передусім наявне різне оформлення компонентів речення, неоднакова формально-граматична будова речень. Перше

складається з підмета, поширеного означенням, і присудка (двоскладне речення), друге — з головного члена, співвідносного з присудком (односкладне речення), третє — нечленоване речення, оскільки в ньому не можна виділити ні підмета, ні присудка (як у двоскладному реченні), ні головного члена односкладного речення. Нечленоване речення не кваліфікують у термінах членів речення, відзначаючи здебільшого належність слова, що створює структурну схему нечленованого речення, до специфічного класу слів-речень (у цьому разі — до вигуків). Як бачимо, двоскладні, односкладні і нечленовані речення чітко розмежовуються ступенем синтаксичного членування, структурними схемами і способом вираження компонентів структурних схем.

У системі типів простого речення полярними виступають двоскладні речення, з одного боку, і нечленовані — з другого. Перші допускають максимальну можливість синтаксичного членування, найбільшу мобільність варіацій структурних схем, відносну незалежність від лексичного наповнення. І навпаки, другі не членуються, мають мінімальну кількість структурних схем і виявляють максимальну «орієнтацію» на певні граматичні угруповання слів. Односкладні речення посідають проміжне місце, зближуючись із двоскладними за можливістю синтаксичного членування, а з нечленованими реченнями — за обмеженням (хоча й набагато меншим!) у лексичному наповненні компонентів, за пов'язаністю з окремими лексико-граматичними групами слів.

Формально-синтаксичну структуру трьох типів простого речення зумовлюють насамперед відмінності передаваної думки і ступінь вияву різновидів предикативності. Спосіб відображення відповідної позамовної ситуації в людській свідомості спричиняє відмінності між типами простих речень, втіленими у структурі двоскладних, односкладних і нечленованих речень.

Три формально-синтаксичні типи простого речення по-різному відображають предикативність у двох виявах — семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному. Два вияви предикативності містить тільки двоскладне речення. Це предикативний (модально-часовий) стосунок до дійсності і формально-граматичний (взаємозв'язок підмета і присудка) план. Односкладні речення не виражають предикативності з формально-синтаксичного погляду, оскільки для вираження предикативного зв'язку потрібні два різнофункціональних головних члени речення. На периферії простого речення — щодо повноти

вияву предикативності — перебувають нечленовані речення. Навіть предикативний (модально-часовий) стосунок до дійсності часто передається в них або опосередковано, з «опорою» на модально-часовий план двоскладних або односкладних речень у складному синтаксичному цілому (тексті), або тяжіє до теперішнього часу з огляду на миттєвий (спонтанний) характер реакції мовця на позамовну ситуацію. У реченнях типу *Ой!, Леле!, Тьху!* те, про що повідомляється в них, мислиться як реальне в теперішньому часі. У зв'язку з нечленованістю ці речення не виражають предикативності (предикативного зв'язку) у формально-синтаксичному плані.

Головні члени не тільки утворюють формально-синтаксичну основу простого речення, але є також опорним центром відповідно групи підмета та групи присудка у двоскладному реченні і групи головного члена односкладного речення, у межах яких виявляються різні види підрядного і сурядного зв'язків.

За структурними ознаками предикативного центру розрізняють основні типи простого речення — двоскладні й односкладні. Кількість предикативних центрів править за критерій диференціації речень, що полягає в поділі їх на прості і складні, напр.: *В голубій імлі від обрію й до обрію* ***шелестіла тирса.*** *Вже давно* ***відцвіли*** *червоні* ***маки, молочаї, волошки, звіробій,*** *але цілющий* ***дух*** *зілля* ***напував*** *повітря. Кінський* ***щавель стирчав*** *жиластими пацьоряками,* ***які були обліплені*** *дрібненьким червонясто-брунатним насінням* (Б. Харчук). Саме за кількістю предикативних центрів ми розрізняємо ці речення: перше речення з одним предикативним центром являє собою просте речення, а друге і третє речення з двома предикативними центрами є складними реченнями.

Отже, просте речення в типових випадках є граматично організованим поєднанням членів речення, має один граматичний центр, який із семантико-синтаксичного боку являє собою один синтаксичний комплекс часу й модальності, а з формально-синтаксичного боку може бути поєднанням за допомогою предикативного зв'язку (підмет і присудок у двоскладному реченні). Просте речення як монопредикативна синтаксична одиниця протиставляється складному реченню як синтаксичній одиниці поліпредикативній.

Формально-синтаксичний аспект окремих простих речень передбачає в сучасній синтаксичній теорії підведення їх під ту чи ту формально-синтаксичну структуру, струк-

турний тип, структурний зразок, структурну модель, структурну схему. Учення про формально-синтаксичну структуру простого і складного речення і вирізнення формального аспекту речення з-поміж інших його аспектів є здобутком сучасної синтаксичної науки.

Розвиток учення про формально-синтаксичний аспект речення грунтується на одній із найпродуктивніших ідей теоретичної лінгвістики 20-го століття — на ідеї розрізнення мови і мовлення. Зерна цієї ідеї простежуються вже у лінгвістів 19-го сторіччя. Зокрема, синтаксисти ще в 19-у столітті вбачали в реченні не тільки конкретне мовленнєве явище, але й певний типовий зразок, у створенні якого беруть участь члени речення. Детальне опрацювання традиційної теорії членів речення стало підгрунтям для витворення сучасних понять про формально-синтаксичну організацію простого речення. Набутки і суперечності традиційного вчення про члени речення розглянемо в наступному параграфі.

§ 2. ТРАДИЦІЙНЕ ВЧЕННЯ ПРО ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Наскрізною ідеєю традиційного вчення про члени речення є ідея про нерозчленованість (єдність) їх форми і значення. Вважалося, що формальні і значеннєві ознаки кожного члена речення взаємопередбачувані. Проте вихідні теоретичні настанови традиційного вчення про члени речення нерідко не узгоджувалися з мовною дійсністю, виявляючи у членів речення характерну розбіжність («негармонійність») формальних і значеннєвих ознак. Тому вдавалися до непослідовного (компромісного) розв'язання проблеми: в одних випадках домінував формальний принцип класифікації членів речення, в інших — семантичний. Це, напевно, стало стимулом у майбутньому вирізняти члени речення як формального, так і семантичного плану. З погляду сьогодення у традиційному вченні про члени речення знаходимо безперечні здобутки та очевидні суперечності.

Найголовнішим здобутком традиційного вчення вважатимемо обгрунтування поділу членів речення на г о л о в н і і д р у г о р я д н і. В основу цього поділу покладено неоднаковий стосунок членів речення до побудови реченнєвої структури. За розрізнювальну ознаку, на підставі якої кваліфікують члени речення як головні і другорядні, править суто формальна ознака. Ця ознака стосується входження чи невходження відповідного члена речення до предикативної основи речення, тобто до того мінімуму,

який необхідний для функціонування речення як граматично оформленої предикативної одиниці. Предикативну основу речення формують тільки головні члени. Традиційна внутрішня диференціація головних членів речення полягає у виділенні підмета та присудка (двох взаємопов'язаних компонентів у двоскладному реченні) і єдиного головного члена односкладних речень, напр.: ***Заглядав Я** в синяву очей твоїх* (М. Рильський); *А **пісня** без слова **дзвінка,** та **німая*** (І. Драч); *А ті **клаптенята** паперу — то смертельні **плацдарми** самотньої битви з державами, з часом, з самим собою* (Л. Костенко); ***Почулося** про голод* (Б. Харчук); *Куди **дівати** нам вінки тернові?* (Д. Павличко); *Журній чайці легкокрилій **Жалко** чаєнят* (Г. Чупринка); ***Морок. Жах...*** (П. Тичина). На противагу головним другорядні члени не беруть участі у створенні предикативної основи речення. Отже, прибічники традиційного вчення про члени речення чітко визначили предикативну основу речення — його синтаксичне ядро. Вони водночас указали на те, що речення являє собою предикативну одиницю і що предикативність є основною властивістю речення.

Другим здобутком традиційного вчення є високий ступінь граматичної абстракції у виділюваних членах речення. Це виявляється в помітному абстрагуванні від комунікативної та смислової організації речення. Із комунікативного погляду важливість будь-якого члена речення визначається не його роллю у створенні формально-синтаксичної структури речення, а значущістю в реалізації комунікативного завдання. Наприклад, у реченні-відповіді *Студенти передплатили газету **«Літературна Україна»*** на питання *Яку газету передплатили студенти?* найзначущішим в актуальному плані є другорядний член речення «Літературна Україна», тоді як головними членами речення виступають підмет *студенти* і присудок *передплатили.* Семантико-синтаксична (смислова) організація речення також не впливає на поділ членів речення на головні і другорядні. Позиції головних членів речення можуть займати навіть слова, що без супроводу другорядних членів не утворюють реального простого речення, пор. неможливість використання речень типу *«Ми перебуваємо», «Сосна вища».* Отже, формальний підхід до поділу членів речення на головні і другорядні спрямовано не на речення як мовленнєву одиницю з конкретним лексичним наповненням, а на речення як абстрактну синтаксичну конструкцію, абстрактну схему.

Тепер перейдемо до слабких виявів традиційного вчен-

ня про члени речення. Одним із таких виявів є неодновимірність покладених в основу класифікації членів речення ознак. Різновиди головних членів речення класифіковано з наданням переваги формальним показникам. Класи другорядних членів речення виділювано на основі значеннєвого критерію, проте з урахуванням формальних ознак. Навіть усередині системи другорядних членів речення застосовували класифікаційні виміри різної природи. Означальні семантико-синтаксичні відношення й виділення на основі цього відношення означення як другорядного члена речення пов'язують із присубстантивною (приіменниковою) позицією в реченні. У визначенні сутності додатка бачимо спроби більшою мірою конкретизувати семантику цього другорядного члена речення, що виявилося у значенні предметності (об'єктності) і субстанціальних семантико-синтаксичних відношеннях. Порівняно з означенням і додатком надто конкретизованими в семантичному плані виступають обставини (обставини місця, часу, причини, мети тощо). Характерну ваду традиційного вчення про члени речення становить і те, що не було з'ясовано сутність означальних, об'єктних й обставинних відношень, покладених в основу визначення класів другорядних членів речення. Трапляються неточності у дефініціях, що відбивають хиткість установлюваних розмежувань членів речення.

Традиційне вчення про члени речення привернуло увагу до форми і значеннєвої природи членів речення, до їх різної ролі у структуруванні речення. Теоретична вартість учення виявилася в накресленні функціональної диференціації членів речення, зумовленої семантикою опорного слова, синтаксичною позицією в реченні, характером синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень тощо. Традиційне вчення про члени речення виявило відносну автономність і можливу несиметричність формальної і значеннєвої організації простого речення. Випадки симетрії / асиметрії формальних і значеннєвих ознак відбиває поняття морфологізованих і неморфологізованих членів речення.

§ 3. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Як було вже зазначено, традиційний поділ членів речення на головні і другорядні пов'язаний із високим ступенем граматичної абстракції. Загальні принципи розмежування головних і другорядних членів випливають із формально-синтаксичної організації простого речення.

Відповідно до синтаксичної традиції головні члени утворюють предикативну основу речення, а другорядні не беруть участі у її формуванні. Щоб здійснити поділ на сукупності головних членів речення, з одного боку, і сукупності другорядних членів, з другого боку (тобто вирізнити члени речення, які входять до предикативного мінімуму речення, і члени речення, які до нього не входять), потрібно абстрагуватися від багатьох конкретних мовних фактів. Тому синтаксична традиція в цьому питанні передусім зорієнтована на речення як абстрактний зразок, що не підлягає численним видозмінам, пов'язаним із мовленнєвою ситуацією. Особливо це стосується виділення головних членів речення. Вищий ступінь граматичної абстракції у кваліфікації головних членів речення стає очевидним за зіставлення їх із компонентами семантико-синтаксичної структури речення. Зокрема, з погляду семантико-синтаксичної організації речення другорядні члени з суб'єктним значенням такою ж мірою необхідні, як і головний член речення — підмет, пор.: ***Дитина** не спить* — ***Дитині** не спиться; **Дідусь** сумний* — ***Дідусеві** сумно.*

Традиційне вчення про головні члени речення найбільшою мірою спрямовано у формально-синтаксичну організацію речення. Це простежуємо, наприклад, у синтаксичній диференціації відмінкових форм із суб'єктним значенням. Саме завдяки предикативному зв'язкові (взаємозв'язкові) з присудком називний відмінок іменників відрізняється від непрямих відмінків із тотожною суб'єктною семантикою, які поєднані з опорним головним членом підрядним (односпрямованим) зв'язком. Називний відмінок у функції підмета не тільки залежить від присудка, але й сам визначає форму присудка щодо категорій числа, роду й особи. Кваліфікація підмета як головного члена речення грунтується на тому, що він перебуває з присудком у взаємозв'язку й утворює з ним предикативну основу простого речення.

Внутрішню диференціацію головних членів речення побудовано на формальних показниках і пов'язаних із ними семантичних особливостях. До головних членів належать п і д м е т та п р и с у д о к у двоскладному реченні, поєднані предикативним зв'язком, і г о л о в н и й ч л е н о д н о с к л а д н и х р е ч е н ь як абсолютно незалежний компонент.

Підмет

У традиційному синтаксисі підмет виділяють за рядом формальних і семантичних ознак. Відповідно до цього **підмет** є головним членом двоскладного речення, що має форму називного відмінка іменника, з яким узгоджується присудок (формальні ознаки), і позначає носія ознаки, вираженої присудком (семантична ознака). Подане визначення підмета стосується, звичайно, найтиповіших випадків його функціонування.

Подамо ширший перелік ознак підмета, виділивши його власні ознаки та його співвідносність із компонентами семантичної й комунікативної структури речення. Підметові притаманна така сукупність формальних і семантичних ознак: а) входить у структурну схему речення як його головний член; б) позначає носія предикативної ознаки; в) у типових випадках співвідноситься з «даним» (темою) при актуальному членуванні речення; г) співвідноситься з суб'єктною позицією семантико-синтаксичної структури речення; д) виражається спеціалізованою відмінковою формою — називним відмінком іменника, займенника тощо; е) перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з присудком; є) поєднується з присудком способом (формою) предикативного зв'язку — координацією; ж) займає типову позицію перед присудком. У типовому вияві зазначені формальні і семантичні ознаки стосуються сфери мови. У сфері мовлення деякі з них нерідко бувають невираженими.

Підмет як носій предикативної ознаки може охоплювати компоненти з різною семантикою. В ролі підмета виступають синтаксичні елементи, що означають: а) діяча: *Ходить* ***мати*** *в городі* (Л. Костенко); б) носія стану: ***Діти*** *спали на руках у матерів* (З. Тулуб); в) носія якісної ознаки: *Мабуть, ще* ***людство*** *дуже молоде* (Л. Костенко); г) об'єкт дії: *Мій перший* ***вірш*** *написаний в окопі* (Л. Костенко); д) процес: *Першою думкою в Остапа було* ***тікати*** (М. Коцюбинський) та ін. З-поміж указаних семантичних різновидів синтаксичних елементів найбільш «пристосованими» до семантики підмета є елементи з семантикою діяча, носія стану та носія якісної ознаки.

Одну з найвиразніших диференційних ознак підмета становить спосіб його вираження. З цього погляду підмет буває простий і складений.

Основним засобом вираження простого підмета є іменник у називному відмінку (сюди належать як власне іменники, так і субстантивовані слова, тобто слова, вжиті

у значенні іменника). Найчастіше субстантивуються прикметники, дієприкметники, займенникові прикметники, числівники: ***Новий** метушиться в темряві трюму* (Ю. Яновський); ***Визволені** не можуть забути своїх визволителів* (О. Гончар); ***Деякі** тихо перешіптувалися* (О. Довженко); *Трапом зійшло до шлюпки ще двоє* (Ю. Яновський). Синтаксичного характеру іменника набувають також частки, вигуки, різні форми змінних слів (навіть особові форми дієслів). Про їх часткову субстантивацію свідчить хоча б те, що вони можуть сполучатися з прикметниковими означеннями: *І кожне **«ні»** — вогненне чує «так»...* (М. Рильський); *Твоє журливе **«ку-ку»** спливало, як сльози на плакучій березі, і змивало мою втому* (М. Коцюбинський); *І кожне оте його **«любці!»**, кожне оте **«цілуй!»**, вилітаючи з гарячих солов'їних грудей його, обгорталося пахощами бузку й конвалії...* (Остап Вишня). Частковій синтаксичній субстантивації підлягає також інфінітив, тому що він переміщується в типову для іменника підметову позицію: ***Спинитися** — вмерти з одчаю й знемоги* (М. Бажан).

Складений підмет виражається цілісними конструкціями, зокрема кількісно-іменниковими сполуками і сполуками іменника (або субстантивованого слова) у називному відмінку з іменником (або субстантивованим словом) в орудному відмінку з прийменником **з**: *Невеликії **три літа** марно пролетіли* (Т. Шевченко); ***Серпень з вереснем** стискають один одному правиці* (М. Рильський). Окремий тип складеного підмета становлять форми, до складу яких не входить жодне слово в називному відмінку,— сполуки числівника в родовому чи знахідному відмінку з прийменниками *до, близько, понад, по* та іменника в родовому або знахідному відмінку: *На перший погляд йому, може, **літ до двадцяти** добиралося* (Панас Мирний); *Тут буває **по дві-три** посівні **кампанії** на рік без єдиної збиральної* (О. Довженко).

У ролі підмета може виступати речення, що вживається, зокрема, як назва твору чи іншого об'єкта: *І **«Ніч яка, господи, місячна, зоряна»**, і **«Ой видно село»**, і **«Їхав козак на війноньку»** мають своїх відомих на ім'я — не всім, звичайно,— авторів* (М. Рильський).

В усіх випадках використання прості і складені підмети, вжиті не в формі називного відмінка, формуються за зразком називного відмінка й займають його позицію. Це підтверджується можливістю заміни сполуки з непрямими відмінками формою називного відмінка, пор.: ***Близько тисячі студентів** приїхало → **Студенти** приїхали.*

Присудок

За формальною та семантичною складністю і роллю в реченні жоден член речення не може зрівнятися з присудком. Дія граматичних категорій присудка охоплює все речення в цілому й визначає його специфіку.

Присудок є головним членом двоскладного речення, який вказує на модально-часову характеристику носія предикативної ознаки, перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з підметом й виражається спеціалізованими для присудкової функції дієслівними формами.

У ширшому висвітленні присудок має такі диференційні семантичні і формальні ознаки: а) входить у структурну схему речення як його головний член; б) дає модально-часову характеристику носія предикативної ознаки; в) у типових випадках співвідноситься з «новим» (ремою) при актуальному членуванні речення; г) співвідноситься з предикатом у семантико-синтаксичній структурі речення; д) виражається спеціалізованою формою — часово-способовими дієслівними формами; е) перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з підметом; є) поєднується з підметом способом (формою) предикативного зв'язку — координацією; ж) займає типову позицію після підмета. З-поміж цих ознак найважливішою виступає модально-часова характеристика предмета. Модально-часовий план полягає в тому, що ознака предмета думки може бути подана як дійсна (у теперішньому, минулому та майбутньому часі), можлива чи бажана. Крім модально-часових значень, семантика присудка містить ще два компоненти: а) типове (мовне) значення — вказівку на дію, процес, динамічний стан, якість тощо; б) мовленнєву модифікацію типового значення, передавану лексичним значенням конкретних слів.

В історії синтаксичної науки обгрунтовано два принципи виділення типів присудка. Перший принцип грунтується на морфологічній природі присудкової форми, другий — на способі вираження модально-часових значень. За морфологічними параметрами усю сукупність присудкових форм можна об'єднати у два типи — дієслівний і іменний присудки. Дієслівний присудок позначає дію, процес, динамічний стан, а іменний — статичну ознаку. Залежно від способу вираження модально-часових значень присудок поділяють на простий, складений і подвійний (складний).

Відповідно до морфологічних засобів вираження у простому присудкові розрізняють власне-дієслівний і вигу-

ково-дієслівний присудки. Простий власне-дієслівний присудок — найтиповіша форма присудка двоскладного речення. Особові форми дієслова, виражаючи значення часу і способу та здійснюючи синтаксичний зв'язок з іншим головним членом — підметом, найбільшою мірою пристосовані до виконання функції присудка. Простий власне-дієслівний присудок виступає у формах теперішнього, минулого й майбутнього часу, а також у формах наказового та умовного способу, напр.: ***Приходить*** *тато з роботи* (В. Винниченко); *Карпати* ***потонули*** *в тишині* (Д. Павличко); *Десь в чертогах світознання Ми свавільно, Безроздільно* ***Будем жити*** *без загину* (Г. Чупринка); *Ой ви, білі лебедоньки, голосні пісні, Ви* ***літайте****, ви* ***шугайте*** *в рідній стороні!* (М. Рильський); *Він* ***оддав би*** *їх* [золоті роги] *за стебло єдине...* (Д. Павличко). Простий присудок може бути виражений вигуково-дієслівними формами типу *хап, скік, стук,* які в тексті набувають характеру дієслова минулого часу доконаного виду з відтінком інтенсивності дії: *А я теє зайченятко —* ***хап*** *за хвіст!* (І. Нехода); *Наша кішка — в ліжко* ***скік!*** (Н. Забіла); *Олень знову* ***стук*** *та* ***стук*** (Д. Павличко). Еквівалентом особового дієслова може стати інфінітив: *Цап крутнувсь, зіп'явсь на дибки, І...* ***тікать,*** *задравши хвіст* (С. Олійник).

Дієслівний складений присудок має дві частини: основну й допоміжну. Лексико-семантичну основу присудка становить інфінітив повнозначних дієслів. Допоміжна частина охоплює особові форми модальних і фазових дієслів (або прикметники з модальним значенням), які доповнюють лексичне значення присудка й виражають його модально-часове значення. Допоміжні модальні дієслова *могти, уміти, зуміти, сміти, намагатися, мусити, мати* й подібні вказують на можливість, бажаність і необхідність дії, процесу чи стану: *В майстернях — ось де, виявляється, Порфир* ***міг*** *найбільше* ***розкритися*** *своїми талантами* (О. Гончар); *Що* ***може*** *душу* ***сколихнуть*** *рабу?* (Л. Костенко); ***Оперезати*** *світ* ***могли б*** *ми терням* (Д. Павличко); ***Мовчати вміє*** *ніч* (Д. Павличко); *Великі поети* ***не вміють писати*** *віршів* (Л. Костенко); *Ніхто* ***не сміє зупинити*** *нас* (Л. Костенко); ***Трудитись має*** *кожен, як бджола* (Д. Павличко). Допоміжні фазові дієслова *починати, заходжуватися, братися, стати, продовжувати, закінчувати, кінчати, кидати, переставати, припиняти* та інші позначають початок, продовження і кінець дії, процесу чи стану: *Я* ***сивіти почав*** *у двадцять п'ять Од тої хати, од скорботи тої* (І. Драч); *Яворницький, нічого не відповівши,* ***заходився зачиняти*** *важкі двері собору* (О. Гончар); *Всі, завмерши,* ***продовжували,***

не зводячи очей, ***дивитися*** *на двері* (Г. Тютюнник), *Тим часом Федір Іванович* ***кінчив ув'язувати*** *мотузком пакунок* (А. Головко). Модальні предикативні прикметники повної, рідше короткої форми *спроможний, здатний, схильний, зобов'язаний, змушений, повинен, ладен, рад* та інші, як і модальні дієслова, виражають модальну модифікацію дієслівного складеного присудка: *І може, тільки ця бурхлива маршова ніч* ***здатна була викликати*** *Брянського на одвертість* (О. Гончар); *Про дідуся хлопець щовечора* ***ладен їм розповідати*** (О. Гончар). У зв'язку з тим, що предикативні прикметники не мають формальних засобів вираження дієслівних категорій, час і спосіб у цьому різновиді дієслівного складеного присудка передає дієслово-зв'язка *бути.*

Граматична традиція зараховує до сукупності форм дієслівного складеного присудка не кожне поєднання дієвідмінюваної форми з інфінітивом. У дієслівному складеному присудку інфінітив має позначати дію, процес чи стан тієї самої істоти і предмета в позиції підмета, що й дієвідмінювана форма дієслова, пор.: *Ніхто* ***не смів розповісти*** *йому про друга* і *Усі* ***прохали*** *його* ***розповісти*** *про друга* (усі прохали, а він має розповісти). Такий інфінітив називають с у б' є к т н и м, а інфінітив, що стосується дії, процесу і стану іншої порівняно з дієвідмінюваною формою істоти чи предмета,— о б' є к т н и м. Об'єктний інфінітив не вважають частиною дієслівного складеного присудка, а кваліфікують як другорядний член речення. Дієслівні складені присудки слід відрізняти також від простих, які мають при собі додатки або обставини мети, виражені інфінітивом, напр.: *Дід любив спати під дубом* (О. Довженко); *Біля криниці коні напувать Спинились ми* (М. Рильський). У першому реченні інфінітив *спати* використано у функції додатка, у другому реченні інфінітив *напувать* — у функції обставини мети. Як бачимо, до дієслівного складеного присудка зараховують тільки поєднання інфінітива з дієсловами абстрактного значення, якими є допоміжні модальні і фазові дієслова. Отже, згідно з граматичною традицією д і є с л і в н и й с к л а д е н и й п р и с у д о к являє собою аналітичну єдність на позначення дії, процесу і стану, модифікованих у модальному чи фазовому плані.

Значно більшу різноманітність морфологічного вияву порівняно з дієслівним складеним присудком має іменний складений присудок, виражений іменем будь-якої форми (за винятком кличного відмінка іменників) у сполученні з особовими формами дієслова-зв'язки. Повнозначне сло-

во (ім'я) є основним елементом іменного складеного присудка, дієслово-зв'язка сигналізує про вживання імені у присудковій функції та вказує на час і спосіб. До власне-зв'язок належать дієслова-аналітичні морфеми *бути, становити, являти собою*, які позбавлені лексичного значення. Зв'язкову функцію виконують і невласне-зв'язки *ставати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, зватися, вважатися, здаватися, видаватися* та інші, які надають присудкові додаткових лексичних відтінків.

Найчастіше в ролі іменної частини складеного присудка вживаються прикметники, дієприкметники та іменники. Лексико-морфологічний тип предикативного імені впливає на вибір форми іменної частини, тобто залежно від того, іменник чи прикметник (або еквіваленти прикметника) входять до іменного складеного присудка, ми використовуємо відповідну відмінкову і прийменниково-відмінкову форму в іменній частині. З-поміж різноманітних відмінкових і прийменниково-відмінкових форм в іменній частині складеного присудка велике поширення мають називний, орудний і знахідний безприйменниковий відмінки, а також знахідний із прийменником ***за***, які є спеціалізованими формами для вираження іменникового присудка. Називний, орудний і знахідний із прийменником ***за*** можуть уживатися в однакових лексичних умовах. Вибір однієї з трьох форм зумовлюється специфічною їх семантикою: називний указує на постійну ознаку суб'єкта, орудний і знахідний із прийменником ***за*** використовуємо тоді, коли треба підкреслити непостійну або нехарактерну ознаку суб'єкта, напр.: *Дід Захарко* ***був коваль*** (О. Довженко); *Восени Віталик* ***буде студентом*** (О. Гончар); *Павло Гейбо* ***залишився за провідника*** (Ю. Яновський). Певний вплив на розподіл основних присудкових форм іменника має характер дієслова-зв'язки. Зокрема, при нульовій зв'язці іменна частина виступає у формі називного відмінка, а із зв'язками типу *ставати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, вважатися* — переважно у формі орудного відмінка: *І кожен стук — життя міцного* ***знак***, *Життя земного, простого, як подих* (М. Бажан); *Поезія — це завжди* ***неповторність***, *якийсь безсмертний* ***дотик*** *до душі* (Л. Костенко); *Слово Шевченкове й Франкове, художні шедеври нашої класики* ***хай стануть*** *для вас* ***взірцем і мірилом*** (О. Гончар); *Гори* ***стали*** *справжнім* ***випробом*** *для армійських коней* (О. Гончар); *Мій дід теж* ***Матвієм звався*** (М. Стельмах). Називний відмінок уживається також для вираження присуд-

кової ознаки порівняння, сполучаючись із елементами типу *як, наче, неначе, мов, немов* (за наявності або відсутності дієслова-зв'язки): *Спомин* ***був як блискавка*** (М. Рильський); *В нас назви сіл —* ***як кремінь*** *на ударі,* ***Як*** *молотами куті* ***якорі*** (А. Малишко); *Дід Горобець мовби кремінь* (М. Чабанівський). Із зв'язками *становити, являти собою* вживається іменна частина складеного присудка у формі знахідного відмінка іменників: *М'який ліризм* ***становить*** *особливу* ***рису*** *байок Глібова* (М. Рильський).

Прикметники в іменному складеному присудкові виявляють набагато більшу порівняно з іменниками інертність щодо закономірностей розподілу відмінкових форм. Навіть напівповнозначні дієслова-зв'язки *ставати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, зватися, вважатися, здаватися* тощо, які виступають вирішальним фактором майже абсолютного вживання орудного відмінка іменників, не мають такої ваги у випадках, коли роль іменної частини складеного присудка виконують прикметники. Через те з орудним відмінком присудкових прикметників при напівповнозначних зв'язках конкурує називний відмінок, пор.: *Ніщо* ***не здається перебільшеним*** (О. Довженко); *Одначе тоді доти* ***залишилися*** *майже* ***цілими*** (О. Гончар); *Купина зблизька* ***виявляється*** *значно* ***вищою*** (Ірина Вільде); *Очі загорілись і* ***стали великі та круглі*** (А. Головко); *Губи* ***зробилися*** *відразу* ***білі*** (Г. Хоткевич); *І, мабуть, тільки через це я* ***лишився живий****, пройшовши стільки світів, куючи залізну троянду* (Ю. Яновський).

Позицію іменної частини у формі називного відмінка іменників може займати інфінітив, з яким нерідко перебуває в симетричному стосунку інфінітивний підмет, що також заміщає називний відмінок іменника, напр.: *Кохати — нові землі* ***відкривати*** (І. Драч).

Ускладнена модель іменного складеного присудка поєднує в собі структуру дієслівного складеного (допоміжні модальні дієслова і прикметники, зрідка також фазові дієслова) та іменного складеного (іменна частина з властивими їй дієсловами-зв'язками) присудків: *Що* ***може бути прекраснішим*** *за усміх дитини?* (О. Гончар); *Вона, Малуша,* ***повинна була бути*** *саме* ***такою*** (С. Скляренко); *Справа* ***починала бути поганою*** (М. Коцюбинський).

Отже, і м е н н и й   с к л а д е н и й   п р и с у д о к є різновидом складеного присудка, який виражає ознаку предмета думки і складається з іменної частини й дієсло-

ва-зв'язки як показника граматичних категорій часу та модальності.

Подвійний присудок складається з двох повнозначних слів: дієслів переважно із значенням руху, діяльності або стану і найчастіше прикметників та дієприкметників: ***Він повернувся** того вечора з роботи **невеселий*** (Григір Тютюнник); *Сава Андрійович **стоїть засмучений*** (О. Довженко). Позиція підмета в таких структурах визначається окремо як щодо першого, так і щодо другого компонента подвійного присудка. Нерідко подвійний присудок, відмежовуючи його від іменного складеного, називають складним.

Розгляд типів присудка показує, що безсумнівним досягненням традиційного вчення про члени речення стало проникнення в сутність присудка. Тут акцентовано на двох його диференційних ознаках: 1) присудок є носієм предикативності (комплексної категорії, що об'єднує категорії часу й модальності); 2) присудок є головним членом, який взаємодіє з підметом та узгоджується з ним. Подальшим кроком було вчення про типи присудка, яке варто вважати провісником парадигматичного підходу до класифікації речень.

Головний член односкладних речень

У системі простого речення маємо конструкції, у яких функціонує тільки один головний член речення. Цей головний член не передбачає взаємопов'язаного з ним іншого головного члена, тобто він не є ні підметом, ні присудком. Його називають недиференційованим головним членом, а речення, в яких він виступає,— односкладними.

Головний член односкладних речень — їх граматичний центр, предикативна основа. Він має такі диференційні формальні і семантичні ознаки: а) входить у формально-синтаксичну структуру односкладних речень як їх єдиний головний член; б) виражає предикативний (модально-часовий) стосунок змісту односкладного речення до дійсності; в) являє собою синтаксичну вершину односкладних речень, тобто є абсолютно незалежним головним членом; г) співвідноситься з «новим» (ремою) або нечленованим на рему й тему компонентом при актуальному членуванні речення; д) переважно співвідноситься з предикатом у семантико-синтаксичній структурі речення; е) співвідноситься з присудком або підметом двоскладного ре-

чення; є) виражається спеціалізованими формами — безособовими дієсловами, предикативними прислівниками, називним відмінком іменника тощо.

За морфологічною природою всю сукупність форм головного члена односкладних речень можна об'єднати у три типи — д і є с л і в н и й, і м е н н и к о в и й і п р и с л і в н и к о в и й, напр.: *Прохолодою* ***повіяло*** *з лісу* (М. Стельмах); *Мимо Ягорової хати* ***бігти*** *Миколі до саги, мимо солом'яного дідового палацу* (О. Гончар); *Високі* ***сосни. Серпень. Спека*** (І. Муратов); ***Затишно*** *дітям у пазусі казок* (Л. Костенко). Як бачимо, у структурі односкладних речень головний член співвідноситься або з присудком, або з підметом двоскладного речення. Наявність головного члена, співвідносного з присудком двоскладного речення, становить загальну особливість дієслівних і прислівникових односкладних речень. Уведення підмета перетворює односкладне речення на двоскладне й надає йому нових семантичних відтінків, пор.: ***Пахне*** *квітами —* ***Пахнуть квіти;*** *Матері* ***сумно*** *—* ***Мати сумна.*** Наявність головного члена, співвідносного з підметом двоскладного речення, є типовою особливістю іменникових односкладних речень. Уведення присудка змінює таку односкладну конструкцію у двоскладну, пор.: *Ось і* ***верби*** *— Ось і* ***верби*** *журно* ***схилили*** *свої віти над річкою.*

Прибічники традиційного вчення про члени речення вважають, що дієслівний головний член односкладних речень охоплює чотири основні форми: 1) дієвідмінювані дієслова, окремі форми яких спеціалізовані на вираженні відтінків суб'єктного значення в означено-особових, неозначено-особових і узагальнено-особових односкладних реченнях: ***Дивлюся*** *на берізоньку в зажурі* (Д. Павличко); *В Замисловичах* ***рятували*** *перелітних птахів* (В. Земляк); *Згаяного часу і конем* ***не доженеш*** (Народна творчість); 2) безособові дієслова (або особові дієслова, вжиті в безособовому значенні): ***Вечоріє.*** *Наче сизий килим, тінь лягла на море* (І. Франко); ***Пахне*** *в'ялою травою, квітами* (О. Довженко); 3) предикативні форми на ***-но, -то:*** *Всі* ***взолочено*** *віконця* (П. Тичина); *І скільки хмільної тривоги* ***налито*** *В дзвінку прохолоду ночей* (І. Муратов); 4) інфінітив: *Де* ***сховатися*** *од вітру?* (П. Тичина); *Школярських днів нам* ***не забуть*** *ніколи* (А. Малишко).

Іменниковий головний член односкладних речень виражається двома відмінками — називним і кличним, які засвідчують, як і у двоскладному реченні, деяку синтаксичну близькість. В односкладних реченнях називний відмінок формує номінативні речення, а кличний — вокативні,

напр.: *Замерзлий **полустанок... Ліс...** І знов **поля...*** (М. Рильський); — ***Донечко! Маріє!*** (О. Довженко).

У сукупності односкладних речень поширюються конструкції, головний член яких є предикативним прислівником. Предикативні прислівники виражають модально-часове значення за допомогою дієслів-зв'язок типу *бути, ставати, здаватися,* напр.: ***Чутно** плескіт у струмочку* (Леся Українка); *Далеко **видно** простори лісів, ланів, лук* (К. Гордієнко); *Од далекого світла внизу **здавалось іще темніше*** (М. Коцюбинський).

Формально-синтаксичні особливості дієслівних, іменникових і прислівникових головних членів речення грунтуються на їх семантичній своєрідності. Головний член односкладних речень звичайно виражає стан. Це відбивається також на його сполучувальних можливостях. Зокрема, співвідносний із присудком головний член може поширюватися керованими ним другорядними членами. Специфічною іменниковою залежною формою в таких реченнях виступає давальний відмінок із суб'єктним значенням, що значеннєво відповідає називному відмінкові у функції підмета у двоскладних реченнях, пор.: *Дитині не спиться — Дитина не спить; Дівчині весело — Дівчина весела.*

§ 4. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Традиційне вчення про другорядні члени речення спирається на їх формально-синтаксичні ознаки набагато меншою мірою, ніж учення про головні члени речення. У визначеннях класів другорядних членів речення брали до уваги ознаки різної природи. Це і спричинило те, що критерії розрізнення другорядних членів речення поєднують формальні і значеннєві ознаки в неоднакових співвідношеннях щодо кожного їх класу. Тому перейшла нам у спадок велика розбіжність у кваліфікації диференційних ознак класів другорядних членів і суперечки навколо принципів їх класифікації.

Дотепер зберігається (особливо у вузівській і шкільній практиці) традиційний поділ другорядних членів речення на три класи: додатки, означення й обставини. У виділення класів другорядних членів покладено передусім значеннєві ознаки. Подальшу диференціацію класів здійснювали неоднаково: у межах внутрішнього розподілу додатків та означень традиційно зважали на суто формальні характеристики, виділяючи прямий і непрямий додатки, узгоджене та неузгоджене означення і означен-

ня-прикладку, а внутрішнє розчленування обставин проведено за значеннєвими параметрами. У класифікації другорядних членів використовувано ряд граматичних ознак, а саме: морфологічні показники відповідного члена речення і його опорного слова, характер синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичних відношень між залежним і опорним членами речення.

За будь-якого трактування співвідношення формальних і значеннєвих ознак у традиційному вченні найбільшої ваги для виділення класів другорядних членів речення надавали все-таки семантико-синтаксичному критерієві. Залежно від класу другорядного члена речення доповнювано значеннєві ознаки неоднаковою кількістю формальних ознак. Багато дослідників намагалися вдосконалити традиційний підхід до вивчення другорядних членів, що призводило до появи низки суперечливих кваліфікацій тих самих синтаксичних явищ. Усе це дає підстави стверджувати, що традиційне вчення про другорядні члени речення меншою мірою, ніж учення про головні члени речення, грунтується на ідеях формально-синтаксичної організації простого речення.

Розглянемо формальні і семантичні ознаки трьох класів другорядних членів речення (додатків, означень та обставин) детальніше.

Додаток

Додатком називається другорядний член речення, що позначає предмет (об'єкт), на який спрямовані або якого стосуються дія, процес, стан чи ознака. У ширшому витлумаченні додаток має такі диференційні семантичні і формальні ознаки: а) виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення (об'єктне значення), тобто позначає предмет, на який спрямовано (прямо чи опосередковано) дію, процес, стан, ознаку; б) входить у формально-синтаксичну структуру простого речення як його другорядний член; в) у типових випадках виражається іменником (у непрямих відмінках) або його еквівалентами; г) у типовому вияві стоїть після опорного слова; д) поєднується з опорним словом підрядним зв'язком, способом (формою) підрядного зв'язку — керуванням; е) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення (може входити до складу як реми, так і теми або самостійно виражати їх); є) співвідноситься з позицією об'єкта в семантико-синтаксичній структурі речення, хоча й виходить поза

її межі, охоплюючи також позиції адресата, суб'єкта, знаряддя й засобу тощо (у всіх випадках додаток вирізняється способом (формою) підрядного зв'язку — керуванням).

Найвиразнішу семантичну ознаку додатка становить його предметне (об'єктне) значення. В об'єктному значенні узагальнено частковіші значення, зокрема значення власне-об'єкта дії (*пекти* ***хліб,*** *споруджувати* ***завод,*** *доїти* ***корову***), адресата дії (*читати* ***дитині,*** *принести* ***матері***), знаряддя дії (*малювати* ***олівцем,*** *рубати* ***сокирою***).

Притаманне додаткові значення предметності зумовлює характер засобів його вираження. Тому додаток виражається тими ж частинами мови і сполуками слів, що й підмет. Спеціалізованою на вираженні додатка частиною мови є іменник, усі інші частини мови потрапляють у позицію додатка внаслідок їх субстантивації, напр.: *Весна вже вимила всі* ***дахи, землю*** *й* ***річку від снігу*** *та* ***льоду;*** *чистенько позамітала* ***небо*** *й вимазала* ***його,*** *як до свята, ясною-ясною* ***синькою,*** *попротоптувала попід стінами в болоті теплі, гладесенькі* ***стежечки*** (В. Винниченко); *Манять* ***страдника*** *з неволі Вільні вісники весни* (Г. Чупринка); *Я* ***дівчину*** *любив, люблю і нині* (Т. Осьмачка); *Семен Комар* ***щось*** *криком розповідає* ***старій,*** *аж ніби стрибаючи* ***їй*** *у лице* (В. Винниченко); *Протягли своє* ***«ку-ку-рі-ку!»*** *горлаті півні...* (Панас Мирний). Додаток, як і підмет, буває простим і складеним, пор.: *Яка орда* ***нам гідність*** *притоптала?* (Л. Костенко); ***Три тополі*** *в орнім полі Посадили школярі* (А. Малишко). Відмінність між підметом і додатком виявляється у формі відмінків: називний (прямий) відмінок пов'язаний із підметом, а всі безприйменникові непрямі й прийменникові відмінки — з додатком.

У межах додатка розрізняють додатки прямі і непрямі. Прямий додаток залежить від перехідних дієслів і виражається знахідним відмінком без прийменника: ***Морозенка поставили*** *на Савур-могилі* (Б. Харчук); *Могутній* ***дух дають*** *важкі часи* (Д. Павличко); ***Мене*** *сьогодні голуб* ***розбудив*** (Л. Костенко). Прямий додаток може бути виражений і родовим безприйменниковим відмінком, проте в обмежених семантико-синтаксичних умовах: коли при перехідному дієслові є заперечна частка ***не*** або коли дія переходить лише на частину предмета, напр.: *Марко ніколи* ***не бачив*** *на материнім виду таких крихітних* ***сліз*** (М. Стельмах); ***Я не люблю ненависті*** *в собі* (Д. Павличко); *Тоня діловито* ***наливав*** *з бідона* ***води*** (О. Гончар). Усі інші додатки — непрямі: ***Керував студією*** *відомий*

письменник (О. Донченко); ***Вимостили** пахучою **отавою** човна* (Ю. Мушкетик); *Мене любов **нанависті навчила*** (Леся Українка); ***Мені** без тебе **сумно** серед людства* (Л. Костенко); ***Дивися на мене,** друже, Відверто — неложним зором* (Д. Павличко); ***Співмірна** музика граніту **З архітектурою** хребтів, Негнутих вольових хребтів* (І. Драч). Отже, з урахуванням комплексу семантичних і формальних ознак виділено як додатки передусім придієслівні другорядні члени речення.

Найближчою до придієслівної позиції додатка є позиція при прикметниках (а також дієприкметниках як віддієслівних у морфолого-синтаксичному плані прикметниках) у присудковій функції і при предикативних прислівниках (словах категорії стану), напр.: *Амфігастрії формою і розмірами **подібні до листків*** (Д. Зеров); *Повітря, дійсно, **схоже до вина*** (М. Рильський); ***На мене** люди **стали злі*** (Д. Павличко); *Зараз просіка, як і весь ліс, **була затоплена** весняною сніговою **водою*** (О. Гончар); *Аркушики чернетки **були помережані** перекресленими **рядками*** (О. Донченко); *Сьогодні **весело мені!*** (М. Рильський); *Невже і **йому** трішки-трішки **лячно, тривожно?*** (О. Гончар). Похідними від присудкових прикметників і дієприкметників із залежними від них додатками є прикметникові (дієприкметникові) словосполучення в означальній функції, у внутрішній структурі яких також зберігається позиція додатка, напр.: *І в його інтонації Тоня відчула щось **схоже на смуток** чи **жаль** за чимось* (О. Гончар); *Мені поля задумливо шептали свої **ніким не співані** пісні* (В. Симоненко).

Як додаток кваліфікують залежний від дієслова інфінітив у реченнях типу ***Любить** людей мене **навчила** мати...* (В. Симоненко). Хоча в інфінітива не знаходимо притаманних додаткові морфологічних (іменникових) форм, проте типова придієслівна його позиція і значеннєва близькість до придієслівних відмінкових форм іменників з об'єктним значенням уможливлюють зарахування такого інфінітива до форм у функції додатка. Це одне з показових свідчень про домінування за традиційного виділення другорядних членів речення значеннєвих характеристик.

Великі труднощі викликає витлумачення граматичного статусу іменників з об'єктним значенням, підпорядкованих специфічному угрупованню синтаксичних дериватів — віддієслівних і відприкметникових іменників (*будівництво заводу, написання роману, читання книги, виконання завдань, подолання труднощів*). Залежно від акцентування на відповідному критерієві тут можливі три варіанти

витлумачення: 1) відповідно до семантичного критерію всі компоненти з об'єктним значенням — незалежно від синтаксичної позиції в реченні — потрібно зарахувати до додатків; 2) оскільки приіменниковість (приіменникова позиція) є визначальним моментом у кваліфікації означень, то всі компоненти у приіменниковій позиції — незалежно від їх семантики — є означеннями; 3) зважаючи на невідповідність формальних ознак семантичним (типова для означення приіменникова позиція, але не типове для цієї позиції об'єктне значення), вирізняють проміжні між означеннями й додатками другорядні члени речення. Синтаксична традиція звичайно схиляється до кваліфікації залежних від віддієслівних і відприкметникових іменників компонентів з об'єктним значенням як додатків. Проте з погляду формально-синтаксичної організації речення логічніше вважати залежний від будь-якого іменника компонент (навіть з нетиповим для приіменникової позиції об'єктним, обставинним та іншим неатрибутивної природи значенням) означенням.

Означення

О з н а ч е н н я м називають другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета й підпорядкований іменникові. Виражаючи означальні відношення, означення у традиційному тлумаченні супроводжується обов'язковою формальною ознакою: воно залежить від іменника. Цей член речення має такі диференційні семантичні й формальні ознаки: а) виступає другорядним членом речення; б) виражає означальні відношення; в) залежить тільки від іменника; г) має спеціалізовані засоби вираження — прикметникові форми; д) у типових випадках стоїть перед означуваним іменником; е) поєднане з означуваним іменником підрядним зв'язком, у типових виявах способом (формою) підрядного зв'язку — узгодженням; є) співвідноситься з позицією атрибута в семантико-синтаксичній структурі речення; ж) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення (може входити до складу як теми, так і реми або самостійно виражати їх).

В узагальненій ознаці предмета об'єднано частковіші значення, які можуть бути виділеними в іменникових словосполученнях, наприклад значення власне-ознаки предмета (***гарна** дівчина, **рідна** земля, **прекрасна** мить*), значення ознаки за дією (***посаджене** дерево, **розталий** сніг*), значення присвійності (***моя** мати, вірші **Ліни Кос-***

тенко**, зошит **учня**)*, значення суб'єкта при віддієслівних іменниках (*приїзд **брата**, спів **дівчини) і под. Відмінність у характері ознаки уможливлює конкретизацію назвитого самого предмета кількома означеннями: *Завдав йому думок **цей новоспечений зачіплянський** мислитель* (О. Гончар); ***Вузькою** стежкою **в густій мураві** й розкішних **бур'янах** я обійшов Богоявленську церкву-бійницю* (Б. Харчук).

За способом (формою) підрядного зв'язку означення бувають узгоджені й неузгоджені: ***талановитий** поет, **весела** дитина, **смагляве** обличчя, **високі** дерева; вірші **вчительки**, пам'ятник **поетові**, захоплення **музикою**, верби **над водою**, бажання **працювати**, повернення **додому**.* Узгоджене означення стоїть у тому самому роді, числі й відмінку, що й пояснюваний іменник. Воно виражається здебільшого прикметниками й дієприкметниками: *По спорищу **зелених** меж ходило сонце, стрічало гостей, в коси стрічки вплітало, запасками **картатими** ще й стан прибирало* (Т. Осьмачка); *Сійте в **рахманний** чорно́зем з піснею, грою...* (П. Тичина); ***Сосновий** ліс перебирає струни над берегами **вічної** ріки...* (Л. Костенко); *В очах дівчини світяться іскри **нерозтраченої** ніжності* (О. Довженко); ***Гарячий** сопух **зчавлених** плодів Спиняє дихання* (Д. Павличко). Неузгоджене означення поєднується з означуваним іменником способом прилягання чи керування: *І хилиться над гомоном століть **В плодах** важучих яблунева віть* (А. Малишко); *Не́насить **долі** впокорилась мулом* (І. Драч). У першому реченні неузгоджене означення *в плодах* залежить від іменника *віть* і поєднується з ним формою прилягання, оскільки цьому опорному іменникові конкретного значення не властива семантико-синтаксична валентність, а отже, іменник *віть* не може керувати другорядним членом речення. У другому реченні відпредикатний іменник *не́насить* за своєю лексичною природою вимагає родового відмінка іменника, тобто тут маємо форму керування.

У неузгоджених означеннях на значення ознаки нашаровуються додаткові відтінки значення, зумовлені нетиповою для позиції означення частиною мови та новими для цієї частини мови семантико-синтаксичними відношеннями й синтаксичним зв'язком. Неузгоджені словоформи можуть поєднувати, наприклад, семантику означення й обставини, означення й додатка. Такі означення характеризують позначувані іменником предмети і явища за місцем і часом, за метою і призначенням, за стосунком до іншого предмета тощо: *подорож **на Кавказ*** (ознака за місцем), *ліс **восени*** (ознака за часом), *кімната **для відпочинку***

(ознака за призначенням), *турбота* ***про дітей*** (ознака за об'єктом піклування) і т. ін. Неузгоджені означення виражаються іменниками (займенниковими іменниками) у безприйменникових непрямих і прийменникових відмінках, неозначеною формою дієслова, прислівниками тощо: *Як забути* ***серця*** *ніжні стиски,* ***Милої*** *легенький каблучок!* (М. Рильський); *Тимко топтався попереду і ніяк не міг знайти клямку* ***від дверей*** (Г. Тютюнник); *Прямо насупроти школи стояв будиночок* ***для вчителів*** (М. Стельмах); *Ця земля не знала жодного моєту* ***з каменю*** (П. Загребельний); *Земля відчувала потребу* ***Лягати*** *під лемеші* (Д. Павличко); *Із дверей* ***навпроти*** *пробивається тоненька смуга світу* (С. Васильченко).

Як різновид означення традиційно виділяють п р и к л а д к у, яку називають узгодженим означенням, вираженим іменниками: *дівчина-****красуня,*** *козак-****орел,*** *тополенька-****сестриця,*** *вітер-****буревій,*** *пісня-****доля.*** Семантика прикладки охоплює таку сукупність виявів ознаки, як пояснювальна назва предмета, вказівка на якість предмета, соціальна належність, вік, національність, професія, посада тощо. Формальною особливістю прикладок є те, що вони можуть стояти після означуваного іменника й перед ним, напр.: *Світ-****казку*** *будує мрія моя* (Д. Павличко); *А Дніпр мов підслухав: широкий та синій, Підняв* ***гори****-хвилі...* (Т. Шевченко).

Обставина

О б с т а в и н о ю називають другорядний член речення, який характеризує дію, процес, стан, ознаку або вказує на умови, за яких відбувається подія чи явище. На противагу додаткові й означенню обставину виділяють тільки за значеннєвими показниками. У традиційному вченні про члени речення не висвітлено специфічного, обов'язкового для всіх різновидів обставин, суто формального їх вияву. Хоча такі ознаки можна вирізнити. До них, очевидно, належать формально-синтаксична (увиразнена семантично) автономність обставин у структурі простого речення і тісно пов'язана з нею граматична спрямованість обставинних компонентів до синтаксичної і морфологічної адвербіалізації.

З-поміж другорядних членів речення обставина має найбільш розгалужену сукупність значень і тісні взаємозв'язки зі структурою складного речення. Вона має такі диференційні семантичні і формальні ознаки: а) виступає

другорядним членом речення; б) виражає обставинні семантико-синтаксичні відношення; в) виражається прислівниками, дієприслівниками, відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників, інфінітивом; ґ) може залежати від дієслова, прикметника і предикативного прислівника (слів категорії стану), а також від предикативного центру (підметово-присудкової основи двоскладного речення або головного члена односкладних речень із залежними від нього прислівними другорядними членами); д) тип синтаксичного зв'язку — підрядний, спосіб (форма) синтаксичного зв'язку — прилягання; е) виступає в різних позиціях, частіше — на початку речення і в постпозиції; є) при актуальному членуванні виявляє позиційну незакріпленість (може входити як до складу теми, так і до складу реми або виражати ці позиції самостійно).

Клас обставин розчленовують на підкласи. В основу поділу їх на підкласи покладено семантичний критерій. За значенням обставини поділяють на такі основні підкласи: а) обставини способу дії, які вказують на характеристику дії, процесу, стану, ознаки або на спосіб дії: *Велика зграя журавлів кружляла* ***Невисоко*** *і* ***плавно*** *над землею* (М. Рильський); *Предки* ***з жахом*** *одвернулись* (П. Тичина); ***Навшпиньках*** *Підійшов вечір* (П. Тичина); ***Баско*** *ступав гарячий вороний кінь* (Б. Харчук); *А пісня ґрати розбивала* ***вщент*** (Л. Костенко); б) обставини міри і ступеня, що характеризують дії, процеси, стани або ознаки щодо інтенсивності чи міри їх вияву: *Люба, милая,— чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям* ***вкрай*** *Там за нивами* (П. Тичина); *Олександр стояв у натовпі на панелі і* ***до нестями*** *кричав «ура»* (П. Панч); в) обставини місця, які вказують на місце дії, процесу, стану, напрямок і шлях руху: *Зорі тихо тремтять* ***угорі*** (М. Коцюбинський); *Аж ось* ***на шпилі, На*** *гострому сірому* ***камені*** *блиснуло щось, наче пломінь* (Леся Українка); *Зінь, як сонний, помалу йде* ***в хату*** (В. Винниченко); *Я з батьком — ще малий — у вітряному* ***лісі*** *Ішов* ***стежиною*** (М. Рильський); г) обставини часу, які вказують на час дії, явища або його тривалість: ***В день такий*** *на землі розцвітає весна і тремтить од солодкої муки* (В. Сосюра); *В таких роздумах Дорош просидів* ***годину****, а може, й* ***дві*** (Г. Тютюнник); д) обставини причини, що вказують на причину дії, явища: *Вицвіли в матері очі* ***від чекання*** (О. Довженко); *Він прокинувся* ***від*** *гучного* ***гуркоту*** *дверей* (Григір Тютюнник); *Невдовзі Гнатова дружина переставилась* ***через*** *тяжку* ***недугу.*** (М. Стельмах); е) обставини мети, які вказують на мету

дії: *Він дні свої, як сосни злотокорі,* ***Для нив будущини*** *спалив дотла* (Д. Павличко); *До мене ніч прийшла* ***купати*** *зорі в моїх очах* (В. Лучук); є) обставини умови, що вказують на умову, за якої можливі дія, явище: ***При щирості*** *між людьми,* ***при*** *глибокій і міцній* ***симпатії*** *ніякий риск не страшний!* (Леся Українка); ***На випадок загибелі*** *сержанта приймаю командування* (О. Довженко); ж) обставини з допустовим значенням, які вказують на чинники, всупереч яким відбуваються дія, явище: ***Всупереч тим віщуванням*** *проходили грози* (М. Рильський); ***Наперекір усьому*** *існує ж таки спадкоємність людяного в людині* (О. Гончар).

За відповідного узагальнення перераховані підкласи обставин можна об'єднати у два угруповання: 1) власне-обставинне угруповання, з яким пов'язані значення часу, причини, мети, умови й под.; 2) обставинно-означальне угруповання, що побудоване за прикметниковою моделлю (вирізняється атрибутивним значенням). Першому (основному) угрупованню притаманні такі формальні особливості, як детермінантний (не прислівний) підрядний зв'язок із предикативною основою речення й домінування в детермінантній позиції прийменниково-відмінкових форм, а другому угрупованню — прислівний підрядний зв'язок, переважна залежність від дієслова і широке використання відприкметникових морфологізованих прислівників, напр.: 1) ***У суботу*** *в молодої Та великий збір* (Леся Українка); ***Перед від'їздом*** *ще раз навідалась до дядька Ягора і знов не застала* (О. Гончар); ***Опісля того й*** *Морозиха зібралася* ***в дорогу*** (Б. Харчук); *Все те в ньому* ***з колиски*** (Ю. Мушкетик); ***Од світла*** *квітів сяє її чоло труждение* (Д. Павличко); 2) *Гей,* ***рясно*** *всипте цвітом шлях, У дзвони задзвоніте!* (П. Тичина); ***Голосно*** *луна Своїм биттям те серце і донині* (М. Рильський); *І знову* ***тихо*** *погашу ялинку...* (Л. Костенко).

Традиційно виділюваний клас обставин об'єднано інтуїтивно враховуваною формальною ознакою, яка відбиває не передбачуваний опорними компонентами підрядний зв'язок. Форма вираження обставин як порівняно автономних членів речення не містить показників синтаксичної залежності.

§ 5. НОВІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Традиційні визначення членів речення грунтуються на одночасному врахуванні їх формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак, що нерідко руйнує єдині виміри класифікації і веде до об'єднання в одному класифікаційному ряду неоднопорядкових величин. Тому опрацювання критеріїв розмежування членів речення стало актуальним завданням сучасного мовознавства. Розв'язанню цієї проблеми сприяв передусім розгляд речення як багатоаспектної синтаксичної одиниці.

Вирізнення формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структур речення як окремих об'єктів вивчення зумовило також розрізнення двох рядів членів речення — формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних. Виділення двох рядів членів речення певною мірою позбавляє еклектичних нашарувань, наявних у традиційній класифікації. До того ж воно не заперечує органічної взаємодії членів речення формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної природи.

У сучасному українському мовознавстві набуває поширення розрізнення власне-членів речення (формально-синтаксичних компонентів речення) і синтаксем (семантико-синтаксичних компонентів речення) [1]. Два ряди компонентів виявляють різне спрямування: власне-члени речення спрямовані у внутрішню структуру мови, а синтаксеми мають зовнішнє спрямування, відображаючи предмети та явища позамовного світу.

Формально-синтаксичні члени речення визначаються на основі синтаксичних зв'язків, синтаксеми — на основі семантико-синтаксичних відношень. У простому реченні фундаментальними синтаксичними зв'язками, на основі яких вирізнено функціональні типи членів речення, є предикативний і підрядний зв'язки. Типи синтаксем виділяються на основі двох різновидів семантико-синтаксичних відношень — субстанціальних і предикатних.

Відмінність між двома рядами мінімальних синтаксичних одиниць (формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних членів речення) виразно виявляється на тлі формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної органі-

---

[1] Див.: *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Семантико-синтаксична структура речення. К., 1983. С. 17—24; *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. К., 1992. С. 63—92; *Іваницька Н. Л.* Двоскладне речення в українській мові. К., С. 16—27.

зації простого речення. У найтиповіших випадках формально-синтаксична структура простого речення формується двома взаємопов'язаними головними членами речення — підметом і присудком, а семантико-синтаксична структура — предикатом і його валентністю.

Підмет та присудок як головні члени двоскладного речення і головний член односкладних речень як недиференційований член визначаються на основі формально-синтаксичних і формально-морфологічних ознак, закріплених у структурі слова. П і д м е т є головним членом двоскладного речення, який перебуває у предикативному зв'язку з присудком, поєднується з ним формою координації і в типових виявах виражається називним відмінком іменників: *У травах* ***дівчина*** *біжить І падає щокрок, щомить* (Д. Павличко); *На цямру монастирської криниччки схилила* ***осінь*** *грона горобин* (Л. Костенко). П р и с у д о к є головним членом двоскладного речення, який перебуває у предикативному зв'язку з підметом, поєднується з ним формою координації і виражає синтаксичні категорії часу й модальності: *З далекого походу* ***Вернувсь*** *до мене брат* (П. Тичина); *Ти — матері Сікстінської* ***сестра*** (М. Рильський). Головний член односкладних речень не є ні присудком, ні підметом, хоч деякими формальними ознаками уподібнюється їм, напр.: ***Сподобалось*** *тут Єльці* (О. Гончар); ***Акації.*** *Бджолині* ***дзвони*** (Д. Павличко).

Головним членам речення протиставляються другорядні члени речення, які відповідно до різновидів підрядного зв'язку — прислівного і детермінантного поділяються на два формально-синтаксичні класи: п р и с л і в н і д р у г о р я д н і члени, тобто компоненти, залежні від слова, і д е т е р м і н а н т н і ч л е н и, залежні від предикативної основи простого речення, пор.: ***Джерин*** *садок заквітчався* ***білим цвітом*** (І. Нечуй-Левицький) і ***Для поезії*** *святої* ***Вік*** *творю я ідеали* (Г. Чупринка). У першому реченні функціонують три прислівні другорядні члени: прикметник *Джерин* залежить від підмета *садок,* іменник *цвітом* — від присудка *заквітчався*, прикметник *білим* — від прислівного другорядного члена *цвітом.* У другому реченні два детермінантні члени *для поезії* і *вік* підпорядковуються присудково-підметовій основі речення *творю я* з прислівним (babприприсудковим) другорядним членом *ідеали.*

На противагу формально-синтаксичним членам речення синтаксеми виражають семантичний зміст і членуються на два семантико-синтаксичних класи — п р е д и к а т н і і с у б с т а н ц і а л ь н і с и н т а к с е м и, які

у свою чергу поділяються на предикати дії, процесу, стану, якості тощо і субстанціальні синтаксеми із суб'єктним, об'єктним, адресатним, інструментальним та іншими значеннями (детальніше систему мінімальних синтаксичних одиниць формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної природи розглянуто в розділах IV (§§ 9—12) і VIII). Стосунок до формально-синтаксичного аспекту простого речення мають тільки компоненти, виділювані з урахуванням предикативного і підрядного зв'язків (підмет, присудок, головний член односкладних речень, прислівні другорядні члени, детермінантні другорядні члени), а синтаксеми відображають семантико-синтаксичний аспект простого речення.

§ 6. ДВОСКЛАДНІ Й ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

У цьому параграфі і далі розглянемо формально-синтаксичну організацію простого речення відповідно до критеріїв нової класифікації членів речення, побудованої на основі синтаксичних зв'язків. Ці принципи застосовано й до поділу простих речень на двоскладні й односкладні.

Двоскладними називаються прості речення, які мають два головні члени речення — підмет і присудок, а односкладними — прості речення з одним головним членом. Двоскладні речення є найпоширенішими конструкціями простого речення. При класифікації двоскладних і односкладних речень використаємо такі їх формальні ознаки: а) формальний вияв предикативного зв'язку; б) морфологічну форму головних членів речення; в) синтаксичні властивості головних членів речення, зокрема правила поєднання ознакових слів з іменником; г) сукупність варіантів відповідного різновиду конструкцій.

Відповідно до формального вияву предикативного зв'язку у двоскладному реченні, типів присудка і його морфологічної форми двоскладні речення можна поділити на декілька основних класів: 1) речення з дієслівним присудком; 2) речення з іменним присудком; 3) речення з інфінітивним присудком; 4) речення з прислівниковим присудком; 5) речення з ускладненим присудком.

1. Двоскладні речення з дієслівним присудком членуються на підкласи: а) речення з лексично вираженим дієслівним простим присудком у формах теперішнього минулого й майбутнього часу, а також наказового й умовного способу: *А на сході небо* ***пахне*** (П. Тичина); *Сніго-*

виця *Пелюсток* ***обсипала*** *плече...* (Д. Павличко); *Алгоритми* ***замінять*** *музику слова?* (О. Гончар); ***Хай*** *наша рідна Україна в добрі і мирі* ***прожива*** (Д. Павличко); *І я* ***купив би*** *квітку* (Д. Павличко). Речення з лексично вираженим простим дієслівним присудком — найпоширеніший різновид двоскладного речення; б) речення з лексично вираженим вигуково-дієслівним простим присудком типу *бах, блись, скік, стук, хап,* які є експресивним розмовним варіантом речень із власне-дієслівним присудком у формі минулого часу: *А змія його* [Телесика] ***хап!*** *із човна та й понесла до своєї хати* (П. Тичина); в) речення з лексично вираженим дієслівним простим присудком у формі інфінітива, який заміщає дієвідмінювану форму дієслова: *Скиба* ***бігти*** (А. Головко); г) речення з лексично вираженим дієслівним простим присудком у формі першої і другої особи теперішнього та майбутнього часу, а також наказового способу і лексично не вираженим (нульовим) підметом у формі першої та другої особи займенникових іменників (так звані означено-особові речення): ***Шукаю*** *в очах поета Доброти та довіри* (Д. Павличко); ***Не спокушайте*** *мене гласністю* (Л. Костенко); ґ) речення з лексично вираженим дієслівним простим присудком у формі третьої особи множини теперішнього й майбутнього часу та у формі минулого часу множини і лексично не вираженим (нульовим) підметом (так звані неозначено-особові речення): *Пісенні, мальовничі й чарівні Карпати... Їх у народі ще* ***звуть*** *Верховиною* (С. Пушик); *У шкільну сторожку* ***носили*** *охлялих диких гусей, приморожених чорногузів, живучих голубів-синяків* (В. Земляк); д) речення з лексично вираженим дієслівним простим присудком у формі другої особи однини (рідше — множини) теперішнього та майбутнього часу й наказового способу і лексично не вираженим (нульовим) підметом (так звані узагальнено-особові речення): *Правди* ***не сховаєш*** (Народна творчість); ***Не бий*** *на сполох в невідлитий дзвін* (Л. Костенко); *Ох,* ***не повчайте*** *молодих!* (Л. Костенко); е) речення з лексично не вираженим (нульовим) дієслівним простим присудком: *Ось короп уже біля берега* (Остап Вишня); *А тут і Чіпка в хату* (Панас Мирний). У цих реченнях нульові дієслівні присудки здебільшого виражають значення буття та руху; є) речення з лексично вираженим дієслівним складеним присудком, до складу якого входять інфінітив повнозначного дієслова і допоміжне дієслово з фазовим чи модальним значенням (або прикметники як еквіваленти допоміжних дієслів з модальним значенням): *Серце* ***битись перестане*** (Г. Чупринка); — *З усіх вікон*

школи ***мусить синіти*** *море* (Ю. Яновський); *Люди* ***повинні*** *більше* ***дивитися*** *на зорі, на Стожари, на Чумацький шлях...* (М. Стельмах).

2. Двоскладні речення з іменним складеним присудком можна поділити на підкласи: а) речення з лексично вираженим присудковим прикметником (займенниковим прикметником, дієприкметником тощо) у формах називного й орудного відмінків у поєднанні з дієсловами-зв'язками: *Кожна людина* ***неповторна*** (Григір Тютюнник); *А дитина* ***печальна була*** (Д. Павличко); ***Став частішим*** *серця стук* (Г. Чупринка); б) речення з лексично вираженим іменним складеним присудком у формі називного, орудного, знахідного і знахідного з прийменником ***за*** відмінків іменників як спеціалізованих відмінкових форм іменникового складеного присудка у поєднанні з дієсловами-зв'язками: *Мудрий скарбничий —* ***пам'ять*** *людська* (Григір Тютюнник); *Ніч* ***здавалась днем*** (Л. Костенко); *Колишній партизан* ***являв собою цибатого чоловіка,*** *дуже похмурого* (Ю. Яновський); *Ясько* ***за пастушка був*** *саме того літа...* (М. Рильський); в) речення з лексично вираженим іменним складеним присудком у формі не спеціалізованих на вираженні присудкової функції непрямих відмінків іменників із прийменниками й без прийменників у поєднанні з дієсловами-зв'язками: *В'ючні сідла на конях* ***були системи Брянського*** (О. Гончар); *Тоня* ***стала для нього понад усе*** (О. Гончар).

3. Двоскладні речення з лексично вираженим інфінітивним складеним присудком являють собою конструкції, які у функціональному плані зближуються з двоскладними реченнями з іменним складеним присудком. Інфінітив повнозначного дієслова в таких реченнях заміщує при дієслові-зв'язці позицію називного відмінка іменника; пор.: *Кохати — нові землі* ***відкривати*** (І. Драч) → *Кохання — нових земель* ***відкривання.***

4. Двоскладні речення з лексично вираженим прислівниковим складеним присудком формуються предикативними прислівниками (словами категорії стану) у поєднанні з дієсловами-зв'язками: *Йти* ***стало важче*** (Григір Тютюнник). Ці речення, як і конструкції з інфінітивним складеним присудком, прилягають до двоскладних речень з іменним складеним присудком.

5. Двоскладні речення з лексично вираженим ускладненим присудком можна поділити на підкласи: а) речення з ускладненим присудком, у якому модифіковано іменний складений присудок допоміжними модальними або фазовими дієсловами, що вживаються в дієслівному складе-

ному присудкові. Дієслово-зв'язка іменного складеного присудка в таких ускладнених присудках стоїть у формі інфінітива: *Що **може бути прекраснішим** за усміх дитини?* (О. Гончар); *Кожна нова книга **повинна бути як сповідь...*** (О. Гончар); *Справа **починала бути поганою*** (М. Коцюбинський); б) речення з подвійним присудком, тобто об'єднанням дієслівного простого присудка з усіченим іменним складеним присудком прикметникового (дієприкметникового) різновиду: *І ось тепер **вертаюся** додому **Розбитий,** наче глек, **на черепки*** (Д. Павличко); *Чи **приїхали** ж ми **некликані?*** (Л. Костенко).

Відповідно до типів підмета та його морфологічної форми двоскладні речення також можна поділити на декілька основних класів: 1) речення з простим іменниковим підметом; 2) речення з простим інфінітивним підметом; 3) речення зі складеним підметом.

1. Двоскладні речення з простим іменниковим підметом членуються на підкласи: а) речення з лексично вираженим простим підметом у формі називного відмінка іменників, займенникових іменників і субстантивованих слів: *Бринить-співає наша **мова,** Чарує, тішить і п'янить* (О. Олесь); ***Ми** повертаємося знов До грунту, до джерел, до корня Збудити плодоносну кров, Зрости у високості горні* (Є. Маланюк); *О земле рідная! Не жатиме **неситий** Пшениці на твоїх ланах!* (М. Рильський); б) речення з лексично вираженим простим іменниковим підметом у формі кличного відмінка: *Танцюй, танцюй, **дитино!*** (Л. Костенко); *Огрій, **сонце,** дитячу долю!* (К. Гордієнко); в) речення з нульовими займенниково-іменниковими простими підметами і лексично вираженими присудками (так звані означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення): *Та не стомлюсь довіку пам'ятати Блакитний день волинської землі* (Є. Маланюк); *Тут говорять з Богом* (П. Тичина); *Ту морквиночку, тую ж квітоньку не прополеш із того світоньку...* (Л. Костенко).

2. Двоскладні речення з лексично вираженим простим інфінітивним підметом прилягають до двоскладних речень з іменниковим простим присудком, оскільки інфінітив тут заміщає позицію підметового називного відмінка іменників. У цих реченнях роль взаємопов'язаного з інфінітивним підметом присудка виконують або інфінітив, або відпредикатний іменник: ***Гомоніти** з високим начальством **було** для Хоми **втіхою*** (О. Гончар); *Найвище **уміння — почати** спочатку життя, розуміння, дорогу, себе* (Л. Костенко); *У нас **кохати — полюбить** сповна* (А. Малишко).

3. Двоскладні речення зі складеним підметом розподі-

ляються на підкласи: а) речення з лексично вираженим складеним підметом у формі називного відмінка кількісного слова та називного або родового відмінка іменників: ***Два** сиві **орли** носили воду з морів, поливали квітчасті поля України* (Т. Осьмачка); *В руці горять, як свічі, **Три** золоті **лілеї*** (Д. Павличко); *А **скільки** в нас **поезій** випадкових з нічого й ні для чого виника* (Л. Костенко); б) речення з лексично вираженим складеним підметом у формі називного відмінка з орудним відмінком із прийменником ***з***: *Підійшли **ми з бабусею** до вагона* (Остап Вишня); *Які **ми з тобою** ще будемо багаті...* (А. Малишко); в) речення з лексично вираженим складеним підметом у формі називного відмінка іменника (займенникового іменника) і родового відмінка іменника (займенникового іменника) з прийменником ***з***: ***Ніхто з них** не хитнувся, **не відступив*** (М. Бажан); г) речення з лексично вираженою сполукою «дієслово-зв'язка у формі інфінітива + орудний відмінок іменника або прикметника», транспонованою в позицію підмета з присудкової позиції: ***Бути прапороносцем** ідеалу, нести на своєму прапорі вогонь ідеального — ось у чому секрети педагогічного авторитету* (В. Сухомлинський); д) речення з лексично вираженим складеним підметом у формі знахідного або родового відмінка кількісного слова з прийменниками ***понад, близько, до*** та іменника у знахідному або родовому відмінку: ***Понад тисячу студентів** працювало в селі; **До десяти осіб** прямували до будинку* та ін.

Специфіку формально-синтаксичної структури односкладних речень становить наявність тільки одного головного члена речення. Цією ознакою вони відрізняються від двоскладних речень. На відміну від нечленованих речень односкладні речення можуть поширюватися другорядними членами. У своїх внутрішніх межах односкладні речення розрізняються способом вираження головного члена, кількістю та якістю другорядних членів тощо.

Відповідно до типів головного члена речення і його морфологічної форми односкладні речення можна поділити на декілька основних класів: 1) дієслівні речення; 2) інфінітивні речення; 3) іменникові речення; 4) прислівникові речення.

1. Односкладні дієслівні речення членуються на підкласи: а) безособові (одноособові) речення, головний член яких виражений безособовими (одноособовими) дієсловами (або дієсловами, вжитими в безособовому значенні). Це найуживаніший різновид безособових конструкцій. Безособові дієслова виступають у формі третьої

особи однини теперішнього або майбутнього часу і в формі середнього роду минулого часу й умовного способу, напр.: *Однак мене* ***морозить*** (М. Коцюбинський); *Та й Михасеві не з медом* ***жилося*** (В. Винниченко); *Надворі* ***посвітлішало*** (М. Стельмах); *Сержанта* ***затрясло*** (О. Гончар); *Через місяць після початку війни мене вже* ***поранило*** (О. Гончар); *Якби на ці перелоги та води вдосталь...* ***Зацвіло б!*** (О. Гончар); б) безособові (одноособові) речення, головний член яких являє собою складений компонент — сполуку інфінітива безособових (одноособових) дієслів та допоміжних фазових (рідше модальних) дієслів: ***Гримкотіти тут почало*** *частіше* (П. Тичина); *Хоча б скоріше* ***почало світати!*** (Ірина Вільде); *Незабаром* ***мав світати*** (М. Трублаїні); в) безособові (одноособові) речення зі складеним головним членом, вираженим предикативними віддієприкметниковими формами на ***-но, -то*** з дієсловом-зв'язкою ***бути***: *Її не* ***прохано*** *на сватання* (М. Коцюбинський); *Враз* ***було вбито*** *всі хлоп'ячі мрії* (О. Донченко); *Довкруг —* ***обрізано*** *жалі,* ***обтято*** *голосіння* (В. Стус).

2. Односкладні інфінітивні речення можна поділити на підкласи: а) речення з простим інфінітивним головним членом без частки ***би (б)***: *Все, все* ***покинуть,*** *до тебе* ***полинуть,*** *Мій єдиний, зламаний квіте* (Леся Українка); *Де* ***сховатися*** *од вітру?* (П. Тичина); *Як же мені* ***не любить*** *руки твої золоті!* (В. Сосюра); ***Учитися! Вдихати*** *шум віків,* ***Рости*** *і* ***розумнішати!*** (М. Рильський); *І* ***не сховатися, не вкрасти*** *Тонке тепло твоїх долонь І лагоду м'якого ряст*у (Є. Маланюк); ***Не розкрити*** *спалені уста* (Є. Маланюк); б) речення з простим інфінітивним головним членом із часткою ***би (б)***: *Ех, десяток-другий* ***би*** *з плечей* ***скинути...*** (А. Головко); *Хлопавкою для мух* ***убивати б*** *такі посмішки!* (Л. Костенко); в) речення зі складеним інфінітивним головним членом, вираженим інфінітивами повнозначного дієслова й допоміжними модальними словами типу *варто, можна, потрібно, треба* зі зв'язкою ***бути*** у відповідній формі: ***Можна*** *смерть лише смертю* ***здолати*** (Є. Маланюк); *Може таки* ***треба було плигати*** *за борт і* ***кинутись*** *вплав за човном уздогін* (О. Гончар); ***Можна буде*** *поки що тихенько собі* ***любитися*** (А. Головко).

3. Односкладні іменникові речення охоплюють три підкласи: а) речення з простим головним членом, вираженим формою називного відмінка іменника: ***Поле. Гай*** (Г. Чупринка); *І от* ***Чернігів.*** *Ранком він ще спав* (П. Тичина); *Ой,* ***зима!*** (В. Симоненко); ***Пустеля. Спогади*** (В. Стус); б) речення зі складеним головним членом, ви-

4*

раженим кількісно-іменниковою сполукою — кількісним словом у називному відмінку та іменником у називному або родовому відмінку: ***Три дні і сто вражень*** (В. Симоненко)'; в) вокативні речення з простим головним членом, вираженим формою кличного відмінка іменника: — ***Чіпко! Чіпко!*** (Панас Мирний); *Потім, непритомніючи, він знов полинув додому, але вже не міг наблизитись.— Гей, гей!..* ***Уляно!..***— *гукнув він до своїх рідних* (О. Довженко); *Збоку, з гущавини садка, її зупиняє сторожкий, стримано-владний голос:* — ***Лукіє!*** (О. Гончар); — ***Югино!*** — *задихаючись, дивиться на задумане обличчя і нічого від хвилювання не може сказати* (М. Стельмах).

4. Односкладні прислівникові речення являють собою конструкції зі складеним головним членом, вираженим предикативними прислівниками (словами категорії стану) у поєднанні з дієсловами-зв'язками: *І так* ***весело було*** (П. Тичина); *Нічого Миколі про те* ***не відомо*** (О. Гончар); *Чого ж мені на цьому падолі Так* ***сумнувато?*** (Д. Павличко); ***Було*** *нам тоді* ***не до сміху*** (Л. Костенко).

§ 7. НЕЧЛЕНОВАНІ РЕЧЕННЯ

Двоскладні і нечленовані прості речення становлять полюси системи простого речення: першим притаманне чітке формально-синтаксичне членування і можливість мати у своєму складі всю багатоманітність другорядних членів речення, другим — абсолютна нерозкладність на члени речення. Нечленовані речення можуть складатися з одного слова або з нерозкладеної єдності службових елементів (еквівалента слова). Через те їх часто називають словами-реченнями.

Нечленованими реченнями (словами-реченнями) називають речення, виражені частками, модальними словами і вигуками. Те, що висловлюють нечленованими реченнями, можна передати звичайними реченнями. Наприклад, у діалогічному мовленні на запитання типу *Ти поїдеш до Луцька сьогодні?* відповідають переважно словами-реченнями *Так* або *Ні*, хоча можливі повні відповіді: *Я поїду до Луцька сьогодні* і *Я поїду до Луцька не сьогодні (завтра, післязавтра, через тиждень...).* У нечленованих реченнях маємо реакції, відгуки мовця на висловлення співрозмовника, найчастіше — на його запитання. Без зв'язку з відповідним контекстом вони втрачають комунікативний сенс. Нечленовані речення часто містять у собі експресію.

Як і в кожному реченні, у нечленованих реченнях

висловлюється думка про щось. Проте думка тут не має чіткого формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного членування, тобто не втілюється у формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних компонентах. Такий спосіб висловлення думки зумовлює структуру нечленованих речень.

Специфіка нечленованих речень виявляється в тому, що в них у формально-синтаксичному плані не виділяються члени речення: ні головні, ні другорядні. Цією найголовнішою структурною ознакою вони вирізняються з-поміж усіх інших типів простого речення. Неможливість внутрішнього синтаксичного членування слів-речень грунтується на їх відмінному від членованих речень лексико-граматичному наповненні — частках, модальних словах і вигуках, з якими в синтаксичній структурі мови, як правило, не пов'язується синтаксична роль членів речення.

Подібно до інших структурних типів простого речення нечленовані речення бувають: а) розповідні, питальні і спонукальні; б) стверджувальні і заперечні; в) емоційно забарвлені (окличні) і емоційно нейтральні (неокличні) тощо. Розрізнення зазначених різновидів нечленованих речень здійснюється в основному за допомогою спеціалізованих лексико-граматичних засобів — часток, модальних слів і вигуків. Тому відповідно до природи лексико-граматичних засобів як найвиразніших структурних показників нечленовані речення поділяють на такі групи: 1) нечленовані речення, виражені частками; 2) нечленовані модальні речення; 3) нечленовані вигукові речення.

1. Нечленовані речення, виражені частками, можна поділити на стверджувальні (*Так; Еге; Еге ж; Та еге ж; Атож; Авжеж; Аякже* та ін.) і заперечні (*Ні*), розповідні (ті, що стверджувальні і заперечні, але вимовлені з розповідною інтонацією) і питальні (*Невже? Хіба? Та ну?*), а також стверджувальні і заперечні, вимовлені з питальною інтонацією (*Так? Еге? Ні?* та ін.), питально-спонукальні (*Ну?*). Напр.: — *Чи ви не з села?* — ***Еге...*** (Остап Вишня); — *У Києві живеш?* — ***Так!*** (Остап Вишня); — *Дмитре, ти нічого не чув?* — *озивається невидюща темінь.* — ***Ні*** (М. Стельмах); — *На дівчат він дуже ласий.* — ***Невже?*** *А з вигляду такий непоказний...* (Г. Тютюнник); — *А курей на буряки вивозила?* — ***Ні.*** — ***Ні?*** (Остап Вишня); — *Оксене...* — ***Ну?*** — *У Сергійка чобітки зовсім порвалися* (Г. Тютюнник).

2. Нечленовані модальні речення синонімічні реченням, вираженим частками. Вони відрізняються від першої групи більшою семантичною чіткістю й додатковими смис-

ловими відтінками. Граматичну основу цих речень складають модальні слова із значенням ствердження (*добре, гаразд, правильно, звичайно* та ін.) і заперечення (*навпаки, ніскільки, аніскільки, неправильно, неправда* і под.), напр.: — *Товаришу! Я ще вам приніс. Ось... і ось... і ось...* — ***Добре*** (Остап Вишня); — *Отож і там зажинки?* — ***Напевне*** (В. Земляк); *Доря почув холодок в тілі.* — ***Неправда...*** *ти все жартуєш...* (М. Коцюбинський); — *Будьте ласка, вперед! Дуже прошу!* — *Ні,* ***нізащо...*** (Остап Вишня).

3. Нечленовані вигукові речення найбільш неоднорідні за семантикою. Вони здебільшого виражають: а) емоційно-оцінну реакцію мовця на ситуацію, повідомлення (*А! Ох! Ех! Ой! Е! Ого! Овва! Хм! Тьху! Пхе!* та ін.); б) спонукання до дії (*Геть! Годі! Гей! Ура! Гайда! Ша! Тсс!* та ін.). Напр.: — *Даєш змія?* — *А це твій змій?* — *Одніму та й буде мій.* — ***Овва!*** *Задавака!* (В. Винниченко); — *Я льотчиком буду... Як Петро ваш...* — ***Ага!*** — *хихикає Корній* (О. Гончар); — ***Хм!*** *Куди загнув!* — *сердито і насмішкувато чмихнув Свирид Яковлевич* (М. Стельмах); — ***Геть! Геть!*** *Не давайте йому слова* (О. Довженко).

§ 8. ПОВНІ Й НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Кожне речення з погляду синтаксичного членування становить одиницю з безперервними синтаксичними зв'язками. Це означає, що підпорядковані члени речення передбачають наявність підпорядковуючих і навпаки. Наприклад, за наявності словоформи з функцією підмета необхідна словоформа з функцією присудка, за наявності перехідного дієслова-присудка — словоформа з функцією керованого другорядного іменникового члена речення. У неповних реченнях одна або декілька словоформ можуть опускатися, але такі пропуски, добре «вмонтовані» в ситуацію або контекст, не утруднюють спілкування, напр.: — *Що любиш ти найбільшою любов'ю?* — ***Сонце, небо, далі і тополі*** (В. Сосюра). Друге речення-відповідь є типовим неповним реченням. Пропущені в ньому члени речення посилюють комунікативну значущість лексично виражених, до того ж логічно наголошених слів *сонце, небо, далі, тополі,* що виступають у позиції реми. Функціонування неповних речень у мовленні показує, що вони є одним із головних синтаксичних засобів виділення, підкреслення комунікативного центру висловлення.

Показниками повних і неповних речень є відповідно наявність / відсутність тих чи тих членів речення. Повни-

ми й неповними можуть бути лише двоскладні й односкладні речення, які в синтаксичному плані являють собою членовані конструкції. З цього боку не можна розглядати нечленовані речення, оскільки в них не виділяються ні головні, ні другорядні члени.

Пропущеними слід вважати тільки такі члени речення, яких вимагають семантико-синтаксична валентність або синтаксичні зв'язки опорних чи взаємозалежних слів. Отже, **неповні речення** — це речення з частковою реалізацією їх структурних схем, тобто речення з пропущеними членами, необхідність яких зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю окремих членів і зв'язком із наявними в реченні членами.

Специфіка неповних речень виявляється при зіставленні їх із повними. У повних реченнях чітко виражаються синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення між словами. Проте важко уявити собі великий текст, що складається тільки з повних речень. Надуживання повними реченнями створювало б багатослів'я, а отже, утруднювало б нормальне спілкування. Неповні ж речення надають мовленню невимушеності, гнучкості та природного звучання, сприяють виділенню комунікативного центру висловлення.

Відповідно до різного співвідношення формальних і семантичних ознак можна виділити такі різновиди неповних речень: 1) речення формально і семантично неповні; 2) речення формально неповні, але семантично повні (еліптичні речення).

1. Формально і семантично неповні речення складають основну групу неповних конструкцій. Їх поділяють на ситуативні (усне мовлення) і контекстуальні (писемне мовлення). Відсутні члени в ситуативних реченнях допомагає відтворити ситуація, а в контекстуальних — контекст, напр.: — *Скоро? — Недалеко вже...— Женіть же! Женіть! Не шкодуйте!* (І. Микитенко); *До Аристархова приїхав генерал Федорченко з Зарудним. Оглянули греблю, електростанцію, місто* (О. Довженко). У першому уривку (діалогічній єдності) йдеться про поспіх людей, які везуть на санях у призначене місце ящики зі зброєю. У другому уривку неповне речення будується з урахуванням структури попереднього речення. Такі речення без врахування відповідної ситуації або контексту незрозумілі, У них пропущені компоненти мають чітко визначену ситуацією або контекстом формальну структуру й семантику.

До семантично і формально неповних речень належать і так звані приєднувальні конструкції, що функціонують

як додаткові повідомлення після основного висловлення, напр.: *І телеграфістку охопив жах.* ***І ще когось*** (О. Довженко); *І слухає мій сум природа.* ***Люба. Щира. Крізь плач. Крізь сміх*** (П. Тичина); *Упала на піл Марія й ридала, як ще ніколи.* ***До самого вечора*** (А. Головко).

2. Формально неповні, але семантично повні конструкції кваліфікують як еліптичні речення. Специфіку цих речень становлять семантична повнота, з одного боку, і нульова форма присудка або підмета — з другого. На відміну від формально й семантично неповних речень еліптичні речення семантично повні поза ситуацією та поза контекстом. У зв'язку з відсутністю лексично вираженого присудка або підмета синтаксичну їх наявність засвідчують пов'язані з ними обов'язкові компоненти: один із головних членів речення, поєднаний формою координації з лексично не вираженим (нульовим) головним членом, і другорядні члени речення, якими керує нульовий присудок. Отже, еліптичними є такі неповні речення, у яких уявлення про неназваний головний член двоскладного речення встановлюється з їх власного змісту й будови (не з ситуації або контексту!), передусім із форми підмета, семантики суб'єктної синтаксеми в позиції підмета та зумовлених семантико-синтаксичною валентністю нульового предиката другорядних членів (в еліптичних реченнях із нульовим присудком) і форми присудка та семантики предикатної синтаксеми в позиції присудка (в еліптичних реченнях із нульовим підметом), напр.: *По блакитному степу Вороний вітер!* (П. Тичина); *Майбутні злочинці іще в личинці* (Л. Костенко); *Прокинься лиш* (Є. Маланюк); *Отак пройду крізь твій великий подив, не зачеплюсь об лагідні слова* (Л. Костенко). Речення типу *По блакитному степу вороний вітер* з семантичного боку повні, а з формально-синтаксичного — неповні, оскільки присудок (дієслово руху) лексично не виражений. Відсутність лексично вираженого присудка в таких реченнях надає дії відтінку швидкості, стрімкості, інтенсивності, напруженості. У другому реченні *Майбутні злочинці іще в личинці* наявний нульовий присудок-дієслово буття. Останні два речення являють собою еліптичні речення з лексично не вираженим (нульовим) підметом [1].

Два різновиди неповних речень варто розглядати з мовленнєвого й мовного боку. Перший різновид (фор-

---

[1] Еліптичні речення з нульовим підметом переважно зараховують до односкладних конструкцій, розрізняючи три їх різновиди: означено-особові, неозначено-особові й узагальнено-особові.

мально й семантично неповні речення) назвемо власне-неповними реченнями, оскільки вони допускають необмежену кількість різноманітних варіацій і вирізняються незакріпленістю цих варіацій у мовній системі. Тому в подібних неповних реченнях бувають неназваними будь-які головні або другорядні члени: а) підмет: *Ти десь за білим забуттям і навіть далі далі.* ***Все важиш молодим життям у молодій печалі*** (В. Стус); б) присудок: *Одні залюблені в старі листи.* ***Ті — в музику. А ті — в руді томища*** (Б. Олійник); в) підмет і присудок: *— А коли ж ми зустрінемося? —* ***Ну, коли-небудь...*** (П. Загребельний); г) другорядні члени речення: *— Скільки тобі вчитися в училищі? —* ***Два роки*** (Григір Тютюнник); д) головні і другорядні члени речення: *— Здоров! Ти був на річці? —* ***Був*** (В. Винниченко); *Що я для тебе маю?* ***Серце! Руки! Уста!*** (Д. Павличко) тощо. Другий різновид неповних речень (еліптичні речення) відрізняються від власне-неповних речень закріпленістю структурних схем у мовній системі і вужчим функціональним діапазоном: еліптичні речення стосуються тільки двоскладного речення, до того ж нульовими тут виступають лише головні члени. Отже, еліптичні речення розподіляються на дві групи: а) речення з нульовими присудками: *А тут і Чіпка в хату* (Панас Мирний); *Я вперше в Києві* (Л. Костенко); б) речення з нульовим підметом: *Спогадаймо повість незабутню про далеку вільную країну, Про стару Шотландію славутню* (Леся Українка); *Поховали старезного діда, закопали навіки у землю святу* (В. Симоненко).

§ 9. ДВА РОЗУМІННЯ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОГО МІНІМУМУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Як уже було зазначено вище, одним із найважливіших теоретичних принципів внутрішнього розмежування різновидів простого речення є виділення його елементарних і неелементарних формально-синтаксичних структур. Розуміння формально-синтаксичного мінімуму простого речення може будуватися на декількох засадах, тобто поняття синтаксичної елементарності в застосуванні до простого речення є неодновимірним. Варто виділити два різновиди елементарних простих речень.

Перший різновид являє собою власне-формально-синтаксичний різновид елементарних простих речень. У цьому разі формально-синтаксична структура простого речення формується лише необхідними з формального погляду членами речення, або предикативним мінімумом.

Розуміння власне-формально-синтаксичного мінімуму простого речення орієнтоване на формальну організацію речення як предикативної одиниці. Цей мінімум створює необхідні умови для того, щоб речення стало граматично оформленою синтаксичною одиницею. Власне-формально-синтаксична структура елементарних простих речень становить найабстрактнішу реченнєву величину. До неї входять тільки головні члени речення.

Вирізнення власне-формально-синтаксичної структури елементарних простих речень передбачає абстрагування від усіх неістотних для неї компонентів. Зокрема, неістотним вважають те, що кваліфікований у такий спосіб реченнєвий формальний мінімум не завжди спроектовано на реальне просте речення, здатне бути комунікативною одиницею. Наприклад, два речення *Він схожий на батька* і *Він високий* мають тотожну власне-формально-синтаксичну структуру (структурну схему «підмет у формі називного відмінка + прикметниковий присудок»), проте наявність тільки позицій підмета і присудка в першому реченні не утворює реального речення, мінімального повідомлення, незалежного від контексту *(Він схожий)*.

Власне-формально-синтаксична структура елементарного простого речення співвідноситься з його двоскладністю або односкладністю. У двоскладному елементарному реченні наявні тільки головні члени — підмет і присудок: *Ліхтарі миготять* (Г. Чупринка); *Дзвенить вода* (Є. Маланюк); *Люди — прекрасні* (В. Симоненко); *Ілюзія — це рай* (Д. Павличко). Односкладні речення мають у власне-формально-синтаксичному вияві тільки один головний член, співвідносний або з присудком, або з підметом двоскладного речення: *Відлюбилося. Відвірилося. Відпраглося* (В. Стус); *Ставало тихо* (Є. Маланюк); *Туман... Шлагбаум... Тиша... Переїзд...* (Л. Костенко).

Другий різновид елементарного простого речення грунтується на семантико-синтаксичній структурі речення, опосередковується нею. Назвемо цю формально-синтаксичну структуру о п о с е р е д к о в а н о ю   с т р у к т у р о ю. До складу речення опосередкованої структури входять усі іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката. Проте зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката компоненти потрібно інтерпретувати не в семантико-синтаксичному, а формально-синтаксичному плані. Семантико-синтаксична валентність предиката вказує лише на кількість необхідних для речення компонентів, а формально-синтаксична кваліфікація цих компонентів здійснюється на основі

предикативного і підрядного зв'язків. Наприклад, предикат *приснитися* вимагає двох іменникових компонентів — підмета і прислівного керованого другорядного члена речення: *Йому приснилася мати.* Численну групу двоскладних елементарних речень становлять трикомпонентні речення: *Ми думаєм про вас* (В. Симоненко); *Я юності не знав* (В. Симоненко); *А він любив мости* (Б. Олійник); *Я стою на кручі!* (П. Тичина). У подібний спосіб предикат односкладного речення керує іменниковими компонентами: *Поету важко* (Л. Костенко); *Тобі досадно?* (Л. Костенко). Порівняно з мінімальною (власне-формально-синтаксичною) структурою елементарного простого речення опосередкована семантико-синтаксичною валентністю предиката структура являє собою розширену структуру. Вона доповнюється керованими предикатом іменниковими другорядними членами речення.

§ 10. НЕПОШИРЕНІ (ЕЛЕМЕНТАРНІ) І ПОШИРЕНІ (НЕЕЛЕМЕНТАРНІ) ПРОСТІ РЕЧЕННЯ

Ступінь абстракції, прийнятий відповідно до цього розуміння мінімальної формально-синтаксичної структури елементарного простого речення, збігається з тим, який знаходимо у традиційному вченні про головні члени речення. Тому опис типів мінімальних структурних схем простого речення може грунтуватися на цьому вченні, хоча витлумачення функціональної сутності членів речення у традиційному вченні істотно відрізняється від нових теоретичних підходів до членів речення. Продуктивним у традиційному вченні про члени речення є визначення мінімального кількісного складу компонентів у простому реченні. Відповідно термін «елементарне просте речення» позначає ті самі синтаксичні одиниці, що й термін «непоширене просте речення». На тлі непоширених (елементарних) простих речень вирізняються поширені (неелементарні) прості речення. Поділ речень на непоширені (елементарні) і поширені (неелементарні) пов'язаний із поділом членів речення на головні і другорядні. Непоширені (елементарні) речення стосуються власне-граматичного мінімуму простого речення, а поширені (неелементарні) мають у своєму складі, крім головних членів, також другорядні члени речення, напр.: ***Вмирав актор*** (Л. Костенко); ***Свічадо спить*** (В. Стус); ***Земля — мов казка*** (В. Симоненко); ***Грюкіт. Стукіт. Дзвони. Скрипи*** (Г. Чупринка); *У легкості вітрила, у попелі згорань* ***ти знаєш*** *слово-брилу і слово-філі-*

грань (Л. Костенко); *Під копитами полковницького коня* ***зачавкало болото*** (Б. Харчук).

Специфіка простого речення з формально-синтаксичного погляду полягає в тому, що воно виражає категорію предикативності, тобто модально-часовий план речення, значення реальності / ірреальності і стосунок до моменту мовлення. Відповідно до цього мінімальна граматична схема речення містить поєднання форм слів або одну форму слова, які спроможні виразити обов'язкове реченнєве значення, вказуючи на стосунок до дійсності у категоріях модальності (реальності / ірреальності) і часу.

До мінімальних схем речення входять форми слів трьох класів: 1) показники предикативності, якими в сучасній українській мові є дієвідмінювані форми дієслова, дієслова-зв'язки, допоміжні фазові й модальні дієслова, що виражають граматичні значення реальності / ірреальності й часу, а також узгоджувальні категорії особи, числа й роду. Форми дієслова-зв'язки і допоміжних дієслів не є самостійними компонентами мінімальної формально-синтаксичної схеми простого речення. Вони утворюють комплексний компонент схеми, поєднуючись із повнозначними словами; 2) спеціалізовані на вираженні предикативної функції форми називного, орудного і знахідного відмінків іменника (а також знахідного відмінка з прийменником ***за***), неспеціалізовані безприйменникові і прийменникові форми будь-якого непрямого відмінка іменників, форми називного й орудного відмінків прикметників (займенникових прикметників, дієприкметників), інфінітиви і прислівники, які поєднуються з дієсловами-зв'язками; 3) форма називного відмінка іменників або його еквівалентів, з якими узгоджуються дієвідмінювані форми повнозначного дієслова, дієслова-зв'язки або допоміжного дієслова.

Мінімальні схеми простих речень являють собою найабстрактніші реченнєві синтаксичні моделі. Вони охоплюють тільки ті члени речення, які поєднуються найголовнішим у структурі простого речення предикативним зв'язком або становлять абсолютну вершину речення, а отже, відбивають найтиповіші особливості формально-синтаксичної організації простого речення. Мінімальні схеми речень бувають двокомпонентними й однокомпонентними.

Мінімальні двокомпонентні схеми простого речення відповідно до способу вираження головних членів поділяються на: а) речення з лексично вираженими дієслівним простим та дієслівним складеним присудками і підметовим називним відмінком іменників або його субститутів: *Хлопчик біжить; Дитина усміхалася; Дівчинка почала*

плакати; б) речення з лексично вираженими прикметниковим складеним присудком (прикметником у називному й орудному відмінку в поєднанні з дієсловом-зв'язкою) і підметовим називним відмінком іменників: *Мати щаслива; Дідусь був мудрим;* в) речення з лексично вираженими іменниковим складеним присудком, вираженим безприйменниковими і прийменниковими відмінками в поєднанні з дієсловами-зв'язками, та підметовим називним відмінком іменників: *Василь був коваль; Поезія — диво; Він був за батька; Чоловік був без шапки;* г) речення з лексично вираженими дієслівним простим присудком у формі наказового способу дієслова й іменниковим підметом у формі кличного відмінка: *Усміхнися, дівчино; Зупиніться, люди!;* д) речення з лексично вираженим дієслівним простим присудком і нульовим іменниковим підметом: *Сумуємо; Співають; Читай!;* е) речення з нульовим дієслівним простим присудком і лексично вираженим підметовим називним відмінком іменника: *Ми біля яблуні; Хлопчик — до батька;* є) речення з лексично вираженими інфінітивним складеним присудком та інфінітивним підметом: *Жити — страждати;* ж) речення з лексично вираженими іменниковим складеним присудком та інфінітивним підметом: *Сподіватися було втіхою;* з) речення з лексично вираженими прислівниковим складеним присудком та інфінітивним підметом: *Заздрити було некрасиво* та ін.

Мінімальні однокомпонентні схеми простого речення можна поділити на такі основні різновиди: а) речення з простим дієслівним головним членом: *Вечоріло; Весніє; Смеркало б;* б) речення зі складеним дієслівним головним членом: *Почало вечоріти; Починає світати;* в) речення зі складеним прислівниковим головним членом: *Було тихо; Спекотно; Сумно;* г) речення з простим інфінітивним головним членом: *Не метушитися!; Заспівати б;* д) речення зі складеним головним членом, вираженим інфінітивом у поєднанні з модальними словами типу *варто, треба, потрібно, можна: Варто поїхати; Потрібно працювати;* е) речення з простим іменниковим головним членом у формі називного відмінка: *Школа. Ясени; Буря;* є) речення зі складеним кількісно-іменниковим головним членом: *Три тополі; Декілька хат;* ж) речення з простим іменниковим головним членом у формі кличного відмінка: *Тату!; Юначе!*

§ 11. ЕЛЕМЕНТАРНІ ПРОСТІ РЕЧЕННЯ ЯК ОПОСЕРЕДКОВАНІ ВАЛЕНТНІСТЮ ПРЕДИКАТА КОНСТРУКЦІЇ

У попередньому параграфі ми розглянули власне-формально-синтаксичний різновид елементарних простих речень. Формально-синтаксична структура таких речень формується тільки головними членами. Тому елементарні прості речення власне-формально-синтаксичного різновиду названо мінімальними елементарними конструкціями. На противагу мінімальним елементарним простим реченням вирізняються розширені елементарні прості речення, у яких, крім головних членів, функціонують другорядні члени речення, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката. Отже, формально-синтаксична структура розширених елементарних простих речень опосередковується елементарною семантико-синтаксичною структурою відповідних типів речення.

До складу елементарних простих речень розширеного (опосередкованого) різновиду входять усі іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката. Семантико-синтаксична валентність предиката окреслює кількість підпорядкованих йому іменникових членів речення, а формально-синтаксична кваліфікація цих членів речення здійснюється на основі предикативного і підрядного зв'язків. Залежно від валентного класу предиката виділяємо однокомпонентні, двокомпонентні, трикомпонентні, чотирикомпонентні, п'ятикомпонентні, шестикомпонентні і семикомпонентні елементарні прості речення. Деяка частина цих конструкцій збігається в кількісному вияві з конструкціями, вирізненими за ознаками власне-формально-синтаксичними. Наприклад, предикати типу *світає, вечоріє* з нульовою валентністю формують однокомпонентні елементарні речення як за власне-формально-синтаксичними, так і за опосередкованими валентністю предиката параметрами. Це ж стосується одновалентних предикатів *спати, в'янути, зеленіти* і подібних, що утворюють двокомпонентні підметово-присудкові конструкції за власне-формально-синтаксичними та валентними критеріями. Кількість другорядних членів речення, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю предиката, буває різною у двоскладних та односкладних реченнях. Розширена формально-синтаксична структура більшою мірою притаманна двоскладним реченням.

У мовній системі закріпилося лівобічне або правобічне щодо предиката розташування зумовлених валент-

ністю другорядних членів речення. Лівобічне розташування пов'язується з членами речення, співвідносних із суб'єктними синтаксемами, а правобічне — з членами речення, співвідносними з синтаксемами об'єктними, адресатними, інструментальними й локативними.

Розглянемо розширені схеми двоскладних і односкладних елементарних речень. Розгляд розпочнемо з речень, у яких наявні предикати з максимальною валентністю.

Двоскладні елементарні прості речення розширеної структури охоплюють такі групи конструкцій: а) семикомпонентні підметово-присудкові речення з п'ятьма правобічними керованими предикатом другорядними іменниковими членами, напр.: *Андрій привіз* ***вантаж сестрі машиною з міста у село.*** До дієслів із п'ятьма залежними іменниками належать дієслова *везти, відвезти, завезти, возити, відвозити* і под.; б) шестикомпонентні підметово-присудкові речення з чотирма правобічними керованими другорядними іменниковими членами, напр.: *Галинка принесла* ***із саду квіти бабусі в кімнату.*** Зумовлені валентністю другорядні члени речення підпорядковуються дієсловам *нести, віднести, занести, носити, відносити* та ін.; в) п'ятикомпонентні підметово-присудкові речення з трьома правобічними керованими другорядними членами, напр.: *Ми приїхали* ***з Луцька до Києва автобусом.*** Другорядні члени в цих конструкціях залежать від дієслів типу *їхати, прибувати, летіти;* г) чотирикомпонентні підметово-присудкові речення з двома правобічними керованими другорядними членами, напр.: *Дочка накрила* ***стіл скатертиною.*** Другорядні члени підпорядковуються дієсловам *брати, перев'язувати, накривати, колоти, пиляти, різати, різьбити* тощо; д) трикомпонентні підметово-присудкові речення з одним правобічним керованим другорядним членом, напр.: *Хлопці стояли* ***над озером;*** *Син схожий* ***на батька.*** Вирізнимо з-поміж численних предикатів у таких реченнях дієслова *бути, опинятися, сидіти, стояти, любити, подобатися, боятися, будувати.*

Порівняно з двоскладними реченнями односкладним елементарним реченням розширеної структури притаманна набагато вужча сполучуваність із другорядними членами речення. Тут можна виділити такі найтиповіші схеми речень: а) односкладні речення з двома керованими іменниковими другорядними членами — правобічним і лівобічним, напр.: ***Нам*** *видно* ***гори;*** б) односкладні речення з одним лівобічним керованим іменниковим другорядним членом, напр.: ***Хлопчикові*** *було весело.*

§ 12. УСКЛАДНЕНІ РЕЧЕННЯ

Реальне просте речення часто містить у собі компоненти, не зумовлені валентністю предиката. Воно стає тоді простим ускладненим реченням. У сучасній українській літературній мові маємо різні види синтаксичного ускладнення. Ускладнені прості речення являють собою окремий клас простих речень, виразно протиставлюваний класові неускладнених, тобто елементарних, речень. У клас ускладнених простих речень варто об'єднати різноманітні реченнєві побудови, яким у формально-синтаксичному плані притаманна головна ознака простого речення — монопредикативність. Найпоказовіше в ускладнених простих реченнях виявляється їх семантико-синтаксична специфіка, яка виражається, звичайно, елементами формально-синтаксичної організації.

До класу ускладнених простих речень належать речення: 1) із прислівними другорядними членами, не зумовленими валентністю предиката: *Сльози затуманили **старі** очі* (Б. Харчук); *Стоїть у переході **Із квітами** бабуся* (Д. Павличко); *Довбанка **легко** відпливла від берега* (Б. Харчук); 2) із детермінантними членами, що стосуються підметово-присудкової основи двоскладного речення в цілому або граматичного центру односкладних речень: *Трава пожовкла **від посухи*** (Є. Маланюк); ***Над вишнями** літає хрущ* (В. Стус); 3) з відокремленими членами речення (або напівпредикативними конструкціями): *Сади, **омиті музикою згадок,** ковтають пил міжселищних доріг* (Л. Костенко); *В Хайяма взяв я форму рубаї, **Вподобавши за лаконізм її*** (Д. Павличко); 4) з однорідними членами речення: *Радуйся, дівчино, разом зі мною **Сонцем** і ясною **голубизною, Ласкою** леготу, **листям** на кленах, Білою **стежкою** в травах зелених* (Д. Павличко); *Танцюють чи не всі там і **чардаш,** і **мазурку,** і **танці** всіх племен* (Л. Костенко); ***Між світом** і **душею** виріс мур* (В. Стус); ***Нашорошилось** небо буряно І погрозами **загуло*** (В. Симоненко); 5) з компонентами, що перебувають у подвійному синтаксичному зв'язку: *Стоять **жоржини** мокрі-мокрі* (Л. Костенко); ***Ніч** над полями стояла Смугла, аж золота* (Д. Павличко); ***Наталка** прибігла сердита, задихана* (О. Гончар); 6) із звертанням, що не перебуває в позиції підмета: ***Учителю,** стою перед тобою* (Д. Павличко); *Щодня, щогодини бомбардую думками образ твій, **Сфінксе*** (В. Стус); 7) із вставними словами або конструкціями: *Вже почалось, **мабуть,** майбутнє. Оце, **либонь,** вже почалось...* (Л. Костенко); *Не тим, **напевне,** брались шляхом*

і марне марим вороттям на первопуть свою (В. Стус); 8) з опосередкованими другорядними членами речення: *Там, **за безкраєм,** там, **за горою** — ти на синім морозі гориш* (В. Стус).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Адмони В. Г. Структурно-смысловое ядро предложения // Члены предложения в языках различных типов («Мещаниновские чтения»). Л., 1972. С. 35—50.

Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. К., 1987. С. 5—8, 19—22, 25—27.

Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К., 1992. С. 35—36.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. К., 1982. С. 158—193.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. К., 1983. С. 17—24.

Гухман М. М. Позиции подлежащего в языках разных типов // Члены предложения в языках различных типов («Мещаниновские чтения»). Л., 1972. С. 19—35.

Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. К., 1986. С. 16—27.

Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. К., 1985. С. 5—92.

Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 138—139, 341, 348—349, 379—380, 398, 454—455.

Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966. С. 116—190.

Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Л., 1978. С. 130—138, 142—229.

Мухин А. М. Структура предложений и их модели. Л., 1968. С. 30—46, 164—183.

Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика. М., 1981. С. 173—180.

Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 17—25, 28—37, 148—309.

Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988. С. 109—130, 138—142, 178—205.

Украинская грамматика. К., 1986. С. 282—308.

Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопр. языкознания. 1964. № 6. С. 77—93.

Ярцева В. Н. О синтаксической роли прямого дополнения в языках разных типов // Члены предложения в языках различных типов («Мещаниновские чтения»). Л., 1972. С. 4—19.

Розділ IV

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 1. СЕМАНТИКА РЕЧЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ СИНТАКСИСУ

Із другої половини нашого століття усвідомлення необхідності аналізу семантики речення стало прикметною рисою сучасної синтаксичної науки. Тепер ученню про семантику речення притаманне багатоманіття підходів. Зокрема, великого поширення набули дослідження, спрямовані на семантичне моделювання структури події, ситуації як денотата речення. Численні дослідження про денотативну структуру речення виконано на матеріалі різних мов. Семантичний зміст речення прибічники цього напряму розуміють як систему відношень, яку організовує предикат — центральний компонент речення. Предикат зумовлює кількість компонентів на позначення предметів і визначає їх семантичні ролі (функції). У центрі уваги дослідників перебуває відображувана в реченні ситуація та її семантична модель — пропозиція. Відповідно до сучасних синтаксичних концепцій семантична структура речення формується знаками семантичної природи. Компонентами семантичної структури звичайно виступають слова як знаки двох видів — предикатні і непредикатні. На предикатних і непредикатних знаках грунтується граматична система мови, що відображається в особливостях їх семантичної поведінки і правилах синтаксичного функціонування. Фундаментальна відмінність і взаємовідношення предикатних і непредикатних знаків пов'язані з онтологією позамовної дійсності.

Близько до денотативного напрямку досліджень стоїть концепція семантичного синтаксису Н. Д. Арутюнової. Поділяючи в багатьох моментах погляди прибічників указаного напрямку, Н. Д. Арутюнова зосереджує увагу на тому, як відображається в реченні пізнання світу людиною, а тому основне завдання щодо вивчення семантики речення, на її думку, полягає «у виділенні логіко-синтаксичних «начал», тобто тих відношень, які, будучи безпосередньо пов'язані зі способами мислення про світ, водночас при-

четні до граматичної будови мови»[1]. Дослідниця аналізує такі речення, які відображають мисленнєві операції, що виявляються у вирізненні відношень екзистенції (буттєвості), ідентифікації (тотожності), номінації (іменування), характеризації (предикації у вузькому розумінні цього терміна). Виділення й аналіз цих речень супроводжуються ідеями теорії референції.

Досить поширені також дослідження, де враховано співвідношення граматичної і семантичної структур речення, роль формальної організації речення у витворенні його семантичної своєрідності. Типові риси цього напрямку відбито у працях Н. Ю. Шведової. Н. Ю. Шведова розмежовує речення різних семантичних структур, спираючись на їх граматичні характеристики[2]. В її описах семантичні структури, виділювані в межах окремих структурних (формальних) схем речення, розрізняються за комплексом як власне-граматичних, так і лексичних ознак. Власне-граматичними ознаками тут виступають: система регулярних реалізацій речень, способи вираження головних членів речення, парадигма речення і синтаксико-семантичні відношення з іншими граматичними типами речень, а лексичні ознаки виявляються в лексичній семантиці слів, що стоять у позиціях компонентів структурної схеми речення[3].

Осібно в сукупності досліджень із семантичного синтаксису стоять праці А. М. Мухіна, у яких втілено функціональний підхід синтаксемного (синтаксико-семантичного) різновиду. Семантичну структуру речення дослідник кваліфікує як глибинну структуру, яку формують елементарні синтаксичні одиниці, іменовані синтаксемами. Виділяючи синтаксеми у глибинній структурі речення, А. М. Мухін розглядає їх у певних синтаксичних позиціях, якими є позиції ядерних і неядерних компонентів речення — елементарних синтаксичних одиниць поверхневої структури речення. Учений вирізняє три можливі напрямки в синтаксемному аналізі: 1) засоби вираження синтаксем як вихідний момент у синтаксемному аналізі;

[1] *Арутюнова Н. Д.* Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. М., 1976. С. 17.

[2] Див.: *Шведова Н. Ю.* О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание. М., 1973. С. 458—483.

[3] У сучасному українському мовознавстві якоюсь мірою зближується з концепцією Н. Ю. Шведової семантична інтерпретація формальної структури простого речення, опрацьована Н. Л. Іваницькою (див.: *Іваницька Н. Л.* Двоскладне речення в українській мові. К., 1986. С. 119—154).

2) синтаксична семантика як вихідний момент у синтаксемному аналізі; 3) синтаксична позиція як вихідний момент у синтаксемному аналізі [1].

У сучасному українському мовознавстві дослідники синтаксичної семантики вивчають речення з опорою на поняття семантико-синтаксичної структури речення, семантико-синтаксичних відношень, семантико-синтаксичної валентності, семантично елементарних і семантично неелементарних речень, предикатних і непредикатних (субстанціальних) синтаксем тощо [2]. **Семантико-синтаксична структура** простого речення — абстрактне мовне значення речення, спосіб репрезентації дійсності в мисленні та мові.

§ 2. ОБ'ЄКТИВНІ І СУБ'ЄКТИВНІ СМИСЛИ В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Семантика речення являє собою **комплекс** різних за своєю природою **семантичних компонентів**. У реченні наявні **значення двох типів**: **об'єктивні значення**, які відображають явища дійсності, і **суб'єктивні значення**, що вказують на ставлення суб'єкта думки до відображуваної в реченні дійсності. Глибоке обгрунтування цієї ідеї пов'язують з ім'ям швейцарського лінгвіста Ш. Баллі. Учений запропонував для складників значення речення терміни **диктум** (об'єктивний зміст речення) і **модус** (відбиття позиції суб'єкта думки щодо об'єктивного змісту) [3]. На думку Ш. Баллі, диктум і модус мають найвиразніший вияв у складнопідрядних реченнях, де головна частина містить модус (тут найчастіше вживаються дієслова типу *гадати, думати*), а підрядна — диктум, напр.: *Ми гадаємо, що хлопець талановитий; Я думаю, що весна буде ранньою.*

У кожному реченні відображається якийсь фрагмент дійсності. Це можуть бути різноманітні події, ситуації, мисленнєві процеси тощо: *Дівчинка розмовляла з бабусею;*

---

[1] Див.: *Мухин А. М.* Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. Л., 1980. С. 3—5, 6—20, 134—190, 237—290.

[2] Див.: *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Семантико-синтаксична структура речення. К., 1983. С. 25—66; *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. К., 1992. С. 22—32, 41—48.

[3] Див.: *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955. С. 43—48.

Ми зустріли сусіда; Пахне вологою землею; Тато був збентежений; Мій племінник — студент; Цей птах — фламінго.

Речення в царині об'єктивних значень якоюсь мірою споріднене з іншими мовними одиницями — словом і словосполученням. Семантична своєрідність трьох одиниць виявляється в їх денотативній спрямованості, позначенні різних фрагментів дійсності. Речення є знаком події, ситуації, а слово та словосполучення орієнтовані на позначення предметів і явищ.

На противагу значенню слова і словосполучення, значення речення охоплює дві сфери значень — диктумну сферу значення, що стосується інформації про світ та його пізнання, і модусну сферу, яка містить інтерпретації суб'єктом думки об'єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й волевиявлення. Суб'єктивні значення конструює кожен мовець. Наприклад, два речення *Письменник написав роман* і *Написати б письменникові роман* виражають той самий об'єктивний зміст — результативну дію і діяча, але тут передано різне ставлення мовця до дійсності: у першому реченні мовець позначає реальність події, у другому ж реченні висловлено бажання, щоб подія відбулася.

Специфіка речення як основної синтаксичної одиниці виявляється в сукупності обов'язкових суб'єктивних значень, у яких реалізується комунікативний намір мовця, передається його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності. Мовець передусім актуалізує переданий у реченні об'єктивний зміст, тобто «прив'язує» його до ситуації мовлення, а також наповнює речення іншими обов'язковими суб'єктивними значеннями.

Граматичний лад української мови змушує мовця увести до кожного граматично оформленого речення мінімум суб'єктивних значень, які виявляють його (мовця) ставлення до повідомлюваного в реченні. Обов'язковими є такі суб'єктивні значення: 1) предикативність — комплекс значень, до якого входять значення часу (стосунок до моменту мовлення), і модальне значення, тобто переданий мовцем стосунок змісту речення до дійсності: характеристика повідомлюваного як реального або ірреального, пор.: *Заспівали пісню* (реальність) і *Заспівали б пісню* (ірреальність); 2) настанова речення — вираження комунікативного наміру, завдання мовця. Це суб'єктивне значення засвідчує наміри мовця або передати співрозмовникові лише об'єктивну інформацію про повідомлювану подію, або дізнатися (запитати) дещо у

співрозмовника про повідомлюване, або спонукати співрозмовника до дії, висловити бажання тощо, напр.: *Діти приїхали до Києва; Приїхали діти до Києва?; Приїдьте до Києва; Приїхали б діти до Києва;* 3) вірогідність / невірогідність повідомлюваного — вираження впевненості, невпевненості, можливості і под.: *Микола привітав ювіляра; Мабуть, Микола привітав ювіляра;* 4) ствердження / заперечення — характеристика стосунків між предметом мовлення і тим, що про нього висловлюють, напр.: *Я написав приятелеві листа; Я не написав приятелеві листа;* 5) емоційність / нейтральність — вираження або невираження почуттів, емоційного ставлення до дійсності, пор.: *Зацвіли яблуні* і *Зацвіли яблуні!; Творчість прекрасна* і *Творчість прекрасна!*

Об'єктивні і суб'єктивні значення у змісті речення розрізняються й засобами їх вираження. Об'єктивні значення речення звичайно закріплюються в лексичних засобах мови — повнозначних словах, тоді як суб'єктивним значенням притаманний більший ступінь граматикалізації, тобто вираження засобами граматики: формами слів, аналітичними морфемами-словами, модальними словами, інтонацією та ін.

§ 3. СТВЕРДЖУВАЛЬНІ І ЗАПЕРЕЧНІ РЕЧЕННЯ

Стверджувальні і заперечні речення є реченнями, у яких акцентується на суб'єктивному реченнєвому значенні ствердження / заперечення. Вони перебувають на перетині значень об'єктивної та суб'єктивної модальності, якоюсь мірою доповнюючи їх, але не збігаючись із ними. Поділ речень на стверджувальні і заперечні відбиває погляд мовця на зв'язки і відношення між предметами та їх ознаками в позамовній дійсності, які виражаються в реченні за допомогою синтаксичних зв'язків між членами речення і семантико-синтаксичних відношень між синтаксемами.

У стверджувальних реченнях стверджують те, що висловлюють про предмет мовлення (думки). Граматичним показником стверджувальних речень виступає відсутність заперечення при предикаті в позиції присудка або головного члена односкладних речень, напр.: *Дві голівки, притулившись одна до одної чолами, міцно сплять на одній подушці* (В. Винниченко); *Батенька твого лихою годиною З світу в могилу звело* (Г. Чупринка); *Від листків падучих ніжний шерех Заплітається в ранко-*

вий дим (М. Рильський); *І солов'ї, пташині менестрелі, всю ніч доводять яблуні до сліз* (Л. Костенко); *Григорієві ж, можна сказати, пощастило* (Григір Тютюнник).

Заперечними називаються прості речення, у яких заперечується дія, процес, стан або інша ознака, виражені предикатом у позиції присудка двоскладного речення або головного члена односкладних речень. Якщо заперечення стосується предиката (у найтиповіших випадках дієслова у функції присудка або співвідносного з присудком головного члена односкладних речень), то такі речення є загальнозаперечними, напр.: ***Не покличу, не покличу*** *Я в хвилину таємничу Вас* (Г. Чупринка); ***Не квітне*** *заповідний сад* (Є. Маланюк); *А трави — й* ***плакати не сміють*** (П. Тичина); ***Не потребує*** *віршик цей моралі* (М. Рильський); *На всьому світі* ***не знайти*** *рівні* (О. Ольжич). Формальною ознакою загальнозаперечних речень є наявність частки ***не*** у складі присудка або головного члена односкладних речень. У частковозаперечних реченнях заперечення пов'язане з другорядними членами речення або з підметом. Із семантико-синтаксичного погляду заперечення поширюється на субстанціальні (іменникові) синтаксеми в елементарному простому й ускладненому простому реченнях, а також на вторинні предикатні синтаксеми в ускладнених простих реченнях, напр.: *Вона сама — царівна мила —* ***Не раз*** *свій смуток хоронила В самій собі, в піснях своїх* (П. Тичина); *Але про це треба думати в спокійному стані,* ***не зараз*** (О. Гончар); *Я для тебе горів, Український народе, Тільки, мабуть,* ***Не дуже яскраво*** *Горів* (В. Симоненко); *Ні,* ***не моря*** *вона* [Фатьма] *шукає* (М. Коцюбинський). Частковозаперечний характер подібних речень увиразнюють протиставлювані членам речення в заперечній функції компоненти зі стверджувальним значенням, напр.: *Собі я бажаю* ***не сну,*** *а* ***життя*** (Леся Українка); ***Все*** *можна виправдати високою метою — та тільки* ***не порожнечу*** *душі* (П. Тичина); *Ви перед нею* [історією] *будете стояти* ***Не в тогах*** *слів —* ***У трусиках*** *зі справ* (В. Симоненко).

Посилення заперечення в реченні досягають за допомогою заперечних займенникових слів: — *Я пісень кохання* ***ніколи не співав*** *між ворогами* (Леся Українка); ***Ніхто не чув*** *Твоїх плачів* (Є. Маланюк).

У ролі заперечної частки виступає також частка ***ні,*** яка надає додаткового підсилювального відтінку значення, напр.: *На вулиці* ***ні*** *душі; На небі* ***ні*** *хмаринки.*

§ 4. СПОСОБИ ОПИСУ ОБ'ЄКТИВНОГО ЗМІСТУ РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ СИНТАКСИСУ

В описах об'єктивного змісту речення в сучасній теорії синтаксису використовують різні поняття. Це пояснюється складною природою змісту речення, в якому можна виділити три рівні його репрезентації — денотативний, логіко-семантичний і мовно-семантичний. Денотативний рівень пов'язаний з реальними ситуаціями (предметами і відношеннями між ними), логіко-семантичний — з логічними структурами (поняттями і відношеннями між ними), мовно-семантичний — з семантико-синтаксичними структурами (лексичними компонентами і відношеннями між ними) [1].

Деякі вчені зосереджують увагу на універсально-логічних ознаках змісту речення. Одним із найпоказовіших прикладів такого підходу є «відмінкова граматика» Ч. Філлмора. У реченні Ч. Філлмор виділяє пропозицію — позачасовий набір відношень між дієсловами та іменами і модальний комплекс, до якого входять заперечення, час, спосіб і вид. Він аналізує лише структуру пропозиції, що складається з дієслівного предиката і його іменних аргументів. Природу аргументів дослідник визначає за характером їх семантичних функцій (ролей), або глибинних відмінків, які не збігаються з традиційним розумінням граматичних відмінків. Кількість семантичних функцій (глибинних відмінків) у концепції Ч. Філлмора грунтується на відображуваних у мові реальних ситуаціях. Відмінки в розумінні Ч. Філлмора — це функції, які формують глибинні семантико-синтаксичні структури, які притаманні синтаксисові всіх мов і мають у них різне вираження. Учений указує на лексико-семантичні властивості дієслівних предикатів і на їх роль у виборі відмінків [2].

У сучасних дослідженнях поняття пропозиції є досить продуктивним. Центральне місце посідає це поняття у працях із семантичного синтаксису, орієнтованих на вивчення структури ситуації як денотата речення. Поняття пропозиції запозичено з логіки, де за його допомогою позначали те спільне, що існує в реченнях і їх можливих перефразуваннях у конкретних мовах. Пропозицію розуміють як модель відображуваної реченням події, ситуації, як об'єк-

---

[1] Див.: *Андерш. Й. Ф.* Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. К., 1987. С. 8.

[2] Див.: *Филлмор Ч.* Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. 1981. Вып. 10. С. 369—495.

тивний зміст речення. Вона є частиною речення, позбавленою супровідних суб'єктивних значень і граматичної своєрідності формальної організації речення.

В описах об'єктивного змісту речення натрапляємо на поняття валентності. Це поняття увів у західноєвропейське мовознавство французький лінгвіст Л. Теньєр для позначення сполучуваності дієслова і визначав валентність як кількість актантів, які може приєднувати дієслово. Він розрізняв дієслова авалентні, одновалентні, двовалентні і тривалентні [1]. У подібній кваліфікації поняття валентності наближається до використовуваного в логіці предикатів поняття про одномісні, двомісні і тримісні предикати і пов'язане з вербоцентричною теорією речення. У семантичному синтаксисі поняття валентності можна застосувати для чіткого окреслення меж семантично елементарних простих речень. Із семантичного погляду валентну спроможність виявляють тільки предикатні (ознакові) слова, які вказують на семантично передбачувану ними сполучуваність з іменниками, напр.: *Письменник написав роман; Батько саджає деревце.*

Дослідники семантики речення нерідко пов'язують смислову організацію речення з його формальною організацією. Прибічники цього типу аналізу речення використовують поняття семантичної структури речення. Семантичну структуру речення тут кваліфікують як зміст речення, поданий в узагальненому, типізованому вигляді з урахуванням тих елементів значення, які накреслює йому форма речення. У типових виявах вивчення співвідношення семантичної і формальної структури речення спрямовується на семантичну інтерпретацію формальних схем речення.

Об'єктивний зміст речення найбільшою мірою відбивають поняття пропозиції і валентності, які з різних боків характеризують речення як знак ситуації і є інструментом розмежування елементарних і неелементарних простих речень.

§ 5. ПОНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ

Пропозиція являє собою семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо). Це стабільне семантичне ядро, об'єктивна семантична

[1] Див.: *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса. М., 1988. С. 117—130, 250—296.

константа речення, яка відображає структуру ситуації, події. Структуру ж пропозиції визначає **предикат**, який вказує на характер ситуації (позначає дію, процес, стан або якість предмета) і на відповідні місця для предметів — учасників ситуації (**актантів**, **аргументів**), зумовлює їх кількість і семантичні функції (ролі).

В основу класифікації пропозицій покладено дві ознаки: 1) семантичну природу предиката; 2) зумовлені предикатом кількість і ролі актантів. Тому важливими стають дослідження семантики предикатних слів і відмінкових форм іменників. Типовими формами предикатних слів виступають **дієслова**, **прикметники** і **прислівники**.

Залежно від кількості актантів предикати бувають **нульмісні**, **одномісні**, **двомісні**, **тримісні**, **чотиримісні**, **п'ятимісні**, **шестимісні**, пор.: *Смеркає; Дівчина веселішає; Діти посадили калину; Поет присвятив поему матері; Діти їхали з Полтави до Києва автобусом; Галинка несе з саду квіти бабусі до кімнати; Петро віз із Тернополя до Кременця вантаж братові автомашиною.* З-поміж предикатів вирізняються предикати дії і стану. Перші можуть поєднуватися з найбільшою кількістю актантів, у других їх єдиний актант найчастіше має значення суб'єкта стану.

Пропозиція може виражатися двома способами: **предикативною одиницею** (реченням) і **непредикативною конструкцією**. Оформлення пропозиції реченням вважають **первинним** способом її вираження, а оформлення непредикативною конструкцією — **вторинним** способом її вираження.

Реченнєве оформлення тієї самої пропозиції часто охоплює декілька формальних зразків. Наприклад, пропозицію з чотиримісним предикатом, який виражає значення руху, можна оформити у таких варіантах: *Діти їхали з Білої Церкви до Києва автобусом; Їхали з Білої Церкви до Києва автобусом; Дітям їхати з Білої Церкви до Києва автобусом.* Із ряду формальних варіантів речень, які стосуються того чи того класу пропозицій, вирізняється такий, що найчастіше й найвиразніше оформляє якийсь клас. Цей формальний варіант є **основним варіантом**. Зокрема, основним формальним варіантом пропозицій із багатомісним предикатом, що виражає значення руху, є варіант із підметом у називному відмінку: *Діти їхали з Білої Церкви до Києва автобусом.*

Непредикативне (нереченнєве) оформлення пропозиції засвідчує семантичне ускладнення простого речення вна-

слідок об'єднання декількох семантично елементарних простих речень. Пропозиція може бути оформлена таким рядом непредикативних конструкцій: дієприслівниковою, дієприкметниковою, інфінітивною, прикметниковою або іменниковою. Оформлена в такий спосіб пропозиція не являє собою окремого речення, а стає частиною ускладненого простого речення. Вона приєднується до іншої пропозиції, яка має предикативне (реченнєве) оформлення, ускладнюючи семантико-синтаксичну структуру простого речення. Унаслідок цього просте за формально-граматичною природою монопредикативне речення набуває складного об'єктивно-семантичного змісту, виражаючи дві або більше пропозиції. Отже, такі прості речення є монопредикативними (формально-синтаксична ознака), і поліпропозитивними (семантико-синтаксична ознака). Наприклад, у реченні *Наталя побачила його зажуреним (зажуреного)* маємо дві пропозиції: першу пропозицію з двомісним предикатом оформлено предикативною конструкцією *Наталя побачила його,* другу пропозицію з одномісним предикатом оформлено непредикативною конструкцією *його зажуреним (зажуреного)* (вихідним для цієї вторинної конструкції є речення *Він був зажурений (зажуреним)*.

§ 6. СЕМАНТИЧНА ВАЛЕНТНІСТЬ ПРЕДИКАТА І СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Семантико-синтаксична валентність предиката (ознакового слова) означає здатність його сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть або мають заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи. Один предикат із залежними від нього непредикатними компонентами (власне-іменниками, тобто іменниками, що позначають реальні предмети, а не опредмечені дії, стани, ознаки) формує елементарне з семантико-синтаксичного погляду речення. Отже, предикат визначає кількісний склад іменникових компонентів речення та їх семантичні функції.

Сутність предикатного слова відбивають дієслова як головні носії валентності в реченні. Інші носії валентності (наприклад, прикметники, прислівники та іменники) набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом, тобто внаслідок їх переміщення у первинну для дієслова предикативну позицію. Відповідно до свого лексичного

значення предикатне слово чітко окреслює межі семантично елементарного речення, вказує на семантико-синтаксичні функції залежних від предиката іменникових синтаксем. Наприклад, предикат *писати* вимагає чотири іменникових синтаксеми у функціях суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії і знаряддя дії: *Оксен написав листа братові олівцем.* А предикатне прикметникове слово *схожий* відкриває тільки дві іменникові позиції — суб'єктну й об'єктну: *Син схожий на батька.* Семантико-синтаксична структура елементарного простого речення зумовлюється валентним класом предиката. У сучасній українській мові семантично елементарне просте речення включає до свого складу шестивалентні, п'ятивалентні, чотиривалентні, тривалентні, двовалентні й одновалентні предикати. Це означає, що максимальна кількість іменників в елементарному простому реченні не може виходити поза межі шести компонентів, а мінімальна кількість обмежується одним компонентом.

У побудові простого речення головну роль відіграють дві частини мови — дієслово та іменник. Ці частини мови слід вважати центральними, тому що вони формують переважну кількість речень. Однак роль дієслова у побудові висловлень визначальна. Тому дієслово стає найцентральнішим із семантико-синтаксичного боку членом речення. Воно вказує як на модально-часові характеристики простого речення, так і на синтаксемний склад елементарних речень як основних і вихідних структурних схем простого речення. Дієслівна семантико-синтаксична валентність групує елементарні прості речення у шість класів з їх відмінними семантико-синтаксичними структурами. Ядро дієслівних предикатів складають предикати із значенням дії, яким властива найбільша функціонально-семантична розгалуженість залежних від них іменникових синтаксем.

Семантико-синтаксична валентність предиката визначає зумовлені його семантикою сполучувальні можливості щодо іншої частини мови — іменника. Предикатові належить головна роль у семантико-синтаксичній організації речень. Він вказує на типи елементарних простих речень. Класифікацію елементарних простих речень можна проводити на основі кількісних показників — сукупності іменникових синтаксем, зумовлених валентністю предиката. Найбільш показові і різнотипні з цього погляду предикати дії, для деяких груп яких характерний максимальний вияв валентності — шість іменникових синтаксем.

Реальне речення не завжди реалізується за схемою

елементарних простих речень. Нерідко елементарні речення об'єднуються у просте (з формально-синтаксичного боку) ускладнене речення, у якому вирізняється базова структура одного з вихідних елементарних простих речень і модифікована структура іншого елементарного речення. У структуруванні простого ускладненого речення беруть участь валентності предикатів вихідних елементарних простих речень. Предикат базового елементарного речення формує основну схему простого ускладненого речення, зберігаючи свою семантико-синтаксичну валентність, а отже, і кількість зумовлених валентністю іменникових синтаксем, напр.: ***Галки на стіні Сидять,*** *мов судді марноти людської* (М. Рильський); *Чорні* ***круки сидять на плечах*** *скіфських баб* (Л. Костенко). У цих двох ускладнених простих реченнях базовою структурою виступає вихідне елементарне просте речення, що складається з дієслівного предиката *сидіти* і зумовлених його валентністю двох іменникових синтаксем — синтаксеми у функції суб'єкта стану *(галки, круки)* і синтаксеми у функції локатива *(на стіні, на плечах)*. Предикат модифікованого (небазового, неосновного) елементарного простого речення може повністю чи частково зберігати свою валентність або зазнавати редукції та інших видозмін. Приміром, в ускладненому простому реченні *Скоро півпланети закуємо в панцир асфальтів, поховавши під ними плодючі ґрунти...* (О. Гончар) об'єднано чотири елементарні прості речення: *Півпланети закуємо в асфальти* + *Це буде скоро* + *Поховаємо під асфальтами ґрунти* + *Ґрунти плодючі*. З-поміж вихідних речень речення *Півпланети закуємо в асфальти* є базовим реченням з нульовим підметом. Вихідне речення *Поховаємо під асфальтами ґрунти* перетворено в ускладненому похідному простому реченні на непредикативну синтаксичну одиницю (дієприслівникове словосполучення, зворот) із збереженням майже всіх валентних позицій. Останні два вихідні речення *Це буде скоро* і *Ґрунти плодючі* стали компонентами-синтаксемами ускладненого простого речення.

§ 7. СЕМАНТИЧНО ЕЛЕМЕНТАРНІ ПРОСТІ РЕЧЕННЯ

С е м а н т и ч н о е л е м е н т а р н и м и п р о с т и м и р е ч е н н я м и називаються речення, які складаються тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових синтаксем. Такі речення позначають одну ситуацію.

Залежно від валентного потенціалу предиката семантично елементарні прості речення здебільшого бувають: а) двокомпонентними: *Дідусь відпочиває; Мати сумна; Дітям весело;* б) трикомпонентними: *Ми стояли біля школи; Молодь споруджує міст;* в) чотирикомпонентними: *Батько обтісував деревину сокирою; Друзі називали хлопчика Олесиком;* г) п'ятикомпонентними: *Діти приїхали зі Львова до Ужгорода поїздом;* д) шестикомпонентними: *Іванко приніс із саду квіти матері в кімнату*; е) семикомпонентними: *Ми привеземо дідусеві вантаж машиною з Луцька до Почаєва.*

Передумовою семантичної елементарності простого речення виступає також характер його мінімальних семантико-синтаксичних одиниць, що формують речення,— синтаксем. Синтаксеми як складники елементарного простого речення мають бути семантично елементарними. Це означає, що семантично передбачувані валентністю предиката позиції мають займати іменники конкретного, а не абстрактного значення, пор.: *Тато згуртував нас* і *Лихо згуртувало нас.* Хоча ці два речення тотожні за кількістю зумовлених валентністю предиката іменникових позицій, проте семантично елементарним є тільки перше речення, оскільки тут маємо семантично елементарні синтаксеми. У другому ж реченні в позиції суб'єктної синтаксеми виступає абстрактний іменник *лихо*, що виражає ускладнене значення причинового суб'єкта, а тому речення є семантично неелементарним (ускладненим). Це показує і трансформаційний зв'язок його зі складнопідрядним реченням: *Лихо згуртувало нас* ← *Ми згуртувалися, бо трапилося лихо.*

У формуванні семантично елементарних простих речень беруть участь три типи предикатних слів, що, виражаючи ознаку (дію, процес, стан, якість), стоять у позиції присудка двоскладного речення або головного члена односкладних речень: д і є с л о в а, п р и к м е т н и к и, п р и с л і в н и к и. Найуживанішими є дієслівні предикати. Вони охоплюють усі валентні класи речень — від одновалентних до шестивалентних. Прикметникові і прислівникові предикати є типовими одновалентними предикатами: *Діти були веселі; Дітям було весело.* Рідше вони бувають двовалентними: *Хлопчик вірний друзям; Нам видно долину.*

Окреме місце посідають семантично елементарні прості речення, що є однокомпонентними. Це передусім номінативні речення, напр.: *Сад; Тиша; Ранок.*

§ 8. КЛАСИ СЕМАНТИЧНО ЕЛЕМЕНТАРНИХ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

Розглянемо семантико-синтаксичну структуру елементарних простих речень, зумовлену валентністю предиката. Відповідно до валентності в українській мові можна виділити шість класів семантично елементарних простих речень.

Розпочнемо з речень, у яких наявні предикати з максимальною валентністю, тобто шестивалентні. Це синтаксична межа предикатної сполучуваності з іменниковими синтаксемами в елементарних реченнях. Такими предикатами виступають дієслова із значенням дії. Дієслова з шістьма залежними іменниками — непоширене явище. Повний можливий набір іменників у мовленні трапляється рідко. До дієслів із шістьма залежними в семантико-синтаксичному плані іменниками належать *везти, вивезти, відвезти, завезти, звезти, навезти, надвезти, перевезти, підвезти, повезти, возити, відвозити, завозити, звозити, навозити, надвозити, перевозити, підвозити, вивозити* і под. Дієслівний предикат зазначеного типу передбачає сполучення з іменниковими синтаксемами у функціях суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху, напр.: ***Ми привезли посуд із Почаєва до села бабусі машиною.***

Непоширеними є також дієслівні предикати із значенням дії, що керують п'ятьма іменниками. Типовими представниками подібних дієслів є *нести, винести, віднести, занести, знести, нанести, надвести, перенести, піднести, понести, носити, виносити, відносити, заносити, зносити, наносити, надносити, переносити, підносити.* Речення з п'ятивалентними дієсловами включають п'ять іменникових синтаксем із значенням діяча, предмета, на який спрямовано дію, адресата дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху, напр.: ***Дівчинка несе із саду квіти бабусі в кімнату.*** П'ятивалентні дієслівні предикати дії вступають у смисловий зв'язок із трьома лексичними розрядами іменників. Семантико-синтаксичну функцію діяча й адресата дії виражають назви істот (переважно людей); функцію об'єкта, на який спрямовано дію,— назви неістот або істот; функцію вихідного і кінцевого пунктів руху — назви просторових понять.

Шестивалентні і п'ятивалентні дієслова типу *везти, возити, нести* і *носити,* що називають відповідно переміщення, пересування за допомогою транспорту або без нього, споріднені з дієсловами руху *їхати, приїхати, переїхати, поїхати, прибувати, летіти, прилетіти, перелетіти,*

полетіти, літати, прилітати, перелітати та ін. Одна з відмінностей дієслів руху виявляється в тому, що вони валентно поєднуються з чотирма іменниками: ***Ми** приїхали **з Луцька до Києва автобусом.*** У реченнях із дієслівними предикатами руху позначається особа, яка виконує дію; вказується на засіб, за допомогою якого здійснюється дія; передаються два виміри напрямку — вихідний і кінцевий пункти руху.

Тепер перейдемо до елементарних простих речень із середньою сполучувальною спроможністю дієслівного предиката. Це дієслова, які керують трьома іменниками. Легко помітити, що з переходом від вищої сходинки сполучуваності до нижчої збільшується кількість опорних дієслів. Тому багато трапляється дієслів, що вимагають трьох іменників. Тривалентними предикатами виступають дієслова *брати, в'язати, перев'язувати, накривати, охоплювати, колоти, пиляти, різати, рубати, свердлити, стругати, різьбити, називати* і под. Характерно, що дієслова зазначеного різновиду звичайно входять до угруповання предикатів дії і здебільшого поєднуються з іменниками на позначення діяча, знарядь і предметів, на які спрямовано дію, напр.: ***Хлопчик** вистругує **ножем фігурку; Галинка** накриває **стіл скатертиною.***

Поширеною є валентна сполучуваність предикатів із двома іменниковими синтаксемами. Предикати називають різні стани, процеси чи дії і відображають відповідні ситуації. Вирізнимо з-поміж них найуживаніші предикати *бувати, бути, перебувати, опинятися, розташовуватися, сидіти, стояти, лежати, любити, подобатися, шанувати, боятися, будувати, схожий, подібний, вірний, видно, помітно,* напр.: ***Діти** опинилися **біля ставка; Нам** сподобалася **фортеця; Молодь** будує **завод; Микола** схожий **на батька.*** Деяким дієслівним предикатам притаманна широка сполучуваність з іменниками у функції суб'єкта та локатива.

Мінімальна валентна сполучуваність предикатів — одна іменникова синтаксема. В українській мові одновалентні предикати складають чималу групу. Здебільшого вони позначають стан людини або предмета, їх якісні характеристики тощо: *бадьоритися, веселіти, нудьгувати, дрімати, спати, прокидатися, лихоманити, морозити, товстіти, худнути, біліти, зеленіти, в'янути, сохнути, весело, сумно, журно, боляче, веселий, радісний, сумний, високий, гарний, чепурний* тощо. Ці предикати поєднуються з суб'єктними іменниковими синтаксемами, напр.: ***Дитина** веселіє; **Хлопчик** спить; **Дідусеві** весело; **Дівчина** сумна; **Трава** зеленіє.*

В українській мові наявна специфічна група предикатів типу *розвидняється, світає, вечоріє, смеркає,* при яких не маємо лексично вираженої суб'єктної синтаксеми. Такі предикати можна розглядати як синтаксичний варіант одновалентних дієслів. Вони становлять обмежену групу і звичайно позначають атмосферні стани природи: *Вечоріє; Смеркло.* Відсутність лексично вираженого суб'єкта стану при вказаних предикатах можна пояснити, очевидно, тим, що вони передають особливі стани всеохоплюючого характеру. Ці стани поширюються на все середовище, а не на який-небудь конкретний предмет у ньому.

§ 9. СЕМАНТИЧНО НЕЕЛЕМЕНТАРНІ ПРОСТІ РЕЧЕННЯ

Простим неелементарним реченням властиві ознаки конструкцій, що за семантико-синтаксичними ознаками перебувають між простими і складними реченнями. З простими реченнями їх споріднює функціонування ускладнюючої частини в ролі двох рядів членів речення — членів речення, виділюваних на основі синтаксичних зв'язків, і синтаксем, тобто членів речення, виділюваних на основі семантико-синтаксичних відношень. Системні зв'язки зі складним реченням звичайно виявляються у семантико-синтаксичній похідності простого неелементарного (ускладненого) речення від складного речення. Такі прості речення утворюються внаслідок формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних трансформацій складних речень. Тому просте неелементарне речення являє собою ускладнену реченнєву синтаксичну одиницю, у структурі якої можна вирізнити основне (немодифіковане) елементарне просте речення і вторинний член речення (або вторинні члени речення), витворений (витворені) з вихідного елементарного простого речення (або вихідних елементарних простих речень). Тут різною мірою зберігаються ознаки складного речення, зокрема семантико-синтаксичні відношення між елементарними простими реченнями, що відображають зв'язки двох або більше ситуацій. Варто вказати на неоднаковий ступінь близькості простого неелементарного (ускладненого) речення до складного, тобто існують градації глибини перетворень вихідних конструкцій.

У простому ускладненому реченні зберігається структурна схема одного з вихідних елементарних простих речень, до якої додаються перетворені на члени речення інші вихідні елементарні прості речення. Чітко вирізня-

ється найцентральніша синтаксема ускладненого простого речення — предикат у позиції присудка або головного члена односкладних речень з його семантико-синтаксичною валентністю. У зв'язку з цим нетрансформоване елементарне просте речення (предикат у позиції присудка або головного члена односкладних речень з валентно пов'язаними іменниковими синтаксемами) виступає семантико-синтаксичною основою простого ускладненого речення. Така основа включає шість валентних класів предикатів: шестивалентні, п'ятивалентні, чотиривалентні, тривалентні, двовалентні й одновалентні предикати, про які сказано вище. Особливість простих ускладнених речень становлять ускладнюючі члени речення (здебільшого другорядні члени речення), їх семантико-синтаксична спеціалізація.

Найчисленнішу групу простих ускладнених речень складають речення з детермінантними членами. Вони тісно пов'язані у трансформаційному плані зі структурою складного речення і переважно зберігають тип семантико-синтаксичного відношення між елементарними простими реченнями. Це відношення виражають вторинні (похідні) синтаксеми з функціями часовою, причиновою, умовною, цільовою, допустовою тощо, похідні від підрядних частин складнопідрядного речення. Основними засобами вираження вказаних семантико-синтаксичних відношень виступають прийменниково-відмінкові форми та дієприслівники: *І над старенькими комином лелека* ***після дощу*** *просушує крило* (Л. Костенко); ***Від могутнього вибуху*** *все зривається з місця* (О. Довженко); ***На випадок загибелі*** *сержанта приймаю командування* (О. Довженко); *Треба гнати вже овець* ***На зимівлю*** *в доли* (Д. Павличко); ***Всупереч тим віщуванням*** *проходили грози* (М. Рильський); ***Розплющивши очі,*** *Леонід побачив над собою каламутне небо* (О. Гончар); *Віста з Малушею,* ***натомившись,*** *загорнулись у шкури й лягли спати* (С. Скляренко).

Детермінантні члени речення вирізняються своєю синтаксичною автономністю, яка зростає за їх граматичного відокремлення. Відокремлення як смислове та інтонаційне виділення другорядних у формально-синтаксичному плані членів речення надає їм більшої значеннєвої ваги, виразно членуючи просте ускладнене речення на дві частини, які передають основне й додаткове повідомлення. Відокремлення становить характерну ознаку дієприслівникових зворотів і одиничних дієприслівників: *Змерзає дух,* ***згубивши високості*** (Д. Павличко); *У цей час Ярема Вишневецький і король,* ***взявшись під руки,*** *ступили в бенкетну залу*

(Б. Харчук); ***Умившись,*** *дядько надівав чисту сорочку і сідав до столу* (Григір Тютюнник). Рідше відокремлюються детермінантні члени речення, виражені прийменниково-відмінковими формами, пор.: ***За вечерею*** *розмови точилися всякі* (А. Головко); *Дівчина морщиться* ***від болю*** (Г. Тютюнник); ***Завдяки розповідям Ференца,*** *він добре уявляв собі розташування готелю* (О. Гончар).

Як детермінанти функціонують у простому ускладненому реченні також вставні слова, що виражають суб'єктивну модальність, тобто вказують на ставлення мовця до висловленої ним думки. Вставні компоненти, об'єднуючись загальним значенням ставлення мовця до висловленого та в усному мовленні інтонацією вставності, членуються на вужчі семантичні групи: а) компоненти зі значенням вірогідності повідомлення, впевненості: *безперечно, безумовно, дійсно, звичайно, звісно, зрозуміло, природно, розуміється, справді, щоправда, без сумніву, певна річ* та ін.; б) компоненти зі значенням невпевненості, припущення, можливості, ймовірності: *бува, видається, видно, здається, ймовірно, мабуть, може, можливо, певно, напевно, очевидно, очевидячки* і под.; в) компоненти зі значенням джерела повідомлення: *кажуть, мовляв, по-моєму, на мій погляд* тощо; г) компоненти з логічним значенням, значенням виділення основного в повідомленні, підкреслення висновку: *виявляється, взагалі, головне, зокрема, зрештою, навпаки, наприклад, нарешті, однак, отже, а отже, по-перше, по-друге, до речі, крім того, між іншим, з одного боку, з другого боку, у всякому разі* та ін.; ґ) компоненти зі значенням емоційної оцінки повідомлюваного: *нівроку, на біду, на диво, на жаль, на лихо, на радість, на сором, на щастя, як на гріх, як на зло, чого доброго* і под.; д) компоненти з інтимізуючо-контактуючим значенням: *бач, бачите, вірите, даруйте, знаєш, знаєте, погодьтесь, припустімо, скажімо, відверто кажучи, даруйте на слові, прошу вас* тощо. Напр.: *Посмішка у ліфті блискавична,* ***Певна річ,*** *призначена — комусь...* (М. Рильський); *Ця суперечка виникла не вчора,* ***Може,*** *у печерній ще добі* (М. Рильський); ***Кажуть,*** *хлопців з розуму зводжу.* ***Кажуть,*** *любити щиро не можу* (Л. Костенко); ***До речі,*** *кинути філологію він радив мені не тільки жартома, а й цілком серйозно кілька разів* (Григір Тютюнник).

Окрему групу утворюють детермінанти зі значенням зіставлення, протиставлення і под. Синтаксеми з цим значенням сформувалися на грунті однієї з сурядних частин складносурядного речення. Семантико-синтаксичні відношення між основним елементарним простим реченням і

5*

згорнутим у член речення іншим вихідним елементарним реченням виражаються тут прийменниками, пор.: *Усі збентежилися, **крім Марії** ← Усі збентежилися, але не збентежилася Марія.*

Як і речення з детермінантними членами, вся сукупність речень з однорідними членами становить центральну ланку простих ускладнених речень. Диференційною ознакою синтаксичної однорідності є тотожність синтаксичної позиції, що можливе лише за об'єднання кількох словоформ у сурядне словосполучення. У такому разі однорідними називаються члени речення, які поєднані сурядним зв'язком, що вказує на тотожність їх формально-синтаксичних і (здебільшого) семантико-синтаксичних функцій. Для групи однорідних членів речення характерне поєднання з членом речення, який перебуває поза межами сурядного словосполучення і щодо якого вони визначаються як однорідні підмети, однорідні присудки та однорідні другорядні члени речення. Спеціалізованими граматичними засобами вираження однорідності виступають п'ять розрядів сурядних сполучників: єднальні, протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні. Вказані сполучники розрізняються своїми модифікаційними потенціями. Єднальні сполучники ***і (й), та*** (у значенні ***і***) вказують лише на однотипність семантико-синтаксичної функції кожного з однорідних членів сурядної групи. Зокрема, найбільш уживаний єднальний сполучник ***і (й)*** тільки поєднує однорідні члени, виражаючи загальний зміст однорідності, який конкретизується відповідними синтаксичними позиціями слова. Іншої (виразно модифікаційної) ролі набувають протиставні сполучники ***а, але, та*** (у значенні ***але***), ***проте, зате, однак*** і розділові сполучники ***або, чи, або — або, чи — чи, то — то, не то — не то, чи то — чи то,*** що передають перенесені із структури складносурядних речень нашарування протиставних і розділових семантико-синтаксичних відношень на суто синтаксемні функції однорідних членів. Пор. неоднакову роль єднальних, протиставних і розділових сполучників: ***Налетіла** срібна-срібна хвиля **І розбилась** на моїм човні* (О. Ольжич); *Це ми передали деревам **Жагу і пристрасть** молоду* (Д. Павличко); *Пам'ятатимем **не для пам'яті, а для чогось того небуденного*** (І. Драч); ***То музика** нагадує про Вас, **то** раптом ця осіння **хуртовина*** (Л. Костенко). Порівняно з протиставними й розділовими сполучниками меншим модифікаційним потенціалом позначені градаційні сполучники ***як — так і, не тільки — а й, не тільки — але й, не лише — а й, не лише — але й,*** які підкреслюють смислову

вагу одного з однорідних членів речення, і приєднувальні сполучники ***та й, а також,*** що виражають семантику доповнення, напр.: *Людина **має бути не тільки здоровою, а й гарною*** (В. Сухомлинський); *Майже вся **драматургія** Лесі Українки **та й** значна **частина** її **лірики** є самостійним і часом до дерзновенності сміливим переглядом світових мотивів* (М. Рильський).

Ускладнення простого речення може мати прихованіший вияв. Це буває найчастіше тоді, коли предикат одного з вихідних елементарних простих речень переміщується з типової для нього і центральної позиції присудка у периферійну прислівну (переважно — присубстантивну) позицію, напр.: ***Добірним** зерном колосилась мова* (Л. Костенко) ← *Зерном колосилась мова + Зерно **було добірним.*** Одне зі згорнутих вихідних елементарних простих речень перетворюється на атрибутивний член простого ускладненого речення. Кожна субстантивна синтаксема може поширюватися атрибутивним компонентом — вторинною предикатною синтаксемою, похідною від предиката вихідного елементарного простого речення. Бувають і глибші перетворення вихідних елементарних речень, наприклад редукція предиката, заміщення предиката субстантивною синтаксемою, семантико-граматичне пристосування синтаксем різної семантичної природи до атрибутивної позиції.

У граматичній системі мови атрибутивні відношення становлять специфічний тип відношень, перехідний від семантико-синтаксичних відношень до відношень формально-синтаксичного типу. Такі особливості атрибутивних відношень породжуються їх вторинністю, похідністю від інших відношень. Вони виникають унаслідок різноманітних перетворень вихідних елементарних простих речень і перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами, що відбуваються за з'єднання двох або більше елементарних речень в одне просте ускладнене речення. У всіх випадках необхідну умову наявності атрибутивних відношень між членами речення створює залежність другорядного члена від іменника. Компонент будь-якої семантики, перебуваючи в залежності від іменника, вказує на ознаку позначуваного іменником предмета. Трансформована присубстантивна ознака має своєю базою вихідні синтаксеми із значенням власне-ознаки (якості) і значенням просторовим, часовим, суб'єктним, об'єктним тощо. Поширюючись на залежні присубстантивні компоненти будь-якої семантики, атрибутивні відношення та атрибутивні компоненти не становлять суто семантичних сутностей.

Похідність синтаксем з атрибутивною функцією від вихідних елементарних простих речень нерідко буває очевиднішою, коли в позиції присубстантивного компонента стоїть дієприкметниковий або прикметниковий зворот, що складається з опорних дієприкметника і прикметника та залежних від них компонентів. Посилення або послаблення ознак похідності таких зворотів від елементарного простого речення залежить відповідно від їх відокремлення / невідокремлення, пор.: *Зелений світ, **вмитий росами,** лящав, висвистував, видзвонював лунко, переливався розмаїтістю акордів, ладів і тонів* (О. Гончар) і ***Вмитий росами** зелений світ лящав, висвистував, видзвонював лунко, переливався розмаїтістю акордів, ладів і тонів; Спадаю дзвінко з темних скель У плесо, **повне гулу*** (Д. Павличко) і *Спадаю дзвінко з темних скель у **повне гулу** плесо.*

Варто вказати також на особливий різновид семантико-синтаксичного ускладнення простого речення, який не виявляється у формально-синтаксичному плані. Маються на увазі випадки, коли перетворений на віддієслівний, відприкметниковий або відприслівниковий іменник предикат перебуває у валентній рамці іншого предиката, що займає сильну синтаксичну позицію. Потрапляючи в зумовлену валентністю предиката позицію, вторинна предикатна синтаксема набуває субстантивної функції, з одного боку, і супроводжується семантико-синтаксичними відношеннями предикатної природи, з другого боку. У реченні *Вибух розбудив хлопчика* іменниковий предикат *вибух,* похідний від дієслівного предиката, виконує роль суб'єктної синтаксеми і зберігає семантико-синтаксичну функцію причиновості, перенесену в просте ускладнене речення зі структури складнопідрядного речення з причиновою підрядною частиною. Подібним реченням притаманна найбільша семантико-синтаксична конденсація, а отже, і найглибша завуальованість їх семантико-синтаксичного ускладнення.

§ 10. ТИПИ СИНТАКСЕМ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Просте речення складається з двох рядів мінімальних синтаксичних одиниць: членів речення, виділюваних на основі предикативного й підрядного зв'язків, і синтаксем, виділюваних на основі семантико-синтаксичних відношень. Типи синтаксем як мінімальних семантико-синтаксичних одиниць вирізняються залежно

від семантичної елементарності або семантичної неелементарності простого речення. Семантично елементарне просте речення містить тільки один предикат (предикатну синтаксему, ознакове слово) і зумовлені його валентністю субстанціальні (іменникові) синтаксеми. Семантично неелементарне просте речення формується базовою структурою одного з вихідних елементарних простих речень, а також доданими до цієї базової структури компонентами, що є модифікованими частинами небазового елементарного речення або показником семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями. В останньому випадку просте ускладнене речення відтворює семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складного речення, а отже, являє собою похідну синтаксичну одиницю від складного речення.

У семантично елементарному простому реченні п р е д и к а т н а с и н т а к с е м а є визначальною синтаксемою. Від неї залежить кількісна та якісна характеристика с у б с т а н ц і а л ь н и х с и н т а к с е м. Предикатна синтаксема окреслює своєю валентною рамкою семантико-синтаксичну структуру різновидів елементарних простих речень. Наприклад, в елементарних простих реченнях *Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?* (В. Стус) маємо локативний предикат (предикат із просторовим значенням) ***є*** і дві субстанціальні синтаксеми — синтаксему ***ти*** у функції суб'єкта локативного стану і субстанціальну синтаксему з узагальненим просторовим значенням, виражену прислівником ***де.*** За конкретизації просторового значення прислівник замінюється прийменниково-відмінковою формою іменників, пор.: *Хлопець тут* → *Хлопець у садку.* Таким реченням притаманна трикомпонентна будова. В елементарному простому реченні *Бринять берези* (Л. Костенко) предикат *бринять* відкриває тільки одну валентну позицію — позицію суб'єкта.

Семантично неелементарне просте речення формують два або більше вихідних елементарних простих речень. Одне з вихідних елементарних простих речень зберігає свою семантико-синтаксичну будову, тобто стає основним, а інші вихідні елементарні прості речення зазнають різних синтаксичних трансформацій. Через те у простому ускладненому реченні наявні б а з о в і с и н т а к с е м и, або синтаксема предикатна і зумовлені семантико-синтаксичною валентністю цієї предикатної синтаксеми субстанціальні синтаксеми, а також с и н т а к с е м и н е в а л е н т н о г о х а р а к т е р у, які утворено внаслідок різноманітних перетворень вихідних речень. Синтаксеми

невалентного характеру є в т о р и н н и м и, оскільки вони не функціонують в елементарних простих реченнях. До синтаксем невалентного характеру належать вторинні синтаксеми предикатного типу, що виражають сукупність значень ознаки, а не предмета. Це синтаксеми а д в е р б і а л ь н і, а т р и б у т и в н і й м о д а л ь н і. Співвідношення первинних субстанціальних синтаксем основного вихідного елементарного речення, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю основного предиката, і вторинних синтаксем невалентного характеру буває в різних ускладнених конструкціях неоднаковим. Механізм синтаксичного ускладнення легко виявити у простому ускладненому реченні *Птиці зелені у пізню пору спати злетілись на свіжий поруб* (Л. Костенко). Це просте ускладнене речення увібрало до своєї структури декілька вихідних елементарних простих речень: *Птиці злетілись на поруб* + *Птиці були зелені* + *Поруб був свіжий* + *Була пізня пора* + *Птиці будуть спати.* Тут базовим вихідним елементарним простим реченням виступає речення *Птиці злетілись на поруб* із предикатом дії *злетілись* і зумовленими його валентністю субстанціальними синтаксемами: суб'єктною *птиці* й локативною *на поруб.* Наявність синтаксем у часовій і цільовій функціях свідчить про те, що безпосередньо вихідною для похідного простого ускладненого речення конструкцією було складнопідрядне речення з двома підрядними: *Коли настала пізня пора, птиці зелені злетілись на свіжий поруб, щоб спати* → *Птиці зелені у пізню пору спати злетілись на свіжий поруб.* У простому ускладненому реченні вжито атрибутивні синтаксеми *зелені* і *свіжий*, цільову синтаксему *спати* й часову синтаксему *у пізню пору.*

Ускладнення простого речення може відбуватися не тільки у предикатній, а й субстанціальній сфері. Окремі складні субстанціальні синтаксеми утворюються шляхом об'єднання семантично елементарних синтаксем в одну ускладнену, напр.: *Я побачив хлопчика* + *Хлопчик був сумний* → *Я побачив хлопчика сумним (сумного).* У подібному простому ускладненому реченні субстанціальні синтаксеми типу *хлопчика* виражають об'єктно-суб'єктне, а отже, неелементарне значення.

§ 11. ПРЕДИКАТ ЯК ЦЕНТРАЛЬНА СИНТАКСЕМА ПРОСТОГО ЕЛЕМЕНТАРНОГО РЕЧЕННЯ

У семантично елементарному простому реченні центральною синтаксемою виступає предикат. Він формує семантико-синтаксичну структуру простого елементарного речення, вказуючи на кількість субстанціальних синтаксем та їх функції. Кількісно-якісний склад субстанціальних синтаксем регулюється найпоказовішою властивістю предиката — його семантико-синтаксичною валентністю.

Класифікацію предикатів можна здійснити за двома параметрами: їх семантикою і частиномовною належністю. Найважливішою є семантична класифікація предикатів. За семантикою розрізняють шість типів предикатних синтаксем: предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати і предикати кількості.

Предикати дії позначають діяльність, яку породжує діяч. У цій позиції виступають дієслова зі значенням творення, більшого чи меншого ступеня інтенсивності спрямованої на об'єкт дії, переміщення у просторі, руху тощо: *Дівчата **сапали** буряки; Батько **клепає** косу; Ми **приїхали** до Почаєва автобусом.* Дієслівні предикати дії можуть супроводжуватися в семантично елементарному реченні максимальною кількістю іменникових синтаксем.

Предикати процесу характеризують динамічну ситуацію, що пов'язана зі змінами станів або інших ознак предмета. Ці предикати в системі дієслова утворюють окремий лексико-граматичний розряд. Дієслова із семантикою процесу позначають динамічні явища в рослинному світі, кількісні та якісні зміни, що стосуються людини та інших істот: *Яблуні **цвітуть**; Листя **жовтіє**; Дівчинка **втомлювалася**.* Ці дієслова звичайно сполучаються в елементарних простих реченнях із суб'єктною іменниковою синтаксемою.

Предикати стану вказують на непостійну ознаку предмета. Тут стан охоплює відповідний часовий відрізок. Предикати стану сполучаються з суб'єктною синтаксемою, що виражає значення пасивності, неактивності. Центральну групу предикатів стану складають незмінні слова типу ***весело, сумно, соромно, спекотно, хмарно, біда, жаль***. Вони поєднуються з аналітичними морфемами-дієсловами *бути, ставати* та іншими, які виражають дієслівні значення часу і способу, а також елементи кате-

горій особи й числа, напр.: *Дівчинці* ***весело;*** *Дідусеві* ***було жаль*** *пташини;* ***Тихо.*** Предикати стану здебільшого виражають стан людини та інших істот, стан навколишнього середовища.

П р е д и к а т и я к о с т і позначають постійну внутрішню ознаку (колір, звукові властивості, вагу, розмір, вік і под.) предмета. Предикатами якості виступають прикметники, які, виконуючи роль присудка, поєднуються з дієсловами-зв'язками, напр.: *Батько* ***був суворий;*** *Будинок* ***високий;*** *Ми* ***вірні*** *друзям.*

Л о к а т и в н і п р е д и к а т и вказують на просторові стани, процеси або ознаки предмета. Вони належать до морфологічного класу дієслів. Найтиповіші особливості локативних предикатів виражають дієслова типу *бути, перебувати, опинятися, розташовуватися, сидіти, лежати, стояти,* напр.: *Діти* ***були*** *в лісі; Бабуся* ***стояла*** *біля хати.*

П р е д и к а т и к і л ь к о с т і передають кількісні характеристики предмета. Вони морфологічно оформилися у клас числівників. У семантично елементарних простих реченнях предикати кількості функціонують у позиції головного члена двоскладних речень — присудка, напр.: *Хлопців* ***було сім;*** *Дерев* ***багато.***

Особливості предикатних синтаксем виявляються у їх частиномовному оформленні. До предикатів належать частини мови, які виражають значення дії, процесу, стану, якості, кількості. Це такі частини мови, як дієслова, прикметники, прислівники, числівники, а також іменники. Центральне місце в сукупності предикатів посідають дієслова.

§ 12. СУБСТАНЦІАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ ПРОСТОГО ЕЛЕМЕНТАРНОГО РЕЧЕННЯ

У простому елементарному реченні с у б с т а н ц і а л ь н і с и н т а к с е м и передають значення реальної предметності. Вони виділяються на основі субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, які вказують на стосунок субстанціальних синтаксем до відповідного класу предикатів. Субстанціальні відношення і виділювані на їх основі типи субстанціальних синтаксем зумовлюються семантико-синтаксичною валентністю предиката. Субстанціальні відношення як найбільш абстраговані семантико-синтаксичні відношення членуються на відношення суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні й локативні. Відповідно до цих різновидів субстанціальних

відношень виділяємо синтаксеми суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні й локативні.

С у б' є к т н і   с и н т а к с е м и позначають діяча або носія процесу, стану, якості, кількісної ознаки. Вони вирізняються найширшим діапазоном сполучуваності, поєднуючись із предикатами будь-якого семантичного типу, напр.: ***Дочка*** *саджає деревце;* ***Жито*** *квітує;* ***Дівчатам*** *було весело;* ***Учителька*** *струнка;* ***Ялинок*** *було багато.* Типовим морфологічним засобом вираження суб'єктних синтаксем виступає називний відмінок іменників.

О б' є к т н і   с и н т а к с е м и позначають предмет, на який спрямовано дію, процес або стан, напр.: *Студент написав* ***статтю;*** *Іван сердиться* ***на Василя;*** *Ми віримо* ***Петрові;*** *Галинці видно* ***полонину;*** *Надійка смаглявіша* ***за сестру.*** У сучасній українській мові основним морфологічним засобом вираження об'єктного значення є знахідний відмінок іменників.

А д р е с а т н і   с и н т а к с е м и вказують на особу або іншу істоту, на користь чи на шкоду якої відбувається дія, напр.: *Ми написали* ***вчителеві*** *листа; Поет присвятив вірш* ***дітям.*** Основним засобом вираження адресатних синтаксем виступає давальний відмінок іменників.

І н с т р у м е н т а л ь н і   с и н т а к с е м и позначають знаряддя або засіб, за допомогою яких виконують дію, напр.: *Дідусь відкидає сніг* ***лопатою;*** *Учні приїхали до міста* ***поїздом.*** Предикатам з інструментальною валентністю звичайно підпорядковується орудний відмінок іменників як основний морфологічний засіб вираження інструментальних синтаксем.

Л о к а т и в н і   с и н т а к с е м и виражають місце, напрямок руху і шлях руху. В семантично елементарних простих реченнях вони залежать від локативних предикатів і здебільшого виражаються прийменниково-відмінковими формами іменників, напр.: *Люди стояли* ***на пагорбі;*** *Дитина вийшла* ***на галявину;*** *Ми йшли* ***через поле.***

Субстанціальні синтаксеми мають спеціалізовані форми вираження — відмінкові і прийменниково-відмінкові форми іменників.

§ 13. ВТОРИННІ ПРЕДИКАТНІ І СУБСТАНЦІАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ

У семантично неелементарних простих реченнях функціонують в т о р и н н і   п р е д и к а т н і   і   с у б с т а н ц і а л ь н і   с и н т а к с е м и. Вторинні предикатні і вторинні субстанціальні синтаксеми розрізняються стосунком

до валентної рамки базового (основного) в ускладненому простому реченні предиката. Вторинні предикатні синтаксеми є репрезентантами синтаксем невалентного характеру, які утворено внаслідок різноманітних перетворень вихідних семантично елементарних простих речень. Вторинні субстанціальні синтаксеми перебувають у валентній рамці не тільки основного в ускладненому простому реченні предиката, а й вторинного предиката або предиката, що формує разом з основним предикатом позицію подвійного присудка. Вторинні субстанціальні синтаксеми, як і вторинні предикатні, утворюються внаслідок об'єднання елементарних простих речень у просте ускладнене речення.

Вторинні предикатні синтаксеми виражають сукупність значень ознаки, особливого її різновиду — семантики відношень. У типових виявах ці синтаксеми є показниками семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями. Вони виражаються вторинними утвореннями: власне-прислівниками, дієприслівниками як віддієслівними прислівниками з їх контекстуальним обставинним потенціалом значень, обставинними прийменниково-відмінковими формами, обставинним інфінітивом, відмінковими формами іменників часового значення, прикметниками і дієприкметниками в означальній функції, напр.: *Сюди приходять* ***навесні*** *із України липи* (В. Стус); *Шипшина* ***важко*** *віддає плоди* (Л. Костенко); ***Стримуючи*** *на скаку коня, до Морозенка під'їхав писар, а з ним мурзак* (Б. Харчук); *Він* [олень] *Василька не діждавсь І зітхав* ***з печалі*** (Д. Павличко); *Моя княгине* [осене]! *Ти ідеш* ***вмирати, піднявши*** *вгору стомлене лице* (Л. Костенко); *Допізна* ***того вечора*** *жевріло на березі коло бакенської будки* ***самотнє*** *вогнище* (О. Гончар); *Ніби* ***цілу ніч ранкова*** *зоря барвить ці* ***тихі*** *води* (О. Гончар); *Біля кострищ грілися* ***прийшлі*** *поліщуки* (Б. Харчук).

До вторинних предикатних синтаксем входять три їх розряди: адвербіальні, атрибутивні й модальні. Адвербіальні синтаксеми є найпоказовішим розрядом вторинних предикатних синтаксем. Вони виражають часове, причинове, цільове та інші обставинні значення, напр.: ***В таке цвітіння,*** *князю Володимире, тобі не важко бути кам'яним?* (Л. Костенко); ***І повернувши*** *в поле, і* ***простуючи*** *полями, вона довго чула цей заливистий голосок* (Б. Харчук); *О дух мій, не гнітися* ***од чаду самоти*** (В. Стус); *Воскрешає* [Яворницький] *славу минулих віків,* ***задля неї*** *живе, всьому світові поклав розповісти* ***про лицарів*** *козацької республіки* (О. Гончар); *Має їхати*

на село разом із своїми інститутськими ***допомагати*** *колгоспникам на хлібозбиранні...* (О. Гончар). Атрибутивні синтаксеми вказують на високий ступінь згортання одного з вихідних елементарних простих речень. В ускладненому простому реченні вони виражають ознаку предмета чи іншої ознаки і звичайно залежать від іменника або відтворюють приіменникову модель у віддієслівній залежності, напр.: *Тільки мрії душ* ***самотніх*** *Я впізнав* (Г. Чупринка); *І* ***невидимі*** *в пущах солов'ї Жагу* ***солодку*** *в звуки виливають* (М. Рильський); *А він знову йшов. І дивився* ***прямо.*** *І знову* ***Натхненно*** *творив ходу!* (В. Симоненко). Модальні синтаксеми передають ставлення мовця до висловлюваної ним думки, напр.: *Пізнати й оцінити Довженка один чоловік,* ***мабуть,*** *не в змозі* (Д. Павличко); *Гірке передчування зради,* ***Буває,*** *мов сльота насяде* (Д. Павличко); *Ще,* ***може,*** *буде трішки не зими* (Л. Костенко).

Вторинні субстанціальні синтаксеми являють собою неелементарні у семантичному плані, складні синтаксеми, що звичайно об'єднують у собі дві елементарні синтаксеми. Неелементарні субстанціальні синтаксеми перебувають у валентній рамці основного в семантично неелементарному простому реченні предиката і стосуються також семантико-синтаксичної валентності неосновного предиката. Наприклад, об'єднання суб'єктної і об'єктної синтаксем маємо в конструкціях типу *Ми побачили його схвильованого.* Подібні речення формуються з двох елементарних простих речень: *Ми побачили його + Він був схвильований.* В таких ускладнених простих реченнях подвійні синтаксичні зв'язки знахідного відмінка іменників (займенникових іменників) відбивають його складну семантичну природу. Специфічний різновид вторинної субстанціальної синтаксеми становить семантично неелементарна синтаксема у простих реченнях, де функцію присудка виконує дієслово наказового способу, а функцію підмета — кличний відмінок іменника, напр.: *О* ***Боже,*** *тиші дай! О* ***Боже,*** *тиші!* (В. Стус); ***Недоле,*** *нишком догоряй і не кажи про те нікому* (В. Стус); *Смійтесь,* ***люди*** (Л. Костенко); *Прощай, мій* ***зошите!*** (В. Симоненко). Компоненти у кличному відмінку є складними за семантико-синтаксичною природою субстанціальними синтаксемами, які вказують на адресата вольової дії мовця і суб'єкта потенціальної дії (детальніше про типи синтаксем див. у розділі VIII, §§ 5—14).

§ 14. СЕМАНТИЧНА СПІВВІДНОСНІСТЬ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО І СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Просте ускладнене речення виявляє такі семантичні особливості, які споріднюють його не з простим елементарним реченням, а зі складним. Це стосується передусім семантико-синтаксичних відношень у цих різновидах синтаксичних конструкцій. Наявні регулярні семантико-синтаксичні паралелі між: 1) простими ускладненими реченнями з детермінантними обставинними членами речення і складнопідрядними реченнями з детермінантними підрядними обставинними частинами; 2) простими ускладненими реченнями з однорідними членами і складносурядними реченнями.

У простому ускладненому реченні детермінантні члени речення виражають ряд обставинних семантико-синтаксичних відношень, тотожних семантико-синтаксичним відношенням у складнопідрядному реченні. Пор. ряд однотипних семантико-синтаксичних відношень у простому ускладненому реченні з детермінантними обставинними членами і у складнопідрядному реченні з детермінантними підрядними обставинними частинами: а) часові відношення: ***Уранці** мене розбудило сонце* (Григір Тютюнник); ***На ранній весні-пробесні,** Гей, **на світанню** гук* (П. Тичина); *Любив, **їдучи на возі з лугу,** дивитися, лежачи, на зоряне небо* (О. Довженко); *Підлітком був, **коли підхопило його гуляйпільським вітром*** (О. Гончар); ***Поки ми собі на здоров'я тут говорим про сотні тем,**— гине час, стікаючи кров'ю не написаних нами поем* (Л. Костенко); б) причинові відношення: — *Сину! — крикнула Морозиха і вдарилася об землю. **Від її поклику** все здригнулося, отерпло і наструнилось — люди, коні, трави* (Б. Харчук); ***Мабуть, відчувши на собі мій погляд,** Меланя здригнулася і вмовкла* (Григір Тютюнник); *Тут я почну зажинок, **Бо кращий урожай не жде мене ніде, Бо тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок Мене на ниву батьківську веде...*** (В. Симоненко); *На морі ставало темно, **тому що з берега насувала важка чорна хмара*** (О. Донченко); в) цільові відношення: ***Ради тебе*** [України] *перли в душі сію, **Ради тебе** мислю і творю* (В. Симоненко); *Вдруге, а потім і втретє мчала легка ворожа кіннота, **заманюючи козаків*** (Б. Харчук); *Білими кіньми, колісницею золотою хотів би промчати тебе над степами, через мости залізні білогривими пронести, **щоб тільки засмуту твою розвіяти...*** (О. Гончар); *Тож грайся в хованки, **аби не розпізнали тебе крізь товщу спогадів змертвілих, думок отерплих і крижин***

чуття (В. Стус); г) допустові відношення: ***Всупереч зовнішній легковажності,*** *Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці* (О. Гончар); ***Попри всі злигодні і турботи переднього краю,*** *Хома навіть погладшав* (О. Гончар); *Аліна,* ***незважаючи на свій жвавий, веселий характер,*** *читала серйозні книжки* (О. Іваненко); *Не стануть святами ніколи будні,* ***хоч як би там не мудрували трутні*** (Д. Павличко); ***Дарма що стояло тихе, сонячне безвітря,*** *листя тріпотіло на деревах вздовж шляху* (Ю. Смолич) тощо.

Упадає у вічі семантико-синтаксична співвідносність сполучників у складнопідрядному реченні і прийменників у простому ускладненому реченні, які виражають часові, причинові, цільові, допустові та інші обставинні семантико-синтаксичні відношення. Сполучники надають підрядній частині відповідної семантико-синтаксичної функції, а прийменники — здебільшого віддієслівному і відприкметниковому дериватам-іменникам. При поєднанні за допомогою підрядних сполучників вихідні елементарні прості речення не зазнають таких змін, як при поєднанні за допомогою прийменників. Підрядні сполучники поєднують синтаксичні одиниці, які за формально-граматичною структурою являють собою прості речення. За наявності підрядних сполучників речення можна кваліфікувати як складне з формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного боку. Прийменники ж перетворюють одне з вихідних елементарних простих речень на адвербіальну синтаксему.

Просте ускладнене речення з однорідними членами виявляє семантико-синтаксичну співвідносність із складносурядним реченням. Здебільшого в них маємо ті самі сполучники і тотожні семантико-синтаксичні відношення. Найчастіше у простих ускладнених реченнях з однорідними членами і у складносурядних реченнях виражаються семантико-синтаксичні відношення: а) єднальні (за допомогою сполучників ***і (й), та*** (у значенні ***і***): ***І*** *хата,* ***й*** *тин,* ***і*** *груша серед двору,* ***і*** *кияшиння чорне де-не-де, все згадує себе в свою найкращу пору* (Л. Костенко); *Народ мій є! В його волячих жилах Козацька кров пульсує* ***і*** *гуде!* (В. Симоненко); *Співає осінь ніжно* ***й*** *журавлино* (Д. Павличко); *Вже червоніють помідори* ***і*** *ходить осінь по траві* (М. Рильський); *Настане час —* ***і*** *піде все в архів* (Л. Костенко); б) протиставні (за допомогою сполучників ***а, але, та*** (у значенні ***але***), ***проте, зате, однак***): *Тече вода в синє море,* ***та*** *не витікає* (Т. Шевченко); *І традиційні верби, і калина — все батьківське,* ***але*** *синівське — теж!* (Б. Олій-

ник); *Літа ніколи не повертаються до людини, **а** людина завжди повертається до своїх літ...* (М. Стельмах); *Однаково приходимо на світ, **Та** кожен з нас по-різному вмирає* (Д. Павличко); в) розділові (за допомогою сполучників ***або, чи, або — або, чи — чи, то — то, не то — не то, чи то — чи то***): ***Чи** дружина вірна, **чи** скорботна мати, **чи** сестра твоя шлють ті листи* (О. Гончар); *А вони стояли при місяці. І їхні тіні в його червонясто-блідому світлі **то** ворушилися, **то**, зливишсь в одну, були несхитні* (Б. Харчук); ***То** посміхнеться, **то** раптом тінню набіжить на неї незрозуміла засмута...* (О. Гончар); ***Чи то** війнув снігами небосхил, **Чи то** так сумно розкричалась галич* (Г. Світлична).

Семантико-синтаксична співвідносність розглянутих конструкцій у засобах зв'язку і їх граматичній спеціалізації засвідчують базовість складного речення і похідність від нього простих ускладнених речень.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Алисова Т. Б. Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений // Вопр. языкознания. 1970. № 2.

Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. К., 1987. С. 8—19, 22—25, 27—35.

Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. М., 1976. С. 5—38, 122—178.

Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955. С. 43—48.

Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. Л., 1977.

Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К., 1992. С. 41—48.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. К., 1983. С. 25—66, 125—143.

Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972.

Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 79—80, 395—396, 401, 438—440.

Москальская О. И. Вопросы синтаксической семантики // Вопр. языкознания. 1977. № 2.

Общее языкознание: Внутренняя структура языка. М., 1972. С. 290—320.

Семантические типы предикатов. М., 1982. С. 7—157.

Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика. М., 1981. С. 143—173, 331—339.

Шведова Н. Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание. М., 1973.

Розділ V

КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 1. КОМУНІКАТИВНІ ТИПИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Залежно від мети висловлення розрізняють речення розповідні, питальні і спонукальні. Ці різновиди речень називають комунікативними типами речення.

Розповідні речення містять повідомлення про якийсь факт дійсності, подію, явище тощо. Розповідні речення — найпоширеніший комунікативний тип простого речення. Вони вирізняються максимальним ступенем формально-синтаксичного й семантико-синтаксичного членування і різноманіттям передаваного змісту. Для розповідних речень характерна відносна закінченість думки та специфічна розповідна інтонація — підвищення тону на логічно наголошеному слові і зниження тону в завершальній частині речення, напр.: *Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер* (О. Довженко).

Питальні речення містять запитання, що спонукає співрозмовника до відповіді. Їх комунікативне завдання полягає не в передаванні інформації, як у розповідних реченнях, а у спонуканні до отримання потрібної інформації, напр.: *Що має почувати горобець у горобину ніч?* (Л. Костенко); *Станеш ти біля мого благання Чи до інших станцій просвистиш?* (В. Симоненко); *А переміг-ся — ти? А серцем переміг-ся?* (В. Стус).

Для вираження питання використовують такі засоби: а) питальну інтонацію, яка виявляється в підвищенні тону на слові, пов'язаному з питанням: ***Вам** подобається осінь? Вам **подобається** осінь? Вам подобається **осінь**?*; б) порядок слів, який здебільшого полягає в пересуненні пов'язаного з питанням слова на початок речення: ***Чуєш** гул космодромів прадавніх?* (Л. Костенко); ***Пізнаєш** ти очей Господніх воль наслання в поконі квітування і виквіті смертей?* (В. Стус); *— І **не страшно** вам отут у посад-*

ках? — запитала Ольга (О. Гончар); в) питальні частки ***невже, хіба, чи*** та ін.: ***Невже*** *і справді заважка мені Дорога зустрічей і тиха путь прощань?* (М. Бажан); — ***Хіба*** *ви і в грозу літаєте?* (О. Гончар); ***Чи*** *страх пропорційний до маси тіла?* (Л. Костенко); г) питальні займенникові слова ***хто, що, який, чий, котрий, скільки, де, куди, звідки, як, коли, доки, чому, навіщо*** і под.: ***Що*** *в дотику рук ласкавих?* (М. Рильський); ***Звідки*** *оця жива тополина готика в краю степового безмежжя, в краю сивополинових українських прерій?* (О. Гончар); ***Де*** *голубів вільготні лети і бризки райдуги в крилі?* (В. Стус). Нерідко питання виражається не одним засобом, а всією їх сукупністю.

За типом питання й передбачуваної відповіді питальні речення поділяють на з а г а л ь н о п и т а л ь н і і ч а с т к о в о п и т а л ь н і. Загальнопитальні речення орієнтовані або на ствердну відповідь *(Так)*, або на заперечну відповідь *(Ні)*, або на інші модифікації цих відповідей. Частковопитальні ж речення спрямовані на отримання якоїсь нової часткової інформації. У загальнопитальних реченнях питальність виражають частки або інтонація, тобто вони є н е з а й м е н н и к о в и м и реченнями, а у частковопитальних реченнях — питальні займенникові слова, тобто останні являють собою з а й м е н н и к о в і речення, пор.: *Ти мій не ворог, **ні?*** (В. Стус); *А згадати — та **невже** з докором, Із жалем, з невдячністю згадать?* (М. Рильський); — *Поезіє, красо моя, окрасо, я перед себе **чи** до себе жив?* (В. Стус) і *А ждеш — **кого** ти? А начуваєшся — **чого**?* (В. Стус); ***Куди ж*** *мене зовеш, брунатна бджілко?* (В. Стус).

З-поміж конструкцій, що мають формальну організацію питального речення, вирізняються н е в л а с н е - п и т а л ь н і речення, які значеннєво зближуються з розповідними й спонукальними реченнями. Вони виражають, наприклад, риторичне ствердження чи заперечення і ввічливе спонукання: *Чи правду кривді подолати?* (М. Рильський); — *Може, взяти її підвезти? — запитує Голика шофер віліса* (О. Довженко).

С п о н у к а л ь н і р е ч е н н я виражають різновиди волевиявлення: наказ, вимогу, заклик, побажання, прохання, пораду, дозвіл тощо. Необхідною ознакою кожного спонукального речення є спонукальна інтонація.

Крім інтонації, до засобів вираження спонукання належать: а) дієслівні форми наказового способу, які є спеціалізованими формами вираження цього значення: *Земле моя! Веснородище! Світла всесвітнього лоно! Ти кров мою чисту навіки в сонце своє **візьми**!* (Д. Павлич-

ко): ***Віддай*** *людині крихітку себе* (Л. Костенко). Аналітичні форми наказового способу утворюються за допомогою часток *хай* і *нехай*, що у значення спонукання вносять відтінки заклику, заохочення тощо: ***Хай*** *кожний в країні* ***виростить*** *по одному плодовому дереву* (О. Довженко); б) неозначена форма дієслова, якою передається додатковий відтінок категоричності: — *Встать! — гаркнув Грабовський* (О. Довженко). Неозначена форма з часткою ***би (б)*** надає спонукальному реченню відтінку прохання, поради: ***Відвідати б*** *вам дідуся;* в) нейтралізовані форми умовного способу, які, перейшовши до засобів вираження спонукання, пом'якшують ступінь його вияву: ***Відпросився б*** *ти в командира,* ***прийшов би*** *до мене хоч на часину* (О. Гончар) тощо.

Семантика спонукальних речень часто зумовлює появу у їх структурі звертань — назв осіб, рідше — інших конкретних предметів і абстрактних понять: *Зжалься,* ***Божа Мати!*** (О. Ольжич); *Розцвітай же,* ***слово,*** *і в родині, і у школі, й на заводі, і у полі* (П. Тичина).

До розповідних, питальних і спонукальних речень іноді додають о п т а т и в н і речення, які виражають модальність бажальності. Це специфічне модальне значення, яке в оптативних реченнях передають оптативні частки, реченнєва структура тощо: *Подати* ***б*** *Денисові якийсь знак* (О. Гончар); *А я тепер* ***би*** Ішов куди б там не було (О. Ольжич); ***Хоча б*** *коли до нас у гості прийшли онуків відвідати* (Г. Тютюнник).

Розповідні, питальні і спонукальні речення можуть мати різний ступінь емоційного забарвлення. Одні речення вимовляються із звичайною інтонацією, інші — з підсиленою. Розповідні, питальні та спонукальні речення, що вимовляються із звичайною інтонацією, є е м о ц і й н о н е й т р а л ь н и м и. Емоційно ж забарвлені розповідні, питальні та спонукальні речення, які вимовляються з підсиленою, напруженою інтонацією, називають о к л и ч н и м и. Пор. емоційно нейтральні й емоційно забарвлені (окличні) речення: а) розповідні: *Лункі октави дальніх голосів запише обрій у вечірній простір* (Л. Костенко); *Це ти, о пресвята моя зигзице-мати!* (В. Стус); б) питальні: *І по якій несповідимій карті знаходиш ти* [музо] *поетів на землі?* (Л. Костенко); *Хто з вас може перелічити обов'язки своєї матері?!* (О. Гончар); в) спонукальні: *І Господові помолись за мене* (В. Стус); *О земле втрачена, явися бодай у зболеному сні і лазурово простелися, пролийся мертвому мені!* (В. Стус).

§ 2. АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

У реченні вирізняють три аспекти його структури: формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний. Речення, розглядане в аспекті його комунікативної організації, називають висловленням. Висловлення можна вважати мовленнєвим знаком, семантичний аналіз якого передбачає звернення до контексту, конкретної ситуації. Воно в усному мовленні вирізняється інтонацією завершення, а в писемному мовленні — крапкою, знаком питання або знаком оклику. Реченню як висловленню притаманне актуальне членування — смислове членування, пов'язане з відповідним контекстом або ситуацією. Актуальне членування відповідає комунікативному завданню, тобто орієнтоване на актуальну (важливу в даний момент) інформацію, яка становить сутність відповідної комунікації і задля повідомлення якої (інформації) ця комунікація має відбутися. Отже, актуальне членування речення стосується лише мовлення і відбиває природу мовленнєвих актів.

Відповідно до свого комунікативного завдання речення розчленовується на дві частини: тему і рему. Тема — вихідна частина висловлення, основа висловлення, дане, відоме, зумовлене попереднім контекстом. Рема — головний зміст повідомлення, комунікативний центр висловлення, його ядро, нове, тобто те, що повідомляють про тему (вихідну) частину висловлення. Тема менш значуща, ніж рема. Вона є елементом структури висловлення, який поєднує його (висловлення) з попереднім текстом.

Для членування речення на тему і рему не характерна така стабільність, як для виділення морфологізованих членів речення. Актуальне членування часто допускає варіації. Чітко розмежовується тема й рема в питаннях-відповідях діалогу, напр.: — *Хто написав цей вірш?* — *Цей вірш написав молодий поет.* Тут мовець спрямовує своє запитання на з'ясування дечого недостатньо відомого або й невідомого зовсім. Повна відповідь містить тему — *цей вірш написав* і рему — *молодий поет.* У монологічному мовленні актуальне членування кожного речення зумовлюється текстом. Наприклад, у поданих реченнях тема передує ремі (тема відокремлена від реми скісною рискою): *Доглядали мене змалечку* / ***аж чотири няньки.*** *Це були* / ***мої брати — Лаврін, Сергій, Василько й Іван*** (О. Довженко). Рема може переміщуватися на початок речення: *Тиша!* ***Лиш дятли*** / *із лісу тукали*

чітко (П. Тичина); ***Простори протягом війнуть,*** */ За близький зваблюючи обрій* (Є. Маланюк).

Одну з особливостей речення становить те, що воно спрямоване передусім на вираження реми як комунікативного центру. Тому речення не може бути без реми, тоді як тема нерідко буває лексично не вираженою. Це найчастіше трапляється в неповних реченнях: *З чим порівняти глибину батькового горя?* ***Хіба з темною ніччю*** (О. Довженко); *Цінність знахідки очевидна. Взяти хоча б слово «мусимо», цю перлину мого відкриття. Хто саме мусить?* ***Невідомо.*** *Хто примусив повідомити?* ***Невідомо.*** *«Розглянуто і обговорено». Хто саме розглядав і обговорював?* ***Також невідомо*** (Григір Тютюнник).

Слід підкреслити, що не кожне речення членується на тему і рему. Трапляються речення, всі компоненти якого стосуються реми. Це переважно речення із значенням буття, констатації факту: *Настала осінь; Почалися осінні дощі; Іде дощ.* Такі висловлення називають н е р о з ч л е н о в а н и м и. Проте подібні конструкції — за відповідної інтонації та порядку слів — можуть бути трансформовані у члененовані речення: *Осінь / —* ***настала;*** *Осінні дощі / —* ***почалися.***

Теорію актуального членування речення створив чеський лінгвіст В. Матезіус у 20—30-х роках нашого сторіччя. Учений запропонував також терміни, які українською мовою перекладають «висловлення», «актуальне членування речення», «основа», «ядро».

§ 3. СПІВВІДНОШЕННЯ АКТУАЛЬНОГО, ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОГО І СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОГО ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

Актуальне членування вказує на смислову значущість окремих членів речення. Воно може, зокрема, збігатися з формально-синтаксичним членуванням речення на підмет (або в неелементарних простих реченнях — групу підмета) і на присудок (або групу присудка): *Але ластовенята /* ***не падали*** (О. Довженко); *Барвистий килим з трави, пролісків, рясту й фіалок /* ***вкрив землю*** (А. Шиян). У першому реченні позиція теми збігається з позицією підмета, а позиція реми — з позицією присудка. У другому реченні тема співвідносна з групою підмета, рема — з групою присудка. Часто актуальне і формально-синтаксичне членування речення не збігаються. Наприклад, у реченні *Мене завжди хвилюють /* ***птиці у вечірньому небі*** група підмета *птиці у вечірньому небі* стоїть у позиції реми.

Будь-які різновиди актуального членування речення не змінюють формально-синтаксичної кваліфікації морфологізованих членів речення, тому що останні виражені спеціалізованими для відповідної функції формами. Те саме речення, з тим самим складом членів речення може набувати різного смислу залежно від варіацій актуального членування. Наприклад, реченням *Андрій поїхав у Київ* можна відповідати на три запитання: *Куди поїхав Андрій? Що зробив Андрій? Хто поїхав у Київ?* Рема (комунікативний центр висловлення, виділена логічним наголосом словоформа) в кожному з трьох речень-відповідей змінюється, а характер членів речення, виділюваних на основі синтаксичних зв'язків, залишається стабільним.

За головними і другорядними членами речення не закріплено функції теми або реми. Підмет, присудок, головний член односкладних речень, прислівні і детермінантні другорядні члени речення можуть виконувати функції теми або реми, а також входити до складу поєднань слів у цих функціях. Пор. різні члени речення та їх групи в позиціях теми й реми: *Вона / **молилася*** (Б. Харчук); *Яворницький, нічого не відповівши, / **заходився зачиняти важкі двері собору*** (О. Гончар); *Якось застукала мене посеред степу / **ніч*** (Григір Тютюнник); *У полудень / **туман зійшов*** (Григір Тютюнник); *Жили ми / **в певній гармонії з силами природи*** (О. Довженко); *Хм! Щось вони затівали / **непевне*** (В. Винниченко).

Як бачимо, актуальне членування являє собою а в т о н о м н и й   а с п е к т речення, спрямований у мовлення. Воно не збігається з формально-синтаксичним членуванням за багатьма ознаками. Передусім актуальне членування передбачає поділ речення на дві частини — тему й рему, тоді як формально-синтаксичне членування орієнтоване на будь-яку кількість членів речення (від одного до надто великої кількості). Речення, що складається з багатьох із формально-синтаксичного погляду членів речення, мовці членують в актуальному плані тільки на два компоненти — тему і рему. А це означає, що в ускладнених простих реченнях тема й рема бувають комплексними, тобто такими одиницями, які об'єднують кілька членів речення. Іноді у простому ускладненому реченні виявляється ще одна своєрідність актуального членування. За ускладненості простого речення в ремній частині постає необхідність вирізнити актуальну значущість компонентів реми. Тоді можлива кількаступінчастість актуального членування. Наприклад, у реченнях *Пішла вперед / **автоматизація // за час Баглаєвої відпустки*** (О. Гончар). *Во-*

лодька Лобода / ***розмахнув руки*** // ***для обіймів*** (О. Гончар) маємо два рівні членування: на першому рівні поділяємо речення на тему й рему (позначено однією скісною рискою), а на другому рівні комплексну рему членуємо додатково, акцентуючи на актуальній значущості завершальної частини речення (позначено двома скісними рисками).

Незважаючи на відмінність актуального членування від формально-синтаксичного, маємо відзначити деяке взаємопристосування цих членувань. Річ у тому, що для підмета типова позиція теми, для присудка — позиція реми. До того ж підмет і присудок або самі виконують зазначені ролі, або входять до складу відповідно теми та реми, напр.: *Перші уроки поезії* / — ***мамині*** (В. Стус); *Натовп* / ***ізнову загув, заколихався*** (Григір Тютюнник); *Цей присуд* / ***дійшов до вух Морозихи*** (Б. Харчук). Типові співвідношення з актуальним членуванням виявляють також другорядні члени речення. Зокрема, для прислівних керованих другорядних членів речення характерна позиція реми (або входження до складу реми), для детермінантних членів речення — позиція теми (або входження до складу теми), напр.: *Батько востаннє оглядає* / ***воза*** (О. Довженко); *Під мікроскопом недавно показував матері* / ***пилюжинку, невидиму простим оком пилюжинку заводських димів*** (О. Гончар); *На моє щастя,* / ***на материні прохання ніхто не зважав*** (О. Довженко); *А нещодавно на дідовім подвір'ї* / ***з'явилася нова таємнича особа*** (О. Гончар). Отже, окремішність актуального членування речення не означає його абсолютної ізольованості від формально-синтаксичного членування. Проте зближення двох членувань можна кваліфікувати як вияв деякої рівноваги між мовленнєвою реалізацією і мовною системою.

Порівняно з формально-синтаксичним членуванням актуальне членування має тісніші взаємозв'язки з семантико-синтаксичною організацією речення, напр.: *І діл* / ***поплив*** (В. Стус); *Спокій* / ***вичинений*** (В. Стус); *Климко* / ***навіть не поворухнувся*** (Григір Тютюнник). Для суб'єктної синтаксеми типова позиція теми, для предикатної синтаксеми — позиція реми. Субстанціальні синтаксеми, що перебувають у позиціях правобічної валентності предиката, у типових виявах або входять разом із предикатом до складу комплексної реми, або виконують функцію реми самостійно, напр.: *Микола* / ***захоплено стріпує чубом*** (О. Гончар); *Полковники, осавул і писар* / ***в'їхали кіньми в річку*** (Б. Харчук); *Сонце вже торкнулося* /

обрію (Григір Тютюнник). Актуальне членування збігається з семантико-синтаксичним у конструкціях, де функцію суб'єктної синтаксеми і теми виконує непрямий відмінок іменників, а у позиції предиката й реми стоїть сполука підмета з присудком, напр.: *Хлопця* / ***охопив жах;*** *Його* / ***заполонило щастя.*** Проте зазначені співвідношення актуальної та семантико-синтаксичної організації простого речення не становлять загальної закономірності.

§ 4. ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

Для розрізнення теми й реми та особливо виділення реми (найголовнішого, комунікативного центру, ядра) у висловленні використовують різні засоби вираження. Ці засоби також вирізняють комунікативний аспект речення з-поміж інших аспектів. До найважливіших засобів належать засоби ф о н е т и ч н і, с и н т а к с и ч н і і л е к с и к о - г р а м а т и ч н і.

1. Ф о н е т и ч н і засоби виділення реми включають логічний (фразовий) наголос, інші інтонаційні засоби (паузи, темп вимови тощо):

а) логічний (фразовий) наголос є універсальним засобом виділення комунікативного центру висловлення в усному мовленні. Його універсальність полягає в тому, що він забезпечує виділення найголовнішого в реченні за будь-якого порядку слів, напр.: *Їй з очей скотилася* / ***крута сльоза́*** (Б. Харчук); ***І дру́зі*** / *там є* (Л. Костенко);

б) паузи (у писемному мовленні їм відповідають різні розділові знаки) і темп вимови функціонують як інтонаційні засоби виділення реми. Тире та три крапки нерідко стають сигналом таких пауз у писемному мовленні: *Був чоловік...* / ***І — нема*** (Б. Олійник); *— Я шукаю...* / ***Брянського*** (О. Гончар). Темпові характеристики реми окреслюються за умови, якщо тлом її стає пришвидшений темп відомого, даного (теми).

2. До с и н т а к с и ч н и х засобів розрізнення теми й реми належать порядок слів, аналітичні синтаксичні морфеми (частки), специфічні синтаксичні конструкції та ін.:

а) порядок слів є найважливішим засобом виділення реми в усному й писемному мовленні. У комунікативному плані сильними позиціями виступають початок і кінець речення. Для писемного й усного монологічного мовлення характерною є кінцева позиція реми, напр.: *Інженер Греков читає* / ***лекцію.*** *В нього обличчя* / ***простого робітника...*** (О. Довженко). У розмовному мовленні сильна комуніка-

тивна позиція часто припадає на початок речення: — *Я вже не знала / що й думати* (О. Гончар); — ***Про таку дрібницю*** */ не варто говорити* (А. Шиян). У кодифікованій літературній мові тема передує ремі, яка стоїть у кінцевій частині речення. Такий порядок слів притаманний експресивно і стилістично нейтральним висловленням. В. Матезіус назвав цей порядок слів об'єктивним. В експресивно забарвленому мовленні порядок слів може набувати вигляду «рема — тема». Такий порядок слів, за визначенням В. Матезіуса, є суб'єктивним;

б) аналітичні синтаксичні морфеми (частки) можуть вказувати на позиції реми й теми. Частки ***тільки, лише (лиш), навіть, саме, і (й)*** являють собою додатковий засіб увиразнення реми, напр.: ***Лише у пам'яті твоїй*** */ той хутір все іще Вишневий* (Л. Костенко); ***Лиш вісь земну*** */ з орбіти не згвинти* (Л. Костенко); ***І тільки злість*** */ буває геніальна* (Л. Костенко); *Кадровики відрізнялися військовою виправкою /* ***і навіть деяким аристократизмом у поведінці*** (Г. Тютюнник); *Нема вже /* ***й стежки до сошi*** (Л. Костенко). Функція виразника реми типова для заперечної частки ***не***, якщо вона вживається не при присудку: *Випоєному степовою волею, поверженому й закутому, може, додавали йому там сили /* ***не закуті ланцюгами згадки*** *//* ***якраз про оцю сонячну українську широчінь?*** (О. Гончар); *Все можна виправдати високою метою / —* ***та тільки не порожнечу душі*** (П. Тичина); *Сонце ходить до нас /* ***не в гості*** (В. Симоненко). Показником теми в непитальних реченнях виступає постпозитивна частка ***же (ж)***: *А мені ж, може, /* ***просто хочеться щастя,*** *//* ***тугого й солодкого, як шоколад*** (Л. Костенко). Звернемо увагу на речення, де вживаються дві частки — ***ж*** для виділення теми і ***тільки*** для вирізнення реми: *А по ідеї: Жінка ж / —* ***тільки жінка*** (Л. Костенко). Частка ***же (ж)*** у питальних реченнях займенникового різновиду стає підсилювальною і виділяє рему, виражену питальним займенниковим словом: ***А хто ж*** */ вам право дав одняти у народу його велику гордість і пісні?* (Л. Костенко); ***Куди ж*** */ ти йдеш?* (Л. Костенко);

в) специфічні синтаксичні конструкції в ролі засобів виділення комунікативного центру висловлення відзначаються різноманіттям. До них належать неповні речення, відокремлені звороти, парцельовані конструкції та ін. У неповних реченнях усуваються компоненти, зі смислового погляду менш навантажені. Особливо чітко виділяється рема в неповних реченнях із діалогічних єдностей: — *Ви ж знаєте,— поїзд особливого призначення.—* ***Знаю***

(І. Кочерга). Одним із поширених синтаксичних засобів підкреслення смислової ваги складників висловлення є відокремлення: *По наметі ходив Тугар Вовк, / **зайнятий важкими думами*** (І. Франко); *Поруч дзюркотів ясний струмок, / **стрибаючи по зеленім, оброслім мохом камінню*** (О. Гончар); *У підземеллі однієї з веж монастирських цариця двадцять п'ять років гноїла в ямі / **закутого в ланцюги Калнишевського, // останнього Кошового Січі Запорозької*** (О. Гончар). На комунікативну значущість компонента вказує також такий синтаксичний засіб, як парцеляція: *Крізь листя дерев і контури хат виднілися далекі обриси поля. / **Зеленого, соковитого*** (Ю. Смолич).

3. До лексико-граматичних засобів виділення комунікативного центру висловлення належить повтор слова: ***Прекрасна** / людина в бою за Батьківщину. **Прекрасна** / вона в стражданнях і в смерті за неї* (О. Довженко).

Нерідко позиція реми увиразнюється не одним, а кількома засобами. Наприклад, у реченні *Ти десь за білим забуттям / **і навіть далі далі*** (В. Стус) комунікативний центр висловлення виділяється і логічним наголосом, і постпозицією, і часткою *навіть*, і повтором слова *далі*.

§ 5. РЕЧЕННЯ І ВИСЛОВЛЕННЯ

Висловлення визначають на тлі поняття речення. Висловлення — це одиниця мовленнєвого спілкування. Залежно від різних теоретичних підходів відмінність висловлення від речення вбачають в обсязі цих одиниць, у формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному і функціональному планах.

Іноді межі речення і висловлення не збігаються. Зокрема, речення вважають одиницею, ширшою за висловлення. Це буває тоді, коли формально-синтаксична й семантико-синтаксична структури одного речення розчленовують на декілька повідомлень. Таке явище називають парцеляцією, а розчленовані частини речення — парцелятами. Парцельовані конструкції досить поширені в художній літературі: *А вранці повстану. **Обуренням серця, веселим азартом очей і ума*** (Л. Костенко); *Бринить крило метелика прозоре забутим співом. Жди себе. **Колись*** (В. Стус); *Поет — це людина. **Насамперед.** А людина — це насамперед добродій* (В. Стус); *Ще були — враження від дитинства. **Гарного дитинства*** (В. Стус); *В четвертому класі щось заримував про собаку. **По-російському. Жартівливе*** (В. Стус).

За формального підходу до висловлень зараховують мовленнєві утворення, що виходять поза звичайні формально-синтаксичні схеми речення, наприклад репліки в діалогах. За семантико-синтаксичного підходу відмінність висловлення від речення виявляють у тому, що йому навіть за збігу з семантико-синтаксичною схемою речення притаманні додаткові характеристики — передусім інтонація й актуальне членування. За функціонального підходу кваліфікують висловлення як мовленнєву одиницю, що може дорівнювати реченню, але відрізняється від нього спрямованістю на мовленнєві акти, безпосереднім зв'язком із ситуацією.

У зв'язку з розрізненням аспектів синтаксису тепер лінгвісти переважно не акцентують на специфіці висловлення, а інтерпретують його як комунікативний аспект самої структури речення. Тому помітна тенденція не протиставляти речення висловленню, а розрізняти у внутрішній структурі речення три аспекти: формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний. Речення в комунікативному плані є висловлення, основна особливість якого — орієнтація на учасників мовлення.

У висловленнях інтегровано одиниці різних рівнів мови. Тут взаємодіють значення, виражені лексичними, морфологічними, синтаксичними й інтонаційними засобами. Мовець створює висловлення для позначення конкретної ситуації, за певних обставин мовлення і в цей момент.

§ 6. ТИПИ ВИСЛОВЛЕНЬ

Тотожне за формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною структурами та лексичним наповненням речення може розчленовуватися на ряд нетотожних висловлень з різним актуальним членуванням. Кількість втілених у тому самому з формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного і лексичного погляду реченні висловлень залежить від комунікативного завдання. Наприклад, у висловленнях *Сьогодні Петро / **приїхав до Києва**; Сьогодні приїхав до Києва / **Петро**; Петро приїхав до Києва / **сьогодні**; Сьогодні приїхав Петро / **до Києва*** маємо тотожну формально-синтаксичну й семантико-синтаксичну структуру, однакове лексичне наповнення, але різне актуальне членування. Усі вони поділяються на дві частини: тему (першу частину) і рему (кінцеву частину), тобто їм притаманна будова експресивно і стилістично нейтральних висловлень за схемою «тема — рема». Проте чотири висловлення, орієнтовані на різні комунікативні завдання,

розрізняються актуальною інформацією. У першому висловленні йдеться про подію в цілому, у другому — про учасника події, у третьому — про час події, у четвертому — про місце події. Отже, перше висловлення окреслює подію в сукупному її вияві, тоді як три інші висловлення стосуються часткових параметрів події.

Відповідно до комунікативних завдань і характеру передаваної у висловленнях актуальної інформації ці мовленнєві одиниці групують у типи. Для класифікації висловлень використовують запитання, які допомагають з'ясувати спрямування комунікативного завдання. Відома класифікація Ш. Баллі, який вирізняє чотири типи запитань:

1) повне диктальне запитання, пов'язане з незнанням, невідомістю для мовця події в цілому і спрямоване до всього змісту висловлення;

2) часткове диктальне запитання, що відбиває незнання часткового аспекту події і спрямоване до частини наявної у висловленні інформації;

3) повне модальне запитання, орієнтоване на те, що знають про подію в цілому, але не знають, чи відповідає вона дійсності. Питання випливає з сумніву щодо реальності події і має на меті з'ясувати вірогідність отриманої інформації;

4) часткове модальне запитання, яке виражає сумнів щодо часткового аспекту події [1].

Перший тип запитання — це запитання на зразок *Що трапилося? У чому річ?*, другий тип — запитання на зразок *Хто приїхав?*, третій тип — запитання на зразок *Петро тут?*, чертвертий тип — запитання на зразок *Чи до Києва приїхав Петро?*

Як бачимо, важливим є розрізнення висловлень загального і часткового характеру. У висловленнях загального характеру у свою чергу вирізняють конструкції розчленовані (членуються на тему й рему) і нерозчленовані (не членуються на тему й рему), пор.: *Письменник* / ***написав роман*** і ***Настала весна.***

Відповідно до комунікативного завдання й актуальної розчленованості / нерозчленованості виділяють три типи висловлень: 1) нерозчленовані висловлення загального характеру; 2) розчленовані висловлення загального характеру; 3) розчленовані висловлення часткового ха-

[1] Див.: *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955. С. 47—48.

рактеру. Кожний з цих типів може мати нейтральний або забарвлений з експресивного і стилістичного боку варіант.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. К., 1982. С. 152—155.

Крушельницкая К. Г. К вопросу о смысловом членении предложения // Вопр. языкознания. 1956. № 5.

Лаптева О. А. Нерешенные вопросы теории актуального членения // Вопр. языкознания, 1972. № 2.

Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 22—23.

Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. М., 1967.

Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966. С. 250—301.

Слюсарева Н. А. Категориальная основа тема-рематической организации предложения // Вопр. языкознания. 1986. № 4.

Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 431—509.

Хэллидэй М. А. К. Место «функциональной перспективы предложения» в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. 1978. Вып. 8.

Розділ VI

ПАРАДИГМА РЕЧЕННЯ

§ 1. ПОНЯТТЯ ПАРАДИГМИ РЕЧЕННЯ

Оскільки речення є основною синтаксичною одиницею, то особливості синтаксичної парадигматики найпоказовіше виявляються на матеріалі цієї синтаксичної одиниці-конструкції. В опрацюванні теорії парадигми речення необхідно з'ясувати два питання: 1) які різновиди речень та інших синтаксичних одиниць входять до однієї синтаксичної парадигми? і 2) які відношення між синтаксичними одиницями одного парадигматичного ряду?

Синтаксична характеристика того чи іншого різновиду простих елементарних і неелементарних речень має бути спрямованою не тільки на всебічний внутрішній опис цих конструкцій, але й на вияв того, яке місце посідають вони в синтаксичній структурі мови, як співвідноситься форма певного речення з формами інших речень і синтаксичних одиниць нереченнєвої природи. В подібному підході полягає принцип системного синтаксичного аналізу.

Схема елементарних і неелементарних простих речень звичайно реалізується не однією формою, а сукупністю форм. Вона допускає, отже, ряд варіацій і трансформацій, які видозмінюють смисл речення або експресивно-стилістичне забарвлення, напр.: *Ми працюємо* (об'єктивна констатація факту) — *Працюймо* (волевиявлення мовця) — *Ми маємо працювати* (необхідність) — *Ми не працюємо* (заперечення).

Вивчення речення, орієнтоване на вияв його системних видозмін і співвідношень, грунтується на одній із фундаментальних ідей лінгвістики нашого сторіччя — парадигматичних зв'язках мовних одиниць. Утвердилося в синтаксичній науці два розуміння п а р а д и г м и речення — вузьке і широке. Вузьке розуміння парадигми речення пов'язане з морфологічними парадигмами слова. Відповідно до цього розуміння парадигма речення — це система його форм, що виявляє подібність до системи форм слова. Парадигма речення в широкому розумінні охоплює

велике коло синтаксичних явищ, кількість яких і взаємозв'язки між якими лінгвісти висвітлюють по-різному.

У вузькому розумінні парадигми речення чітко окреслено її межі. Це варіації структурної схеми простого речення за повного збереження особливостей його формально-синтаксичної організації, зокрема кількості членів речення. Варіації речення грунтуються на морфологічних категоріях окремих компонентів, утворюючи відповідні парадигматичні ряди речення. Пор. часову парадигму простого речення, яку репрезентує морфологічна категорія часу дієслова: *Я пишу статтю — Я писав статтю — Я писатиму статтю.*

Прибічники широкого розуміння парадигми речення різною мірою виходять поза межі варіацій однієї структурної схеми. За найширшого охоплення синтаксичних явищ у парадигмі речення вирізняють такі складники: 1) системні видозміни речення, які відбуваються в межах відповідної структурної схеми, тобто вони не змінюють диференційних синтаксичних ознак цієї структурної схеми речення; 2) системні перетворення однієї структурної схеми речення на інші структурні схеми; 3) системні перетворення речень на одиниці нереченнєвої природи тощо. Ці складники парадигми репрезентують хоча б такі речення: 1) а) *Бабуся читає онукові казку — Бабуся читала онукові казку — Бабуся читатиме онукові казку;* б) *Нехай бабуся читає онукові казку — Бабуся читала б онукові казку;* в) *Я читаю онукові казку — Ти читаєш онукові казку — Вона читає онукові казку;* 2) *Діти посадили калину — Калину посаджено;* 3) *Письменник написав роман — Роман написаний письменником — написання роману письменником.* В останньому випадку відбито спочатку перетворення однієї схеми речення на іншу, а потім перетворення на нереченнєву синтаксичну одиницю-конструкцію — словосполучення.

Два розуміння парадигми речення вказують на багатоплановість системних співвідношень. Ці співвідношення реально існують у мовній дійсності, але набувають у дослідників різної інтерпретації. Неоднакова природа синтаксичних одиниць, охоплюваних за широкого розуміння парадигми речення, змушує учених диференціювати ці парадигми. Зокрема, чеський лінгвіст П. Адамец слушно зазначає, що всі перетворення ядерного (вихідного) речення з огляду на їх фактичну диференційованість потрібно диференціювати й у термінологічному плані. Він вважає, що необхідно розрізняти: 1) трансформації (трансформи), 2) модифікації (модифікати) і 3) варіації

(варіанти) ядерного речення. Трансформації — це такі перетворення ядерного речення, за яких змінюється його синтаксична структура, але зберігається лексичне наповнення і характер узагальнено-семантичних відношень між його компонентами. Модифікації — це перетворення ядерного речення додаванням до нього нового елемента — модифікатора з відповідною семантикою. Варіації — це перетворення ядерного речення за повного збереження його синтаксичної структури й кількості його компонентів [1].

Отже, парадигма речення являє собою надто складну структуру. Більшу пояснювальну силу має широке розуміння парадигми. До неї входять різні видозміни речення. Продуктивною є також ідея про наявність дериваційної парадигми речення.

§ 2. ПАРАДИГМА РЕЧЕННЯ ЯК СУКУПНІСТЬ ФОРМ ОДНОГО СТРУКТУРНОГО ТИПУ

Питання про кількість і характер парадигм речення належить до найскладніших питань синтаксичної теорії. Його складність полягає насамперед у тому, що парадигми стосуються різних аспектів речення — формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного, а також перебувають у взаємодії з синтаксичними категоріями речення та морфологічними категоріями дієслова й іменника.

Найповніший вияв мають парадигми речення, пов'язані з синтаксичними категоріями речення і морфологічними категоріями дієслова й іменника. Кожна з передаваних у реченні граматичних (синтаксичних і морфологічних) категорій розчленовується на часткові, протиставлювані одне одному граматичні значення. Ці значення звичайно співвідносяться з відповідними формами речення. Граматичні форми, охоплювані тією самою граматичною категорією й використовувані в тотожній синтаксичній позиції, у сукупності утворюють парадигму речення, або один його парадигматичний ряд. Кількість парадигматичних рядів речення відповідає кількості притаманних йому граматичних категорій. В українській мові багато граматичних категорій реалізуються сукупно, формуючи комплексну парадигму речення. Комплексна парадиг-

[1] Див.: *Адамец П.* К вопросу о синтаксической парадигматике // Языкознание в Чехословакии. Сб. статей. 1956—1974 / Под. ред. А. Г. Широковой. М., 1978. С. 213—214.

ма членується на елементарні парадигми, які стосуються окремих граматичних категорій. Це категорії часу, модальності, виду, особи, числа й роду. Відповідно до цих категорій виділимо часову, модальну, видову,особову, числову й родову парадигми речення. Оскільки ці парадигми тісно пов'язані з синтаксичними та морфологічними категоріями, назвемо їх морфолого-синтаксичними парадигмами.

1. Часткові часові значення (значення теперішнього, минулого й майбутнього часу) виражаються певними видозмінами формальної організації простого речення. Ці видозміни називають формами речення, що відображають категорію часу. Уся сукупність форм речення, яка виражає категорію часу, утворює часову парадигму речення. Категорія часу і відповідна їй часова парадигма речення вказують на стосунок повідомлюваного до моменту мовлення, напр.: *Цвітуть черешні — Цвіли черешні — Цвістимуть черешні; Світає — Світало — Світатиме; Тихо — Було тихо — Буде тихо.*

2. Із часовою парадигмою речення взаємодіє модальна парадигма. Вона об'єднує ряд форм, що виражають чотири різновиди значення категорії модальності (способу): 1) дійсний спосіб (індикатив), який вказує на реальність дії, процесу або стану і виражає її у формах теперішнього, минулого й майбутнього часу: *Учень читає вірш — Учень читав вірш — Учень читатиме вірш; Нам весело — Нам було весело — Нам буде весело*; 2) умовний спосіб, що позначає можливу дію, процес чи стан за певних умов: *Учень читав би вірш;* 3) бажальний спосіб, який стосується бажаної дії, процесу чи стану: *Якби учень прочитав вірш; Хоча б світало;* 4) спонукальний спосіб, що виражає спонукання, наказ, прохання тощо: *Читай вірш; Заспівайте пісню, дівчата; Хай буде тиша.*

3. Видова парадигма речення нашаровується на часову парадигму. Вона грунтується на категорії виду і двох її граммемах — граммемі недоконаного виду і граммемі доконаного виду: *Учень читав вірш — Учень прочитав вірш; Учень читає (читатиме) вірш — Учень прочитає вірш.*

4. Ряд форм речення орієнтований на диференціацію учасників комунікації і зумовлюється категорією особи. Це особова парадигма речення, що взаємодіє з числовою парадигмою і разом з нею утворює шестикомпонентний парадигматичний ряд речень: *Я читаю вірш — Ти читаєш вірш — Він (вона, воно) читає вірш — Ми читаємо*

вірш — Ви читаєте вірш — Вочи читають вірш. Форми речень виражають тут граматичні значення категорії особи — значення першої, другої і третьої особи.

5. Числова парадигма речення стосується граматичної категорії числа з її двома грамемами — грамемою однини і грамемою множини. Вона реалізується у двох формах: *Учень читає вірш — Учні читають вірш; Учень читав вірш — Учні читали вірш; Учень читатиме вірш — Учні читатимуть вірш; Учень читав би вірш — Учні читали б вірш; Читай вірш — Читайте вірш; Ранок — Ранки.*

6. Родова парадигма речення являє собою сукупність форм речення, які пов'язані з граматичною категорією роду. Вона охоплює три граматичні форми — форму чоловічого роду, форму жіночого роду і форму середнього роду: *Батько піклувався про дітей — Мати піклувалася про дітей — Хлоп'ятко піклувалося про батьків.*

Розглянуті парадигми речення являють собою ряди форм, які не змінюють синтаксичної структури речень і зберігають кількість членів речення. У парадигматичних рядах змінюються лише граматичні категорії окремих компонентів.

§ 3. МОРФОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ПРЕДИКАТА-ДІЄСЛОВА І СИНТАКСИЧНА ПАРАДИГМА РЕЧЕННЯ

У структурі простого елементарного речення центральну роль відіграють дві частини мови — дієслово й іменник. Саме з цими частинами мови пов'язані парадигматичні видозміни речення. Між цими двома частинами мови розподілено і граматичні категорії, які формують морфолого-синтаксичні реченнєві парадигми. Отже, в дієслова й іменника варто визначити власне-дієслівні й власне-іменникові граматичні категорії. Власне-дієслівними граматичними категоріями виступають категорії часу, модальності (способу), виду й валентності. До власне-іменникових категорій слід зарахувати категорії відмінка, числа й роду, а також особи (у займенникових іменників). У морфологічній структурі дієслова закріплено похідні від іменника граматичні категорії особи, числа та роду. Тому роль дієслова у структуруванні речення визначальна. Воно семантико-синтаксичною категорією валентності окреслює межі простого елементарного речення, а граматичні категорії часу і модальності є водночас основними реченнєвими категоріями, що утворюють кате-

горію предикативності, у якій відбивається граматична сутність речення.

Категорії часу і модальності як визначальні категорії дієслова-предиката мають розвинені морфологічні парадигми. Ці парадигми реалізуються і у структурі простого речення, стаючи належністю речення. Іноді прибічників такого розуміння парадигми речення критикують за те, що в такому разі начебто підмінюють синтаксичні зміни змінами дієслова. Проте, незважаючи на деяку тотожність із морфологічними дієслівними парадигмами, парадигми речення є за сукупністю диференційних ознак синтаксичними. Членами парадигматичного ряду є синтаксичні, а не морфологічні форми речення, у яких відмінності у вираженні категорії часу й модальності зумовлюються не тільки морфологічними змінами в дієслові, але і відмінностями у синтаксичній структурі речення, пор. бажальний спосіб *Якби брат написав листа* і наказовий аналітичний спосіб *Нехай брат напише листа.* Унаслідок додавання до дієслівної парадигми часу і способу синтаксичних реченнєвих ознак часове і модальне значення, які утворюють категорію предикативності, стають у реченні диференційованішими, ніж у морфологічній дієслівній парадигмі. До того ж синтаксична парадигма призначена для всіх можливих структурних схем речення, тоді як морфологічна парадигма дієслова орієнтована на дієслівні речення. Отже, синтаксичні парадигми речення утворюються різними комбінаціями дієслівних парадигм, аналітичних синтаксичних морфем-часток і структури речення.

Тут доречно пригадати відому думку Л. Єльмслева про те, що так звані дієслівні морфеми стосуються усього речення, а не дієслова. Адже дієвідмінювані форми дієслова і речення взаємопов'язані. Дієслово призначене для «постачання» реченню модально-часових значень і парадигм, а визначальною граматичною категорією речення є категорія предикативності, яку утворюють категорії часу й модальності. Тому видозміна дієвідмінюваної форми дієслова у часовому й модальному планах є водночас парадигматичною характеристикою речення. Морфологічні зміни дієслівних компонентів речення є найзначущішими для речення змінами, пор.: *Дитина посадила деревце — Діти посадили деревце — Діти посадили деревця* (морфологічні видозміни іменникових компонентів) і *Дитина саджає деревце — Дитина саджатиме деревце — Дитина посадить деревце — Дитина посадила б деревце — Дитино, посади деревце* (морфологічні видозміни дієслівних компонентів).

§ 4. КОМУНІКАТИВНА ПАРАДИГМА РЕЧЕННЯ

Парадигми речення створюються також комунікативним синтаксисом, який спрямований у сферу мовлення і виявляє свою автономність щодо формального і семантичного синтаксису. Його автономність виразно простежуємо і в комунікативних парадигмах речення і пов'язаних із ними комунікативних категоріях. Однією з показових комунікативних парадигм речення є парадигма, що грунтується на категорії настанови.

Категорія настанови стосується мети комунікативного акту. За характером мовленнєвого стимулу виділяють у категорії настанови три основні складники — значення розповідності, питальності і спонукальності. Ці три значення формують три форми комунікативної парадигми. Це форми речень за метою висловлювання — форми розповідності, питальності і спонукальності, напр.: *Ми думаємо про прийдешнє — Ви думаєте про прийдешнє? — Думайте про прийдешнє.*

Отже, комунікативна парадигма речення відбиває структуру пов'язаної з нею категорії, орієнтованої на вияв мети комунікативного акту. Тут наявна серія форм, у кожній з яких закріплено зміст, що стосується значеннєвих різновидів категорії настанови.

§ 5. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ПАРАДИГМА РЕЧЕННЯ

Семантико-синтаксична парадигма речення має відмінну від інших синтаксичних парадигм організацію. Вона звичайно поширюється на форми не того самого за лексичним наповненням речення, а на сукупність однорідних у семантико-функціональному плані речень. Варто вирізнити ступені членування реченнєвих парадигм, яке здійснюється відповідно до структури семантико-синтаксичних категорій речення.

До семантико-синтаксичних надкатегорій і відповідних їм парадигм належать категорії предикатності (ознаковості) і субстанціальності з їх серіями парадигматичних форм. Парадигми речень подібного типу є комплексними. Вони розчленовуються на менші величини, своєрідні «підпарадигми».

Предикатна парадигма речення охоплює шість різновидів предикатних синтаксем: предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати, предикати кількості. В семантично елементарних простих реченнях предикатні синтаксеми ви-

значають склад субстанціальних синтаксем і парадигматичні класи реченнєвих структур, напр.: *Дівча* ***пасе*** *гусей; Листя* ***зів'яло;*** *Дівчинці* ***сумно;*** *Поет* ***талановитий;*** *Ми* ***стоїмо*** *біля яблуні; Нас* ***було п'ять.*** Предикатна шестикомпонентна парадигма речення виявляє найтиповіші особливості його семантичної організації.

Семантичні парадигми речення мають іншу організацію у сфері непредикатних знаків. Комплексна категорія субстанціальності, структурована семантико-синтаксичною валентністю предикатів, складається з ряду протиставлюваних одна одній категорій. Це категорії суб'єктності, об'єктності, адресатності, інструментальності і локативності. Вони є видовими поняттями щодо категорії субстанціальності. Ці категорії можна розглядати і як суб'єктну, об'єктну, адресатну, інструментальну і локативну синтаксеми. Сукупність указаних синтаксем утворює с у б с т а н ц і а л ь н у п а р а д и г м у речення. Субстанціальна парадигма членується на підпорядковані їй парадигми суб'єктну, об'єктну, адресатну, інструментальну й локативну.

Суб'єктна парадигма речення охоплює семантичні різновиди суб'єктного речення (семантичні варіанти) і формальні засоби їх вираження (морфологічні варіанти), напр.: ***Орел*** *впинався кігтями в жертву; Цвітуть* ***каштани; Батько*** *високий;* ***Мене*** *морозить;* ***Хлоп'яткові*** *весело;* ***Нас*** *було три.* Об'єктна парадигма речень складається також із семантичних і морфологічних її варіантів, напр.: *Галя доїть* ***корову;*** *Нам* ***видно*** *гори; Ми пишаємося* ***братом;*** *Діти згадали* ***про село;*** *Син вищий* ***за батька.*** До цих парадигм подібні адресатна, інструментальна та локативна парадигми речення.

§ 6. ДЕРИВАЦІЙНА ПАРАДИГМА РЕЧЕННЯ

Від парадигматичних видозмін речення, зумовлених морфолого-синтаксичними, комунікативними і семантико-синтаксичними категоріями, відрізняються дериваційні видозміни, які утворюють д е р и в а ц і й н у п а р а д и г м у р е ч е н н я. У цій парадигмі, по-перше, має бути в и х і д н а і п о х і д н а одиниці. По-друге, вихідна і похідна одиниці характеризуються спільною семантико-синтаксичною структурою, тобто вони відображають той самий фрагмент дійсності, якусь тотожну ситуацію. Дериваційна парадигма речення відображає реальне мовне явище, межі якого витлумачують лінгвісти по-різному.

У вченні про дериваційну парадигму речення можна вирізнити такі основні теоретичні засади: 1) дериваційні видозміни речення не порушують необхідних у цих процесах меж семантико-синтаксичної тотожності синтаксичних одиниць; 2) цим видозмінам притаманний певний ступінь регулярності, тобто вони безпосередньо не зумовлюються контекстом або ситуацією; 3) механізм утворення дериватів стосується таких явищ, як уведення до речення додаткового компонента службового або напівслужбового характеру (пор.: *Ми працюємо* → *Ми* ***не*** *працюємо; Ми працюємо* → *Ми* ***почали*** *працювати*), заміна компонента речення однорідним у семантичному плані компонентом, але іншої граматичної форми (пор.: *Письменник написав книгу* → ***Книга написана письменником***), лексичне незаповнення семантико-синтаксичної позиції речення (пор.: *Дівчата співають* → *Співають*) та ін., 4) похідне речення набуває відповідної системної зміни змісту речення, тобто ускладнення семантики речення (пор.: *Дівчина співає* → *Дівчина* ***продовжує*** *співати,* де похідне речення містить додатковий відтінок продовження дії); 5) дериваційна парадигма речення звичайно об'єднує два явища — модифікацію і транспозицію (пор.: *Світає* → *Починає* ***світати*** і *Сонце ясне* → *ясність сонця).*

У теоретичному плані найважливішими є поняття модифікації і транспозиції, які окреслюють межі дериваційної парадигми речення. Модифікація — це перетворення вихідного речення шляхом додавання до нього нового елемента — семантичного модифікатора, який звичайно стосується предикатної або суб'єктної синтаксеми, напр.: *Учений пише статтю* → *Учений* ***має*** *написати статтю; Батьки повчають дітей* → *Повчають дітей.* У реченні *Повчають дітей* маємо лексично не виражений (нульовий) підмет і семантичне ускладнення суб'єктної синтаксеми (відтінок неозначеності). Транспозиція — це перетворення вихідного речення на речення віддаленої від нього структурної схеми або на синтаксичну одиницю нереченнєвої природи, проте із збереженням у всіх випадках спільного семантичного змісту. Найчастіше транспозиційні видозміни стосуються перетворень складних речень на прості ускладнені і перетворень речень на словосполучення, напр.: *Трава пожовкла, бо була посуха* → *Трава пожовкла від посухи; Мати співає* → *спів матері.* Тут перша транспозиційна парадигма об'єднує вихідне складнопідрядне і похідне ускладнене просте речення. Подібні перетворення відбуваються в межах речення, але стосуються різних його класів — складного речення і простого

речення. Друга транспозиційна парадигма виходить поза межі речення, оскільки похідною від вихідного простого речення синтаксичною одиницею виступає в цьому випадку нереченнєва синтаксична одиниця-конструкція — словосполучення. Отже, у другому випадку компоненти синтаксичної парадигми не обмежуються тільки реченням.

Регулярно утворювані деривати-речення вирізняються власним семантичним потенціалом. Вони, входячи до дериваційної парадигми речення, майже повністю зберігають об'єктивний зміст речення, водночас збагачуючи його додатковими семантичними або експресивно-стилістичними відтінками, пор.: *Ми не наздоженемо прогаяного → Ніхто не наздожене прогаяного → Прогаяного не наздоженеш.* В останньому реченні-дериваті суб'єктну нульову синтаксему збагачено семантикою узагальнення.

Просте речення відіграє неоднакову роль у дериваційних парадигмах речення. Воно нерідко виступає базовою (вихідною) одиницею дериваційного процесу, напр.: *Дівчата співають пісню → Хтось співає пісню → Співають пісню → чийсь спів.* Часто просте речення функціонує в дериваційному парадигматичному ряді як похідна одиниця. У цих випадках воно стає семантично складною конструкцією, трансформаційно пов'язаною зі структурою складного речення, напр.: *Коли настала весна, прилетіли лелеки → Навесні прилетіли лелеки.* Похідне просте речення буває дериваційною базою інших синтаксичних одиниць, напр.: *Навесні прилетіли журавлі → приліт журавлів навесні.*

Кількісний і якісний склад дериваційних синтаксичних парадигм залежить від граматичної природи базової (вихідної) одиниці. Найбільша розгалуженість притаманна дериваційним синтаксичним парадигмам, вихідною одиницею яких є складне речення. Це багатокомпонентні парадигми, для яких характерні складні взаємозв'язки між вихідною синтаксичною одиницею та дериватами. У таких структурах просте речення стоїть у серединній позиції парадигматичного ряду, функціонує то як похідна одиниця щодо складного речення, то як вихідна одиниця щодо іншого простого речення або синтаксичної одиниці нереченнєвої природи (словосполучення, синтаксеми). За дієї умови синтаксична парадигма стосується різнорівневих синтаксичних одиниць, пор.: *Хлопець мовчить, бо він хвилюється → Хлопець мовчить від хвилювання → мовчання хлопця від хвилювання.*

Отже, д е р и в а ц і й н а п а р а д и г м а речення являє собою складну ієрархічну побудову, складники якої

перебувають у стосунку «вихідне речення — похідне речення (або інша синтаксична одиниця)» і переважно зберігають спільні семантико-синтаксичні відношення між компонентами конструкції.

§ 7. ПРОБЛЕМА ПОХІДНОСТІ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Однією з найскладніших проблем при кваліфікації дериваційних парадигм є питання похідності синтаксичних одиниць. Це питання постійно постає за наявності синтаксичних одиниць зі спільною семантичною структурою. Яку з двох або більше одиниць слід вважати базовою (вихідною) і похідною (похідними)? Які ознаки має мати синтаксична одиниця, щоб її зарахувати до похідних одиниць? Відповімо, що нерідко вбачають у більшому обсязі якоїсь одиниці показник її похідності.

Проте спостереження над сукупностями синтаксичних одиниць показують, що типовим явищем у синтаксичних процесах є згортання, конденсація вихідної структури. Звичайно, ідеться про згортання формально-синтаксичної структури. Додатковими показниками похідності речення або інших синтаксичних одиниць є елементи їх семантичного ускладнення чи іншої видозміни, явна похідність мінімальної синтаксичної одиниці-синтаксеми всередині синтаксичної одиниці-конструкції тощо. Наприклад, із двох речень — складнопідрядного речення *Коли друзі зустрілися, то надто хвилювалися* і *Під час зустрічі друзі хвилювалися* — похідним вважаємо просте ускладнене, оскільки детермінантний член речення *під час зустрічі* у часовій функції виявляє явні ознаки похідності від дієслова (пор.: *Зустрілися друзі → зустріч друзів; Зустрілися → зустріч*).

Характерну ознаку похідних простих речень становить їх формально-синтаксичне і семантико-синтаксичне ускладнення порівняно з семантично елементарними простими реченнями, пор.: *У разі перемоги динамівці вийдуть у фінал* (ускладнене просте речення) і *Динамівці вийдуть у фінал* (елементарне просте речення). Обставинна семантика умови в детермінантного члена речення *у разі перемоги* наштовхує на думку, що ускладнене просте речення відтворює семантико-синтаксичні умовні відношення між предикативними частинами складнопідрядного речення *Якщо динамівці переможуть, то вийдуть у фінал.* Позиція теми (відомого, даного) у висловленні, яку займає компонент *у разі перемоги*, і наявність віддієслівного іменника *перемога* також засвідчує похідність простого ускладненого

речення від складнопідрядного. У синтаксичній системі сучасної української мови регулярними є співвідношення в дериваційній парадигмі складнопідрядного речення з обставинними семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами (вихідної конструкції) і простого ускладненого речення з детермінантним другорядним членом речення в обставинній функції.

Дериваційні відношення між компонентами парадигми речення мають неоднаковий характер. Одні похідні речення в дериваційній парадигмі побудовано за схемою формально-синтаксичного згортання, інші — за схемою формально-синтаксичного розгортання (поширення), пор.: *Хлопчики побачили вужа* → *Побачили вужа* (похідне речення згорнутої у формально-синтаксичному плані будови) і *Хлопчики побачили вужа* → *Хлопчики можуть побачити вужа* (похідне речення розгорнутої (поширеної) будови). Характерно, що в поданих реченнях згорнутої і розгорнутої будови наявне семантичне ускладнення: у похідному реченні згорнутої будови нульова суб'єктна синтаксема ускладнена значенням неозначеності, а в похідному реченні розгорнутої будови присудок ускладнений допоміжним дієсловом у значенні можливості, ймовірності.

Розпізнавання похідних синтаксичних одиниць можна здійснювати за критерієм належності / неналежності цих одиниць до дериваційних явищ модифікації чи транспозиції. Компонент дериваційної парадигми в ролі похідного речення відбиває процеси модифікаційної або транспозиційної природи. За явищ модифікації переважно ускладнюється з формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного боку предикатна і суб'єктна синтаксема, напр.: *Ми сумлінно працюємо* → *Ми* ***маємо*** *сумлінно працювати; Ми сумлінно працюємо* → *Ми сумлінно* ***не*** *працюємо; Дівчатка впіймали зайчика* → ***Хтось*** *упіймав зайчика; Петро любить дітей* → ***Кожен*** *любить дітей.* Бувають випадки, коли за явищ модифікації спрощується формально-синтаксична структура похідного речення (відбувається формальна редукція одного якогось компонента), але ускладнюється семантична якість цього лексично не вираженого компонента, напр.: *Дівчатка впіймали зайчика* → *Впіймали зайчика.* У вихідному семантично елементарному простому реченні *Дівчатка впіймали зайчика* усі компоненти лексично виражені, а в похідному реченні *Впіймали зайчика* маємо нульовий (лексично не виражений) підмет і нульову суб'єктну синтаксему, ускладнену значенням неозначеності. За явищ транспозиції звичайно відбувається перетворення речення на нереченнєву синтак-

сичну одиницю (словосполучення й мінімальну синтаксичну одиницю-синтаксему), напр.: *Бабуся усміхається → усмішка бабусі → бабусина усмішка.* Перетворення складного речення на просте ускладнене прилягає до явищ транспозиції, оскільки ці різновиди речення є певною мірою розмежованими синтаксичними класами.

У наступних параграфах розглянемо дериваційні парадигми речення модифікаційного і транспозиційного різновиду.

§ 8. СЕМАНТИЧНІ МОДИФІКАЦІЇ СТРУКТУРНИХ ТИПІВ РЕЧЕННЯ

Розглянемо основні семантичні модифікації структурних типів простого речення, вказавши на характер їх семантичних і формальних видозмін.

1. Фазова модифікація полягає в тому, що до структурного типу речення вводять допоміжне дієслово з фазовим значенням у дієвідмінюваній формі (*почати, продовжувати, закінчувати, стати* та інші), а основне дієслово або дієслово-зв'язка (в аналітичних формах іменного складеного присудка або головного члена односкладних речень) набуває форми інфінітива, напр.: *Дівчина читає → Дівчина **починає** читати; Ми були спокійні → Ми **перестали** бути спокійними; Світає → **Починає** світати; Спекотно → **Продовжує** бути спекотно; Пора писати оповідання → Пора **почати** писати оповідання.*

2. Модальна модифікація виявляється в уведенні до речення допоміжного модального дієслова або прикметника з модальним значенням. Модальні компоненти ускладнюють семантичний зміст речення, виражаючи значення можливості, ймовірності, необхідності тощо. Вони набувають форми, якої вимагає структурний тип речення для присудка або головного члена односкладних речень, а основне дієслово чи дієслово-зв'язка стоїть у формі інфінітива, напр.: *Іван працює → Іван **може** працювати; Ми допоможемо селу → Ми **повинні** допомогти селу; Він працелюбний → Він **має** бути працелюбним; Дівчину лихоманить → Дівчину **може** лихоманити.*

3. Заперечна модифікація стосується присудка або головного члена односкладних речень. У типових випадках семантику заперечення виражає заперечна частка ***не***, яка здебільшого не змінює формально-синтаксичної структури простого речення, напр.: *Дідусь працює → Дідусь **не** працює; Хлопець високий → Хлопець **не** високий; Світає → **Не** світає; Нам розповісти про подію → Нам **не***

розповісти про подію. Іноді використання заперечних часток зумовлює формально-синтаксичну перебудову конструкцій, напр.: *На небі хмаринки → На небі* ***ні*** *хмаринки; Завтра буде дощ → Завтра* ***не*** *буде дощу.*

4. Н е о з н а ч е н о - о с о б о в а модифікація спрямована на ускладнення суб'єктної синтаксеми додатковим значенням неозначеності. Нерідко вона супроводжується лексичною незаповненістю суб'єктної позиції, напр.: *Діти згадували мандрівку → Згадували мандрівку; Ми читали газету → Читали газету.*

5. У з а г а л ь н е н о - о с о б о в а модифікація стосується суб'єктної синтаксеми, яка поєднується з дієсловами у формі другої особи однини. Суб'єктна синтаксема набуває специфічного значення узагальненості, напр.: *Ти не допоможеш лихові журбою → Журбою лихові не допоможеш; Ти не сховаєш правди → Правди не сховаєш.*

6. К і л ь к і с н а модифікація полягає в семантичному ускладненні суб'єктної синтаксеми. Суб'єктну синтаксему в модифікованих конструкціях супроводжує значення великої кількості, інтенсивності, напр.: *Прибули гості → Прибуло гостей!; Були розмови → Розмов було!*

§ 9. КЛАСИ МОДИФІКОВАНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Виділені вище шість основних різновидів семантичних модифікацій простого речення можна покласти в основу класифікації похідних конструкцій. За узагальнення модифіковані конструкції об'єднуються у два класи: 1) к о н с т р у к ц і ї з м о д и ф і к о в а н и м п р е д и к а т о м; 2) к о н с т р у к ц і ї з м о д и ф і к о в а н о ю с у б' є к т н о ю с и н т а к с е м о ю. Кожен клас розчленовується на три підкласи.

1. Конструкції з модифікованими предикатами охоплюють три семантичні явища: а) фазову модифікацію предиката; б) модальну модифікацію предиката; в) заперечну модифікацію предиката.

а) Конструкції з фазовою модифікацією предиката характеризують ситуацію щодо фаз її перебігу: початку, продовження і закінчення. Допоміжні фазові дієслова разом з основним дієсловом або іншим предикатом утворюють складений присудок і предикатний комплекс. На початок дії, процесу або стану вказують допоміжні дієслова *почати, стати, заходжуватися, братися (взятися): Дівчина хвилюється → Дівчина* ***починає*** *хвилюватися; Хлопець придивлявся → Хлопець* ***став*** *придивлятися; Надія готує вечерю → Надія* ***заходилася*** *готувати вечерю.* Допоміжне

фазове дієслово *продовжувати* позначає продовження дії, процесу чи стану: *Вони сперечаються → Вони* ***продовжують*** *сперечатися; Хлопця лихоманить → Хлопця* ***продовжує*** *лихоманити*. Допоміжні дієслова *кінчати, закінчувати, переставати* та інші виражають значення закінчення, завершення дії, процесу або стану: *Друзі турбували його → Друзі* ***перестали*** *турбувати його*.

б) Конструкції з модальною модифікацією предиката вказують на можливість, імовірність, бажаність і необхідність дії, процесу або стану. Здебільшого модальні відтінки значення передають допоміжні дієслова *могти, мусити, мати, зуміти, намагатися, зволити, сміти* та предикативні модальні прикметники *повинен, спроможний, здатний, схильний, ладен, змушений: Ми співаємо → Ми* ***можемо*** *співати; Василь заперечував → Василь* ***намагався*** *заперечувати; Хлопчик переможе → Хлопчик* ***має*** *перемогти; Батько розв'яже це питання → Батько* ***спроможний*** *розв'язати це питання*.

в) Конструкції із заперечною модифікацією предиката виражають загальне заперечення повідомлюваного в реченні. Граматичними ознаками цих заперечних конструкцій є наявність частки ***не*** у складі присудка і головного члена односкладних речень, частки ***ні*** в односкладних реченнях, слова ***нема*** та інших засобів: *Він мовчить → Він* ***не*** *мовчить; Холодно →* ***Не*** *холодно; Тут квітки → Тут* ***ні*** *квіточки; Вітер →* ***Нема*** *вітру*.

2. Конструкції з модифікованою суб'єктною синтаксемою поширюються на три основні семантичні явища: а) неозначено-особову модифікацію суб'єктної синтаксеми; б) узагальнено-особову модифікацію суб'єктної синтаксеми; в) кількісну модифікацію суб'єктної синтаксеми.

а) Конструкції з неозначено-особовою модифікацією суб'єктної синтаксеми позначають дію, процес або стан, суб'єкт яких має неозначену природу. Вони реалізуються у два способи: лексичним заповненням суб'єктної позиції (словами типу *хтось, дехто*) або лексичним незаповненням цієї позиції:

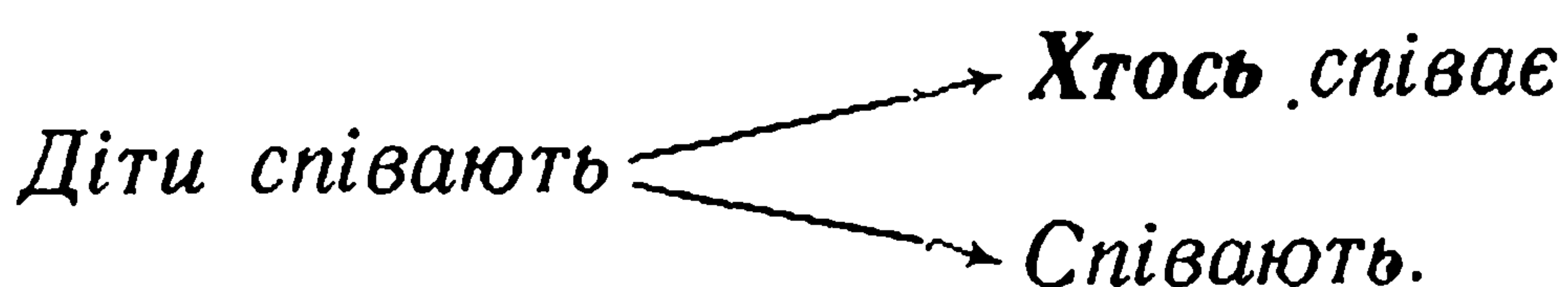

б) Конструкції з узагальнено-особовою модифікацією суб'єктної синтаксеми вказують на дії, процеси або стани, які стосуються усіх осіб. Узагальнено-особову модифікацію виражають займенникові іменники *кожен, усякий*,

ніхто в суб'єктній позиції речення або лексичне незаповнення цієї позиції при дієсловах другої особи однини:

Ми не наздоженемо прогаяного часу і конем → ***Кожен (ніхто)*** *не наздожене прогаяного часу і конем*

Ми не наздоженемо прогаяного часу і конем → *Прогаяного часу і конем не наздоженеш.*

в) Конструкції з кількісною модифікацією суб'єктної синтаксеми вказують на надмірний кількісний вияв суб'єктів дії, процесу або стану. Своєрідність цих конструкцій полягає в заміні форми називного відмінка формою родового та їх інтонаційному оформленні, напр.: *Приїхали родичі → Приїхало родичів!; У лісі суниці → У лісі суниць!*

У простому реченні семантична модифікація стосується передусім предикатних синтаксем. Цей стосунок може бути безпосереднім (фазова, модальна і заперечна модифікації предикатів) або опосередкованим (збагачення субстанціальних суб'єктних синтаксем предикатними значеннями неозначеності, узагальненості й кількості).

§ 10. ЯВИЩА СИНТАКСИЧНОЇ КОНДЕНСАЦІЇ В ДЕРИВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

Типову особливість у дериваційних процесах становить не розгортання, а згортання структури похідної синтаксичної одиниці. Це явище назвемо синтаксичною конденсацією похідних одиниць щодо вихідних. Найвиразніші приклади цих процесів спостерігаємо за перетворень складних речень на прості ускладнені.

Регулярні співвідношення вихідності / похідності виявляють складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами і прості ускладнені речення з детермінантними членами. У вихідному складнопідрядному реченні показником підрядного зв'язку і семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами виступають підрядні сполучники, а у похідному простому ускладненому реченні найчастіше стають відповідником сполучників прийменники. Прийменники згортають підрядну частину вихідного складнопідрядного речення у відпредикатний іменник і оформлюють разом із цим іменником синтаксеми як мінімальні семантико-синтаксичні компоненти речення.

Прийменники часової, причинової, цільової, допустової та інших обставинних функцій поєднують два вихідних елементарних простих речення в семантично складну

конструкцію — похідне від складнопідрядних конструкцій просте ускладнене речення. У цих функціях прийменники семантично зближуються зі сполучниками, відрізняючись від останніх формально-граматичними характеристиками. Необхідною умовою вживання прийменників у похідній семантично складній конструкції стає формально-граматична якість поєднуваного з прийменником компонента, який обов'язково є іменником. Одне з елементарних речень такої конструкції має статус речення з формально-граматичного погляду, тоді як друге елементарне речення перетворюється на адвербіалізований іменниковий компонент, тобто має згорнуту форму. Трансформація тут спрямована на предикат елементарного речення, який, наприклад, із присудкової (центральної) позиції переходить у периферійну синтаксичну позицію простого ускладненого речення і при цьому нерідко втрачає свої залежні члени. Семантична спільність сполучників і прийменників виявляється в тому, що як перші, так і другі поєднують вихідні елементарні прості речення в семантично складні конструкції і є показниками семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями. Формально-граматична і семантико-синтаксична відмінність сполучників і прийменників полягає в тому, що перші завжди поєднують прості речення у складне і завжди функціонують у складних як із семантичного, так і з формально-граматичного боку реченнях, а другі з адвербіалізованим відпредикатним іменником становлять єдиний формально-синтаксичний член речення та єдину синтаксему і утворюють разом з іншим вихідним елементарним реченням просте ускладнене речення. Отже, прийменники є показниками синтаксичної конденсації у простих ускладнених реченнях, похідних від складнопідрядних.

За умови поєднання з відпредикатними іменниками прийменники здебільшого виражають часові, причинові, цільові, допустові та умовні відношення. Характерно, що у згорнутих конструкціях на прийменник припадає більша диференціація обставинного значення, ніж на сполучник у вихідних складнопідрядних конструкціях. Зокрема, у сучасній українській літературній мові часові прийменники вказують на ряд різновидів часового значення: а) неозначену одночасність (прийменники ***в, на*** із знахідним відмінком: ***в, на, при, о (об)*** з місцевим відмінком; ***за, серед, посеред, наприкінці, під час*** з родовим відмінком; ***з, за*** з орудним відмінком); б) означену одночасність (прийменники ***за, на*** із знахідним відмінком; ***протягом, упродовж*** із родовим відмінком); в) часову приблизність (приймен-

ники ***близько*** з родовим відмінком, ***між*** з орудним відмінком); г) часову наступність (прийменники ***після*** з родовим відмінком; ***по*** з місцевим відмінком; ***за, услід за, слідом за*** з орудним відмінком; ***через*** із знахідним відмінком); ґ) часову попередність (прийменники ***до, проти, напередодні*** з родовим відмінком; ***перед*** з орудним відмінком; ***над, під*** із знахідним відмінком); д) початкову часову межу (прийменники ***від, з*** із родовим відмінком); е) кінцеву часову межу (прийменники ***до*** з родовим відмінком, ***по*** із знахідним відмінком). Пор.: *Одне почуття опановує мене, коли пишу ці рядки → Одне почуття опановує мене* ***під час писання*** *цих рядків; Коли друзі розмовляли, Микола сидів задуманий →* ***Упродовж розмови*** *друзів Микола сидів задуманий; Коли закінчилася війна, Ганна повернулася до батьків →* ***По закінченні війни*** *Ганна повернулася до батьків.*

Подібні співвідношення виявляються між іншими обставинними сполучниками і прийменниками (причиновими, цільовими, допустовими, умовними та іншими). Оформлюючи прості ускладнені речення, прийменники поєднуються з адвербіалізованими відпредикатними іменниками-дериватами — віддієслівними і відприкметниковими, напр.: *Ми працюємо,* ***щоб наблизити прийдешнє*** *→ Ми працюємо* ***задля наближення прийдешнього;*** *Чекатимемо його,* ***хоча чекати буде нелегко*** *→ Чекатимемо його,* ***незважаючи на нелегкість чекання;*** *Син не міг вимовити і слова,* ***бо дуже хвилювався*** *→* ***Від хвилювання*** *син не міг вимовити і слова.*

Регулярними є також дериваційні співвідношення складносурядних речень і простих ускладнених речень з однорідними членами. Похідні прості речення з однорідними членами утворюються шляхом згортання одного з вихідних елементарних простих речень, пор.: *Дівчата співають,* ***і*** *хлопці співають → Дівчата* ***і*** *хлопці співають; Письменник написав роман, і письменник написав повість → Письменник написав роман* ***і*** *повість.* В ускладнених простих реченнях з однорідними членами, як і в реченнях із детермінантними членами, рельєфно виступають явища синтаксичної конденсації.

§ 11. ДЕРИВАЦІЙНІ ВІДНОШЕННЯ ОДНОРІВНЕВИХ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Дериваційну парадигму речення називаємо о д н о р і в н е в о ю, якщо вона формується компонентами реченнєвої природи, тобто складається тільки з речень.

Розглянемо базові (вихідні) елементарні прості речення та їх дериваційний реченнєвий потенціал. Тут виявляється така закономірність: що елементарніша за будовою реченнєва одиниця, то вужчою виявляється дериваційна реченнєва парадигма. Тому парадигма простого речення з базовим елементарним простим реченням здебільшого буває небагатокомпонентною.

Найпоказовішою у плані розгалуженості дериваційною парадигмою простого речення слід вважати парадигму модифікаційного типу, у якій базовою (вихідною) одиницею виступає елементарне просте речення, а речення-деривати вказують на семантичні модифікації суб'єктної синтаксеми. Залежно від характеру кількісної модифікації суб'єктної синтаксеми похідні прості речення поділяють на кілька різновидів: неозначено-особові речення, узагальнено-особові речення і речення з нейтралізованою суб'єктною позицією. Вони становлять особливий тип дериватів і відповідно компонентів дериваційної парадигми простого речення, напр.: *Василько посадив деревце* (базове (вихідне) елементарне просте речення) → *Посадили деревце* (похідне просте речення з неозначено-особовою модифікацією суб'єктної синтаксеми); *Кожен посадив деревце* (похідне просте речення з узагальнено-особовою модифікацією суб'єктної синтаксеми); *Деревце посаджено* (похідне просте речення з нейтралізованою позицією суб'єктної синтаксеми). Ця парадигма речення складається з чотирьох компонентів. Речення-дериват як компонент дериваційної парадигми може мати різні формально-граматичні варіанти своєї репрезентації, пор. варіанти неозначено-особової модифікації суб'єктної синтаксеми: *Посадили деревце* і *Хтось посадив деревце.*

Інші дериваційні парадигми елементарного простого речення не утворюють ряду похідних речень, а грунтуються на одному derиваті. До таких конструкцій належать активні і пасивні конструкції, де активна конструкція є вихідним компонентом парадигми простого речення. Дериваційна парадигма простого речення, в яку об'єднано активні й пасивні конструкції, вирізняється формально-синтаксичною двоскладністю (наявністю підмета і присудка) базової і похідної одиниці, але семантичною їх неодноплановістю, напр.: *Дідусь посадив деревце → Деревце посаджене дідусем; Поет написав поему → Поема написана поетом.* У позиції підмета активної (базової, вихідної) конструкції виступає називний відмінок із семантико-синтаксичною функцією суб'єкта дії, а в позиції присудка — предикат дії. У пасивній же конструкції у позицію

підмета і суб'єктної синтаксеми перемістилася вихідна об'єктна синтаксема, набувши в не типовій для неї позиції об'єктно-суб'єктної функції, і предикат дії перетворено на предикат результативного стану. Отже, співвідносні активні і пасивні конструкції являють собою окремий тип двокомпонентних дериваційних парадигм простого речення.

Двокомпонентну дериваційну парадигму простого речення формують також двоскладні речення з предикатом дії або стану (вихідне просте речення) й односкладне речення з предикатами стану (похідне просте речення). Характерну групу співвідносних реченнєвих одиниць становлять вихідне двоскладне елементарне просте речення з предикатом стану, вираженим прикметниками з дієсловом-зв'язкою, і похідне односкладне просте речення з предикатом стану, вираженим прислівниками, напр.: *Мати була весела → Матері було весело; Дівчина сумна → Дівчині сумно.* До своєрідних парадигм простого речення належать парадигми, вихідною одиницею яких стає модифіковане заперечною часткою ***не*** двоскладне просте речення з предикатом дії або стану, а похідною — односкладне речення з предикатом стану, напр.: *Дівчина не співає → Дівчині не співається; Дитина не спить → Дитині не спиться.* У подібних конструкціях спостерігаємо поглиблення модифікації у бік витворення спеціалізованих на вираженні семантики стану простих односкладних речень. Таке ж поглиблення модифікації виявляється у двокомпонентній дериваційній парадигмі речення, де вихідне двоскладне просте речення містить модифіковані у модальному плані предикати дії або стану, а похідне односкладне просте речення увиразнює вторинною модальною модифікацією предикатне значення стану, напр.: *Я маю написати статтю → Мені потрібно написати статтю; Хлопчик міг зачекати → Хлопчикові можна зачекати.*

Просте речення може виконувати роль не тільки вихідного компонента парадигми речення, а й входити до парадигми в ролі похідної синтаксичної одиниці. У цих парадигмах функціонує як вихідна синтаксична одиниця складне речення, тоді як похідною одиницею стає просте ускладнене речення. Похідне просте речення зберігає тип семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими вихідними реченнями, виражених у вихідному складному реченні за допомогою сполучників. У сучасній українській літературній мові наявні регулярні співвідношення складнопідрядних речень із детермінантними часовими, причиновими, цільовими, допустовими та іншими обставинними підрядними частинами і простих ускладнених речень

із відповідними детермінантними обставинними членами, пор.: ***Коли настає літо,*** *онуки відпочивають у бабусі* → ***Улітку*** *онуки відпочивають у бабусі; Завмирало серце матері,* ***бо думала вона про сина*** → *Завмирало серце матері* ***від дум про сина;*** *Батько покликав синів,* ***щоб порадитися*** → *Батько покликав синів* ***на пораду; Хоча були несприятливі обставини життя,*** *батьки здужали дати дітям освіту* → ***Незважаючи на несприятливі обставини життя,*** *батьки здужали дати дітям освіту.* Численну групу становлять дериваційні співвідношення складносурядних речень і похідних від них простих ускладнених речень з однорідними членами, напр.: *Батьки вчили дітей мислити,* ***і*** *батьки вчили дітей дивуватися* → *Батьки вчили дітей мислити* ***і*** *дивуватися; Мати сумувала,* ***але*** *вона намагалася цього не виявляти* → *Мати сумувала,* ***але*** *намагалася цього не виявляти.*

§ 12. ДЕРИВАЦІЙНІ ВІДНОШЕННЯ РІЗНОРІВНЕВИХ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Дериваційну парадигму речення називаємо р і з н о р і в н е в о ю, якщо вона формується різними синтаксичними одиницями — реченнями, словосполученнями або синтаксемами, тобто до такої парадигми входять не тільки речення, а і словосполучення і синтаксеми. Дериваційні відношення різнорівневих синтаксичних одиниць мають складніший вияв, ніж дериваційні відношення однорівневих одиниць. Об'єднувальною ознакою дериваційної парадигми є їх спільна семантико-синтаксична структура, що орієнтована на відображення однотипних ситуацій.

Характерно, що базовою (вихідною) синтаксичною одиницею дериваційних парадигм різнорівневих синтаксичних одиниць виступає речення. Словосполучення і синтаксеми бувають у парадигматичному ряду лише похідними одиницями. Це засвідчує центральну роль речення і в дериваційних процесах. Дериваційний потенціал речення залежить від його елементарної чи неелементарної структури.

Найпродуктивнішими похідними від речення синтаксичними одиницями є іменникові словосполучення. У синтаксичній структурі сучасної української мови витворилися системні відношення вихідного елементарного простого речення та іменникового словосполучення. У дериваційній парадигмі різнорівневих синтаксичних одиниць поширене перетворення елементарних двоскладних речень із підметом, вираженим іменниками конкретного значення в

називному відмінку, і прикметниковим присудком на іменникові словосполучення з опорним іменником конкретного значення і залежним прикметником, пор.: *Хлопець високий → високий хлопець; Дівчина була сумна → сумна дівчина; Будинок новий → новий будинок.* Регулярно утворюються від двоскладних елементарних простих речень також іменникові словосполучення іншого типу. Опорним словом у таких словосполученнях виступають іменники абстрактного значення (назви дій, процесів, станів тощо). Залежний компонент при опорних іменниках абстрактного значення звичайно стоїть у формі родового відмінка іменників, який можна вважати передступенем прикметникового оформлення залежного компонента в іменникових словосполученнях. Опорні іменники цих словосполучень утворюються від дієслівних або прикметникових присудків, напр.: *Хлопчик біжить → біг хлопчика; Дитина спить → сон дитини; Небо було синє → синь неба.* Необхідність перетворення дієслівних і прикметникових присудків на віддієслівні і відприкметникові іменники зумовлюється їх переміщенням в іменникові позиції речення.

Нерідко вихідна структура елементарного простого речення зазнає в похідному іменниковому словосполученні складних трансформацій. Зокрема, трикомпонентні елементарні прості речення перетворюються на двокомпонентне іменникове словосполучення. У подібних словосполученнях відбувається редукція (згортання) предикатної синтаксеми вихідного простого речення, пор.: *Сестра має будинок → будинок сестри; Будиночок стоїть над озером → будиночок над озером.*

Дериваційні парадигми, до складу яких входять базові елементарні прості речення і системно утворювані похідні іменникові словосполучення, переважно є двокомпонентними. Двокомпонентні дериваційні парадигми ми розглянули вище. Рідше трапляються трикомпонентні дериваційні парадигми різнорівневих синтаксичних одиниць, у яких базовою одиницею виступає елементарне просте речення, а похідними дві одиниці — словосполучення і синтаксема. Трикомпонентна дериваційна парадигма являє собою ланцюжок послідовних перетворень, напр.: *Ми сіяли буряки → сіяння буряків → бурякосіяння; Жінки чесали льон → чесання льону → льоночесання.*

Ще складніша будова притаманна дериваційним парадигмам, вихідна одиниця яких є складним реченням, а просте речення виступає одним із компонентів-дериватів, пор.: *Коли закінчився довгий літній день, батько з сином повернулися додому → Після довгого літнього дня батько*

з сином повернулися додому → *повернення батька з сином додому після довгого літнього дня.* Велике різноманіття виявляють дериваційні парадигми з вихідними складнопідрядними реченнями детермінантного типу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Адамец П. К вопросу о синтаксической парадигматике // Языкознание в Чехословакии: Сб. статей 1956—1974 / Под ред. А. Г. Широковой, М., 1978. М., 209—215.

Белошапкова В. А. О понятии синтаксической производности //. Русский язык за рубежом. 1983. № 6.

Белошапкова В. А., Шмелева Т. В. Деривационная парадигма предложения // Вестник МГУ. 1981. № 2.

Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць. К., 1990.

Костинский Ю. М. Вопросы синтаксической парадигматики // Вопросы языкознания. 1965. № 5.

Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. М., 1972. С. 112—135.

Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса. М., 1974. С. 98—134.

Общее языкознание: Внутренняя структура языка. М., 1972. С. 336—339.

Слинько І. І. Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення) // Мовознавство. 1978. № 3.

Слинько І. І. Парадигматика простого речення української мови (односкладне речення) // Мовознавство. 1980. № 3.

Слинько І. І. Парадигматика складного речення // Мовознавство. 1987. № 3.

Шведова Н. Ю. Вопросы описания структурных схем простого предложения // Вопр. языкознания. 1973. № 4.

Розділ VII

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК ПІДПОРЯДКОВАНА РЕЧЕННЮ СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

§ 1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК НЕПРЕДИКАТИВНА ОДИНИЦЯ

У граматичній системі української мови синтаксичні одиниці виразно розчленовуються на два типи: з одного боку, виділяється мінімальна синтаксична одиниця, що функціонує як компонент речення або словосполучення, з другого — їй протиставляються синтаксичні одиниці-конструкції, в межах яких визначається мінімальна синтаксична одиниця. Ієрархія між двома синтаксичними одиницями-конструкціями виявляється в тому, що речення є основною синтаксичною одиницею, а словосполучення формується в реченні в ролі складника останнього, а отже, воно підпорядковується реченню. Типові для словосполучення вторинні підрядний і сурядний зв'язки характеризують на другому рівні членування також речення, відбиваючи поширення опорних членів речення.

Природа словосполучення чітко вирізняється за порівняння його зі словом і реченням. Це порівняння глибше розкриває спільні і відмінні ознаки трьох одиниць.

Словосполучення і слово мають ряд спільних ознак. Обидві мовні одиниці зближуються насамперед тим, що вони не є комунікативними одиницями, одиницями спілкування і входять до акту комунікації тільки через речення. У зв'язку з цим вони не виражають модально-часових (предикативних) значень, які вказують на стосунок повідомлюваного в реченні до дійсності. Словосполучення і слово функціонують як номінативні засоби мови, тобто засоби називання, найменування предметів і явищ. Подібно до слова, словосполучення має систему форм, визначувану структурою відповідного речення, пор. форми слів *хлопець, хлопця, хлопцеві, хлопцем, хлопче; високий, високого, високому, високим* і форми словосполучень із цими словами у реченнях: ***Хлопець** подобався всім* і ***Високий хлопець** подобався всім; Ми сподобали **хлопця*** і *Ми сподо-*

бали ***високого хлопця;*** *Ми пишаємося* ***хлопцем*** і *Ми пишаємося* ***високим хлопцем.***

На противагу слову словосполучення має складнішу будову. Воно складається мінімально з двох повнозначних слів, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком, напр.: *зелений гай; щасливо усміхатися; дах будинку; батьки і діти.*

Спільність між словосполученням і реченням полягає в тому, що вони, на відміну від мінімальної синтаксичної одиниці, є одиницями-конструкціями. В останньому словосполучення і речення істотно розрізняються. Спинимося на найголовніших відмінностях цих одиниць-конструкцій.

Словосполучення є підпорядкованою реченню одиницею, його частиною. Воно є одиницею називання, розчленованою і повнішою, ніж слово, назвою предмета, дії, ознаки, тобто некомунікативною одиницею, тоді як речення є передусім комунікативною одиницею, одиницею спілкування, передаючи повідомлення, питання, спонукання. Відмінність між словосполученням і реченням можна кваліфікувати також як відмінність між предикативною й непредикативною синтаксичними одиницями. На противагу словосполученню речення завжди має відповідний модально-часовий план: значення реального факту, віднесеного до теперішнього, минулого чи майбутнього часу, або значення нереальності, зокрема можливості, бажальності і спонукання. Крім того, речення функціонує як відносно завершена з інтонаційного і змістового погляду одиниця. Відмінність між словосполученням і реченням виявляється у їх структурі: словосполучення складається мінімально з двох повнозначних слів, речення може складатися з багатьох слів і з одного слова. Структурну основу словосполучень становлять поєднані підрядним зв'язком компоненти, де опорне слово визначає вживання залежного слова у відповідній формі, і поєднані сурядним зв'язком компоненти, які виступають як рівноправні, незалежні один від одного. Граматичну основу речення становлять головні члени, від яких залежать другорядні члени речення. Словосполучення входить до складу речення, а не навпаки.

Складна природа і типові особливості словосполучення і речення як синтаксичних одиниць-конструкцій досить адекватно відображаються, якщо в основу розрізнення цих одиниць покласти ознаку предикативності / непредикативності. Відповідно до вказаної ознаки с л о в о с п о л у ч е н н я є непредикативною синтаксичною одиницею, непредикативним поєднанням на основі підрядного чи су-

рядного зв'язку слова з формою слова або форми слова з формою слова. Тому словосполученнями слід визнати будь-які побудовані на підрядному й сурядному зв'язках поєднання опорного слова з формою залежного слова і поєднання рівноправних (незалежних) у синтаксичному плані форм слів, яким не притаманна синтаксична категорія предикативності. Отже, вчення про словосполучення в такому розумінні поширюється на непредикативні конструкції, у яких реалізовано як підрядний, так і сурядний зв'язок між формами слова.

Протиставлення словосполучення й речення не вичерпується розгляданими тут їх граматичними особливостями. Детальніше проблему словосполучення й речення розглянемо в наступному параграфі.

§ 2. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

У синтаксичній системі української мови доцільно розрізняти два класи словосполучень: з одного боку, словосполучення, які «міцно» закріпилися у структурі речення і схеми будови яких можна розглядати й поза реченням, оскільки вони відбивають системно зумовлювані семантичні і формальні закономірності сполучуваності слів, і, з другого боку, словосполучення, різноманітні побудови яких формуються в мовленні внаслідок перетворень речення і не стосуються системно закріплених мовних явищ. Неоднорідний характер будови й функціонування словосполучень спричинюють різне їх тлумачення щодо зв'язків з реченням.

Центр (ядро) класу словосполучень становлять словосполучення, схеми будови яких закріпилися в синтаксичній системі. Згідно з таким розумінням словосполучення — це непредикативна синтаксична одиниця-конструкція, підпорядкована реченню як основній синтаксичній одиниці й утворювана поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі підрядного і сурядного зв'язків. У структурі мови витворено типові зразки поєднань повнозначних слів із відповідними синтаксичними зв'язками й семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами. На тлі цих типових поєднань рельєфніше вирізняються найрізноманітніші «живі» («нетипові», «мовленнєві», «індивідуальні») словосполучення, які позбавлені постійних диференційних формальних і значеннєвих характеристик, пор.: *весняний пташиний переліт* і *переліт птахів навесні, переліт птахів у весняні дні, переліт птахів весняною порою, переліт птахів весняної пори.* У подібних

іменникових словосполученнях спеціалізованим засобом вираження залежного від іменника компонента виступають прикметники, а інші засоби (особливо прислівники, прийменниково-відмінкові форми) — неспеціалізованими.

Словосполучення зближує з реченням передусім те, що обидві синтаксичні одиниці являють собою синтаксичні одиниці-конструкції, тобто поєднання двох або більше компонентів. Для словосполучень дана граматична властивість є абсолютною, для речень — типовою, визначальною. Адже бувають однокомпонентні прості речення; напр.: *Світає; Тиша; Холодно.* Проте можлива однокомпонентність простого речення є явищем периферійним та в певному розумінні похідним від типових реченнєвих конструкцій.

Для синтаксису словосполучення й речення вихідним є поняття елементарної синтаксичної одиниці (елементарних словосполучень і елементарних речень), синтаксичного зв'язку, семантико-синтаксичного відношення і синтаксичної категорії. Зіставлення словосполучення й речення за вказаним рядом понять досить показове для їх (синтаксичних одиниць) кваліфікації.

Упадає у вічі надто складна граматична організація елементарних простих речень і відносно проста будова елементарних словосполучень. Залежно від формально-синтаксичного або семантико-синтаксичного аспекту простого речення компонентний склад елементарного речення становить неодновимірну величину. Елементарне просте речення може складатися: 1) з одного компонента: *Розвидняється; Тихо;* 2) із двох компонентів: *Дідусь спить; Дівчинці весело;* 3) із трьох компонентів: *Наталя стоїть біля воріт; Нам видно полонину;* 4) із чотирьох компонентів: *Дідусь вийшов із хати на подвір'я; Мати читає Іванкові казочку* тощо. Елементарним словосполученням притаманна тільки двокомпонентність: *талановитий поет, старанно працювати, весна й літо.*

Синтаксичні одиниці-конструкції розрізняються характером синтаксичних зв'язків. В елементарному простому реченні визначальним є предикативний зв'язок (двобічний, взаємозалежний зв'язок), що поєднує два головні члени речення — підмет і присудок: ***Я зайчика зустріла*** (П. Тичина); ***І час настав. І сталось вічне*** (Є. Маланюк); ***Все минулось*** (Д. Павличко); ***Натхнення — то гроза*** (Д. Павличко); ***Ждання — витратне*** (В. Стус). Периферію елементарного простого речення формує підрядний зв'язок, який поєднує другорядні іменникові члени речення з присудком двоскладного речення або головним членом

односкладних речень: *Я думаю* ***про Вас*** (Л. Костенко); ***Поету*** *важко* (Л. Костенко). В неелементарному простому реченні функціонують також сурядний і подвійний зв'язки, що грунтуються на синтаксичних зв'язках у складному реченні, напр.: ***Над*** *цей тюремний* ***мур, над*** *цю* ***журу*** *і* ***над*** *Софійську* ***дзвіницю*** *зносить мене мій дух* (В. Стус); ***Сніг лежить колючий,*** *ніби трина* (Д. Павличко). В елементарних словосполученнях, на противагу реченню, маємо лише підрядний і сурядний зв'язки, які можуть виступати в неелементарних конструкціях у різних комбінаціях, пор.: *синє небо, молодий сад, голосно розмовляти, дощ і сніг; високі злети снаги і творчості, червоні і білі троянди.*

Відмінність між словосполученням і реченням виразно виявляється в сукупності їх семантико-синтаксичних відношень. Елементарному простому реченню властиві тільки субстанціальні відношення, що вказують на підпорядкованість іменникових синтаксем предикатові, напр.: ***Тебе*** *замучили* ***кати...*** (П. Тичина); ***Я в людей*** *не проситиму* ***сили*** (Л. Костенко). Семантико-синтаксичні відношення в ускладненому простому реченні доповнюються такими їх типами: адвербіальними, атрибутивними, модальними, єднальними, протиставними, розділовими та ін., напр.: *Птиці* ***зелені у пізню пору спати*** *злетілись на* ***свіжий*** *поруб* (Л. Костенко); *Я бачив тебе* ***сьогодні між бабусями сивоокими*** (Д. Павличко); ***Може,*** *живе там сама самота, совае пустку у піч рогачами* (Л. Костенко); *І згоряють на попіл* ***Танасини, Горпини, Ликери*** *— Сиві птиці чекання в скажених мартенах років...* (І. Драч); ***Здається,*** *часу і* ***не гаю, а не встигаю, не встигаю*** (Л. Костенко); ***Може,*** *це* ***я, або хто, або ти*** *ось там сидить у куточку веранди* (Л. Костенко). Підрядні словосполучення вирізняються атрибутивними відношеннями, а сурядні словосполучення — єднальними, протиставними й розділовими відношеннями, напр.: *привітне хлоп'я; глибокі зморшки; любов і ненависть; тиша і грім; не добро, а зло; у серпні або у вересні.*

З реченням, а не словосполученням пов'язуються синтаксичні категорії часу, модальності, особи тощо: *Співцеві молитви і гімни таємні Давно* ***розлилися*** *по рідній землі* (Г. Чупринка); *Високі обранці, таланти надземні* ***Не йдуть*** *у могили для вічної тлі* (Г. Чупринка); ***Осипте*** *квітками могилу співця* (Г. Чупринка); *Іншим разом* ***він відзначив би*** *старшинську винахідливість подоляка* (О. Гончар).

Словосполучення і речення розрізняються також дериваційними та іншими ознаками, про що буде йтися нижче.

§ 3. ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

У сукупності виділюваних мовознавцями синтаксичних одиниць найбільша невизначеність притаманна словосполученню. Через те в історії східнослов'янської граматики ставлення до цієї одиниці, до її статусу в синтаксичній системі мови змінювалося: зокрема, словосполучення вважали всеосяжним об'єктом синтаксису, кваліфікуючи речення як частковий вияв словосполучення (П. Ф. Фортунатов і його послідовники); словосполучення розглядали поряд з реченням як самостійну синтаксичну одиницю, проте обмежували її лише підрядними словосполученнями (В. В. Виноградов і його школа); обгрунтовували широке розуміння словосполучень як синтаксичних одиниць, поєднаних предикативним, підрядним і сурядним зв'язками, розрізнюючи два ступені абстракції при аналізі словосполучень — абстрактно-синтаксичний і конкретно-синтаксичний (О. С. Мельничук) тощо. За нашого часу суперечки здебільшого ведуться навколо питання, чи всяке сполучення слів належить до словосполучення. Проте й дотепер залишається актуальною проблема граматичної природи словосполучень, їх визначальних синтаксичних ознак, оскільки теорія словосполучення ще не спирається на всебічно обгрунтовані й переконливі розв'язання. Наявність багатьох суперечливих тверджень про словосполучення спонукає до пошуків нових підходів у його класифікації. Останнім часом в україністиці опрацьовують функціональне витлумачення словосполучень, яке ми подаємо й у підручнику [1].

Теорія словосполучення має будуватися передусім на визначенні його статусу в системі синтаксичних одиниць. Одиниці синтаксичного ярусу виразно розчленовуються на два типи: з одного боку, виділяється мінімальна синтаксична одиниця, що функціонує як компонент речення або словосполучення, з другого — їй протиставляються синтаксичні одиниці-конструкції — речення і словосполучення, в межах яких визначається мінімальна синтаксична одиниця. Ієрархія між двома синтаксичними одиницями-конструкціями — реченням і словосполученням виявляється в тому, що речення є основною синтаксичною одиницею, а словосполучення формується в реченні. Відповідно до цього словосполучення логічніше визначати з урахуванням роз-

[1] Див.: *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. К., 1992. С. 52—58.

поділу простих речень на їх основний (неускладнений) і похідний (ускладнений) різновид.

Словосполучення як синтаксична одиниця-конструкція визначається з опорою на ускладнений різновид простого речення. Якщо речення являє собою елементарну семантико-синтаксичну структуру, тобто складається з одного предиката (у позиції присудка у двоскладному реченні або в позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень) і зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових членів речення, то в такій реченнєвій побудові не функціонують словосполучення. Словосполучення формуються внаслідок різного роду ускладнення вихідної (семантично елементарної) структури речення. За подібного ускладнення вирізняється базова схема речення, яка не втрачає своєї конститутивної ролі і в трансформованій (похідній) конструкції, і поширювачі, що утворюють синтаксичні блоки (словосполучення). Через те словосполучення, формуючись тільки в межах речення, завжди виступає граматично підпорядкованою одиницею останнього.

З-поміж словосполучень виділяються два їх типи — підрядні і сурядні словосполучення. Вони, об'єднуючись своєю спрямованістю на ускладнення базової реченнєвої схеми, розрізняються характером ускладнення, а також закритістю / відкритістю внутрішньої організації. У такому разі підрядні словосполучення бувають звичайно двочленними, а сурядні — двочленними й багаточленними. На противагу сурядним підрядні словосполучення за функціональною розгалуженістю і ступенями семантичної конденсації слід кваліфікувати як визначальні структури.

У синтаксичній системі сучасної української мови іменник і дієслово як центральні частини мови відіграють різну роль у структуруванні синтаксичних одиниць-конструкцій: дієслово семантико-синтаксичною валентністю орієнтоване на створення семантико-синтаксичного (номінативного) мінімуму речення, а іменник — на утворення підрядних словосполучень унаслідок ускладнення речення. У зв'язку з відсутністю словосполучень у семантично елементарному реченні, в якому дієслово визначає кількість і функціональний характер іменникових компонентів, найпродуктивнішою частиномовною опорною одиницею підрядних словосполучень в ускладнених простих реченнях виступає іменник:

Утворення іменникових словосполучень часто зумовлюється вимогами актуального членування

речення. Те, що в попередньому реченні буває основою повідомлення, в наступному реченні стає вихідним, даним. Це і спричиняє поширення іменникового опорного компонента відповідними залежними членами речення. Іменникові словосполучення являють собою різні трансформи речень, напр.: *Осокорина була висока* → ***Висока осокорина*** *шелестіла листям; Студент написав статтю* → ***Статтю студента*** *надруковано.*

При формуванні ускладненого простого речення з двох або більше семантично елементарних простих речень у початковій його (ускладненого речення) позиції може функціонувати іменникове словосполучення, яке включає до свого складу перетворений на опорний іменник предикат елементарного речення і повний набір зумовлених валентністю цього предиката залежних відмінкових (або прийменниково-відмінкових) компонентів, напр.: *Письменник написав роман* → ***Написання роману письменником*** *— велика подія.* Іменникове словосполучення нерідко містить глибші перетворення вихідного речення, пов'язані з редукцією окремих компонентів, зміною розташування залежних від опорного іменника слів тощо, пор.: *Учитель має книжку* + *Книжка лежить на столі* → ***Книжка учителя*** *лежить на столі* → ***Учителева книжка*** *лежить на столі.*

В іменникових словосполученнях витворилася спеціалізована морфологічна форма залежного компонента — прикметник, який узгоджується з опорним іменником у роді, числі й відмінку: *стрункий юнак, стрункого юнака, стрункому юнакові, стрункі юнаки...* Зіставлення прикметникових форм залежного компонента і відмінкових залежних форм іменника показує, що з відмінкових іменникових форм синтаксично спеціалізований на означальній функції лише родовий відмінок, який є своєрідним передступенем остаточної морфологізованої ад'єктивації залежних від опорного іменника слів.

При опорних іменниках використовуються також детермінанти, що в таких випадках переміщуються, наприклад, із залежної від підметово-присудкової основи речення позиції в приіменникову позицію, тобто займають нетипову (вторинну) для них позицію: ***Курликання журавлів у піднебессі*** ← *Журавлі курликали в піднебессі.* Подібні конструкції засвідчують об'єднання в них двох вихідних реченнєвих структур: *Журавлі курликали* + *Вони були в піднебессі* → *Журавлі курликали в піднебессі* → ***Курликання журавлів у піднебессі.***

З іменниковими словосполученнями межують і н ф і н і т и в н і   с л о в о с п о л у ч е н н я, опорний інфінітив

яких становить напівморфологізований елемент і функціонально уподібнюється іменникові, виконуючи, зокрема, підметову роль: ***Читати книжки*** *корисно*. Напівморфологізація підметової позиції може завершитися повною морфологізацією: ***Читати книжки*** *корисно* → ***Читання книжок*** *корисне*. Така семантико-синтаксична співвідносність конструкцій свідчить про різні ступені субстантивації дієслів. Інфінітивні словосполучення в позиції групи підмета або сильнокерованого другорядного члена речення нерідко становлять згорнуті вихідні реченнєві побудови, маючи у своєму складі деякі зумовлені інфінітивом-предикатом другорядні члени речення, напр.: ***Писати листи друзям олівцем*** *— його давня звичка; Він любив* ***малювати пейзажі***. Напівморфологізація опорного інфінітива виявляється і в можливості керування безприйменниковим знахідним відмінком.

Близько до іменникових словосполучень стоять д і є с л і в н і с л о в о с п о л у ч е н н я, опорний компонент яких поширюється означальним прислівником: *Дівчина* ***гарно співає;*** *Хлопець* ***наполегливо працює.*** Ці дієслівні словосполучення побудовано за моделлю іменникових: опорне дієслово виступає «функціональним іменником», а залежний прислівник (також функціонально!) уподібнюється до прикметника. Не суто дієслівний характер розглядуваних конструкцій підтверджується трансформацією, яка засвідчує об'єднання двох семантично пов'язаних речень в одне ускладнене, пор.: *Дівчина співає + Спів її гарний → Дівчина* ***гарно співає***. Оскільки атрибутивний компонент в ускладненому реченні залежить від дієслова, то він втрачає морфологічні прикметникові ознаки і стає невідмінюваним словом (прислівником). Подібні прислівники перебувають поза валентною рамкою опорного дієслова і поєднуються з ним формою прилягання.

У системі словосполучення дієслово не відіграє тієї визначальної ролі, яку йому традиційно приписують. У цій частині мови зосереджені передусім синтаксичні категорії речення і семантико-синтаксична валентність предиката, з якою пов'язане визначення кількості та якості іменникових компонентів семантично елементарного простого речення. Навіть у тій ділянці граматики, де дієслово функціонує як опорний компонент словосполучень, воно підпорядковане іменникові (тобто будується за його моделлю) — синтаксично визначальному і найпродуктивнішому опорному компонентові у сфері словосполучення.

Між найпродуктивнішими іменниковими і непродуктивними дієслівними словосполученнями розташовані прикметникові словосполучення. Вони, як і дієслівні словосполучення, виявляють виразні ознаки синтаксичної підпорядкованості іменниковим словосполученням. Проте дієслівні словосполучення тільки будуються за атрибутивною моделлю іменникових і не мають безпосереднього (у тій самій синтаксичній конструкції) граматичного контакту з останніми, а прикметникові словосполучення безпосередньо залежать від опорного іменника (найголовнішого в синтаксичній ієрархії компонента словосполучень), з одного боку, і характеризуються власною внутрішньою організацією — з другого.

Найпоширеніший різновид прикметникових словосполучень становлять прикметникові звороти, тобто у смисловому плані акцентовані і через те вживані в характерній щодо опорного іменника постпозиції прикметники із залежними від них словами, напр.: *Музика, **схожа на ніжні голоси весни,** схвилювала дівчину.* Оскільки залежні від опорного іменника дієприкметники є звичайними віддієслівними прикметниками, то утворювані пасивними дієприкметниками словосполучення належать до найпродуктивніших з-поміж інших прикметникових конструкцій: *Осіннє листя, **покрите вранішньою росою,** шелестіло від повіву вітру.*

До типових виявів відокремлених прикметникових словосполучень належить збереження поєднаних формою керування деяких залежних форм, зумовлених валентністю предиката вихідного для прикметникових словосполучень речення, пор.: *Він був вірний другові → Поет, **вірний другові,** оспівав його подвиг.* Характерно, що переміщення прикметника в типову для нього препозицію щодо опорного іменника може супроводжуватися збереженням його (прикметника) валентної структури або згортанням прикметникового словосполучення в одиничний прикметник: *Дівчина, **закохана в юнака,** сумувала → **Закохана в юнака** дівчина сумувала → **Закохана** дівчина сумувала.*

Прикметник іноді приєднує до себе детермінантні другорядні члени речення внаслідок вторинного ускладнення речення, пор.: *Батько був спокійний за всіх обставин → Батько, **спокійний за всіх обставин,** подобався дітям.* Сполучуваність прикметника з детермінантами тісно пов'язана з відокремленням, що увиразнює синтаксичну вторинність прикметниково-детермінантних конструкцій.

Абсолютну периферію підрядних словосполучень становлять прислівникові словосполучення. Їх

функціонування безпосередньо залежить від ступеня адвербіалізації (прислівниковості) відповідного слова. Прислівники, що мають найвищий ступінь адвербіалізації, тобто позбавлені всіх морфологічних категорій вихідних для них частин мови, звичайно не можуть виступати опорними компонентами словосполучень. Їм притаманні синтаксична ізольованість і типова роль детермінантів, залежних від присудково-підметової основи речення. Частина прислівникових сполук типу *дуже добре, трохи сумно,* традиційно зарахованих до словосполучень, становить аналітичні прислівникові форми для позначення більшого чи меншого вияву ознаки. Коли ж прислівник зберігає окремі граматичні категорії вихідної частини мови, то у нього не втрачається валентне поєднання із залежними словами або ж унаслідок перебудови синтаксичних залежностей набувається можливість сполучатися з детермінантами. До подібних опорних компонентів належать віддієслівні прислівники (дієприслівники) із збереженою дієслівною категорією виду й деякими валентними властивостями, напр.: ***Не знаючи минулого,*** *ми не зможемо зрозуміти сучасне й майбутнє;* ***Вийшовши на луг,*** *дівчина вдихала п'янкий запах трав.*

На противагу підрядним с у р я д н і с л о в о с п о л у ч е н н я характеризуються синтаксичною рівноправністю компонентів, відкритістю структури (для деяких різновидів сурядних конструкцій) і можливістю поєднання сурядним зв'язком будь-яких частин мови. Сурядність у словосполученні і водночас у простому ускладненому з формально-синтаксичного боку реченні, де функціонують сурядні словосполучення, формується на основі складносурядних речень із певною кількістю лексично тотожних компонентів. Згортання лексично тотожних одиниць зумовлює появу сурядних угруповань лексично різнорідних, але функціонально однорідних членів речення, пор.: *Мати співає пісню, і дитина співає пісню* → ***Мати й дитина*** *співають пісню; Дівчина читає, і дівчина усміхається* → *Дівчина* ***читає й усміхається;*** *Дитина дивиться на матір, і дитина дивиться на батька* → *Дитина дивиться на* ***матір і батька.*** Кількість об'єднуваних у сурядне словосполучення компонентів нерідко не має обмежень.

Отже, у синтаксичній структурі сучасної української мови словосполучення формуються в межах речення і є наслідком різнотипних ускладнень вихідної реченнєвої побудови. С л о в о с п о л у ч е н н я є вторинне синтаксичне утворення, яке являє собою розчленовану назву

предмета чи ознаки, функціонує у простому ускладненому реченні і побудоване на основі підрядного або сурядного зв'язку.

§ 4. ЕЛЕМЕНТАРНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Для синтаксису словосполучення вихідними поняттями є поняття елементарної конструкції, синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичного відношення. Елементарні словосполучення є основним і первинним об'єктом синтаксису словосполучення. Вони будуються на основі одноразового застосування підрядного або сурядного зв'язку і співвідносного із синтаксичним зв'язком семантико-синтаксичного відношення. Отже, елементарні словосполучення звичайно складаються тільки з двох мінімальних синтаксичних одиниць, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком, напр.: *синє небо, важка мряка, довгі вечори, книга поета, напружено працювати, батьки й діти.*

Елементарне словосполучення має формально-синтаксичну й семантико-синтаксичну організацію, тобто будується за певною структурною схемою (структурним зразком), що являє собою абстрактну формулу, за якою оформляються численні словосполучення з різним лексичним наповненням компонентів. Структурна схема словосполучення ґрунтується на таких диференційних ознаках: а) типові синтаксичного зв'язку (підрядному або сурядному), на основі якого утворено словосполучення; б) формі (способі) синтаксичного зв'язку; в) засобах вираження синтаксичного зв'язку; г) типові семантико-синтаксичного відношення між компонентами словосполучення; д) семантико-граматичній природі компонентів словосполучення; е) порядкові слів у словосполученні.

Центр класу елементарних словосполучень становлять словосполучення у вузькому розумінні. Згідно з таким розумінням словосполучення — це синтаксична одиниця-конструкція, що утворюється в типових випадках поєднанням двох повнозначних слів на основі підрядного або сурядного зв'язку та відповідних семантико-синтаксичних відношень і структурна схема якої закріпилася в мовній системі. У синтаксичній системі української мови закріпилися типові зразки іменникових словосполучень, де опорним компонентом виступає іменник конкретного значення, а залежним компонентом — прикметник, напр.: *По Вінничині мандрували ми — Прига-*

дуєте? — **літніми шляхами** (М. Рильський); *Схилившись над* ***чадним попелищем,*** *взяла пучку* ***теплого попелу,*** *зав'язала в кінчик хустини й пов'язала собі очіпком голову* (Б. Харчук); *І до віків* ***благенька приналежність*** *переростає в* ***сяйво голубе*** (Л. Костенко); ***Сплюндрована річко, твої береги*** *стріляють ув очі, як флінта* (В. Стус). До іменникових словосполучень із залежними прикметниками прилягають словосполучення з родовим приіменниковим, які засвідчують виразну похідність від речень: ***праця робітника*** ← *Робітник працює;* ***високість неба*** ← *Небо високе;* ***яскравість квітів*** ← *Квіти яскраві.* Залежність іменників у формі родового відмінка тут зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю опорних віддієслівних і відприкметникових іменників. Залежний родовий відмінок іменників широко вживають і в інших різновидах іменникових словосполучень, які утворюються внаслідок згортання компонентів вихідних конструкцій, явищ транспозиції тощо, напр.: *На темних* ***кладках*** *сивої* ***ріки*** *Б'ють білля на світанку молодиці...* (О. Ольжич); *Я в* ***серці серця. В серці серця*** (В. Стус); *Боже мій, Боже мій, Боже! Душу врятуй від грабунку! Далекі* ***слова*** *мого* ***крику*** *від* ***слів*** *мого* ***порятунку!*** (Л. Костенко); ***Пшениці*** *колихливий* ***лан. І маків полотно*** *червоне, Рвучке і ніжне, мов талан* (Д. Павличко).

За моделлю іменникових словосполучень із залежними прикметниками утворюються дієслівні словосполучення із залежними прислівниками в означальній функції. Це найтиповіші структурні схеми дієслівних словосполучень, закріплених у мовній системі, напр.: *Люди на вулицях* ***низенько схиляють*** *голови перед паном вітром,* ***поштиво держаться*** *за шапки і жмуряться, кривляться, кліпають очима* (В. Винниченко); *А перед вікнами селища, за вишняками, за Дніпром, ніч крізь ніч палахкотить ятриво домен,* ***вулканиться червоно*** (О. Гончар); *З височини, на кризі лежить розпластаний орангутанг,* ***глузливо*** *язика* ***солопить,*** *кучма* ***турботливо прочісує*** *в дві лапи і жде своєї ери* (В. Стус).

У розглянутих іменникових словосполученнях і дієслівних виявляються спільні семантико-синтаксичні ознаки. Вони виражають означальні відношення. Ці відношення є найтиповішими відношеннями, закріпленими в мовній системі.

Системно утворювані словосполучення вирізняються ще деякими формальними особливостями. Зокрема, компоненти елементарних словосполучень розташовуються контактно, безпосередньо один за одним. Проте порядок

компонентів неоднаковий у різних словосполученнях. Кожному типові словосполучень як абстрактному мовному зразкові притаманний певний порядок компонентів. В іменникових словосполученнях прикметник стоїть перед опорним іменником: *смаглява дівчина, витривала людина, висока гора, зелене поле, білі хмаринки.* Така ж формальна організація характерна для дієслівних словосполучень, де означальні прислівники стоять перед опорним дієсловом: *натхненно співати, тихо розмовляти, старанно вчитися.* Залежна відмінкова форма іменника перебуває у позиції після опорного іменника: *берег річки, проміння сонця, радощі дитини, високість неба, витівки долі.* У мовленні цей закріплений мовною системою порядок компонентів зазнає різних модифікацій. Тут можуть порушуватися правила контактності компонентів словосполучення та їх препозитивного чи постпозитивного розташування. Звичайний порядок компонентів словосполучення у стилістичному плані нейтральний, а відхилення від звичайного порядку компонентів надають конструкціям різних експресивних значень.

Елементарні сурядні словосполучення являють собою поєднання двох однофункціональних форм слів на основі сурядного зв'язку. Їх структурна схема грунтується на формі слова, до якої приєднується за допомогою сурядного зв'язку форма другого слова, а також на засобах вираження сурядності: *учитель та учні; як батьки, так і діти; давній, але могутній; радощі або сум; то дощ, то сніг.*

Елементарні підрядні словосполучення можуть виходити поза межі типової для них двокомпонентності, якщо в позицію опорного компонента переміщується предикатне (ознакове) слово із властивим йому валентним потенціалом. Валентність, наприклад, віддієслівних опорних іменників збільшує кількісний склад компонентів елементарного словосполучення: ***Повернення письменника до Києва*** *було нашою мрією; Ми пригадали* ***захоплення вчительки квітами.***

Вище йшлося про системно утворювані різновиди словосполучень. Проте нерідко залежне від опорного компонента слово не мотивується ні семантично, ні формально. Наприклад, у словосполученнях *будинок на горі, модний у той час, блискучий після дощу* залежні форми не зумовлюються категоріальними властивостями опорних частин мови. Залежний компонент тут прилягає до нетипового для нього поза межами речення опорного компонента. Це аналоги словосполучень, у яких виникають

об'єднання компонентів, що поза реченням не допускають безпосередніх синтаксичних зв'язків, пор.: ***будинок на горі*** ← *Будинок розташований (стоїть) на горі;* ***блискучі після дощу*** ← *Після дощу дахи будинків стали блискучими.* Викликані згортанням окремих членів речення поєднання слів є нетиповими й немотивованими, вони не відбивають закономірностей системної сполучуваності слів. Пор. у словосполученні *не модне в той час* часову форму *в той час,* поява якої викликана згортанням вихідного речення: *Боженко не любив цього* ***не модного в той час*** *слова* (О. Довженко) ← *Боженко не любив цього слова, бо воно в той час було не модним.*

Елементарне словосполучення — одне з вихідних понять синтаксичної науки. В неелементарних (ускладнених) словосполученнях ті ж структурні схеми елементарних словосполучень, але в різних їх комбінаціях [1].

§ 5. УСКЛАДНЕНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

За поділу словосполучень на п р о с т і та у с к л а д н е н і беруть до уваги їх формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні ознаки: 1) кількість повнозначних слів у їх складі; 2) одноразовий чи кількаразовий вияв підрядного або сурядного зв'язку; 3) наявність чи відсутність поєднання підрядного й сурядного зв'язків; 4) кількість і характер форм (способів) синтаксичного зв'язку; 5) неускладненість чи ускладненість семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучення.

У с к л а д н е н і с л о в о с п о л у ч е н н я являють собою різноманітні об'єднання елементарних словосполучень на основі підрядного і сурядного зв'язків. Ці синтаксичні конструкції охоплюють численні комбінації елемен-

---

[1] О. С. Мельничук вважає, що синтаксична структура словосполучення як наукове поняття являє собою «абстракцію від синтаксичної структури речення. У синтаксичних дослідженнях доводиться мати справу з різними ступенями такої абстракції, кожен з яких відображає якусь певну сукупність властивостей словосполучення у більш чи менш виразному зв'язку з структурою речення. Різні ступені абстракції при аналізі словосполучень можуть бути розподілені на два основних рівні — абстрактно-синтаксичний (чи просто абстрактний) і конкретно-синтаксичний (конкретний). На абстрактно-синтаксичному рівні виділяються словосполучення як властиві даній мові найпростіші схеми синтаксичного зв'язку між словами певних формальних категорій, розглядуваних поза синтаксичною структурою речення, у тому числі й при виділенні їх з даного конкретного речення. На конкретно-синтаксичному рівні словосполучення розглядаються в рамках синтаксичної структури конкретних речень» (див.: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 39).

тарних словосполучень, що стосуються як системно утворюваних (мовних), так і мовленнєвих їх виявів. Ускладнені словосполучення складаються мінімально з трьох компонентів. Ускладнення може сягати й надто високих ступенів, зокрема у сурядних словосполученнях відкритої структури. Такі словосполучення з єднальними або розділовими відношеннями можуть мати у своєму складі необмежений (з формального погляду) ряд сурядних компонентів.

Продуктивною моделлю ускладнених словосполучень є поєднання опорного іменника з двома залежними прикметниками, де маємо два ступені членування: перше членування стосується елементарного іменникового словосполучення, від якого залежить прикметник, а другий ступінь членування спрямований на вияв внутрішньої структури іменникового елементарного словосполучення. Два прикметникові залежні компоненти ускладненого словосполучення традиційно кваліфікують як неузгоджені означення, напр.: *крислатий / волоський горіх, густий / листяний ліс* (скісною рискою позначено особливості першого ступеня членування ускладненого словосполучення, за якого перший прикметник підпорядковується не іменникові, а елементарному іменниковому словосполученню, що у свою чергу розчленовується на опорний іменник і залежний прикметник). Це закріплений у мовній системі зразок ускладнених словосполучень, напр.: *Полум'я билось у вітрі **величезним червоним птахом*** (О. Гончар); *А я тебе* [коня] *спиню і розсупоню на роздоріжжі **всіх оцих світів*** (Л. Костенко); ***В сибірську трепетну блакить** Полова, як багрець, летить* (Д. Павличко).

Поширеними словосполученнями ускладненого типу виступають поєднання опорних іменників із залежним прикметниковим узгодженим і неузгодженим іменниковим у формі родового відмінка компонентами, напр.: *приємний запах землі, білий цвіт яблунь, напружена праця вченого, кучерявий чуб юнака, талановита повість письменника.* Таким словосполученням притаманне різноманітне лексичне наповнення, напр.: *Блищать росою **довгі пасма нив,** Як скроні, побринілі сивиною* (Д. Павличко); *Але затишок цей, **колисання душі щоденне!*** (Л. Костенко); ***З голих вікон електрички,** відшторивши фіраночки на вікнах пасажирських і кур'єрських поїздів, дивилися пасажири* (Б. Харчук). Аналізовані словосполучення можуть розгортатися за рахунок залежних компонентів невалентної або валентної природи, які підпорядковуються одному з компонентів тричленного вихідного ускладненого слово-

сполучення, пор.: ***Пахуче сіно скошеної туги*** *жуватимеш* [коню] *із рептуха ночей* (Л. Костенко); *Безсмертя української землі, Розкрилля вод, вогні ракетодрому,* ***В слова чи сталь закуту силу грому*** *Возносять хліборобів мозолі* (Д. Павличко).

Розглянуті різновиди ускладнених словосполучень містять мінімально три компоненти і вирізняються кількаразовим застосуванням підрядного зв'язку. Для них характерна також закріпленість у мовній системі зразків сполучуваності. За один із показників синтаксичного ускладнення словосполучень править кількість і характер форм (способів) підрядного зв'язку. Тут можуть функціонувати принаймні дві однойменні форми підрядного зв'язку — форми узгодження, напр.: *високий залізничний насип, вузенький пішохідний місток, високий чорнявий хлопець.* Нерідко поєднуються такі форми підрядного зв'язку, як узгодження і прилягання, узгодження і керування, пор.: *чорний вус козака, урвистий берег річки, чепурні будинки села* (форми узгодження і прилягання) і *незрадлива любов матері, неповторна зустріч друзів, весняна блакить неба* (форми узгодження і керування).

Ускладненими бувають побудовані на основі сурядного зв'язку словосполучення. Найчастіше трапляються сурядні словосполучення відкритої структури, які являють собою необмежений із формального боку ряд сурядних компонентів з єднальними або розділовими відношеннями, напр.: *і затишок, і затінок, і зелень; добродій, лицар і поет; сміливий, щирий і веселий; то вітер, то дощ, то сонце; або розмовляли, або мовчали, або спостерігали.* Характерно, що в сурядних словосполученнях з єднальними відношеннями компоненти поєднуються за допомогою сполучників, безсполучниковим або сполучниково-безсполучниковим зв'язком: *лекції і доповіді та концерти; кричать, галасують, метушаться; майдани і проспекти, вулиці і завулки; майдани, проспекти і вулиці.* Можливі в мовній системі й поєднання сурядних компонентів з різними семантико-синтаксичними відношеннями, напр.: *позавчора і вчора, а не сьогодні; юний і веселий, але вдумливий; не нидіти і не ледарювати, а працювати.*

Широкі сполучувальні можливості виявляють компоненти, поєднані підрядним і сурядним зв'язком. У таких поєднаннях базовими (основними) виступають підрядні або сурядні конструкції, напр.: *радощі батьків і дітей, шум вітру і дерев* (базові підрядні словосполучення); *радощі і турботи батьків, шум і затихання вітру* (базові сурядні словосполучення). Підрядно-сурядні і сурядно-підрядні

словосполучення в різних комбінаціях часто використовують у художній літературі: *І* ***джерело напругле і круте*** *воліє упокоритися* (В. Стус); *А тут* ***раби і слуги архирейські*** *такий вогонь великий розвели!* (Л. Костенко); ***Закон добра і правило в'язниці*** *Погодити схотіли люди ниці* (Д. Павличко).

На противагу усталеним мовним зразкам ускладнених словосполучень у мовленні утворюються численні словосполучення, структура яких не зумовлена ні семантико-синтаксичною валентністю опорного слова, ні типовим граматичним оформленням залежного слова. Подібні вторинні ускладнені словосполучення мовленнєвого характеру важко згрупувати в системні ряди. Ці словосполучення можуть складатися з багатьох компонентів, напр.: *Я —* ***мерехтлива чорноброва птиця Із крилами жевріючих світань*** (І. Драч); *Порівнявшись з* ***особнячком за залізною фігурною огорожею, влитою в бетон,*** *Марат передав мені вудки, прошмигнув на подвір'я й бігцем пустився асфальтовою доріжкою, понісши* ***сріблястого, з зеленим виливом і темним хребтом щупака*** (Б. Харчук); *Він посидів ще, покивав головою своїм думкам, потім устав і зімружено подивився в* ***личко немовляти на руках у Наталі Миколаївни*** (Григір Тютюнник).

§ 6. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ З ПОГЛЯДУ СИНТАКСИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

Словосполучення як вторинні синтаксичні утворення виявляють дериваційні зв'язки з вихідними для них реченнями. Кожний мовний або мовленнєвий зразок словосполучень формується у структурі простого ускладненого речення і є наслідком різних перетворень вихідного для них речення. Розглянемо формування основних типів словосполучень у плані синтаксичної деривації.

Найбільшою продуктивністю і широкими дериваційними зв'язками з вихідними простими реченнями вирізняються і м е н н и к о в і с л о в о с п о л у ч е н н я. Численна група іменникових словосполучень утворюється від двоскладних елементарних речень, у яких роль підмета виконують іменники у формі називного відмінка і роль присудка — прикметники, напр.: *Дівчинка старанна → старанна дівчинка; Намисто рожеве → рожеве намисто; Зима була морозна → морозна зима; Далина імлиста → імлиста далина; Смуток був великий → великий смуток.* Досить продуктивними є іменникові словосполучення із залежним родовим відмінком іменника, утворені від дво-

складних речень з дієслівним або прикметниковим присудком. У цих словосполученнях опорний віддієслівний або відприкметниковий іменник дериваційно пов'язаний з дієслівним або прикметниковим присудком у вихідному простому реченні, а залежний родовий відмінок — із називним відмінком у функції підмета, напр.: *Мати сумує → сум матері; Хлопчик усміхається → усмішка хлопчика; Слова були щирими → щирість слів.* Позиція залежного родового відмінка зумовлена семантико-синтаксичною валентністю віддієслівних і відприкметникових опорних іменників. Родовий відмінок позначає функцію суб'єкта дії, процесу або стану. Цей відмінок також функціонує в іменникових словосполученнях, у яких опорним словом виступає іменник із конкретним значенням і структура яких не зумовлена валентністю опорного іменника. Іменникові словосполучення зазначеного різновиду формуються внаслідок згортання предиката вихідного елементарного простого речення, пор.: *Село розташоване біля річки → село біля річки; Глечик виготовлений із глини → глечик із глини; Артист прибув із Чехії → артист із Чехії.*

Іменникові словосполучення, що грунтуються на дієслівних предикатах з їх валентним потенціалом, зберігають валентні позиції предиката як центральної синтаксеми вихідного елементарного простого речення. У типових випадках дієслівний предикат перетворюється на опорний компонент словосполучення — віддієслівний іменник, називний відмінок у функції підмета транспонується у приіменниковий родовий відмінок, а інші відмінкові і прийменниково-відмінкові позиції іменника здебільшого не змінюють у похідному словосполученні своєї вихідної форми, *напр.: Андрій допомагає батькам → допомога Андрія батькам; Дівчина захоплюється музикою → захоплення дівчини музикою; Батько розмовляв з учителем → розмова батька з учителем*, але *Мати любить сина → любов матері до сина; Люди ненавидять ворогів → ненависть людей до ворогів.*

У дериваційних процесах варто розрізняти ступені видозміни компонентів словосполучення. Наприклад, у похідних від простого речення іменникових словосполученнях відмінкові і прийменниково-відмінкові форми залежного компонента вказують на початковий ступінь деривації, а їх перетворення на прикметники як спеціалізовану форму приіменникової залежності стає показником завершального ступеня деривації, або морфологізації іменникових словосполучень, пор.: *Батько співає → спів батька → батьків спів; Верби стоять при дорозі → верби при*

дорозі → придорожні верби; Споруда розташована над водою → споруда над водою → надводна споруда. Дериваційні такти засвідчують механізм витворення спеціалізованих на вираженні відповідних синтаксичних функцій граматичних форм.

Розглянуті вище синтаксичні явища у сфері іменникових словосполучень стосуються граматичних закономірностей, закріплених у мовній системі. На противагу їм наявні численні побудови іменникових словосполучень, які ми творимо тільки в мовленнєвих актах. Можна навести нескінченний ряд подібних «мовленнєвих» конструкцій: *село взимку, недуга від перевантаження, успіх завдяки працьовитості, клич на допомогу, зустрічі попри обставини, розмови вечорами.* Як бачимо, вказані зразки словосполучень побудовано не за усталеними структурними схемами, а відповідно до конкретних умов спілкування, композиційних особливостей тексту тощо. Тут опорний іменниковий компонент ні в семантико-синтаксичному, ні в формально-синтаксичному планах не сигналізує про появу якоїсь із цих залежних форм. Здебільшого такі словосполучення семантично пов'язані зі структурою складнопідрядного детермінантного речення і похідного простого ускладненого речення з детермінантними членами.

Граматичну подібність до іменникових словосполучень із залежними прикметниками виявляють дієслівні словосполучення з означальними прислівниками. Проте механізм їх формування дещо відмінний. Дієслівні словосполучення типу *гарно співає, голосно розмовляє, старанно працює* утворюються внаслідок об'єднання двох семантично суміжних простих речень в одне просте ускладнене речення, напр.: *Дівчина співає + Її спів гарний → Дівчина **гарно співає.***

Прикметникові словосполучення переважно утворюються завдяки переміщенню присудкового прикметника з його правобічною валентністю у периферійну позицію простого ускладненого речення, тобто вони є згорнутою структурою вихідного простого елементарного речення, пор.: *Дідусь був схожий на святого → Дідусь, **схожий на святого,** поважно йшов вулицею → **Схожий на святого** дідусь поважно йшов вулицею.* Подібно до іменникових словосполучень мовленнєвий різновид прикметникових словосполучень грунтується на семантично і формально не зумовлених опорним прикметником поєднаннях із прислівниками, прийменниково-відмінковими формами тощо, напр.: *веселий у весняну пору, мудрий упродовж життя, схудлий через хворобу.*

Отже, з погляду синтаксичної деривації **словосполучення** являють собою мовні чи мовленнєві побудови, похідні від речення.

§ 7. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І ТИПИ СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ

У словосполученні між компонентами можливі тільки два типи синтаксичного зв'язку — **підрядний** і **сурядний**. Предикативний тип синтаксичного зв'язку словосполученню не властивий.

За допомогою підрядного зв'язку поєднуються **опорний** (головний) і **залежний** (підпорядкований) компоненти підрядних словосполучень. Формами (способами) підрядного зв'язку у словосполученні є **узгодження**, **керування** і **прилягання**.

Узгодження — форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якої граматичні форми залежного слова уподібнюються граматичним формам опорного слова. Зміна форми опорного слова вимагає повної або часткової зміни форми залежного слова. Залежно від ступеня зміни залежного слова розрізняють у словосполученні узгодження **повне** й **неповне**. Повне узгодження передбачає уподібнення залежного слова опорному у формах відмінка, числа й роду: *геніальний поет, геніального поета, геніальному поетові, геніальним поетом.* За неповного узгодження залежне слово уподібнюється опорному або у формах відмінка й числа (*місто Київ, річка Стир*), або у формі відмінка (*місто Суми, у селі Пісках*). Оформлення підрядного зв'язку за допомогою узгодження стосується іменникових словосполучень, залежні компоненти яких виражені власне-прикметниками, займенниковими прикметниками, порядковими (числівниковими) прикметниками й дієприкметниками. Опорні іменники набувають у словосполученні відповідної форми за комунікативними вимогами висловлення, а залежне прикметникове слово дублює форми опорного, напр.: *Розказали кобзарі нам Про війни і чвари, **Про тяжкеє лихоліття...*** (Т. Шевченко); *Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — **в дубовій, вербовій корі, в старих пеньках,** у дуплах, **в болотній воді, на поколупаних стінах*** (О. Довженко); *І **перший ратай** вологість землі Перегортає **життєносним ралом*** (О. Ольжич); ***М'яким силуетом** проступає із неба собор* (О. Гончар); *На цвинтарі **розстріляних ілюзій** Уже немає місця для могил* (В. Симоненко); *А вітер обтріпував **з молодих топольок прижовкле листя** і розкидав поміж могилами* (Григір Тютюнник).

Керування — форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якої опорне слово із значенням дії, процесу, стану або якості вимагає від залежного відповідної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми. Керованими формами слід вважати не будь-які відмінкові чи прийменниково-відмінкові форми іменників у словосполученні, а ті з них, які зумовлюються правобічною валентністю опорних слів із предикатним (ознаковим) значенням. Керування у словосполученні поширюється на поєднання віддієслівних або відприкметникових іменників, інфінітива, прикметників, дієприкметників і дієприслівників як опорних компонентів із відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників (або їх еквівалентами) як залежними компонентами, напр.: *зустріч друзів, захоплення мистецтвом, любов до дітей, писати вірші, подібний до листя, думаючи про прийдешнє.* Опорний компонент словосполучень може стояти в будь-якій реченнєвій позиції, крім позиції присудка і співвідносного з присудком головного члена односкладних речень, напр.: *Увижається шлях під гарячим пополуднім сонцем, **Тупіт** зморених **ніг** в клубовинні червоного пилу* (О. Ольжич); *Голубіє земля, **оповита** прозорим **серпанком*** (О. Ольжич); *А взагалі-то, речей, **подібних їй*** [совісті], *на всьому білому і широкому світі не так вже й багато: вірність, честь, слава* (Б. Харчук); ***Думаючи про смерть,** не почуваю ніякого страху* (В. Симоненко).

Прилягання — форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якої опорне у словосполученні слово не вимагає ні з формального, ні з семантичного погляду у залежного слова певних граматичних форм. Залежне слово поєднується тут з опорним тільки за змістом. Порівняно із залежним компонентом словосполучення, поєднаним формою узгодження й керування, оформлюване за допомогою прилягання залежне слово словосполучення вирізняється своєю відносною синтаксичною автономністю і слабким у семантичному й формальному плані підрядним зв'язком. Типовим морфологічним засобом вираження прилягання виступають прислівники, напр.: ***захоплено** розповідають, **нещадно** критикували, зустріч **увечері**, ліс **восени**, очікуваний **давно**.* Поєднані формою прилягання залежні слова часто виражаються прийменниковими і безприйменниковими відмінками іменників, якщо вони не перебувають у валентному зв'язку з опорним словом і не узгоджуються з ним напр.: *мистецтво **за часів відродження**, село **поблизу лісу**, бані **собору**, сад **ранньої весни**.* Прилягання як форма підрядного зв'язку стосується семантично і фор-

мально не передбачуваної опорним компонентом сполучуваності. Позиція прилягання визначається не морфологічною, а семантико-синтаксичною природою опорного й залежного компонентів словосполучення. Тому поєднуватися формою прилягання можуть різні частини мови, напр.: *Івашко* ***обережно зігнав*** *голубів з землі на грядку, з грядки на повітку, а звідти деяких аж на* ***дах будинку*** (В. Винниченко); *Та* ***відчайдушно пролягла дорога несамовитих*** (В. Стус); *І от ростуть за нашої доби* ***В добу колишню саджені*** *дуби,* ***Розкрилюються*** *вітами* ***широко,*** *Лапатим листям юне тішать око* (М. Рильський); *А з* ***яким звичаєм народним проводжають*** *тут хлопців до військкомату!* (О. Гончар); ***Місто ранків*** *твоїх юнацьких, воно виростає перед тобою мов єдина споруда, зіткана з найніжніших* ***матеріалів майбутнього,*** *немов гігантський корабель, воздвигнутий не малими земними створіннями, а* ***руками велетів*** *фантастичних...* (О. Гончар); *Звичайна собі мить. Звичайна* ***хата з комином*** (Л. Костенко); *Та в спромозі Лише* ***чекання при дорозі,*** *Чекання босе зокрема...* (І. Драч).

Сурядний зв'язок у словосполученнях поєднує однофункціональні компоненти. Розрізняють відкриті і закриті сурядні словосполучення. У відкритих сурядних словосполученнях одним актом сурядного зв'язку поєднується необмежений ряд компонентів, а у закритих сурядних словосполученнях — тільки два компоненти, пор.: ***Небо глибокеє,*** ***сонце*** *ласкавеє,* ***пурпур і злото*** *на листі в гаю, пізніх троянд* ***процвітання*** *яскравеє осінь віщує — чи то ж і мою?* (Леся Українка); *Тут земля тільки* ***пестить, п'янить, вагітніє і родить*** (О. Ольжич); *Тут* ***на Москву, на Бухарест, на Прагу*** *Шумливі пролітають літаки* ***Вдень і вночі*** (М. Рильський) і *Ти* ***звук, а не симфонія*** *кипуча* (А. Малишко); *Після інституту син* ***працює*** *в іншому місті,* ***але*** *щоліта до батьків* ***наїздить, провідує*** (О. Гончар).

§ 8. ПІДРЯДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Підрядні словосполучення являють собою побудовані на основі підрядного зв'язку поєднання опорного слова з певною формою залежного слова. Вони спрямовані на поширення компонентів базової реченнєвої схеми. Підрядні словосполучення поділяють на класи за такими ознаками: 1) за належністю опорного і залежного компонентів до відповідних частиномовних розрядів; 2) за формою (способом) підрядного зв'язку; 3) за типом

семантико-синтаксичних відношень між компонентами.

Відповідно до частиномовних розрядів розрізняються такі класи підрядних словосполучень:

1. Іменникові словосполучення — з іменником у ролі опорного слова, напр.: *висока* ***тополя***, ***директор*** *школи*, ***темінь*** *ночі*, ***любов*** *до пісні*; ***цистерна*** *з пальним*, ***бажання*** *працювати*, ***приїзд*** *на світанку*. В іменникових словосполученнях спеціалізованою морфологічною формою залежного компонента виступає прикметник, який узгоджується з опорним іменником у відмінку, числі й роді: *замріяна дівчина, замріяної дівчини, замріяній дівчині, замріяну дівчину, замріяною дівчиною*... З відмінкових форм іменника як залежного компонента в іменникових словосполученнях найпоширеніша форма родового відмінка: *талант співака, спів юнака, синява очей.*

В іменникових словосполученнях функціонують як опорні компоненти власне-іменники (назви конкретних предметів) і невласне-іменники (назви дій, процесів, станів тощо). Власне-іменники відбивають найтиповіші особливості іменникових словосполучень. Невласне-іменники є у типових виявах іменниками-дериватами, відпредикатними утвореннями. Вони зберігають валентні позиції вихідного для них предиката, пор.: *Маля спить →* ***сон маляти***; *Діти приїхали до Києва автобусом →* ***приїзд дітей до Києва автобусом***; *Учитель розповідає про словникарів →* ***розповідь учителя про словникарів.*** Периферійну ланку іменникових словосполучень становлять поєднання опорних власне-іменників і невласне-іменників із прислівниками і прийменниково-відмінковими та відмінковими формами обставинного значення, напр.: *квіти восени, гуркіт угорі, досліди в лабораторії, дерева в бурю, праця упродовж року.*

Для іменникових словосполучень типові атрибутивні (означальні) відношення. У цих конструкціях як найпродуктивнішому типі підрядних словосполучень використовуються всі форми (способи) підрядного зв'язку: узгодження, керування, прилягання.

2. Інфінітивні словосполучення — з інфінітивом у ролі опорного слова. Вони прилягають до іменникових словосполучень, тому що в ускладнених простих реченнях інфінітив являє собою напівморфологізовану одиницю і функціонально уподібнюється іменникові в позиціях підмета і керованого другорядного члена речення. Нерідко інфінітивні словосполучення зберігають семантико-синтаксичну структуру вихідних елементарних простих речень, зокрема зумовлені валентністю предиката деякі іменникові

синтаксеми, напр.: ***Допомогти друзям*** *— його прагнення; Хлопчик любив* ***розповідати про мандрівку.*** В інфінітивних словосполученнях маємо й невалентні поєднання компонентів, які виражають означальні й обставинні відношення, напр.: *гарно співати; працювати влітку на полі.* Підрядний зв'язок в інфінітивних конструкціях реалізується у формах керування і прилягання.

3. Д і є с л і в н і словосполучення — з дієсловом у ролі опорного слова. Це непродуктивний клас словосполучень. Найчастіше опорне дієслово поєднується з означальними прислівниками: *радісно* ***зустріли,*** *бездоганно* ***діють,*** *спокійно* ***слухає.*** Непродуктивність дієслівних словосполучень засвідчує, зокрема, єдина їх форма підрядного зв'язку — прилягання.

4. П р и к м е т н и к о в і словосполучення — з прикметником у ролі опорного слова, напр.: ***повний*** *сили,* ***готовий*** *до випробувань,* ***дорожчий*** *за славу,* ***вищий*** *від брата,* ***спокійний*** *під час бурі, майстерно* ***перекладений.*** Найпоширеніший різновид прикметникових словосполучень становлять власне-прикметникові і дієприкметникові звороти, тобто опорні прикметники із залежними від них словами, напр.: *Ось моя рука,* ***У щедрості надійна й незрадлива*** (Б. Олійник); ***Закоханий у внуків,*** *Пахом Хрисантович ні в чому дочкам не відмовляє* (О. Гончар); *Гримлять пісні,* ***виспівувані різно*** (М. Бажан). У цих зворотах нерідко зберігаються деякі залежні іменникові форми, зумовлені валентністю предиката й поєднані формою керування. Опорний прикметник може приєднувати детермінантний член речення, напр.: ***Вбитий на снігу,*** *я спам'ятався в зоряній пустелі* (Л. Костенко). У прикметникових словосполученнях залежний компонент поєднується з опорним словом формою керування і прилягання. Тут виражаються субстанціальні й адвербіальні відношення.

5. П р и с л і в н и к о в і (дієприслівникові) словосполучення — з віддієслівним прислівником (дієприслівником) у ролі опорного слова. Вони зберігають деякі валентні властивості дієслова: *Він До щеплювання має хіть велику, Отож хвилюється не без причин,* ***Уздрівши яблуньку чи грушку дику*** (М. Рильський); *Я стрів гриба,* ***пройшовши три ліси*** (Д. Павличко). У дієприслівникових словосполученнях функціонують також залежні компоненти, не зумовлені валентністю дієприслівника, зокрема детермінантні члени речення та означальні прислівники, напр.: *Настя,* ***вставши вдосвіта,*** *палила в печі на обід* (М. Коцюбинський); *Зв'язківці,* ***вільно походжаючи по висоті,*** *змотували кабель* (О. Гончар). Залежні компонен-

ти дієприслівникових словосполучень виражають субстанціальні, атрибутивні та адвербіальні відношення і поєднуються з опорним дієприслівником формами керування і прилягання.

§ 9. СУРЯДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Сурядні словосполучення являють собою побудовані на основі сурядного зв'язку поєднання однофункціональних компонентів. Ці словосполучення поділяють на класи за такими диференційними ознаками: 1) за видом сурядного зв'язку (відкритий / закритий зв'язок); 2) за засобами зв'язку (сполучниковий / безсполучниковий зв'язок); 3) за типом семантико-синтаксичних відношень між компонентами.

Диференційною ознакою сурядності є тотожність синтаксичної позиції і відповідно синтаксичної функції компонента, а це можливе за об'єднання декількох форм слова у сурядну конструкцію. Для компонентів сурядних словосполучень характерні однакове морфологічне оформлення й однотипність їх семантики.

Відповідно до ознаки відкритого / закритого сурядного зв'язку виділяють сурядні словосполучення відкриті і закриті.

1. Відкриті сурядні словосполучення вирізняються тим, що в них одним актом сурядного зв'язку може бути об'єднаним необмежений у формально-синтаксичному плані ряд компонентів, напр.: *і сум, і радощі, і лихо; або сум, або радощі, або лихо; то сум, то радощі, то лихо.* З диференційною ознакою відкритого / закритого сурядного зв'язку у словосполученні корелюють єднальні або розділові відношення. Єднальні відношення виражаються або єднальними сполучниками ***(і (й), та*** (у значенні ***і***), ***і — і, ні — ні, ані — ані***), або безсполучниково, або комбінацією сполучникового і безсполучникового зв'язку, напр.: *Благословенна кожна* ***полонина, І*** *кожен* ***порух*** *свіжого стебла,* ***І*** *чисте* ***небо, і*** *вологі* ***тучі, І*** *дивне* ***диво*** *— світлячки летючі!* (М. Рильський); *Люди різні між нас бувають —* ***Симпатичні, гарні, чудні*** (В. Симоненко); *Це торжество:* ***надій, проминань, і наближень, і навертань*** *у своє,* ***у забуте й дочасне*** (В. Стус); *Синичка* ***підстрибнула, ударилася*** *спинкою об сіть,* ***упала, забила*** *крильми, потім* ***застряла*** *голівкою у вічку* ***і,*** *розкривши дзьобик, тоненько* ***запищала*** (Григір Тютюнник). Розділові відношення у сурядних словосполученнях виражаються сполучниками ***або, чи, або — або, чи — чи, то — то,***

не то — не то, чи то — чи то (найуживаніші з них ***або, чи, то — то***). Розділові сполучники вказують на можливість одного з явищ, чергування їх, неозначеність, нечіткість сприймання чого-небудь тощо: *Із тих затятих здвоєних ночей на північнебес зажевріло б іржання* ***чи сиваша, чи привиду*** (В. Стус); *Було* ***то блискавка, то грім*** (Л. Костенко).

2. Особливість **закритих** сурядних словосполучень полягає в тому, що в них одним актом сурядного зв'язку поєднано тільки два компоненти, напр.: *юний, але поважний; не літо, а весна; не тільки викладачі, але і студенти.* Типовими для закритих сурядних словосполучень є відношення **протиставні** і **градаційні**. Протиставні відношення виражаються сполучниками ***а, але, та*** (у значенні ***але***), ***проте, однак, зате:*** *В селі Михайловськім зустрів нас Пушкін сам,* ***Не тінь*** *його,* ***а він*** (М. Рильський); ***Не нарікай*** *на тьму злостиво,* ***А*** *краще* ***засвіти*** *свічу* (Д. Павличко). Градаційні відношення в сурядних словосполученнях виражаються сполучниками ***як — так і, не тільки — а й, не тільки — але й, не лише — а й, не лише — але й, якщо не — то, не стільки — скільки***: *М. Грушевський поєднав у собі* ***як теоретика, так і практика*** *стильової розбудови української мови* (журн.); *Отже, намагання деяких російських літературознавців пов'язувати творчість його* [Пушкіна] ***не тільки з Байроном, але й з Шатобріаном*** *не мало достатніх підстав* (М. Рильський).

§ 10. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ВІДНОШЕННЯ У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Словосполученню властива певна семантико-синтаксична організація, яка виявляється в семантико-синтаксичних відношеннях між його компонентами. Підрядні й сурядні словосполучення розрізняються не тільки синтаксичними зв'язками, а й сукупністю семантико-синтаксичних відношень.

Виділимо в підрядних словосполученнях такі три основні (надто узагальнені) типи семантико-синтаксичних відношень:

1. **Атрибутивні** (означальні) відношення — відношення ознаки до предмета, напр.: ***здібний*** *учень,* ***обдарований*** *художник,* ***мій*** *учитель; зошит* ***учня,*** *будинок* ***із цегли,*** *людина* ***в окулярах;*** *прихід* ***хлопця.*** Атрибутивні відношення типові для іменникових словосполучень. У реченні залежне слово з цією семантикою виступає атрибу-

тивною синтаксемою (семантико-синтаксична функція) і другорядним прислівним членом речення (формально-синтаксична функція).

2. Субстанціальні відношення — відношення предмета до дії, процесу, стану та інших ознак, напр.: *добувати* ***нафту,*** *принести* ***води,*** *оглянути* ***місто,*** *писати* ***лист матері,*** *накривати* ***стіл скатертиною,*** *розповідати* ***про дітей,*** *дивитися* ***в бінокль;*** *читаючи* ***вірш,*** *пересіваючи* ***борошно на сито,*** *перебігаючи* ***вулицю;*** *притаманний* ***людині,*** *схожий* ***на артиста.*** Субстанціальні відношення характерні для інфінітивних, дієприслівникових і прикметникових словосполучень. Ці відношення наявні у простому ускладненому реченні, за переміщення предиката з центральних позицій (присудкової позиції або позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень) у периферійні (вторинні) для предиката позиції підмета, прислівного другорядного члена речення і детермінантного другорядного члена речення.

3. Адвербіальні відношення — відношення обставини до дії, процесу, стану, якості тощо, напр.: *працювати* ***влітку,*** *знемагати* ***від болю,*** *творити* ***для прийдешнього;*** *ідучи* ***на світанку,*** *прибувши* ***на відпочинок,*** *зрадіти* ***від зустрічі;*** *сміливий* ***у борні,*** *принишклий* ***у негоду,*** *втомлений* ***від подорожі.*** Залежний компонент обставинного значення в підрядних словосполученнях приєднується до опорного слова, вираженого інфінітивом, дієприслівником, або прикметником (дієприкметником).

Зазначені три типи семантико-синтаксичних відношень (атрибутивні, субстанціальні й адвербіальні) у підрядних словосполученнях виділено на найвищому рівні узагальнення. Їх можна конкретизувати відповідно до лексико-граматичного наповнення опорного й залежного компонентів словосполучення. Зокрема, атрибутивні відношення конкретизуються у словосполученнях так: а) опорне слово називає предмет, а залежне — власне-ознаку: ***сивий*** *дідусь,* ***карі*** *очі,* ***широкий*** *шлях;* б) опорне слово називає предмет, а залежне — особу, якій цей предмет належить: *олівець* ***учня,*** *книжка* ***дівчини,*** *бритва* ***батька;*** в) опорне слово називає частину предмета, а залежне — весь предмет: *пелюстка* ***квітки,*** *ніжка* ***стола,*** *стіни* ***будинку;*** г) опорне слово називає опредмечену дію, а залежне — діяча: *політ* ***космонавта,*** *розмова* ***інженера,*** *спів* ***дівчинки;*** ґ) опорне слово називає опредмечену ознаку, а залежне — істоту чи предмет, яким властива ця ознака: *скромність* ***дівчини,*** *бадьорість* ***хлопчика,*** *щирість* ***друга,*** *широчінь* ***ріки*** та ін. Значення об'єкта при віддієслівних і відприк-

метникових іменниках набуває також функції означення: *вивчення **мов**, виконання **завдання**, вірність **заповітам**.*

Характерно, що типовими семантико-синтаксичними відношеннями для іменникових словосполучень є атрибутивні, для прикметникових, інфінітивних і дієприслівникових словосполучень — субстанціальні й адвербіальні. Субстанціальні відношення відбивають вторинну валентність предикатних слів, дериваційно пов'язаних зі структурою семантично елементарних простих речень, а атрибутивні і адвербіальні грунтуються на семантико-синтаксичних відношеннях у складному реченні. Семантико-синтаксичні відношення у підрядних словосполученнях виражаються узгодженими формами прикметників, відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників, прислівниками тощо.

У системі підрядних словосполучень спостерігаємо перехідні семантичні процеси, коли семантика компонента словосполучення взаємодіє з семантикою відношень. Багато словосполучень поєднує кілька значень, на семантику компонента нашаровується семантика відношення. Нерідко поєднуються атрибутивні й обставинні значення (*місто **наприкінці сторіччя**, мандрівка **восени**, праця **задля поступу***), атрибутивні й об'єктні значення (*дума **про тебе**, написання **книжки***) та ін.

Основними в сурядних словосполученнях є такі типи семантико-синтаксичних відношень:

1. Є д н а л ь н і відношення — відношення переліку, напр.: *пісня і праця; веселий і щасливий; діброви, долини і луги; учитель, порадник, друг.*

2. П р о т и с т а в н і відношення, які стосуються значення протиставлення, напр.: *суворий, але добрий; важкий, проте переможний; не вічність, а мить; шаную, проте не славословлю.*

3. Р о з д і л о в і відношення, що вказують на несумісність, чергування дій, явищ, ознак, тощо, напр.: *сніг або дощ; то сонце, то хмари; чи то веселий, чи то сумний; то мовчить, то розмовляє; то поспішає, то бариться.*

4. Г р а д а ц і й н і відношення, які увиразнюють смислову вагу одного з однорідних членів речення, напр.: *не тільки батьки, але й діти; не лише скромний, але й обдарований; не тільки співчуває, але й допомагає.*

Єднальні, протиставні, розділові і градаційні відношення в сурядних словосполученнях грунтуються на семантико-синтаксичних відношеннях у складносурядному реченні і здебільшого виражаються сполучниками.

§ 11. ФОРМАЛЬНІ І СЕМАНТИЧНІ ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

Відповідно до формальних і семантичних ознак словосполучення як одиниці мови і як мовленнєві утворення можна згрупувати у ряд типів. Типи словосполучень визначають на основі синтаксичних зв'язків, форм (способів) синтаксичних зв'язків, елементарності / неелементарності структури, морфолого-синтаксичних ознак, семантико-синтаксичних відношень тощо.

Визначальну формально-синтаксичну ознаку словосполучень становить тип синтаксичного зв'язку. Залежно від типу синтаксичного зв'язку словосполучення членують на два великі угруповання: словосполучення підрядні і словосполучення сурядні. Підрядні словосполучення утворюються поєднанням компонентів неоднакової синтаксичної природи: опорного компонента і залежного компонента. У реченні підрядні словосполучення стоять у відповідній формі і являють собою синтаксичні блоки, організовані опорним словом, напр.: *І жовте листя, й обрій синій, І тускле сонце, й день осінній Злились у мовчазний акорд — У вересневий натюрморт* (Є. Маланюк). Це речення включає шість підрядних словосполучень, компоненти яких поєднані формою узгодження: *жовте листя, обрій синій, тускле сонце, день осінній, мовчазний акорд, вересневий натюрморт*. Опорні слова-іменники тут стоять у різних синтаксичних позиціях: у формально-синтаксичному плані опорні іменники перших чотирьох словосполучень — у позиції підмета, а опорні іменники останніх двох словосполучень — у позиції прислівного другорядного члена речення. Підрядні словосполучення структуровано за схемою «опорне слово + поєднана з ним підрядним зв'язком форма іншого слова». На противагу підрядним словосполученням сурядні словосполучення утворюються поєднанням однофункціональних форм слова на основі сурядного зв'язку. Компоненти сурядних словосполучень виступають як синтаксично рівноправні, граматично не підпорядковані один одному, напр.: ***І подвиги, й сум, і утрата*** *У місті, як вічність, новім* (М. Рильський); *Я* ***стежу*** *за хмарками,* ***Ловлю*** *їх світлий сум* (П. Тичина).

Формальні типи словосполучень виділяють за формою (способом) синтаксичного зв'язку. Підрядні словосполучення за формою підрядного зв'язку поділяють на три групи: 1) словосполучення, компоненти яких поєднано формою узгодження, напр.: ***довічний*** *спомин,* ***ранкова*** *зоря,* ***морське*** *узбережжя;* 2) словосполучення, компо-

ненти яких поєднано формою керування, напр.: *шелест верб, роздуми* ***про поезію****, байдужий* ***до розкошів****, пишучи* ***статтю****;* 3) словосполучення, компоненти яких поєднано формою прилягання, напр.: ***величнo*** *шумить, стовбур* ***дерева****, хатинка* ***біля лісу****, освітлений* ***уночі****, співаючи* ***від радощів****.* Із сурядними словосполученнями пов'язана незалежна координація як форма сурядного зв'язку. За незалежної координації утворюється сурядний ряд однофункціональних компонентів, у типових виявах поєднуваних сурядними сполучниками й оформлюваних тотожними морфологічними засобами, напр.: *думи і сподівання; то холоднеча, то теплінь; не роман, а повість; дужий, але худорлявий; поспішно, проте майстерно.*

Істотною формально-синтаксичною характеристикою підрядних і сурядних словосполучень виступає елементарність / неелементарність їх будови. За цією ознакою виділяють два формальних типи словосполучень: словосполучення е л е м е н т а р н і і словосполучення у с к л а д н е н і (неелементарні). Елементарні словосполучення складаються з двох компонентів, ускладнені — з трьох і більше компонентів, пор.: *дотепна людина; пахощі хвої; горіх біля хати; професори й доценти* (елементарні словосполучення) і *дотепна людина з нашого села; цілющі запахи хвої; крислаті горіх і груша біля хати; професори, доценти та асистенти* (ускладнені словосполучення).

Підрядні словосполучення як найрозгалуженіші у формальному плані словосполучення поділяють на морфолого-синтаксичні класи за частиномовними параметрами. За частиномовною природою опорного компонента розрізняють словосполучення і м е н н и к о в і, д і є с л і в н і, п р и к м е т н и к о в і, і н ф і н і т и в н і, д і є п р и с л і в н и к о в і: *темний* ***бір****, сумно* ***усміхається, сумний*** *упродовж тижня,* ***опрацьовувати*** *матеріали експедиції,* ***дивлячись*** *на хвилі річки.* Класифікацію словосполучень за опорним компонентом доповнюють морфолого-синтаксичними характеристиками залежного компонента. Із-поміж найпродуктивніших іменникових словосполучень відповідно до природи залежного компонента вирізняють п р и к м е т н и к о в о - і м е н н и к о в і, і м е н н и к о в о - і м е н н и к о в і, п р и с л і в н и к о в о - і м е н н и к о в і, і н ф і н і т и в н о - і м е н н и к о в і: *казкове мереживо, магія танцю, трави вдосвіта, прагнення допомогти.* Поділ за граматичною формою залежного компонента можна диференціювати далі. Наприклад, іменникові словосполучення членують на безприйменникові і прийменникові, а ті у свою чергу — на словосполучення з формою родо-

вого, давального, орудного чи місцевого відмінка в позиції залежного компонента: *наближення* ***весни****, зустріч* ***із друзями****, жадоба* ***дії****, допомога* ***дітям****, захоплення* ***мандрівками****, яблуня* ***в лісі.***

Крім формальних типів, виділяють семантичні типи словосполучень на основі семантико-синтаксичних відношень. Відповідно до розглянутих вище атрибутивних, субстанціальних, адвербіальних, єднальних, протиставних, розділових і градаційних семантико-синтаксичних відношень вирізняємо словосполучення атрибутивні, субстанціальні, адвербіальні, єднальні, протиставні, розділові і градаційні, напр.: *гіркий трунок; пишучи баладу; самотня на березі моря; озеро і хвилі; вродлива, але нещаслива; то гори, то доли; не тільки добробут, але й поступ.*

§ 12. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В СИСТЕМІ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

У системі синтаксичних одиниць словосполучення являє собою синтаксичну одиницю-конструкцію дериваційного типу, яка функціонує лише у простому ускладненому реченні. Прості ускладнені речення із словосполученнями є похідними конструкціями від складних речень. У структурі словосполучень найбільшою мірою іменник пристосований виконувати функцію опорного компонента підрядних конструкцій, особливо в семантико-синтаксичній позиції суб'єктної синтаксеми і в формально-синтаксичній позиції підмета.

Словосполучення формуються у структурі простого ускладненого речення внаслідок згортання складних речень. Вони грунтуються на семантико-синтаксичних відношеннях у складнопідрядних і складносурядних реченнях. Це засвідчують, зокрема, тотожні семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення і між компонентами словосполучення. Показовими в цьому плані є атрибутивні і адвербіальні (часові, причинові, цільові, допустові, умовні і подібні) відношення у складнопідрядному реченні і в підрядному словосполученні, пор.: *Я люблю людей,* ***які*** *завзяті* і ***завзяті люди*** (атрибутивні відношення); *Дівчата занепокоїлися,* ***коли*** *почалася буря* і ***занепокоєні в бурю*** (часові відношення); *Ми втомилися,* ***бо*** *була нелегка дорога* і ***втомлені через нелегку дорогу*** (причинові відношення). Тотожні семантико-синтаксичні відношення наявні також у складносурядному реченні і в сурядних словосполученнях, пор.: *Зацвіли сади і за-*

цвіли луги і ***сади й луги*** (єднальні відношення); ***То співали дівчата,*** *то витьохкував соловейко* і ***то дівчата, то соловейко*** (розділові відношення).

За згортання складного речення у просте ускладнене речення словосполучення утворюються або через приєднання предикатного слова однієї з вихідних частин складного речення до іменникової синтаксеми, або через переміщення реченнєвої частини в позицію якоїсь синтаксеми, або через інші трансформації, пор.: *Ми побачили Василька, який* ***був розчулений*** → *Ми побачили* ***розчуленого Василька! Хлопчик повернувся додому,*** *так що ми були щасливі* → ***Повернення хлопчика додому*** *принесло нам щастя.*

Фундаментальна спільність складного речення і словосполучення виявляється у таких їх формально-синтаксичних особливостях, як кількість компонентів в елементарних конструкціях і типи синтаксичних зв'язків. Як для синтаксису словосполучення, так і для синтаксису складного речення характерною є двокомпонентність елементарних конструкцій і функціонування двох типів синтаксичних зв'язків — підрядного і сурядного.

У словосполученнях слід розрізняти мовні і мовленнєві структурні схеми. Закріпленими у мовній системі виступають моделі іменникових словосполучень з узгодженими залежними прикметниками, а також іменникові словосполучення з опорними відпредикатними іменниками й залежним родовим відмінком іменника, дієслівні словосполучення із залежним означальним прислівником тощо.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К., 1992. С. 52—58.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. К., 1982. С. 138—149.

Курилович Е. Основные структуры языка: предложение и словосочетание // *Курилович Е.* Очерки по лингвистике. М., 1962. С. 48—56.

Лингвистический энциклопедический словарь. К., 1990. С. 469—470.

Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 37—44, 51—117.

Тулина Т. А. Функциональная типология словосочетаний. Киев — Одесса, 1976. С. 3—6, 8—43.

Украинская грамматика. К., 1986. С. 252—282.

Розділ VIII

СИСТЕМА МІНІМАЛЬНИХ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

§ 1. КЛАСИФІКАЦІЯ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ НА ОСНОВІ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Для уникнення непослідовності традиційного вчення про члени речення потрібно розрізняти два ряди компонентів речення (мінімальних синтаксичних одиниць) — формально-синтаксичні члени речення (власне-члени речення) і семантико-синтаксичні (синтаксеми). Перші виділяються на основі синтаксичних зв'язків, другі — на основі семантико-синтаксичних відношень.

Формально-синтаксичну структуру простого речення формують предикативний і підрядний зв'язки, перший з яких утворює предикативну основу речення, або елементарне з формально-синтаксичного погляду просте речення. На основі предикативного і підрядного зв'язків як фундаментальних визначається позиційна структура речення, а також члени речення.

Предикативний зв'язок як взаємозв'язок поєднує два головні члени двоскладного простого речення — підмет і присудок. Цей зв'язок має свою специфічну форму — координацію. У координації як формальному вияві предикативного зв'язку об'єднано форми керування та узгодження. Присудок звичайно вимагає підмета у формі називного відмінка іменників, а підмет у свою чергу підпорядковує присудок, визначаючи його форми особи, числа й роду, напр.: *Тільки* ***ти*** *— похітлива скитська гетеро —* ***Простягаєш*** *сарматських вишень уста* (Є. Маланюк); ***Прийдуть*** *прекрасні* ***вагарі*** *З очима совісті й печалі* (Д. Павличко); ***Поезія згубила*** *камертон* (Л. Костенко). Різновидом предикативного зв'язку є подвійний предикативний зв'язок, який зумовлений подвійним присудком — своєрідним комплексом присудків. У цьому комплексі функціонують дієслово (центральний складник комплексу, показник синтаксичних категорій часу і модальності) і прикметник або дієприкметник (другий складник присудкового комплексу, на який поширюються спільні

для присудкового комплексу і вираженні першим складником-дієсловом категорії часу і модальності), напр.: *Кожен день тут* ***приходить пустельний і легкий*** (Є. Маланюк).

На основі підрядного зв'язку вирізняються другорядні члени речення, які не беруть участі в утворенні предикативної основи простого речення. Другорядні члени речення поділяються на три основні різновиди: прислівні, детермінантні і дуплексиви. Прислівні другорядні члени речення залежать від підмета, присудка, головного члена односкладних речень або від інших другорядних членів речення, напр.: ***Осики*** *лист* ***каро-зелений*** *тремтить* ***на вітрі*** *і тремтить* (В. Стус); *Ластівки тікають* ***із Європи*** (Л. Костенко); *Не треба класти* ***руку на плече*** (Л. Костенко); *Тримаюся за стропи* ***Берестечка,*** *За* ***липовий*** *ескорт* ***його дороги,*** *За корінь* ***голубої шаблі-думи,*** *За шум* ***тих лип,*** *за* ***золоті*** *дива* (І. Драч). Детермінантні другорядні члени речення підпорядковуються підметово-присудковій основі двоскладного речення з прислівними другорядними членами, а також головному члену односкладних речень з його прислівними другорядними членами, напр.: ***Під вечір*** *вона наблизилася до Замостя* (Б. Харчук); *І троянд нецiловані жмутки Посивіли* ***з чиєсь вини*** (І. Драч); *Як зберегти в собі цю душу* ***в глобальнім клекоті біди?*** (Л. Костенко). Дуплексиви (другорядні члени речення, що визначаються на основі подвійного синтаксичного зв'язку) функціонують в ускладнених простих реченнях, що формуються внаслідок об'єднання двох або більше елементарних простих речень, напр.: ***Його знайшли непритомного*** ← *Його знайшли* + *Він був непритомний.* У цьому реченні компонент *його* у функції об'єкта дії та суб'єкта стану перебуває в підрядному зв'язку з дієсловом і вторинному предикативному зв'язку з прикметниковим предикатом. Вторинний предикативний зв'язок тут являє собою зв'язок, що не формує предикативної основи простого речення і зближується з підрядним зв'язком, тобто є проміжним між підрядним і власне-предикативним зв'язком.

§ 2. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Двоскладні й односкладні прості речення вирізняються відмінностями у вираженні головних членів речення. Двоскладні речення являють собою основний формально-синтаксичний тип простого речення. У них найвиразніше й найповніше виявляються диференційні ознаки простого речення. Двоскладні речення є реченнями з двома голов-

ними членами — підметом і присудком, тоді, як односкладні речення мають не диференційований на підмет і присудок головний член.

У структурі простого двоскладного речення підмет виділяється за формально-синтаксичними ознаками. Йому властиві такі диференційні ознаки: ядерність (головний член речення), взаємозалежний зв'язок із присудком (член речення, поєднаний предикативним зв'язком), детермінація присудком з боку синтаксичного часу і модальності. У формально-синтаксичному плані позиція підмета і позиція присудка виступають як рівноправні, взаємозумовлені позиції, що формують елементарну синтаксичну структуру двоскладного речення. У двоскладному реченні позиція підмета і позиція присудка є двома організуючими центрами, навколо яких групуються інші члени речення.

Підмет поєднується з присудком формою предикативного зв'язку — координацією. Як було вже зазначено, координація поєднує в собі форми керування й узгодження, які виступають різноспрямованими синтаксичними чинниками: присудок своєю семантико-синтаксичною валентністю вимагає підмета в типовій для нього формі називного відмінка іменників, а підмет визначає форми особи, числа та роду присудкового компонента.

Ядерність, взаємозв'язок із присудком, детермінація присудком з боку синтаксичного часу й модальності як диференційні ознаки підмета є його постійними синтаксичними характеристиками на відміну від формальних ознак іншого типу, морфологічних, які належать до непостійних характеристик. Проте морфологічні ознаки підмета, підпорядковуючись синтаксичним, бувають двох рангів: одні з них є спеціалізованими засобами позначення позиції підмета, інші є вторинними і грунтуються на спеціалізованих ознаках, контекстуально набувають властивостей останніх. В українській мові, як і в інших типологічно подібних до неї мовах, підмет виражається спеціалізованою відмінковою формою — називним відмінком іменника.

Позиція підмета нерідко взаємодіє з особливостями порядку слів у двоскладному реченні, зумовленого граматичною структурою мови та актуальним членуванням речення. Відповідно до синтаксичної функції головного члена речення підмет займає певне місце у лінійній реченнєвій послідовності слів. Типовим є розташування підмета в абсолютному початку елементарного двоскладного речення: ***Світ палає. Мир тріпоче*** (Г. Чупринка); ***Народ живе*** (Д. Павличко); ***Він міф*** (Л. Костенко). Порядок слів, зу-

мовлений граматичною структурою української мови, не завжди збігається з порядком слів, викликаним комунікативним планом висловлення. У наведених реченнях маємо прямий порядок слів, де підмет відповідає темі, а присудок — ремі. Відхилення від звичайного порядку слів робить підмет комунікативно акцентованим, тобто він в елементарному двоскладному реченні переміщується в позицію реми: *Синіють* ***луки*** (Г. Чупринка); *Здригнувся* ***лось***. *Регоче* ***браконьєр*** (Л. Костенко). За збігу позиції підмета з позицією теми, а позиції присудка з позицією реми актуальне членування речення відповідає формально-синтаксичному, і навпаки, якщо тема не збігається з підметом, а рема — з присудком, актуальне членування не відповідає формально-синтаксичному. У мовленні формально-синтаксичне членування підпорядковується актуальному.

Крім диференційних синтаксичних ознак (ядерність, взаємозв'язок із присудком, детермінація присудком з боку синтаксичного часу й модальності), можна виділити формальну ознаку підмета морфолого-синтаксичного характеру, якою є спосіб його вираження. З цього погляду підмет буває п р о с т и й і с к л а д е н и й. Простий підмет виражається синтетично, а складений — аналітично. Основним засобом вираження простого підмета є іменник у називному відмінку. З-поміж іменників вирізняються первинні іменники, власне-іменники, і вторинні іменники, невласне-іменники, тобто субстантивовані слова та інші елементи, вжиті у значенні іменника, пор.: *А чогось так* ***сичі*** *Розридалися в лузі* (П. Тичина); *І сонний* ***гриб*** *в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс* (Л. Костенко); *А* ***двоє*** *стояли перед собором, розглядали при місяці споруду* (О. Гончар); *Гучне* ***«ура»*** *підхопило Орлюка, підживило його сили* (О. Довженко). Частковій синтаксичній субстантивації підлягає також інфінітив, переміщуючись у типову для іменника підметову позицію: *Після зими, після холодів* ***білити*** *хати — найкраще свято у селі* (Є. Гуцало). Складений підмет як головний член речення, що складається з двох або більше елементів, являє собою синтаксично нечленовану, цілісну сполуку. Найчастіше в цій позиції виступають кількісно-іменникові сполуки і сполуки іменника (займенникового іменника) у називному відмінку з іменником (займенниковим іменником) в орудному відмінку з прийменником **з**: *Говорили-балакали* ***дві верби*** *за селом* (Б. Олійник); *Розмовляли* ***ми з тобою*** *Сердечно й просто* (М. Рильський). Особливий різновид складеного підмета становлять сполуки, жоден елемент

яких не є формою називного відмінка,— сполуки кількісного числівника у знахідному чи родовому відмінку з прийменниками ***понад, близько, до*** та іменника в родовому або знахідному відмінку: ***Понад п'ятдесят студентів*** *віталo ювіляра;* ***Близько двадцяти осіб*** *стояли біля будинку.* Складеними підметами виступають переміщені з позиції іменного складеного присудка в позицію підмета і відповідно трансформовані сполуки, до складу яких входить іменник здебільшого у формі орудного відмінка та інфінітив дієслова-зв'язки ***бути, ставати, залишатися*** і под.: ***Стати переможцем, залишитися ним,*** *втримати таку честь було його давньою мрією* (В. Собко). В усіх випадках складені підмети, вжиті не в формі називного відмінка, пристосовуються до позиції останнього, грунтуються на ній, тобто заміщають позицію називного відмінка як спеціалізованої підметової форми.

На особливу увагу заслуговує кличний відмінок у функції підмета. В українському мовознавстві панівним є погляд, згідно з яким клична форма не виступає в ролі члена речення. Проте в спонукальних реченнях у кличного відмінка наявні ті самі ознаки (двобічний зв'язок із присудком, наявність типових для предикативного зв'язку елементів форми координації), що й у називного відмінка як найтиповішої підметової форми, пор.: *Воздай їм,* ***Господи,*** *за все, за все, за все!* (Є. Маланюк); *Радуйся,* ***дівчино,*** *разом зі мною Сонцем і ясною голубизною, Ласкою леготу, листям на кленах, Білою стежкою в травах зелених* (Д. Павличко); *О, не тривожте,* ***люди,*** *його прах!* (Л. Костенко) і ***Мати*** *ридає над морем на кручі* (Т. Осьмачка).

У сукупності двоскладних речень маємо конструкції з лексично не вираженим підметом. Синтаксична наявність такого головного члена не зумовлюється ситуацією або контекстом, а випливає з внутрішньої будови відповідного ізольованого двоскладного речення, підтверджується синтаксичними зв'язками в реченнях із лексично вираженими підметами. Лексично не виражений підмет, зумовлений позиційною структурою двоскладного речення і закріплений у синтаксичній системі мови, є типовим нульовим підметом. Конструкції з нульовими підметами належать до еліптичних конструкцій. Ці конструкції, у яких закріпилося нульове вираження підмета, переважно зараховують до односкладних означено-особових, неозначено-особових і узагальнено-особових речень. За підставу кваліфікації зазначених конструкцій як двоскладних править наявність суб'єктної синтаксеми, зумовленої валент-

ністю відповідного предиката, з одного боку, і потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка власне-іменників або займенникових іменників, з другого боку. Найчіткіше позицію підмета сигналізують присудки так званих означено-особових речень. Тут присудок семантико-синтаксичною валентністю і морфологічними показниками особи й числа вказує на підмет у формі називного відмінка і певних формах особи та числа: ***Марную** день на пошуки незримої німої суті в сутінках понять* (Л. Костенко); *Отак **пройду** крізь твій великий подив, **не зачеплюсь** об лагідні слова* (Л. Костенко); ***Мрієм** про дні прийдешні* (Д. Павличко); ***Виходимо** з двору вдосвіта* (Григір Тютюнник). Менш виразні показники потенційного підмета маємо у неозначено-особових реченнях, для яких характерна форма третьої особи множини присудка. Така форма засвідчує не одну, а декілька можливостей поєднання дії, процесу або стану з суб'єктом, тобто суб'єкт мислиться неозначено. У неозначено-особових реченнях акцентується увага на дії, процесі або стані, особу відсунуто на задній план: *Пораненого **кладуть** на покосі під яблунею в холодку* (О. Гончар); ***Забули** пісню* (Д. Павличко); ***Одвінчали** геніїв лавром* (Л. Костенко). За необхідності конструкції з лексично не вираженим підметом, що співвідноситься з неозначеною особою, можна трансформувати у конструкції з лексично вираженим підметом, де відбувається заміщення нульової позиції підмета неозначеними займенниковими іменниками типу ***хтось, дехто*** і заміна присудкової форми множини третьої особи формою однини, пор.: ***Закільцювали** птаха* (Д. Павличко) → ***Хтось закільцював** птаха.* Нульовий підмет наявний і в узагальнено-особових реченнях, у яких дія, процес або стан стосується будь-якої особи, взаємопов'язаний із підметом присудок звичайно виражений дієсловом у формі другої особи однини та множини теперішнього й майбутнього часу, а також наказового способу: *Ложку за вухо **не занесеш*** (Народна творчість); *Не густо **зустрінеш** у житті таких Яворницьких!* (О. Гончар); *За правду й за народ **ставай** життям* (Д. Павличко). Узагальнено-особові речення з нульовим підметом взаємодіють із формально-синтаксичним варіантом цих речень — узагальнено-особовими реченнями з підметом, вираженим займенниковими іменниками ***ти, ви, усякий, кожен, ніхто*** та іншими, пор.: *Чорну душу милом **не відмиєш*** (Народна творчість) → *Чорну душу милом **ти не відмиєш;** Чорну душу милом **ви не відмиєте;** Чорну душу милом **ніхто не відмиє.***

Роль підмета можуть виконувати речення, що вживаються, зокрема, як назва твору чи взяті з нього висловлення: ***«І вражою злою кров'ю волю окропіте»*** — з дитинства знайомі слова... (О. Гончар).

У традиційному вченні про члени речення поширене розуміння підмета як компонента з семантико-синтаксичною функцією суб'єкта. Проте семантико-синтаксична функція суб'єкта, що визначається на основі семантико-синтаксичних відношень, відображає явища позамовної дійсності і не має нічого спільного з формально-синтаксичною функцією підмета, зумовленою синтаксичним (предикативним) зв'язком, а отже, спрямованою у внутрішню структуру мови. Інша річ, що спостерігається певна співвідносність між функціями обох рівнів. Це виявляється в тому, що в позиції підмета у типових випадках перебуває суб'єктна синтаксема. Подібні взаємозв'язки синтаксеми і члена речення не є абсолютною закономірністю, оскільки в позиції підмета можуть виступати синтаксеми первинної несуб'єктної природи. Пор. синтаксеми з типовим у позиції підмета суб'єктним значенням і синтаксеми із значенням об'єктним, інструментальним, значенням процесу тощо, які набувають у позиції підмета суб'єктних відтінків: *Запалили у сусіда Нову добру хату Злі* ***сусіди*** (Т. Шевченко); ***Людина*** *знівельована юрбою* (Л. Костенко); ***Перо*** *моє пісні мережить* (П. Тичина); ***Працювати*** *для такого народу, як наш,— це і радість, і честь* (О. Гончар).

Відповідно до власних диференційних ознак підмета і його співвідношень з іншими синтаксичними компонентами можна подати таку узагальнену характеристику цього головного члена речення: а) підмет входить у структурну схему елементарного з формально-синтаксичного погляду простого речення; б) перебуває з присудком у предикативному (двобічному) зв'язку; в) поєднується з присудком формою предикативного зв'язку — координацією; г) виражається в типових випадках спеціалізованою відмінковою формою — називним відмінком іменника; д) співвідноситься з найпоширенішою для його позиції суб'єктною синтаксемою; е) у типових випадках збігається з позицією теми (даного) при актуальному членуванні речення і займає місце перед присудком.

Позиція присудка, як і позиція підмета, не може визначатися сама по собі, вона визначається тільки щодо позиції підмета. Диференційними синтаксичними ознаками присудка є ядерність (головний член речення), взаємозалежний зв'язок із підметом (член речення, поєднаний

предикативним зв'язком), вираження синтаксичних реченнєвих категорій часу й модальності. Диференційні синтаксичні ознаки присудка є його постійними синтаксичними характеристиками на противагу ознакам, підпорядкованим синтаксисові, морфологічним, змінного характеру. Порівняно з підметом присудкові притаманна набагато більша морфологічна розгалуженість. Він в українській мові виражається особовими формами власне-дієслова, а також інфінітивом, формами називного, орудного, знахідного і родового безприйменникового відмінків іменника, формами всіх непрямих відмінків іменника з прийменниками, називним і орудним відмінками прикметника, прислівниками тощо, які за допомогою аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки переводяться в типову для дієслова присудкову позицію. Проте в сукупності граматичних форм особові форми власне-дієслова виступають засобами найвищого рангу, або спеціалізованими на вираженні присудка морфологічними засобами.

Важливим показником функціонування присудка як елемента формального синтаксису є його взаємозв'язки зі співвідносними елементами інших ярусів синтаксису — семантичного і комунікативного. Співвідношення трьох ярусів синтаксису виявляється в тому, що синтаксеми із значенням дії, процесу і стану мають своєю сильною позицією позицію присудка, а рема як елемент комунікативного синтаксису часто збігається з позицією присудка. Проте подібне спрямування мовної структури на збіг позицій указаних елементів руйнується в багатьох випадках мовленням, що вимагає розрізняти одиниці й показники різних рівнів синтаксису. Про нетотожність синтаксем і членів речення формально-синтаксичного різновиду свідчить, зокрема, наявність у позиції присудка синтаксем із значенням дії, стану, якісної ознаки, субстанціальних синтаксем тощо, пор.: *Уже Степан із криниці Коня* ***напуває*** (Т. Шевченко); *Ти* ***сумуєш?*** (Г. Чупринка); *Тут люди* ***приязні*** (М. Рильський); *Людина без мови* — ***то глина*** *безлика, Без'язика* ***отара*** *овець* (В. Забаштанський).

Відповідно до вихідної частиномовної належності всю сукупність присудкових форм можна об'єднати у три типи — д і є с л і в н и й, і м е н н и й і п р и с л і в н и к о в и й, перший з яких є визначальний. Морфологічна диференціація присудка ще більше конкретизується у морфолого-синтаксичному плані, у поділі присудка залежно від способу вираження синтаксичних категорій часу й модальності на п р о с т и й, с к л а д е н и й і п о д в і й н и й (складний). Останній з різновидів є комбі-

нацією простого дієслівного та іменного складеного присудків.

Простий присудок із морфологічного боку включає власне-дієслова й усічені незмінні елементи дієслівного характеру. Простий дієслівний присудок являє собою найтиповішу форму присудка. Особові форми дієслова, виражаючи власне-дієслівні категоріальні значення часу і способу та маючи морфологічно закріплені невласне-дієслівні категорії особи, числа та роду, найбільшою мірою пристосовані до виконання ролі присудка і реалізації синтаксичного зв'язку з підметом. Простий дієслівний присудок виступає у формах теперішнього, минулого й майбутнього часу, а також у формах наказового та умовного способу: ***Співає** стежка На горо́д. Гарбуз під парасольками Про сонце **думає*** (П. Тичина); *Знову Біблія літа **розкрила** Сторінки заколосених піль* (Є. Маланюк); *Ти іще **накличешся** в тривозі І **навиглядаєшся** вночі!* (А. Малишко); ***Буду різьбить** на чорному камні Ночі багрові, буйні бої, Спогади милі, свіжі і давні, Очі, уста і руки твої* (А. Малишко); ***Засни ж,** моє серце!* (Г. Чупринка); ***Жалій** мене, звіздарю!* (Л. Костенко); ***Нехай** тендітні пальці етики **торкнуть** вам серце і вуста* (Л. Костенко); *З ним **забула б** чорнобрива Шляхи, піски, горе* (Т. Шевченко). З-поміж цих дієслівних форм форма наказового способу поєднується з називним (аналітична форма наказового способу з морфемами-частками ***хай (нехай),*** рідше синтетична його форма) і кличним відмінками в ролі підмета, а форма майбутнього часу вирізняється своїм часово-способовим спрямуванням, тобто вона є перехідною формою між категорією часу і способу. До простого власне-дієслівного присудка прилягають форми простого присудка, виражені усіченими незмінними формами дієслівного характеру (*бах, блись, скік, стук, хап* і под.): *Голка все **блись, блись...*** (Леся Українка); *Оксен **блись** одного в вухо, **блись** другого, до дверей і — кричи, свисти!* (Г. Тютюнник); *Нахилилась до Віталика і в темряві раптом **хап!** його за руку* (О. Гончар). Для усічених незмінних форм характерне вузьке функціонування — сфера усного мовлення, до того ж вони обмежені функцією минулого часу з додатковим відтінком інтенсивності дії. Незмінні форми дієслівного характеру належать до омонімічних особових форм, які набувають відповідної особової визначеності у сполученні з займенниковими іменниками або власне-іменниками.

Дієслівний складений присудок являє собою аналітичну сполуку, що складається з основної і допоміжної час-

тин. В основній частині відбито лексико-семантичний зміст присудка, а на допоміжну частину припадають вираження модально-часових значень і модифікація лексичного значення основної частини. Ядро дієслівного складеного присудка становить інфінітив, який супроводжується допоміжними елементами: особовими формами фазових і модальних дієслів, присудковими прикметниками з модальним значенням. Допоміжні фазові дієслова *починати, братися, заходжуватися, стати, продовжувати, закінчувати, переставати, припиняти* та інші вказують на початок, продовження, кінець дії, процесу чи стану: *Люди На мене* ***почали*** *недобре* ***поглядати*** (Д. Павличко); *Дівчина здіймає кужілку і знов* ***береться прясти*** (Леся Українка); *Надія більше й слова не сказала, їсти* ***заходилася готувати*** (Є. Гуцало); *Через півгодини майдан* ***став наповнятися*** *людьми* (Г. Тютюнник); *Мариня* ***продовжувала готувати*** *сніданок* (Ірина Вільде); *Я* ***перестав*** *тебе* ***шукать*** (Д. Павличко). Допоміжні модальні дієслова *могти, мусити, мати, зуміти, намагатися, сміти* і подібні позначають необхідність, можливість, бажаність дії, процесу чи стану: *Лише рідні після розлук Зустрічаються потиском рук і* ***не можуть*** *нічого* ***сказати*** (П. Воронько); *Не лікар, не чаклун, а рідна мова* ***Вернути може*** *до життя мене* (Р. Гамзатов); *Але от тепер* ***мусила наступити*** *якась зміна* (Г. Хоткевич); — *Я* ***маю*** *комусь* ***зменшувати*** *горе* (М. Стельмах); *Даремно Я* ***намагавсь*** *тебе* ***знайти*** *в тісняві* (Д. Павличко). Модальні предикативні прикметники *повинен, змушений, зобов'язаний, здатний, спроможний, схильний, ладен, рад* та інші є граматичними еквівалентами допоміжних модальних дієслів і виражають, подібно до модальних дієслів, модальну модифікацію дієслівного складеного присудка: *Один дядько* ***повинен був,*** *на самоті,* ***поратися*** *й коло слабої, й коло хазяйства* (М. Коцюбинський); *Замордований її ревнощами,* ***змушений був чкурнути*** *з села* (О. Гончар); *Я ж* ***кохати і кохатись Рад*** *до власного сконання* (М. Вороний). Предикативні модальні прикметники відрізняються від модальних дієслів відсутністю морфем на позначення синтаксичних категорій часу й модальності, унаслідок чого вони потребують дієслова-зв'язки *бути*, яка є синтаксичною аналітичною морфемою, спеціалізованим аналітичним засобом вираження граматичної дієслівності.

На противагу дієслівному складеному іменний складений присудок має іншу сукупність складників аналітичного комплексу. Крім того, він виявляє більшу різноманітність їх морфологічного варіювання. Іменний складений присудок може бути виражений іменем будь-якої форми

у сполученні з особовими формами дієслова-зв'язки. Повнозначне слово (ім'я) є основною частиною іменного складеного присудка, тоді як дієслово-зв'язка сигналізує про вживання імені у присудковій функції і виражає часово-модальне значення аналітичної предикативної сполуки. До власне-зв'язок належать дієслова *бути, становити, являти собою,* які виконують суто граматичну роль і позбавлені лексичного навантаження. Невласне-зв'язки типу *ставати, залишатися, лишатися, зоставатися, виявлятися, називатися, вважатися, здаватися,* виконуючи зв'язкову функцію, доповнюють лексичне значення предикативного імені додатковими смисловими відтінками.

У функціональному плані найближчими до дієслівного присудка є іменні складені присудки, основним елементом яких виступають прикметники та дієприкметники. Характерно, що прикметникова і дієприкметникова частина має лише дві форми вираження — форми називного й орудного відмінків: ***Подібна*** *ж та бабуся До матері моєї* (Д. Павличко); *Цінність знахідки* ***очевидна*** (Григір Тютюнник); *Ніч* ***осяяна*** *цвітом яблуні,* ***Затуманена,*** *мов роса* (Д. Павличко); ***Була*** *коса* ***русява,*** *А* ***стала біла-біла*** (Д. Павличко); *Ісус Христос* ***розп'ятий був*** *не раз* (Л. Костенко); *Плач* ***ставав дужчий*** *та* ***дужчий*** (В. Винниченко); ***Легкі і прозорі Стали*** *печалі й турботи* (Д. Павличко); *Маленький хлопчик* ***став дорослим*** (Л. Костенко); *Всі заборони й каземати* ***виявились безсилими*** *перед поетовим словом, перед його всепроникаючою правдою* (О. Гончар).

Морфологічне різноманіття виявляють іменні частини присудка, виражені відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменника. З-поміж сукупності відмінкових і прийменниково-відмінкових іменникових форм в іменній частині складеного присудка найбільше поширення мають називний та орудний безприйменникові відмінки і знахідний із прийменником ***за,*** які стали спеціалізованими формами для вираження іменникового присудка. Зазначимо, що три названі форми можуть взаємозамінюватися, тобто вживатися в однакових лексичних умовах. Вибір однієї з трьох іменникових форм зумовлюється не формально-граматичними чинниками, а їх специфічною семантикою. Називний стосується постійної ознаки предмета, орудний безприйменниковий і знахідний із прийменником ***за*** — непостійної або нехарактерної ознаки, пор.: *Левко* ***був хліборобський син*** (М. Рильський); *І кожна книжечка мала* ***Безсмертя проявом була*** (М. Рильський); *Ясько* ***за пастушка був*** *саме того літа...* (М. Рильський). Певну роль у використанні основних присудкових іменникових форм,

у їх граматичному розподілі відіграє характер дієслова-зв'язки. Наприклад, нульова зв'язка викликає закономірну появу іменної частини у формі називного відмінка, а зв'язки типу *ставати, виявлятися, залишатися, робитися, вважатися* закріпилися в аналітичних сполуках із формою орудного відмінка: *Сама доба — глухий* ***Бетховен*** (Є. Маланюк); *Сухі гілки —* ***це вже вінок*** терновий (Л. Костенко); *Натхнення —* ***то гроза*** (Д. Павличко); *Пісня — предків* ***біль***. *Вишневоокі мальви —* ***як дівчата*** (Д. Павличко); *А тепер цією* ***доброю*** *і* ***вченою людиною став*** *у своєму селі він* (М. Стельмах); *Поет всюди* ***залишається господарем*** *свого настрою...* (О. Гончар); *Обсипана рожевим світлом, свіжа та гарна, Настя* ***здавалася*** *запашною* ***трояндою*** (М. Коцюбинський). Називний відмінок використовуємо також тоді, коли в іменній частині маємо порівняльні елементи типу *як, мов, немов, наче, неначе: Кожен новий фільм —* ***як заповіт*** (О. Гончар); *Місяць на сивій скелі —* ***наче*** *бетону* ***відро*** (Д. Павличко). Безприйменниковий знахідний відмінок уживається тільки при дієсловах-зв'язках *становити, являти собою: Усі ці роки його розум був захоплений війнами. Вони* ***становили*** *духовний* ***клімат*** *його епохи* (О. Довженко); *Загальна синтаксична структура слов'янського речення* ***являє собою*** *складну* ***систему*** *формальних відношень* (О. Мельничук).

В українській мові витворилася ускладнена модель іменного складеного присудка, де поєднуються окремі елементи дієслівного складеного присудка з дещо видозміненим із формального боку іменним складеним присудком. У допоміжній частині в них наявні особові форми фазових і модальних дієслів, модальні предикативні прикметники з дієслівною зв'язкою, а проміжне місце між допоміжною частиною дієслівного складеного присудка та іменною частиною іменного складеного присудка займає тут дієслово-зв'язка, перетворене на інфінітивну форму. У цьому комплексі синтаксичні категорії часу й модальності перебрала на себе ускладнююча іменний складений присудок частина — допоміжне дієслово фазової або модальної семантики (а також модальні предикативні прикметники з дієсловом-зв'язкою *бути*); *Справа* ***починала бути поганою*** (М. Коцюбинський); *Поет* ***не може бути власністю*** (Л. Костенко); *Поезія* ***повинна бути чиста*** (Ю. Збанацький).

З іменною частиною іменного складеного присудка зближується неозначена форма дієслова. Її можна зараховувати до іменних частин. Для цього є такі підстави: по-перше, іменна частина-інфінітив тут поєднується з дієсло-

вом-зв'язкою *бути,* яка не використовується в дієслівному складеному присудку; по-друге, частина вживань інфінітива стосується напівморфологізованого ступеня синтаксичної субстантивації. Отже, згідно з поданими міркуваннями інфінітивна частина з дієсловом-зв'язкою *бути* являє собою граматичну периферію іменних частин іменного складеного присудка, а не елемент дієслівного складеного. Найчастіше іменний складений присудок з інфінітивною іменною частиною утворює з інфінітивним підметом симетричні синтаксичні конструкції, напр.: *Посадити деревце* — ***залишити*** *про себе найкращу пам'ять* (В. Стус).

Прислівниковий складений присудок утворюється внаслідок транспозиції прислівників у синтаксичну сферу дієслова. Ця транспозиція здійснюється за допомогою аналітичних синтаксичних морфем, тобто дієслів-зв'язок. Незмінний прислівниковий компонент функціонує як присудок саме завдяки дієсловам-зв'язкам, найтиповішою з яких є зв'язка *бути.* Прислівниковий складений присудок використовуємо за умови, якщо в позиції підмета виступає неозначена форма дієслова, напр.: *Нам* ***нелегко*** *йти до свого дому Через мертвих, через блиски грому, Через ніч, прожекторів мечі, В битві, в сні, у підступах, в облозі* (А. Малишко); *Йти* ***стало важче*** (Григір Тютюнник).

Подвійний (складний) присудок складається з двох повнозначних слів з різним ступенем увиразнення присудковості. Здебільшого це дієслова із значенням руху чи іншої дії в поєднанні з прикметниками і дієприкметниками. Синтаксичні категорії часу й модальності виражаються особовими формами дієслова, вони поширюються також на другий складник подвійного присудка — прикметникові і дієприкметникові форми, позбавлені морфологічного вираження цих категорій. Найчастіше сполуки подвійного присудка охоплюють дієслівні предикати дії і прикметникові чи дієприкметникові предикати стану: *Я* ***йду, іду — Зворушений*** (П. Тичина); *А мати* ***ридає*** *на скелі* ***самотня*** (Т. Осьмачка); *Сонце* ***заходить криваво-червоне*** (О. Довженко); *Я сорочку знайду вишиванку І* ***надіну,*** *як хлопчик,* ***радий.*** *По барвінку* ***піду*** *на світанку* ***Молодий, молодий, молодий!*** (А. Малишко); *Мажа* ***котиться останньою*** (Б. Харчук).

Крім розглянутих вище лексично виражених різновидів присудка, в українській мові функціонують нульові форми присудка в еліптичних реченнях. Нульовий присудок в еліптичних реченнях визначається поза мовленнєвою ситуацією чи контекстом, оскільки наявність лексич-

но не вираженого головного члена випливає із формально-синтаксичної будови даних конструкцій, із синтаксичного зв'язку лексично вираженого другорядного члена речення з нульовим присудком. Еліптичні речення з нульовим присудком самодостатні і співвідносні з повними двоскладними конструкціями. У зв'язку з відсутністю лексично вираженого присудка наявність другорядних членів речення, залежних від нього, є обов'язковою. Ці другорядні члени, а також взаємозалежний з нульовим присудком підмет є найважливішими показниками синтаксичної своєрідності еліптичних речень. Зазначимо, що не всім семантичним групам присудка властивий нульовий варіант функціонування. Нульові присудки здебільшого поширюються на дві семантичні групи дієслів — дієслова з локативною семантикою (семантикою перебування, місцезнаходження) і тісно пов'язані з цією семантичною групою дієслова із значенням руху, які об'єднують у собі значення дії та локативне значення. Поширеними є речення з нульовими присудками, що виражають значення перебування, місцезнаходження. У цих реченнях використовується здебільшого нульова форма дієслова *бути,* а також інші семантично споріднені з ним локативні дієслова. Залежні від нульового присудка локативні синтаксеми звичайно виражаються прийменниково-відмінковими формами і морфологізованими прислівниками: ***Над суходолом*** *— сизий дим юги Та — часом — вихор чорної свободи* (Є. Маланюк); ***Серед лісу*** *ставок, очеретом з одного боку прикрашений* (Остап Вишня); ***На мостах*** *калинових калинові знамена* (Д. Білоус); *А* ***вколо*** *— хлібороби мідмолиці, Висока синь і золоті жита* (Є. Маланюк); ***Тут*** *Сувид скрізь* (Л. Костенко). Другу групу нульових присудків становлять лексично не виражені дієслова із значенням руху. Наявність нульового присудка увиразнюють локативні синтаксеми переважно у функції кінцевого пункту руху: *А тут і Чіпка* ***в хату*** (Панас Мирний); *А сиротині — сонечко* ***в руки*** *яблуком спілим* (А. Малишко). Відсутність лексично вираженого дієслова-присудка із значенням руху нерідко надає конструкціям відтінку швидкості, стрімкості, інтенсивності дії.

Розглянувши різновиди присудка, вкажемо на загальні диференційні синтаксичні ознаки цього головного члена речення у його співвідношеннях з іншими синтаксичними й морфологічними явищами. Отже, присудок має такі ознаки: а) входить у структурну схему елементарного з формально-синтаксичного погляду простого двоскладного речення; б) перебуває з підметом у предикативному зв'яз-

ку (взаємозв'язку, двобічному зв'язку); в) поєднується з підметом формою предикативного зв'язку — координацією; г) виражає реченнєву синтаксичну категорію предикативності (категорії часу і модальності); д) має спеціалізовану морфологічну форму вираження — дієслівні особові форми; е) у системі мови співвідноситься з предикатними синтаксемами у функції дії, процесу тощо; є) у типових випадках співвідноситься з ремою (новим у повідомленні) при актуальному членуванні речення і займає лінійну позицію після підмета.

Не всім простим реченням української мови притаманна двоскладна формально-синтаксична будова, репрезентована двома головними членами речення — підметом і присудком. Периферію простого речення становлять односкладні речення, формально-граматичним центром яких є не диференційований на підмет або присудок головний член речення. Отже, специфіку формально-синтаксичної структури односкладних конструкцій становить наявність тільки одного головного члена речення. Можна якоюсь мірою стверджувати, що предикативний зв'язок в односкладних реченнях виявляється в усіченому (згорнутому) вигляді, на що вказують специфічне морфологічне оформлення ядерного компонента і послідовне вираження ним синтаксичних категорій часу й модальності. У своїх внутрішніх межах односкладні речення розрізняються насамперед синтаксичною і морфологічною якістю головного члена. За синтаксичними характеристиками слід виділити прості і складені головні члени односкладного речення.

Простий головний член односкладних речень відповідно до своєї морфологічної сутності поділяють на дієслівний та іменниковий. Найтиповішу морфологічну групу головного члена односкладних речень складають безособові (одноособові) форми дієслів. Це форми третьої особи однини, доповнювані в минулому часі й умовному способі показниками середнього роду, напр.: ***Поночіє** в нашій хаті рано, особливо взимку* (Григір Тютюнник); *В степу **запахло** розворушеною лемешами землею* (Григір Тютюнник); *В деяких вікнах **світилося*** (Б. Харчук). До другої морфологічної групи простого головного члена односкладних речень належать форми інфінітива без частки-морфеми *би (б)* та форми інфінітива з часткою-морфемою *би (б)*. Диференційною граматичною ознакою цих інфінітивних форм є їх абсолютна синтаксична незалежність. Вони становлять формально-синтаксичну вершину односкладних речень: *Минулої війни окопи Не **проорать, не заорать***

(Є. Маланюк); *По яких ще дорогах* ***шукати*** *причинної долі?* (Є. Маланюк); *Може, в дальнюю дорогу* ***послать*** *солов'я* (А. Малишко); ***Прихилитися б*** *у затінку до зеленої землі* (М. Стельмах). Дієслівний простий головний член односкладних речень співвідносний із присудком, а іменниковий простий головний член — з підметом. Основний різновид простого іменникового головного члена складають іменники в називному відмінку, напр.: ***Небо. Вітер. Степ*** *без краю...* (Г. Чупринка); ***Кремінь. Бронза. Залізо. Радіо. Сталь*** (Є. Маланюк); *Десь* ***вибух.*** *Десь* ***вулкан. Руйновище. Заглада*** (Л. Костенко). Простий іменниковий головний член виражається також кличним відмінком: — ***Катерино!*** *— Іду!* (О. Довженко); — ***Синочку!!!*** (Б. Олійник).

Складений головний член односкладних речень має два основні різновиди: дієслівний і прислівниковий. Дієслівний різновид являє собою сполуку інфінітива безособових (одноособових) дієслів та допоміжних фазових дієслів, а також предикативні віддієприкметникові форми на ***-но, -то*** з дієсловом-зв'язкою *бути: Надворі* ***почало розвиднюватися*** (Григір Тютюнник); *А в грудях у парубка немов теж струну* ***натягнено*** *одиноку* (А. Головко); *Враз* ***було вбито*** *всі хлоп'ячі мрії* (О. Донченко). Ще більше ускладнення виявляють сполуки інфінітива з модальними словами типу *варто, можна, потрібно, треба, необхідно, слід* і дієслівною зв'язкою *бути: Людей і долю* ***проклинать не варт,*** *їй-богу* (Т. Шевченко); *На початку зими* ***ходити*** *Олесеві до школи* ***можна*** *двома стежками* (Григір Тютюнник); ***Необхідно було*** *трохи* ***постояти*** (А. Головко). Складений прислівниковий головний член представлений предикативними прислівниками в поєднанні з дієсловами-зв'язками *бути, ставати* та ін.: *Колись там* ***весело було*** (Т. Шевченко); ***Стає затишно, сумно і солодко*** (В. Винниченко); *Дуже мені* ***легко.*** *Дуже мені* ***трудно*** (Л. Костенко); *Вже* ***не видно*** *з-за ялиць Жодного ягняти* (Д. Павличко). Складений прислівниковий головний член односкладних речень грунтується на безособових (одноособових) дієсловах, відтворюючи дієсловом-зв'язкою типову для них третю особу однини, а також у деяких випадках форму середнього роду.

Головний член односкладного речення має такі диференційні синтаксичні і морфологічні ознаки: а) входить у структурну схему елементарного простого односкладного речення як єдиний його головний член; б) містить у собі модально-часову характеристику речення; в) співвідноситься з присудком або підметом двоскладного речення;

г) виражається спеціалізованими морфологічними формами — безособовими (одноособовими) дієсловами, називним відмінком іменника, предикативними прислівниками.

§ 3. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Позицію другорядного члена речення визначають щодо позицій головних членів речення. Диференційними синтаксичними ознаками другорядного члена речення є: а) його синтаксична периферійність, що виявляється в неможливості формувати предикативну основу речення, тобто елементарне з формально-синтаксичного погляду просте речення; б) підрядний зв'язок або з підметом, або з присудком, або з головним членом односкладних речень, або з іншим другорядним членом речення, або з предикативним ядром (зокрема, підметово-присудковою основою двоскладного речення); в) поєднання з іншими членами речення трьома формами — формами узгодження, керування, прилягання. Як і головні члени речення, другорядні члени речення диференціюють за рядом формально-синтаксичних і формально-морфологічних ознак. Залежність від слова і від предикативного ядра як головну диференційну ознаку покладено в основу розрізнення прислівних другорядних членів і другорядних членів-детермінантів. За наявністю ознак нижчого рівня вирізняють такі різновиди другорядних членів речення, як опосередковані другорядні члени речення і дуплексиви. Отже, позиція другорядного члена речення розчленовується на дві основні субпозиції — субпозицію прислівного другорядного члена речення і субпозицію другорядного члена-детермінанта. У свою чергу субпозиція прислівного другорядного члена речення охоплює підпорядковані їй субпозиції нижчого рангу (звичайно, з урахуванням додаткових формально-граматичних ознак).

Однією з найважливіших додаткових ознак прислівного підпорядкування виступає форма підрядного зв'язку: узгодження, керування прилягання. Відповідно до цієї ознаки вичленовуємо узгоджені, керовані і прилягаючі другорядні члени речення. Можливе також виділення другорядних членів речення за частиномовною належністю опорного слова, у зв'язку з чим вирізняють приіменникові, придієслівні, babприкметникові і babприслівникові другорядні члени речення. Іноді доцільно кваліфікувати члени речення за вказаними двома рядами харак-

теристик — власне-синтаксичних і синтаксико-морфологічних.

Узгоджені другорядні члени речення залежать від опорного іменника і набувають від нього форм роду, числа і відмінка. У позиції узгодженого компонента функціонують спеціалізовані на вираженні узгодження слова: прикметники, займенникові прикметники і дієприкметники (віддієслівні прикметники). Якщо брати до уваги елементарне з формально-синтаксичного боку просте речення і опосередковане семантико-синтаксичною валентністю присудка чи головного члена односкладних речень елементарне просте речення, то речення з узгодженими другорядними членами (присубстантивними словами) належать до неелементарних простих речень, являючи собою наслідок об'єднання двох або більше елементарних речень, напр.: *Дівчина стояла біля хати* + *Дівчина була струнка* →***Струнка*** *дівчина стояла біля хати.* Прикметники найбільш пристосовані до оформлення приіменникових другорядних членів речення. Узгоджені другорядні члени речення використовуються при опорному іменникові, віддзеркалюючи його форми відмінка, числа й роду, напр.: ***Гарячий*** *день втопивсь в* ***нічній прозорій*** *млі* (Є. Маланюк); *Стоїть* ***сторозтерзаний*** *Київ, і* ***двістірозіп'ятий*** *я* (П. Тичина); ***Безпощадний*** *блиск* ***твоєї*** *вроди Лагідно в душі* ***моїй*** *сія* (Д. Павличко); *Стоять мости над* ***мертвими*** *річками* (Л. Костенко); ***Сінешні*** *двері примерзли, подаються знехотя, риплять і впускають у куток* ***вузеньку*** *смужечку* ***місячного*** *світла* (Григір Тютюнник).

Синтаксичним критерієм для розмежування керованих і некерованих другорядних членів речення має бути синтаксична позиція, зумовлена тільки семантико-синтаксичною валентністю предикатного слова (переважно дієслова). Валентність точно окреслює межі керування, зараховуючи до нього тільки ті залежні синтаксичні компоненти, які вимагаються лексико-граматичною природою опорного слова, напр.: *Відмикаю* ***світанок*** *скрипичним* ***ключем*** (Л. Костенко); *Остання в світі казка сидить* ***під образами*** (Л. Костенко); ***З лугу*** *витягали* ***вільхи на сухе мотузкою,*** *учепившись* ***за неї*** *усім гуртом, а там клали* ***на віз*** *і* ***волами*** *правили* ***в село*** (Григір Тютюнник). Кваліфікація явищ керування має будуватися на синтаксичній основі. А це означає, що вихідним поняттям при його розгляді стає поняття синтаксичної позиції. Якщо синтаксична позиція якихось компонентів тотожна, то ця тотожність не зникає за різної морфологічної якості даних компонентів, тобто компонентів, якими керує те саме опорне

слово. Пор.: *люблю* ***читання*** і *люблю* ***читати***, де маємо типову позицію керованого знахідного відмінка, яка у другому випадку заміщається керованим інфінітивом. Отже, у двох випадках виступає керування. Інша річ, що у першій конструкції представлено морфологізоване керування, а у другій — неморфологізоване.

У позиції керованого компонента трапляються навіть прислівники, граматична природа яких переважно пов'язана з явищами прилягання. Такі прислівники поєднуються з опорними дієсловами руху, переміщення, семантико-синтаксична валентність яких поширюється й на локативні синтаксеми. При опорних дієсловах із значенням руху, переміщення можуть виступати просторові морфологізовані прислівники типу *звідти, звідтіля, туди, вниз, угору, додому,* напр.: *Хлопчик ішов* ***додому; Звідти*** *приїхали юнаки.* Найчастіше в таких позиціях виступають прийменниково-відмінкові форми: *Я приїхав* ***у село; З міста*** *поспішали люди; Птахи летіли* ***до озера.***

Залежно від валентних потенцій предиката буває різна кількість позицій керованих другорядних членів речення. В українській мові ця кількість членів речення при одному предикатові не перевищує шестикомпонентного вияву. Дієслова типу *везти, привезти, перевезти, відвезти, повезти, возити, перевозити, відвозити, завозити* сполучаються з шістьма керованими другорядними членами речення, які здебільшого виражаються відмінковими і прийменниково-відмінковими формами: ***Мені*** *треба привезти* ***вантаж бабусі машиною з міста у село.*** Полярну якість виявляють дієслова *світає, розвидняється, вечоріє* та інші, які не мають жодної позиції керованого другорядного члена речення.

У граматичній системі української мови потрібно розрізняти лівобічну і правобічну валентність предиката і відповідно лівобічні та правобічні керовані другорядні члени речення. Для української мови типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна звичайно стосується явищ координації, регульованої предикативним зв'язком підмета і присудка як головних членів двоскладного речення, пор.: *Написав* ***повість*** і ***Повість*** *написана.* Лівобічна позиція керованого компонента виникає внаслідок відповідних трансформацій вихідних елементарних речень, напр.: *Хлопчик не спить →* ***Хлопчикові*** *не спиться; Він не працює →* ***Йому*** *не працюється; Дівчина весела →* ***Дівчині*** *весело; Мати сумна →* ***Матері*** *сумно.* Лівобічні керовані другорядні члени речення репрезентовані, як бачимо, суб'єктними синтаксемами, для яких природнішою є позиція підмета.

Специфіку керування відбиває передусім сильний характер підрядного зв'язку між керованим і опорним словом. У сукупності форм, керованих тим самим предикатом, одні з них займають щодо сили керування центральніше, інші ж — периферійніше місце. При багатовалентних предикатах, які можуть сполучатися з послідовним рядом виражених відмінковими і прийменниково-відмінковими формами синтаксем, центральність або периферійність керованого другорядного члена речення залежить від семантичної функції синтаксем, що перебувають у позиції цього другорядного члена. У правобічній валентній позиції синтаксеми щодо сили керування розташовуються так: найцентральнішу позицію займає об'єктна синтаксема, яка найтісніше поєднана з предикатом; за нею розташована адресатна синтаксема, для якої характерний дещо слабкіший зв'язок з опорним словом; далі локативна синтаксема напрямку з більш послабленим порівняно з адресатною синтаксемою підрядним зв'язком; найпериферійніша ланка стосується інструментальної синтаксеми. Відповідно до функціональних типів синтаксем можна виділити такі різновиди керування і пов'язане з ними центральне / периферійне місце керованого другорядного члена речення: сильне керування і відповідне йому центральне місце керованого компонента (об'єктна синтаксема), напівсильне керування і нецентральне / непериферійне місце керованого компонента (адресатна синтаксема), напівслабке керування і напівпериферійне місце керованого компонента (локативна синтаксема напрямку), слабке керування і периферійне місце керованого компонента (інструментальна синтаксема). В українській мові витворилися спеціалізовані морфологічні форми для вираження відповідного типу синтаксем і пов'язаного з ними розряду керованого другорядного члена речення. Зокрема, спеціалізованою морфологічною формою для вираження об'єктної синтаксеми, сильного керування і центральної позиції другорядного члена речення є знахідний безприйменниковий відмінок іменника, а спеціалізацію на вираженні інструментальної синтаксеми, слабкого керування і периферійної позиції слабкокерованого другорядного члена речення набув орудний безприйменниковий відмінок, пор.: *Чи ж затаїш, чи збережеш Ти На дні ярів, у галявах дібров Твій тихий* ***рай*** *І сонцем п'яну* ***кров?*** (Є. Маланюк); *Я* ***тебе*** *обгорну* ***руками, Поцілунками*** *обів'ю, А в серці, на самім денці, Сховаю* ***печаль*** *твою* (Д. Павличко).

Керування іноді зазнає певних модифікацій при перемі-

щенні опорного предикатного слова з найцентральнішої для нього присудкової позиції чи позиції головного члена односкладних речень в інші позиції з одночасним перетворенням частиномовної належності предикатного слова. Наприклад, при переміщенні предикатного слова в підметову позицію і перетворенні його на відпредикатний іменник змінюється керування деякими відмінковими іменниковими формами, пор.: *Хлопчик читав **книжки*** і *Читання **книжок** було його улюбленим заняттям.* Відпредикатні іменники в українській мові не можуть керувати іменником у формі знахідного відмінка безприйменникового, а тільки його функціональним еквівалентом — родовим відмінком.

Керовані другорядні члени речення, незважаючи на градації сили керування — від сильного до слабкого, відображають тісніші порівняно з узгодженими і прилягаючими другорядними членами зв'язки залежного й опорного компонентів речення. Вони становлять ядро прислівних другорядних членів речення, оскільки ці компоненти опосередковані семантико-синтаксичною валентністю предиката і тісно пов'язані з семантико-синтаксичною та формально-синтаксичною структурами речення. Прислівні керовані другорядні члени речення вказують на механізм взаємодії семантичного і формального синтаксису, а також стосуються найбільш регулярної синтаксичної сполучуваності слів.

Найпериферійнішу ланку прислівного підпорядкування складають прислівні другорядні члени речення, поєднані з опорним словом формою прилягання. Прислівним прилягаючим компонентам властивий вільний, формально й семантично не зумовлений, зв'язок з опорним словом. Це зв'язок вторинний, що виникає внаслідок перегрупування синтаксичних залежностей, згортання компонентів речення, синтаксичного ускладнення конструкцій тощо.

Приляганням здебільшого називають спосіб підрядного зв'язку, за якого залежне слово має незмінну форму та поєднується з опорним за змістом і де типовими формами залежних слів виступають прислівники й дієприслівники. Впадає у вічі, що прилягання, як і керування, багато дослідників пов'язують із морфологічними властивостями слів, тоді як синтаксичні критерії грунтуються на позиції члена речення й показниках синтаксичного зв'язку компонентів. Отже, явища прилягання у поширеній дотепер кваліфікації витлумачено надто вузько, сюди не включено продуктивні його вияви. Останнім часом наявні спроби переборення вузького (морфологічного) розуміння прилягання, яке, наприклад, виявляється в уведенні поняття

іменного прилягання і под.[1] Проблему прилягання потрібно розв'язувати з урахуванням об'єктивних синтаксичних характеристик, якими є: вільний підрядний зв'язок, невалентне поєднання залежного слова з опорним, відсутність форми узгодження.

Другорядні члени речення, що прилягають до опорного слова, являють собою найпериферійніші прислівні компоненти речення. Вони формуються різними шляхами, пов'язаними з об'єднанням двох або більше елементарних простих речень в одне просте ускладнене. Прислівними другорядними членами речення, залежність яких реалізована формою прилягання, виступають і тридиційно зараховувані до явищ керування відмінки, валентно не пов'язані з опорними власне-іменниками (іменниками, що позначають конкретні предмети). Найпоширенішим відмінком, уживаним у позиції прилягаючого другорядного члена речення, є родовий відмінок посесивний, що залежить від іменника предметного значення, напр.: *Книжку* ***вчителя*** *написано натхненно; Листя* ***осики*** *тремтіло.* Форми родового відмінка тут прилягають до іменника з конкретним значенням, оскільки вони не зумовлюються лексико-семантичною природою опорного іменника, не узгоджуються з ним. Прилягання як форма підрядного зв'язку виникло в подібних конструкціях унаслідок згортання предикатного слова: *Книжка належить учителеві →книжка* ***вчителя.*** На основі прилягання поєднано морфологізовані прислівники з опорним дієсловом, які уособлюють модель «опорний іменник + залежний прикметник» і є наслідком об'єднання взаємопов'язаних вихідних простих речень, напр.: *Дівчина гарно співає ←Дівчина співає + Спів її гарний.* Третім способом утворення поєднань із прилягаючими компонентами є переміщення детермінантних членів речення з типової для них неприслівної позиції у прислівну, де вони звичайно залежать від опорних іменників і прикметників: *Осінньої пори він любив подорожувати →Подорож* ***осінньої пори*** *прекрасна; У будні люди були непомітні →Поет оспівував непомітних* ***у будні*** *людей.*

Отже, у простому реченні наявні три зони функціонування прислівних другорядних членів речення: зона прислівного узгодження, зона прислівного керування і зона

---

[1] Н. Ю. Шведова на матеріалі російської мови розрізняє власне-прилягання, репрезентоване прислівниками, дієприслівниками, невідмінюваним компаративом прикметників та інфінітивом, і прилягання відмінкове безприйменникового і прийменникового різновидів (Русская грамматика: В 2 т. М., 1980. Т. 2. С. 40—51).

прислівного прилягання. Зона керування найважливіша й найпоказовіша. У ній об'єднується сукупність другорядних членів речення, що разом із головними членами речення відбивають формально-синтаксичну організацію одного з різновидів елементарних простих речень. Ці другорядні члени речення в синтаксичній системі української мови є фундаментом, основою прислівного підпорядкування компонентів. Вони приєднуються до опорних предикатних слів, здійснюючи необхідний семантичний і формальний зв'язок. Назвемо їх прислівними другорядними членами речення першого рангу. Прислівними компонентами другого рангу варто вважати узгоджені другорядні члени речення, які вказують на тісний формальний зв'язок залежного й опорного компонентів і являють собою морфологізований, а отже найважливіший, вияв синтаксичного ускладнення іменникових компонентів вихідного елементарного простого речення. І нарешті, найпериферійнішу групу прислівних компонентів складають другорядні члени речення, що поєднуються з опорним словом формою прилягання. Форма прилягання позбавлена ознак необхідного семантичного й формального зв'язку, властивого формі керування, і ознак морфологізованого формального зв'язку, притаманного узгодженню. Прилягання встановлюється на основі зовнішнього взаєморозташування компонентів, унаслідок чого між ними виникає підрядний зв'язок.

Субпозиція детермінантних членів речення [1] як другорядних членів характеризується залежністю не від окремого слова, а від предикативного ядра (присудково-підметової основи двоскладного речення з валентно пов'язаними з присудком другорядними членами речення або головного члена односкладних речень з його валентним потенціалом). Детермінантним членам речення, або детермінантам, притаманний слабкий підрядний зв'язок із предикативним ядром, що засвідчує більшу їх синтаксичну автономність. Щодо центральних позицій підмета і присудка, головного члена односкладних речень, а також щодо валентно пов'язаних із предикатом прислівних друго-

---

[1] Учення про детермінантні члени речення пов'язане з іменем Н. Ю. Шведової (див.: *Шведова Н. Ю.* Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопр. языкознания. 1964. № 6. С. 77—93; *Її ж.* Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? // Вопр. языкознания. 1968. № 2. С. 39—50). Подібні члени речення акад. В. В. Виноградов називав «поширювачами речення».

рядних членів речення і навіть щодо прислівних другорядних членів невалентного характеру позиція детермінантів є у формально-синтаксичному плані найбільш периферійною. Вони становлять немовби зовнішній компонент щодо внутрішньо об'єднаних головних і прислівних другорядних членів речення. Ця своєрідна віддільність детермінантів від іншої (основної) частини простого ускладненого речення пояснюється тим, що вони репрезентують у згорнутому вигляді інше просте речення з його семантико-синтаксичними відношеннями щодо пов'язаного з ним простого речення в межах складного речення. У субпозиції детермінанта перебувають здебільшого прийменниково-відмінкові форми, дієприслівники і морфологізовані прислівники (власне-прислівники), напр.: *Десь* ***на дні*** *мого серця Заплела дивну казку любов* (П. Тичина); ***По бурі*** *тяжкій перемога засяє дзвінка і погідна* (М. Рильський); *Жінку лишив* ***на наругу,*** *маму лишив* ***на біду*** (В. Стус); ***Заплющивши*** *заслізені повіки, Все викликаю весни осяйні Юнацьких літ...* (Є. Маланюк); ***Вдруге, а потім і втретє*** *мчала легка ворожа кіннота,* ***заманюючи*** *козаків* (Б. Харчук); ***Споконвіку*** *тема України, отецького первокореня у нашій поезії була на чільному місці* (Б. Олійник). Слід зауважити, що жоден із детермінантів не є більш центральний або більш периферійний, ніж інший детермінант. У синтаксичній структурі української мови відсутній який-небудь системний внутрішній порядок поєднання їх із предикативним ядром. За наявності декількох детермінантів у простому ускладненому реченні мовленнєва позиція кожного з них визначається близькістю або віддаленістю від предикативного ядра, лінійною контактністю або дистантністю розташування, які не закріплені в мовній системі і можуть змінюватися в різних умовах мовлення.

При з'ясуванні природи детермінантних членів речення повинно йтися передусім про визначальні їх формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні особливості, про відмежування їх від форм, прислівний зв'язок яких зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю предиката, а особливо від форм, що поєднані з опорним словом невалентним, вільним підрядним зв'язком. Найголовнішою ознакою детермінантів є їх вторинність, похідність, трансформаційна пов'язаність із структурою складного речення. Дериваційну базу деяких різновидів простого ускладненого речення становлять складні речення, від однієї з предикативних частин яких утворюються шляхом згортання детермінантні другорядні члени речення. Подібна кваліфікація детермінантів пояснює неприслівний характер

їх зв'язку, їх синтаксичну автономність, перенесену із структури складного речення. Як і підрядні детермінантні та сурядні частини складного речення, детермінанти поєднуються з іншою реченнєвою одиницею (елементом складної конструкції) в цілому. Вони заміщають згорнуту предикативну частину, і тому ускладнене неприслівними поширювачами просте речення являє собою семантично складну конструкцію з двома або більше предикатами. Найвиразніше простежується формально-синтаксична і семантико-синтаксична співвідносність простих ускладнених речень детермінантного типу із складнопідрядними реченнями. Це виявляється в збереженні детермінантами підрядного детермінантного зв'язку і семантико-синтаксичних відношень між підрядною та головною частинами. До менш продуктивної групи простих ускладнених детермінантами речень належать речення, що є наслідком перетворень складносурядного речення. Специфікою всіх детермінантних членів речення, співвідносних як із підрядними, так і сурядними частинами складного речення, є те, що вони в простому ускладненому реченні виступають як синтаксично залежні форми, функцію опорного компонента яких виконує не окремий член речення, а присудково-підметовий центр двоскладних речень або головний член односкладних речень із підпорядкованими головним членам прислівними другорядними членами речення. Одна з синтаксичних характеристик пов'язана з вимогами актуального членування речення, що полягає у типовій для детермінантів початковій позиції в реченні. Така позиція відповідає компонентам із функцією теми (даного), яка супроводжується згортанням, конденсацією вихідної для цього компонента синтаксичної конструкції, напр.: *Коли перебуваю в саду, то пригадую дні дитинства* → ***У саду** пригадую дні дитинства.*

Детермінантні другорядні члени речення з просторовим і часовим значеннями, значенням причини, мети, умови, з допустовим значенням тощо співвідносні з відповідними функціональними різновидами підрядних частин складнопідрядних речень. Це найпродуктивніша група детермінантів, що засвідчується великою морфологічною різнорідністю їх форм. Сюди входять прийменниково-відмінкові форми, дієприслівники, власне-прислівникові форми, відмінкові форми обставинної семантики, напр.: ***В яскравому небі** білосніжними айстрами пропливають хмари* (М. Стельмах); ***За юних років** мені пощастило слухати кобзаря Михайла Кравченка* (М. Рильський); ***Під час обідньої перерви** вирішено було всім колективом сфото-*

графуватися з Антоном Герасимовичем (О. Гончар); *Вицвіли в матері очі* ***від чекання*** (О. Довженко); ***На пораду*** *вересень покличе Всю старшину лісу, степів* (Л. Первомайський); ***Наперекір усьому*** *існує ж таки спадкоємність людяного в людині* (О. Гончар); ***Не розуміючи*** *знаків Зір на небеснім узвишші, Я ревно* ***від щастя*** *плакав* ***У*** *кіс твоїх темній* ***тиші*** (Д. Павличко); *І,* ***подумавши*** *так, Устим побіг довгоного, по-лелечому* (Григір Тютюнник); *А* ***вночі*** *він обережним кашликом розбудив рибалку, подякував йому за хліб-сіль та притулок і пішов у село* (Григір Тютюнник); *А* ***угорі*** *про таїнства природи задумався мислитель-чорногуз* (Л. Костенко); *І буду ждати* ***кожної години В*** *далекому чи близькому* ***краю*** Одну тебе, *тебе єдину, Маленьку милу дівчинку мою* (В. Симоненко); ***Раннім присмерком*** *дід Дунай добрався в прибузький присілок* (М. Стельмах). Перетворення підрядної частини складнопідрядного речення на детермінантний другорядний член речення, виражений прийменниково-відмінковими сполуками або дієприслівниками, являє собою живий процес у синтаксичній системі сучасної української мови. У семантико-синтаксичному плані найбільшу відповідність між підрядними детермінантними частинами складнопідрядного речення і детермінантними компонентами простого ускладненого речення відбивають детермінантні прийменниково-відмінкові форми, у яких семантико-синтаксичні відношення між детермінантом і іншою частиною простого ускладненого речення передає прийменник, напр.: *Хлопчик недоладно відповідав,* ***бо він хвилювався*** → ***Від хвилювання*** *хлопчик недоладно відповідав.*

На базі однієї з сурядних частин складносурядного речення утворюються детермінантні другорядні члени речення із значенням протиставлення, включення / виключення та інші. Наприклад, трансформація складносурядного речення з протиставними відношеннями між сурядними частинами у просте ускладнене речення з детермінантом у функції виключення відбувається так: *Усі співали,* ***але не співала Галя*** → *Усі співали,* ***крім (за винятком) Галі.***

Утворене від складного речення просте ускладнене речення з детермінантними другорядними членами речення відрізняється від елементарних простих речень тим, що детермінанти не є другорядними членами речення, зумовленими семантико-синтаксичною валентністю предиката. Детермінанти виявляють істотну відмінність і від прислівних валентно не пов'язаних другорядних членів речення, оскільки вони залежать не від окремого слова, а від преди-

кативного центру речення в цілому. Вони поєднані з предикативним ядром слабким підрядним зв'язком, його формою — приляганням. Просте ускладнене речення з детермінантними другорядними членами речення виразно поділяється на дві автономні частини, які великою мірою відтворюють структуру складного речення: а) основну частину, що зберігає формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні особливості вихідного речення; б) супровідну частину, тобто детермінантний друґорядний член речення, утворений унаслідок згортання однієї з частин складного речення.

На тлі прислівних і детермінантних другорядних членів речення вирізняються похідні від них другорядні опосередковані члени. Другорядні опосередковані члени речення становлять специфічний периферійний різновид у сукупності другорядних членів речення. Вони визначаються на основі опосередкованого підрядного зв'язку. Цей зв'язок характеризується синтаксичною нерівноправністю поєднаних ним членів речення. У групі «опорний компонент + залежний опосередкований компонент» залежний член речення підпорядковується опорному, з одного боку, і через посередництво опорного компонента поєднується з третім членом речення або предикативним ядром, щодо якого координуються функції опорного і залежного компонента, останній з яких грунтується на підрядному опосередкованому зв'язкові, з другого боку. Підрядний опосередкований зв'язок не бере участі у формуванні формально-синтаксичної основи речення, уводячи до складу речення периферійний компонент. Він виникає внаслідок згортання простого речення як частини складних конструкцій у залежний опосередкований компонент, напр.: *Ми стояли тут* + *Ми стояли біля воріт* → *Ми стояли тут, **біля воріт***. У таких конструкціях звичайно згортаються тотожні для двох об'єднуваних в ускладнене просте речення вихідних простих речень лексичні елементи. У зв'язку з тим, що у простому ускладненому реченні опосередкований другорядний член безпосередньо залежить від опорного члена і через посередництво останнього тяжіє до третього (у певному розумінні зовнішнього щодо опосередкованого) члена речення або предикативного ядра, тут функціонує форма опосередкованої залежної координації.

Нерідко опосередкований другорядний член речення уточнює такі другорядні члени речення, як детермінант, прислівний член невалентного типу і прислівний член валентного типу. На основі опосередкованого підрядного зв'язку утворюються два семантичні різновиди опосеред-

кованих конструкцій: конструкції тотожності (за повного збігу семантичного змісту опорного і залежного компонентів) і конструкції загального / часткового (за часткового збігу семантичного змісту компонентів), пор.: *Дівчата співали неподалік, **під деревом*** і *Дівчата співали на подвір'ї, **біля клумби.***

Другорядні опосередковані члени речення завжди вказують на те, що вони у структурі речення є не обов'язковими, а можливими. Продуктивну їх групу становлять прийменниково-відмінкові і морфологізовані прислівникові форми з просторовою і часовою семантикою. Нерідко опорним словом виступають займенникові прислівники (*тут, там, всюди, тоді* і под.), зміст яких уточнюється, конкретизується опосередкованими другорядними членами. Другорядні опосередковані члени речення просторового значення уточнюють опорні детермінантні члени, які вирізняються своєю семантичною неокресленістю, напр.: *Катерина йшла близько, **поруч Данила*** (О. Копиленко); *Далеко, **на місточку,** все ще борсалась, ревла, завивала танкетка* (В. Земляк); *Там, **у глибині гаю,** проступали будівлі й будинища* (Б. Харчук); *В полях, **недалеко від села,** діда Дуная прихопив волохатий присмерк* (М. Стельмах). Опорними членами бувають також прислівні другорядні члени речення просторового значення, зокрема валентно пов'язані з предикатом: *Чоловіки ж перенесли кілька столів під погрібник, **у затишок*** (Григір Тютюнник). З другорядними опосередкованими членами просторової семантики споріднені другорядні опосередковані члени темпоральної семантики. Для них характерне поєднання з опорними словами часового значення, які звичайно стоять у детермінантній позиції речення, напр.: *І сьогодні, **в цей вечір** іскристий, не забуть мені слів тих твоїх* (В. Сосюра); *Пізніше, **наприкінці XIX — на початку XX ст.,** слово це (дума) прийняте було і народними виконавцями дум* (М. Рильський).

Отже, другорядні опосередковані члени речення є найбільш зовнішніми поширювачами простого речення. Вони доповнюють частково окреслений зміст синтаксем, надаючи їм необхідної значеннєвої викінченості.

Дуплексиви як специфічні другорядні члени речення подибуємо в похідних конструкціях типу *Ми побачили **його сумним (сумного), Діти знайшли зайченя** сонним (сонне)*. Знахідний відмінок у поданих реченнях оформлює складні за формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною природою компоненти речення, що перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках з іншими членами ре-

чення й утворюються внаслідок об'єднання в одну конструкцію двох вихідних простих речень. Такий знахідний стоїть у формально-синтаксичній позиції прислівного сильнокерованого другорядного члена речення і позиції взаємопов'язаного з вторинним присудком вторинного підмета[1]. Подвійні синтаксичні зв'язки знахідного відбивають його семантико-синтаксичне ускладнення. Семантико-синтаксичну функцію подібного іменникового компонента потрібно визначати стосовно двох пов'язаних із ним присудкових компонентів. Позицію присудка, який керує знахідним, звичайно займають дієслівні предикати дії, а позицію вторинного взаємопов'язаного із знахідним присудка — прикметникові або дієприкметникові предикати стану. Різноспрямована синтаксична залежність та взаємозалежність знахідного і його неоднорідні семантико-синтаксичні відношення вказують на специфіку компонента з подвійною синтаксичною залежністю. Залежачи від предиката дії, компонент у формі знахідного відмінка вказує на об'єкт дії, а щодо прикметникового або дієприкметникового предиката стану він виступає як суб'єкт стану, напр.: *І всі бояться, мов вигнанця,* ***Мене*** *самотнього тепер* (Т. Осьмачка); *Я ніколи ще не бачив* ***Степана*** *таким відчайдушним, як того разу* (Григір Тютюнник).

В аналізованих конструкціях із знахідним відмінком, якому властивий подвійний синтаксичний зв'язок з іншими членами речення, маємо глибокі перетворення вихідних простих речень. Предикативно поєднані тут компоненти зазнають модифікації, що дає підстави кваліфікувати їх відповідно як вторинний підмет і вторинний присудок. Прикметник і дієприкметник у власне-присудковій функції вимагає називного відмінка у позиції підмета. Проте

---

[1] А. М. Мухін замість понять вторинного підмета і вторинного присудка використовує поняття залежного підмета і присудка при залежному підметові, відрізняючи залежний підмет від незалежного. Він підкреслює, що «залежний і незалежний підмети і, відповідно, присудки при залежному і незалежному підметах за своєю роллю у структурі речень відрізняються як від головних членів речення, так і від другорядних членів, по суті не являючи собою ні перших, ні других. Від головних членів речення — підмета і присудка — вони відрізняються тим, що не можуть виступати в ролі єдиних організуючих центрів речення, якими можуть бути лише підмет і присудок. Від другорядних же членів — означення і додатка — вони відрізняються тим, що виділяються на базі того самого двобічно спрямованого предикативного зв'язку, що і головні члени, виявляючи при цьому здатність подібно до останніх групувати навколо себе другорядні члени речення. Зважаючи на цю їх особливість, їх можна було б назвати організуючими центрами другого ступеня, на противагу організуючим центрам першого ступеня — підметові і присудкові» (*Мухин А. М.* Функциональный анализ синтаксических элементов. М.; Л., 1964. С. 50).

за об'єднання двох простих вихідних речень в одне ускладнене просте речення одне з вихідних речень стає базовою структурою, а інше пристосовується до базової структури, тобто відповідно модифікується. У конструкціях із подвійним синтаксичним зв'язком називний відмінок небазового вихідного простого речення нівелюється прямо-перехідним дієсловом-присудком базової реченнєвої одиниці, яке перетворює називний відмінок на знахідний, тобто на вторинний підмет. Вторинний підмет зумовлює підпорядкування вторинного присудка в роді і числі. Отже, знахідний відмінок сильнокерованого другорядного прислівного члена речення — вторинного підмета утворюється внаслідок об'єднання двох вихідних простих речень у похідне просте ускладнене, пор.: *Я побачив* ***його*** *+* ***Він*** *був сумний → Я побачив* ***його*** *сумного (сумним)*.

Базове вихідне речення в ускладненому простому реченні будується за моделлю «називний відмінок підмета + дієслівний присудок + знахідний відмінок сильнокерованого другорядного члена речення», або у семантико-синтаксичному записі «називний відмінок суб'єкта + предикат дії або процесу + знахідний відмінок об'єкта дії або процесу». Знахідний відмінок сполучається з дієсловами, що означають: а) дію, спрямовану на особу чи інший предмет (*везти, в'язати, залишати, нести, тримати, хапати* та ін.); б) процес, психічну діяльність (*бачити, виявляти, згадувати, пам'ятати, уявляти* тощо). Оформлюваний знахідним відмінком семантично складний компонент із функцією об'єкта дії чи процесу — суб'єкта стану переважно вказує на особу, рідше на предмет, які зазнають дії і на які поширюється відповідний стан. Перехідне дієслово виконує в конструкціях із подвійним синтаксичним зв'язком дві ролі: зберігаючи повністю лексичне значення, воно виражає водночас синтаксичні категорії часу й модальності в головному присудкові і функціонує замість дієслівних зв'язок у вторинному присудкові, «позичаючи» йому вказані синтаксичні категорії речення.

Дуплексиви як компоненти, поєднані подвійним синтаксичним зв'язком, відтворюють формально-синтаксичну структуру вихідних простих речень, об'єднуваних у похідне просте ускладнене речення. Вони являють собою різновид іменникових компонентів, морфологічна форма яких (знахідний відмінок) зумовлюється формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною організацією одного з вихідних простих речень як базової конструкції, що перетворює друге (небазове) вихідне речення на компоненти простого ускладненого речення.

§ 4. ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ В ЕЛЕМЕНТАРНОМУ І НЕЕЛЕМЕНТАРНОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

Одним із найважливіших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого речення є виділення його елементарної і неелементарної формально-синтаксичної структури. Ці структури грунтуються на предикативному та підрядному зв'язках і виділюваних на їх основі головних і другорядних членах речення. Елементарні і неелементарні прості речення розрізняються сукупністю їх головних і другорядних членів.

Елементарні прості речення варто розподілити на два різновиди: власне-формально-синтаксичний різновид і різновид, тісно пов'язаний з елементарною семантико-синтаксичною структурою простого речення, опосередкований нею. Будова власне-формально-синтаксичного різновиду елементарних простих речень формується лише конститутивними з формально-синтаксичного погляду членами речення, тобто членами речення, які утворюють його предикативну основу, його предикативний мінімум. Конститутивні члени речення необхідні для того, щоб просте речення стало граматично оформленою синтаксичною одиницею. Такими конститутивними членами власне-формально-синтаксичної структури простого речення є головні члени речення — підмет і присудок у двоскладному реченні, а також головний член односкладних речень, напр.: *Місто шумить. Люди шумлять* (Г. Чупринка); *Світало* (М. Коцюбинський); *Не зупинитися* (Є. Маланюк); *Сонце. Диво* (Г. Чупринка). Другий різновид елементарного простого речення опосередкований семантико-синтаксичною структурою простого речення, валентністю предиката. Це означає, що до складу елементарного простого речення входять усі іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката. Проте зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката компоненти потрібно тут інтерпретувати не в семантико-синтаксичному, а формально-синтаксичному плані. Унаслідок цього, крім головних членів речення, в опосередкованому семантико-синтаксичною валентністю предиката елементарному простому реченні функціонують і другорядні члени. Предикат керує цими другорядними членами, диференціація яких здійснюється силою керування. Отже, бувають: 1) центральні (сильнокеровані) другорядні члени: *Я написав листа;* 2) нецентральні / непериферійні (напівсильнокеровані) другорядні члени: *Я написав листа*

матері; 3) напівпериферійні (напівслабкокеровані) другорядні члени: *Петро привіз вантаж бабусі* ***в село;*** 4) периферійні (слабкокеровані) другорядні члени: *Петро привіз вантаж бабусі в село* ***автомашиною.*** В елементарному простому реченні другого різновиду наявні прислівні другорядні члени речення, зумовлені валентністю предиката і поєднані з ним способом (формою) керування.

Неелементарні прості речення відрізняються від елементарних простих речень двох різновидів наявністю другорядних членів, не зумовлених валентністю предиката. В неелементарних простих реченнях найчастіше вживаються приіменникові узгоджені другорядні члени, виражені прикметниками або дієприкметниками: *Заплющує повіки* ***Безсилий*** *день* (Є. Маланюк); *По* ***блакитному*** *степу* ***вороний*** *вітер!* (П. Тичина); *Все на світі від* ***примружених*** *очей* (П. Тичина). Позицію приіменникових узгоджених другорядних членів можуть заміщати неузгоджені компоненти: *Золото* ***мистецтва*** *з переляком сплавити, добути з брехні — ненадійна алхімія* (Л. Костенко). З приіменниковими другорядними членами, не зумовленими семантико-синтаксичною валентністю опорного слова, межують придієслівні означальні компоненти, повторюючи приіменникову модель синтаксичної організації: ***Тихо*** *строчать дощі...* (Л. Костенко). Найвищий ступінь ускладнення неелементарних простих речень засвідчують детермінантні другорядні члени речення, які в дериваційному плані є похідними від предикативних частин складного речення компонентами: ***На всерозхресті*** *люті і жаху,* ***на всепрозрінні*** *смертного скрику дай, Україно, гордого шляху, дай, Україно, гордого лику* (В. Стус); ***Не дочекавшись*** *обіду, хлопчик з дівчатками зібрались додому* (Б. Харчук).

§ 5. ВИДІЛЕННЯ СИНТАКСЕМ ЗА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ

Синтаксеми як мінімальні семантико-синтаксичні одиниці виділяються на основі семантико-синтаксичних відношень і мають зовнішнє спрямування, відображаючи стосунки між предметами і явищами позамовного світу. Вони утворюють різні класи в межах простого елементарного і простого неелементарного речення.

У простому елементарному з семантико-синтаксичного погляду реченні організуючим центром виступає один предикат. Він визначає кількість залежних від нього іменникових компонентів та їх функції. У простому елемен-

тарному реченні семантико-синтаксичні відношення спрямовано від підпорядкованої (залежної) синтаксеми до підпорядковуючої (опорної) синтаксеми. У таких реченнях наявні лише субстанціальні (предметні) семантико-синтаксичні відношення, які передають значення предметності. Тому всі синтаксеми, які виділяються на основі субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, входять до класу субстанціальних синтаксем. Ці найбільш абстраговані семантико-синтаксичні відношення членуються на менші величини (підтипи): суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні, локативні. Відповідно до вказаних підтипів субстанціальних семантико-синтаксичних відношень членуються і субстанціальні синтаксеми, утворюючи п'ять основних їх різновидів: а) суб'єктні синтаксеми: *Летить **комета.** Бавиться **дитя*** (Л. Костенко); б) об'єктні синтаксеми: *Перервано **зв'язок*** (Є. Маланюк); *Як я тужу **за тобою!*** (В. Стус); в) адресатні синтаксеми: ***Кому** печаль мою повім?* (М. Рильський); г) інструментальні синтаксеми: *Морозиха заворушила **кочергою** жар у печі* (Б. Харчук); д) локативні синтаксеми: ***На столі** лежать зошитки малі* (А. Малишко); *Морозиха кидала й кидала поліняччя **у великий вогонь*** (Б. Харчук).

Сукупність субстанціальних семантико-синтаксичних відношень опосередковано характеризує відповідний опорний предикат як найцентральнішу синтаксему в семантичній структурі простого елементарного речення. Наприклад, предикат *писати,* валентність якого стосується субстанціальних позицій суб'єкта, об'єкта, адресата і знаряддя, саме за цією валентною характеристикою входить до класу предикатів дії, напр.: ***Хлопчик** написав **нам листа олівцем.***

Прості ускладнені речення являють собою проміжну ланку між власне-простими і складними реченнями. За формально-синтаксичними ознаками (найголовнішою з них є монопредикативність) вони входять до складу простих речень, за семантико-синтаксичними ознаками (семантична неелементарність, поліпредикатність) — до складних конструкцій. На це вказує і характер їх семантико-синтаксичних відношень і сукупність синтаксем. Крім типових для простого елементарного речення субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, у структурі простого ускладненого речення наявні диференційні його семантико-синтаксичні відношення, які є вторинними, оскільки вони грунтуються на тотожних або суміжних відношеннях між частинами складного речення. Вторинними семантико-синтаксичними відношеннями у структурі

простого ускладненого речення виступають відношення предикатного типу, три їх різновиди: адвербіальні, атрибутивні й модальні. Відповідно на основі цих вторинних предикатних відношень вирізняються: а) адвербіальні (часові, причинові, цільові, допустові та інші) синтаксеми: *Коня напувала* ***до зірниці із криниці*** (Т. Шевченко); *Посоловів* ***од співу*** *сад,* ***од солов'їв, і од надсад, і од*** *самотньої* ***свічі, і од*** *жалких* ***зірок*** *вночі* (В. Стус); *Вийшла жита* ***жати*** *я* (П. Тичина); *Кума сиділа, порозпускавши всі свої хустки, розчервоніла* ***попри холод*** *на нетопленій кухні* (П. Загребельний); б) атрибутивні синтаксеми: *Розгорнули* ***лункі*** *простори Майбутнього хартії* ***білі*** (Є. Маланюк); в) модальні синтаксеми: ***Мабуть,*** *тобі вже, мій сину, зашпори в душу зайшли* (В. Стус).

§ 6. СИНТАКСЕМИ В СЕМАНТИЧНО ЕЛЕМЕНТАРНОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

У семантично елементарному простому реченні функціонують два класи синтаксем — синтаксеми предикатні і субстанціальні. Предикатні синтаксеми є центральними компонентами семантико-синтаксичної структури простого елементарного речення, яким підпорядковуються субстанціальні синтаксеми.

Від предикатних синтаксем залежать усі субстанціальні синтаксеми, навіть синтаксеми у формально-синтаксичній позиції підмета. З цього погляду формально-синтаксичні іменникові другорядні і головні члени речення не виявляють відмінностей (щодо семантико-синтаксичної залежності) у семантико-синтаксичній структурі речення, пор. тотожну семантико-синтаксичну залежність суб'єктних синтаксем у позиції взаємозалежного з присудком головного члена-підмета і позиції залежного керованого прислівного другорядного члена речення: ***Хлопчик*** *веселий* і ***Хлопчикові*** *весело.*

Предикати як центральні синтаксеми семантико-синтаксичної структури простого елементарного речення розчленовуються на чотири основні типи: а) синтаксеми-предикати дії, що позначають діяльність, породжувану суб'єктом-діячем: *Хлопчик* ***саджає*** *деревце; Мати* ***вишила*** *мені сорочку;* б) синтаксеми-предикати процесу, які не передбачають активного виконавця дії, а стосуються суб'єктів змінних станів: *Дідусь* ***утомив-***

ся; Трава ***зеленіє;*** в) с и н т а к с е м и - п р е д и к а т и с т а н у, орієнтовані на пасивність суб'єкта й пов'язані з його непостійною характеристикою: *Мені* ***сумно;*** *Хлопцеві* ***було холодно;*** г) с и н т а к с е м и - п р е д и к а т и я к о с т і, що позначають постійну ознаку предмета: *Дівчина* ***висока;*** *Троянди* ***запашні.*** У зв'язку зі специфічними сполучувальними можливостями варто вирізняти в межах предикатів стану л о к а т и в н і с и н т а к с е м и - п р е д и к а т и і с и н т а к с е м и - п р е д и к а т и к і л ь к о с т і. Локативні предикати вказують на стан предмета у просторовому плані (його місцезнаходження, перебування і под.): *Ми* ***були*** *в саду; Мати* ***стояла*** *біля воріт.* Предикати кількості характеризують предмети з означено-кількісного й неозначено-кількісного боку: *Хлопців* ***було п'ять;*** *Книжок —* ***багато.***

Предикатні синтаксеми розрізняються валентним потенціалом, що виявляється в кількості залежних від них субстанціальних синтаксем і в їх функціональній природі. Полярними виступають предикати дії, з одного боку, і предикати стану та якості, з другого боку. Предикати дії можуть сполучатися з максимальною кількістю субстанціальних синтаксем (шість) і мати їх найповнішу функціональну диференціацію. Наприклад, дієслівні предикати *везти, возити, привезти, привозити* й подібні підпорядковують субстанціальні синтаксеми у значенні суб'єкта, об'єкта, адресата, засобу і локатива: *Ми* ***привеземо*** *вантаж Петрові з Кременця до Луцька автомашиною.* Предикатним синтаксемам стану та якості притаманна лівобічна валентність, тобто типове поєднання тільки з однією субстанціальною (суб'єктною) синтаксемою, напр.: *Дітям* ***не спалося;*** *Дуби* ***могутні.***

Залежні від предикатів субстанціальні синтаксеми виявляють відмінності щодо діапазону сполучуваності з класами предикатів і щодо семантичного варіювання. Найширшим діапазоном сполучуваності вирізняються суб'єктні синтаксеми, поєднуючись із предикатами будь-якого семантичного типу, напр.: ***Я*** *написав листа* (суб'єктна синтаксема залежить від предиката дії); ***Квіти*** *в'януть* (суб'єктна синтаксема залежить від предиката процесу); ***Дітям*** *весело* (суб'єктна синтаксема залежить від предиката стану); ***Юнак*** *стрункий* (суб'єктна синтаксема залежить від предиката якості). Адресатні й інструментальні синтаксеми підпорядковуються лише предикатам дії: *Дівчинка написала* ***поетові*** *листа; Ми приїхали до Києва* ***автобусом.***

Класифікацію синтаксем зумовлюють прийняті дослід-

никами рівні диференціації, які різною мірою відбивають мовну дійсність. Ці рівні перебувають на осі «узагальнення — конкретизація». Вищий ступінь узагальнення функцій веде до виділення меншої кількості синтаксем, і, навпаки, нижчий ступінь — до виділення більшої кількості синтаксем. Зокрема, найвищий ступінь узагальнення просторових іменникових значень уможливлює вирізнення єдиної локативної субстанціальної синтаксеми, що об'єднує ряд конкретних значень в узагальнене просторове значення, напр.: *Діти були* ***в хаті;*** *Діти йшли* ***лісом;*** *Діти йдуть* ***до хати;*** *Діти вийшли* ***з хати.*** Розчленування цього узагальненого просторового значення спричинює вирізнення ряду локативних синтаксем — синтаксем на позначення місця перебування, шляху руху, кінцевого пункту руху і вихідного пункту руху.

Укажемо ще на одну визначальну властивість синтаксем у семантично елементарному простому реченні. Ці синтаксеми мають стосуватися елементарного значення і грунтуватись на первинному для них лексичному наповненні. Зокрема, елементарні субстанціальні синтаксеми суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні позначають конкретні предмети, а не абстрактні поняття. Тому вони виражаються іменниками — назвами конкретних предметів. У простому елементарному реченні функціонує тільки одна предикатна синтаксема і зумовлені її валентністю субстанціальні синтаксеми. Якщо в зумовленій валентністю предиката субстанціальній позиції з'являється предикатний іменник, то він не виражає елементарного синтаксемного значення, а формує ускладнене значення, що об'єднує вихідне предикатне значення і значення, набуте предикатним іменником у субстанціальній позиції. Порівняймо два речення: ***Мати*** *розбудила хлопчика* і ***Вибух*** *розбудив хлопчика.* У суб'єктній позиції першого речення маємо елементарну субстанціальну (суб'єктну) синтаксему, а у другому реченні предикатний характер іменника *вибух* у суб'єктній позиції зумовлює витворення причиново-суб'єктного (ускладненого) значення. Друге речення конденсує в собі дві ситуації, пов'язані причиново-наслідковими відношеннями: *Хлопчика розбудило, бо вибухнуло →* ***Вибух*** *розбудив хлопчика.*

§ 7. ПРЕДИКАТНІ СИНТАКСЕМИ

Предикатні синтаксеми як центральні компоненти семантично елементарного простого речення формують його структуру. Розглянемо типи предикатних синтаксем детальніше.

1. Предикати дії являють собою найпоказовіший тип дієслівних предикатів. Вони позначають діяльність, що породжується діячем і ним активно й безпосередньо стимулюється. Характерно, що позицію суб'єкта дії при дієслівних предикатах дії займають назви істот. Семантика дієслова тут вимагає, щоб власне-іменники (іменники, що стосуються реальних предметів, осіб тощо, а не опредмечених дій, процесів, станів, ознак) виконували функцію діяча і щоб входили до класу назв живих предметів, переважно назв осіб, напр.: *Дівчата* ***сапали*** *буряки; Батько* ***читає*** *книжку.*

Дієслова із значенням дії охоплюють такі основні лексичні групи: а) дієслова із значенням творення, видів діяльності: *будувати, споруджувати, мурувати, пекти, творити, ткати, брукувати, вудити, доїти, жати, клеїти, клепати, косити, креслити, кувати, міряти, молоти, молотити, прясти, садити, сапати, свердлити, сіяти, склити, сталити, тесати, тинькувати, точити, трамбувати, шити, штукатурити* та ін. Напр.: *Молодь* ***споруджує*** *завод; Учні* ***садили*** *яблуньки;* б) дієслова, що вказують на більший чи менший ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт: *бгати, бити, валити, в'язати, гнути, гризти, гріти, дерти, колоти, кришити, кусати, руйнувати, сікти, терти, тиснути, товкти, толочити, топтати, торкати, тулити, хилити, чавити, чистити, шматувати, щербити* і под. Напр.: *Дівчина* ***бгала*** *хустину; Хлопчик* ***торкає*** *рукою деревце;* в) дієслова із значенням переміщення в просторі: *везти, вести, волокти, котити, нести, сунути* та інші, поєднуючи в собі значення переміщення і конкретної фізичної дії. Напр.: *Дівчина* ***несла*** *до школи квіти; Хлопчик* ***котив*** *обруч;* г) дієслова із значенням руху: *іти, їхати, прибувати, бігти, мчати* тощо.Напр.: *Козак* ***мчав*** *на коні; Бабуся* ***ішла*** *з лісу; Ми* ***прибули*** *літаком.*

Істотні особливості предикатів дії виявляються у їх сполучувальному семантико-синтаксичному потенціалі. Саме цей потенціал вказує на центральність предикатів дії в дієслівній системі. Тільки дієслівні предикати дії в елементарному з семантико-синтаксичного погляду простому реченні можуть супроводжуватися максимальною кількістю іменникових синтаксем, що сягає шести компо-

нентів. Набір іменникових синтаксем при предикатах дії розрізняється не тільки кількісно, але і якісно. Предикати дії насамперед сполучаються з іменниковою синтаксемою у функції суб'єкта дії. Суб'єктна синтаксема звичайно стоїть у сильній для неї формально-синтаксичній позиції підмета. Вона орієнтована на специфічний шар лексики — назви людей та інших істот. У правобічній валентній позиції часто функціонує іменникова об'єктна синтаксема. Підрядний зв'язок і супровідна йому форма сильного керування свідчать про семантичну необхідність об'єктної синтаксеми у структурі речення, її входження в центральні семантико-синтаксичні babapредикатні позиції, напр.: *Мати посадила **калину**; Син пише **листа**; Ми споруджуємо **міст**.* Іменникові синтаксеми об'єктні позначають предмет або істоту, на які спрямовано дію або в результаті якої їх створено. Предикатам дії притаманна сполучуваність з іменниковими синтаксемами у функції адресата дії, лексичне наповнення яких не виходить поза межі назв осіб та інших істот: *Хлопець передав книжку **батькові**; Ми написали листа **вчителеві**.* У валентну рамку предикатів дії входить інструментальна синтаксема, яка членується на два різновиди — синтаксеми у значенні знаряддя і синтаксеми у значенні засобу дії. Поєднуючись тільки з предикатами дії, вона є виразним показником їх семантичної природи, напр.: *Учень відкидав **лопатою** сніг; Ми їхали **саньми** з міста.* Дієслова із значенням дії та локативності сполучаються з іменниковими локативними синтаксемами, стосуючись лише динамічного різновиду останніх. Локативні динамічні синтаксеми окреслюють напрямок (кінцевий і вихідний пункти руху) або шлях руху: *Ми їхали **в село**; Дівчина виходить **із хати**; Діти ідуть **полем**.*

Предикати дії морфологічно пов'язані з дієсловами. Це їх первинна роль, основне призначення у граматичній системі. Віддієслівні деривати (віддієслівні іменники, інфінітив, дієприкметники, дієприслівники) є наслідком позиційних переміщень предикатів дії у межах речення, які частково нейтралізують вихідну семантику дії і спричинюють значеннєві нашарування інших частин мови.

2. На противагу предикатам дії п р е д и к а т и п р о ц е с у вказують на динамічну ситуацію, що не передбачає активного виконавця, а стосується суб'єкта процесів, які ним не породжуються й активно та безпосередньо не стимулюються. Процесуальна семантика відображає ситуацію, пов'язану із змінами станів або інших ознак предмета. Наявна певна кореляція між орієнтованими на статичність предикатами стану та якості і динамічними

предикатами процесу. Процес передбачає якийсь предмет, що змінює, змінив або змінюватиме свій стан або якість. Іменникові синтаксеми, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предикатів процесу, відбивають пасивність предмета.

Предикати процесу мають спеціалізовану частиномовну форму — дієслова, які утворюють окремий лексико-граматичний розряд. До специфічних предикатних компонентів із семантикою процесу належать дієслова, що характеризують динамічні явища в рослинному світі: *в'янути, рости, квітнути, цвісти, відцвітати, осипатися* і под. Напр.: *Тюльпани* ***цвітуть;*** *Дерева* ***ростуть;*** *Листя* ***осипалося.*** З цими дієсловами межують дієслова процесу, дериваційною базою яких виступають предикати стану або якості. Похідні предикати виражають значення «ставати, робитися якоюсь ознакою»: *біліти, жовтіти, зеленіти, синіти, чорніти, світліти, темніти, яскравіти, зволожніти* та ін. Напр.: *Трава* ***жовтіє;*** *Дерево* ***чорніє;*** *Колосся* ***світліє.*** Процесуальні зміни ще більшою мірою виявляють предикати у значенні «ставати, робитися ознакою у більшому ступені вияву»: *білішати, жовтішати, зеленішати, світлішати, темнішати* тощо. Напр.: *Трава* ***зеленішає;*** *Дуби* ***темнішають.*** У реченнях із предикатами процесу нерідко позначаються кількісні та якісні зміни, що стосуються людини та інших істот: *товстіти, худнути, втомлюватися, хворіти, сердитися, злитися, гніватися, линяти* і под. Напр.: *Бабуся* ***втомлюється;*** *Дитина* ***хворіє;*** *Він* ***сердився*** *на сестричку; Теля* ***линяло.*** Предикати процесу утворюють елементарні речення, де передаються різноманітні видозміни вихідного стану предметів, речовин: *випаровуватися, сохнути, танути, замерзати, твердіти, м'якшати, плавитися* та ін. Напр.: *Дрова* ***висохли;*** *Сніг* ***тане;*** *Вода* ***замерзала.***

Дієслова з процесуальною семантикою звичайно сполучаються в елементарних простих реченнях з однією іменниковою синтаксемою. Іменникова синтаксема вказує на неживі предмети або істоти, які не зумовлюють виникнення процесу, а є пасивними його носіями. Тому тут збільшується лексичний діапазон залежних від предиката іменників. У позиції суб'єктної синтаксеми функціонують іменники, що позначають конкретні предмети, речовини, рослини, тварин та людей. Іменники заповнюють лівобічну семантико-синтаксичну суб'єктну позицію і формально-синтаксичну підметову позицію. Окремі дієслова типу *сердитися, гніватися* вирізняються розширенням валентної сполучуваності. Елементарні речення з цими дієсло-

вами поширюються також іменниками у функції об'єкта процесу. Об'єктна синтаксема при предикатах процесу охоплює вузькі шари лексики (назви істот). Зазначимо, що одну з типових особливостей предикатів процесу становить наявність лівобічної валентності і «згасання» правобічної (об'єктної) валентності.

3. Предикати стану безпосередньо пов'язані з часовим планом. Вони вказують на стани, що реалізуються у тому відрізкові часу, з яким вони співвідносяться, отже, такі стани вказують на тимчасову характеристику предмета. Певний стан як властивість якогось предмета, являючи собою змінну величину, передбачає, що цей предмет може перебувати і в інших станах. Тому стан не є абсолютною, характерною ознакою предмета, яка відбиває його внутрішню сутність, а чимсь плинним, непостійним. Він охоплює відповідний відрізок на часовій осі. Специфіку предикатів стану становить їх сполучуваність із суб'єктною синтаксемою, що виражає значення неактивності, пасивності.

Центральну групу предикатів стану складають незмінні слова, які зараховують або до слів категорії стану як окремої частини мови, або до предикативних прислівників. Ці слова мають дієслівні форми часу та способу і виступають у позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень. Форми часу і способу виражаються в них аналітично, за допомогою аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки *бути* або аналітичних синтаксичних напівморфем типу *ставати, робитися.* Основну частину так званих слів категорії стану (або предикативних прислівників) складають одиниці прислівникового походження, у яких найвиразніше виявляється відсутність форм словозміни й набуття аналітичних дієслівних форм часу і способу. Відприслівникові деривати на позначення стану охоплюють близько сто одиниць: *безлюдно, боляче, важко, весело, видно, відомо, відрадно, вітряно, грішно, жалко, жарко, затишно, кривдно, легко, людно, лячно, морозно, мрячно, помітно, радісно, смішно, сніжно, соромно, спекотно, сумно, тепло, тяжко, хмарно, чутно* та ін. Крім того, периферію даного розряду слів утворюють співвідносні із прислівниками та іменниковими відмінковими формами одиниці, які, виконуючи предикативну функцію, утратили зв'язок із парадигмою відмінювання. Це слова типу *біда, гріх, диво, досада, жаль, кривда, лихо, лінь, пора, сором.* Деякі з них, закріплюючись у групі предикативних слів, поступово набувають відповідників власне-прислівникового різновиду, що є свідченням витво-

рення спільних морфологічних і синтаксичних особливостей відприслівникових і відіменниково-відприслівникових предикатів стану (*гріх — грішно, досада — досадно, жаль — жалко, кривда — кривдно, сором — соромно*).

Займаючи позицію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень, предикати стану аналітично виражають дієслівні значення теперішнього, минулого і майбутнього часу, а також значення дієслівного способу: *весело, було весело, буде весело; було б весело*. Предикатам стану властиві також елементи категорій особи і числа (третя особа однини), що споріднює їх з одноособовими (безособовими) власне-дієсловами.

Незмінні предикативні слова прислівникового й іменниково-прислівникового походження бувають звичайно одновалентними, а у максимальному вияві — двовалентними. Одновалентні предикати стану відкривають тільки суб'єктну позицію: ***Мені** сумно; **Хлопцеві** було холодно; **Дівчині** весело*. Двовалентні аналітичні предикатні одиниці відкривають дві позиції: позицію суб'єкта стану як визначальну для одновалентних і двовалентних предикатів стану позицію і, крім того, позицію об'єкта стану, напр.: ***Дідусеві** видно **гори**; **Дівчині** жаль **пташини***. Найчастіше функцію суб'єкта стану виражає давальний відмінок, а функцію об'єкта стану — знахідний відмінок іменників.

Аналітичні предикати стану здебільшого виражають такі лексичні значення: а) фізичний стан людини та інших істот: *боляче, млосно, тепло, холодно;* б) емоційний або інтелектуальний стан, психічні переживання людини: *весело, відомо, зрозуміло, радісно, смішно, спокійно, сумно, тривожно;* в) стан навколишнього середовища: *душно, жарко, морозно, спекотно, тепло, тихо*. Вони становлять ядро класу предикатів стану.

Периферію предикатів стану складають дієслова типу *любити, кохати*, ненавидіти. Елементарні прості речення, семантико-синтаксичну вершину яких становлять ці дієслова, є трикомпонентними структурами, тобто складаються з двовалентного предиката і двох іменникових синтаксем — суб'єктної та об'єктної. Лівобічна і правобічна валентність розглядуваного різновиду предикатів стану реалізується вузькими шарами лексики (здебільшого назвами осіб), напр.: ***Діти** любили **вчительку**; **Дівчина** кохає **хлопця**.*

4. П р е д и к а т и   я к о с т і відрізняються від предикатів дії, процесу і стану тим, що позначають постійну, внутрішню, у певному розумінні невід'ємну щодо предмета

ознаку. Вони стосуються параметрів відносної незмінності, стабільності, постійності, внутрішньої належності предметові.

В елементарному простому реченні предикати якості виконують формально-синтаксичну роль присудка, що найповніше сприяє вияву їх валентного потенціалу. Здебільшого вони являють собою одновалентні одиниці, які відкривають семантико-синтаксичну позицію суб'єкта якості: ***Дівчина*** *висока;* ***Ліс*** *густий;* ***Квіти*** *запашні*. Тільки деякі з предикатів набули двовалентності у зв'язку із закріпленням у присудковій позиції і більшим порівняно з одновалентними предикатами наближенням до типової предикатної сполучуваності. До двовалентних предикатів належать предикати *вірний, схожий, подібний* та інші, напр.: ***Петро*** *вірний* ***другові; Син*** схожий ***на батька.***

Предикати якості відрізняються від інших предикатів сукупністю лексичних різновидів позначуваних ними ознак. Здебільшого вони виражають такі ознаки предметів: а) колір і його відтінки: *зелений, червоний, жовтий, коричневий, фіолетовий, синій, вишневий, брунатний, калиновий, волошковий;* б) масть тварин: *гнідий, вороний, буланий, рябий, сірий;* в) звукові властивості: *голосний, дзвінкий, тихий, ніжний;* г) смакові вияви: *солодкий, гіркий, солоний, кислий;* д) ознаки, які сприймаються органами нюху: *запашний, смердючий;* е) ознаки, що сприймаються дотиком: *гострий, колючий, тупий;* є) вагу предмета: *важкий, легкий;* ж) температурні властивості: *гарячий, теплий, холодний*; з) розмір, обсяг, відстань: *великий, малий, середній, довгий, короткий, вузький, широкий, близький, далекий*; и) вікові ознаки людей, тварин, рослин: *молодий, старий, давній*; і) якості людського характеру, інтелектуальні спроможності: *гордий, добрий, сміливий, щедрий, сумний, злий, сердитий, хитрий, заздрісний, мудрий, розумний, дурний;* ї) фізичні якості істот: *здоровий, хворий, худий, сліпий, глухий, кривий;* й) зовнішню форму: *круглий, опуклий;* к) загальну оцінку: *гарний, красивий, вродливий, поганий;* л) інші ознаки: *рвучкий, плавний, ламкий, головний, задовільний, згубний, багатий* тощо.

З-поміж предикатів якості вирізняються предикати із семантикою співвідносної міри якості, які в позиції правобічної валентності вимагають іменникової синтаксеми у функції об'єкта порівняння, напр.: *Син вищий* ***за батька;*** *Вони досвідченіші* ***від нас;*** *Дівчина була красивіша* ***від подруги.*** У подібних предикатів зберігається значення якості, наявне у вихідних для них предикатів якості, і набувається значення зіставлення, порівняння, що впливає

безпосередньо на збільшення валентних позицій предиката. Тому двовалентні предикати, що вимагають двох іменникових синтаксем — суб'єктної і об'єктної, формують окремий різновид предикатів якості. Їх можна назвати предикатами якості-відношення.

.5. Локативні предикати не становлять абсолютно нової щодо предикатів стану семантичної сутності, що уможливлює в загальному плані кваліфікацію їх як предикатів стану. Проте їх очевидна формально-синтаксична і семантико-синтаксична своєрідність дає підстави для виділення цього розряду слів в окремий предикатний клас. Ця своєрідність виявляється передусім у внутрішній диференціації локативних предикатів і їх розгалуженій сполучуваності з субстанціальними локативними синтаксемами. Сукупність локативних предикатів складає три групи: а) власне-локативні предикати; б) процесуально-локативні предикати; в) акціонально-локативні предикати (предикати дії і локативності).

Власне-локативні предикати є вихідною групою локативних предикатів. Вони вказують на статичну природу просторової ознаки і належать до морфологічного класу дієслів. Це дієслова типу *бути, перебувати, знаходитися, опинятися, розташовуватися.* В елементарному простому реченні власне-локативні предикати відкривають дві позиції субстанціальних синтаксем: позицію суб'єкта локативного стану і позицію локатива. Суб'єктна синтаксема виражається називним відмінком, а локативна субстанціальна синтаксема — прийменниковими місцевим, орудним і родовим відмінками. Ці прийменникові відмінки позначають статичну локалізацію локативного стану в межах або поза межами предмета-орієнтира, напр.: *Хлопець був **у лісі**; Дівчина перебувала **за селом**; Ми опинилися **біля озера**.*

До власне-локативних предикатів прилягають споріднені з ними предикати процесу-локативності, або процесуально-локативні. Найближчими до власне-локативних дієслів слід вважати дієслова *сидіти, лежати, стояти, висіти,* що позначають водночас процес та локативний стан. Як і власне-локативні предикати, ці дієслова поєднуються з локативними субстанціальними синтаксемами статичного типу: *Дідусь сидів **у саду**; Дерева стояли **над шляхом**; Дівчина стоїть **біля воріт**.* Другу підгрупу процесуально-локативних предикатів становлять предикати типу *падати, опадати, капати, хилитися.* Вони вказують на зміну стану і спрямування динамічних змін на відповідні предмети. Виразно окреслена ознака динамічності зумовлює появу у структурі речення прийменниково-відмін-

кових форм, спеціалізованих на вираженні різновидів динамічності. Тут можуть функціонувати дві субстанціальні локативні синтаксеми у правобічній валентності і загальна для всіх локативних предикатів суб'єктна синтаксема в лівобічній валентності. Правобічні локативні субстанціальні синтаксеми вказують на предмет, що становить вихідну точку локативності, тобто точку, звідки спрямовується зміна стану, і кінцеву точку локативності, тобто точку, куди спрямовується змінний стан. Отже, тут ідеться про вихідний і кінцевий просторовий орієнтир-предмет, у межах якого або на певній віддалі від якого локалізується процес, напр.: *Листя падає **на землю**; Річка тече **в море**; Рослина хилиться **до землі**; Яблуко впало **з яблуні**; Роса капає **з гілки на стежку**.*

Акціонально-локативні предикати, або предикати із значенням дії і локативності, найбільш віддалені від власне-локативних предикатів. Елементарним простим реченням із предикатами акціонально-локативними притаманна валентна нетотожність. Вони можуть бути три-, чотири-, п'яти- і шестивалентними, тобто виступати предикатними одиницями з середньою і максимальною валентністю. До предикатів із максимальною семантико-синтаксичною валентністю належать предикати типу *везти, відвезти, звезти, завезти, навезти, повезти,* напр.: *Брат віз вантаж бабусі автомашиною з Києва до Луцька.*

Три підкласи локативних предикатів (власне-локативний, процесуально-локативний і акціонально-локативний) вказують на поступове збільшення валентної рамки дієслова в напрямку від власне-локативності до дії-локативності. Відповідно до зростання ознак дії посилюється локативна ознака динамічності, яка виникає під впливом семантики процесу і (особливо) дії. Диференційною ознакою власне-локативності слід вважати статичність, яка при взаємодії з дієсловами процесу або дії модифікується, сягаючи своєї протилежності — динамічності.

6. В елементарних простих реченнях п р е д и к а т и к і л ь к о с т і посідають порівняно з аналізованими вище предикатами найпериферійніше місце. Маються на увазі випадки, коли ці предикати функціонують у позиції головного члена речення — присудка. Предикати кількості морфологічно оформилися у клас числівників. Специфічні ознаки числівника як предиката кількості виявляються в його синтаксичних зв'язках з іншими словами, передусім з іменниками. У граматичній системі сучасної української мови закріпилося використання предикатів кількості як елемента складеного підмета і под.: ***Два хлопці***

сміялися; ***Багато дівчаток*** *співали пісню.* Конструкції зі складеними числівниково-іменниковими членами речення є неелементарними простими реченнями. Рідше предикати кількості вживаються в елементарних простих реченнях у ролі присудка і предикатної синтаксеми: *Учнів* ***було шість;*** *Будинків* ***буде чимало.***

У позиції присудка найповніше реалізується валентний потенціал предикатів кількості. Вони є типовими одновалентними предикатами. Предикати кількості вимагають заміщення позиції суб'єкта кількісної ознаки назвами різноманітних конкретних предметів, істот тощо. Іменниковий підмет в елементарних простих реченнях із предикатами кількості виражається не типовою для цієї позиції формою — формою родового відмінка, напр.: ***Хлопців*** *було п'ять;* ***Дівчат*** *багато.* Усунення типової для позиції підмета форми називного відмінка пояснюється перенесенням у реченнєву структуру форми родового відмінка, що функціонує у кількісно-іменникових сполуках. Підметовий родовий відмінок поширився також на структури з предикатами кількості *два, три, чотири,* вихідні кількісно-іменникові сполуки яких не мають форми родового відмінка, напр.: *два студенти ← Студентів було два; три ясени←Ясенів — три.*

Предикати кількості мають лише лівобічну валентність, пов'язану з суб'єктними синтаксемами. Елементарні прості речення складаються з двох синтаксем — предикатної і субстанціальної. Морфолого-синтаксична однотипність елементарних двоскладних простих речень із предикатами кількості компенсується широким вжитком у суб'єктній позиції різноманітних шарів іменникової лексики.

§ 8. СУБСТАНЦІАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ

Субстанціальні синтаксеми як підпорядковані предикатам компоненти в семантично елементарних простих реченнях поділяються на ряд різновидів. Це синтаксеми суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна і локативна.

1. Суб'єктна синтаксема як абстрактна субстанціальна семантико-синтаксична мінімальна одиниця реалізується у семантичних і морфологічних варіантах. Семантична диференціація суб'єктної синтаксеми залежить передусім від характеру предиката, валентність якого формує семантично елементарне просте речення. Відповідно до природи предикатної синтаксеми можна виділити такі семантичні варіанти суб'єктної синтаксеми, як суб'єкт

дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану, суб'єкт якісної ознаки, суб'єкт локативного стану, суб'єкт кількісної ознаки.

Основним семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми виступає синтаксема у функції суб'єкта дії, з якою пов'язана найвиразніша семантико-синтаксична і формально-синтаксична диференціація категорії суб'єктності. У валентну рамку предикатів дії як обов'язковий компонент входить суб'єктна синтаксема, що позначає активного виконавця дії, напр.: ***Письменник** пише роман; **Ми** будуємо міст.* Відповідно до диференційних семантико-синтаксичних ознак синтаксеми у функції суб'єкта дії звичайно використовуються в цій позиції іменники-назви істот. Другим семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми є субстанціальна синтаксема у функції суб'єкта процесу, підпорядкована предикатам процесу. Вона вказує на істоту або предмет, що не є ініціатором даного процесу, не спричинює його перебігу, а є пасивним носієм процесу. Суб'єкт процесу зазнає лише змін, стосується переходів стану тощо, напр.: ***Вишні** цвітуть; **Трава** росте; **Дитина** сміється.* Більший вияв пасивності передають синтаксеми у функції суб'єкта стану. Предикати стану поєднуються, як правило, з іменниками на позначення людей, інших істот, яким приписується відповідний стан: ***Хлопцям** весело; **Дівчина** любить квіти.* Ознака пасивності притаманна також суб'єктам якісної ознаки, локативного стану та кількісної ознаки. Зумовлені валентністю предикатів якості, локативних предикатів і предикатів кількості семантичні різновиди суб'єктної синтаксеми поширюються на назви живих і неживих предметів як носіїв вказаних ознак, напр.: ***Юнак** високий; **Річка** широка; **Будинок** стоїть над озером; **Дітей** було двоє.*

Семантична категорія суб'єктності має в сучасній українській мові спеціалізовані морфологічні засоби свого вираження. Варто вирізнити морфологічні варіанти суб'єктної синтаксеми, що нерідко корелюють з її семантичними варіантами. До морфологічних варіантів суб'єктної синтаксеми в елементарних простих реченнях належать називний, давальний, знахідний і родовий відмінки іменників. У граматичній системі сучасної української мови закріпилися ієрархічні відношення між суб'єктними формами. Суб'єктним відмінком першого рангу, а отже, основним морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми, виступає в сучасній українській мові називний відмінок. У нього широкий функціональний діапазон, оскільки він може поєднуватися з предикатами дії, предикатами процесу, предикатами стану, предикатами якості і локатив-

ними предикатами, напр.: ***Мати** читала книжку;* ***Пшениця** дозріває;* ***Будинок** високий;* ***Діти** стояли біля річки.* Найважливішою семантико-синтаксичною функцією називного відмінка є функція суб'єкта дії. Морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми виступає також давальний відмінок. Він має вузьку сферу поширення. Суб'єктна функція давального стосується тільки одного її різновиду — функції суб'єкта стану. Найбільшою мірою закріпився давальний відмінок у функції суб'єкта стану в елементарних простих реченнях із предикатами стану *весело, радісно, хороше, сумно, соромно, нудно, тепло, холодно, жаль* і под.: ***Дівчинці** було радісно;* ***Матері** сумно.* В обмежених лексичних умовах використовується морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми — знахідний відмінок. Знахідний суб'єкта стану сполучається з компактною групою дієслів стану типу *лихоманити, морозити, тіпати, трусити, трясти, нудити:* ***Хлопця** лихоманить;* ***Галину** тіпало.* Абсолютну периферію морфологічних варіантів суб'єктної синтаксеми становить родовий відмінок, виконуючи функцію суб'єкта кількісної ознаки при предикатах кількості: ***Хлопчиків** було сім;* ***Тополь** — чотири.* Морфологічне варіювання грунтується на двох відмінках — називному відмінкові як центральному морфологічному варіантові суб'єктної синтаксеми і давальному відмінкові як спеціалізованій відмінковій грамемі для вираження функції суб'єкта стану.

2. Об'єктна синтаксема має свій набір семантичних і морфологічних варіантів. Семантичне членування об'єктної синтаксеми зумовлюється передусім значеннєвою природою предиката. Відповідно до природи предиката об'єктна синтаксема розподіляється на семантичні варіанти: об'єкта дії, об'єкта процесу, об'єкта стану, об'єкта якісної ознаки-відношення, об'єкта локативного предиката дії.

Основним семантичним варіантом об'єктної синтаксеми виступає синтаксема у функції об'єкта дії, у якій найповніше відбито семантичну своєрідність категорії об'єктності. Вона позначає живий або неживий предмет, на який спрямовано дію, і є однією з центральних субстанціальних синтаксем при предикатах дії: *Галя саджає **деревце;** Молодь споруджує **міст.*** В позиції об'єкта дії використовується уся сукупність назв як неістот, так і істот. Другим семантичним варіантом об'єктної синтаксеми є об'єктна субстанціальна синтаксема, що валентно пов'язана з предикатами процесу. Двовалентні предикати процесу типу *сердитися, злитися* сполучаються з іменниковою об'єктною

синтаксемою на позначення звичайно осіб, на які поширюється даний процес: *Ми сердилися* ***на Миколу.*** Третім семантичним варіантом об'єктної синтаксеми є синтаксема, що залежить від предиката стану і переважно вказує на істоти або неістоти, на які спрямовано стан: *Нам було видно* ***гори;*** *Мені жаль* ***хлопця;*** *Галинці було страшно* ***вовка.*** Четвертим семантичним варіантом синтаксеми є синтаксема, що вказує на об'єкт порівняння. Вона функціонує при предикатах якості-відношення, виражених формами вищого ступеня порівняння предикатних прикметників із значенням якості у позиції присудка: *Андрій вищий* ***від брата;*** *Галя обдарованіша* ***за сестру.*** П'ятий варіант об'єктної синтаксеми поєднується з локативними предикатами дії, а отже, повторює особливості об'єктних синтаксем при предикатах власне-дії: *Хлопчик несе* ***квіти*** *в кімнату.* Усі семантичні різновиди об'єктної синтаксеми об'єднує ознака пасивності.

Семантичній категорії об'єктності притаманні спеціалізовані морфологічні засоби вираження. Морфологічними варіантами об'єктної синтаксеми в елементарних простих реченнях виступають знахідний, родовий, давальний, орудний і місцевий відмінки. Основним морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми в сучасній українській мові є знахідний відмінок. Своєрідність знахідного у функції об'єкта полягає в тому, що йому властиве сполучення тільки з дієсловами: *Ми будуємо* ***місто;*** *Батько косив* ***траву;*** *Дівчата копають* ***картоплю;*** *Син написав матері* ***листа.*** Найширше представлений знахідний об'єкта дії. Знахідний відмінок в об'єктній функції нерідко взаємодіє з родовим відмінком, який є одним із морфологічних варіантів об'єктної синтаксеми. Особливо виразно знахідний і родовий об'єктні співвідносяться в зоні семантичного розмежування за ознакою непартитивність / партитивність і в зоні заперечних об'єктних конструкцій, пор.: *Дочка принесла* ***цукерки*** і *Дочка принесла* ***цукерок;*** *Він відсипав* ***горіхи*** і *Він відсипав* ***горіхів;*** *Дівчина купила* ***молоко*** і *Дівчина купила* ***молока;*** *Ми не зачинили* ***вікно*** і *Ми не зачинили* ***вікна́;*** *Мати не впізнала* ***дочку*** і *Мати не впізнала* ***дочки́.*** Морфологічна варіантність об'єктної синтаксеми групується навколо знахідного і родового відмінків. У ролі морфологічного варіанта об'єктної синтаксеми виступає давальний відмінок у функції об'єкта дії. Давальним об'єкта дії керують дієслова *допомагати, дякувати, заважати, шкодити, прислужувати* та ін.: *Дідусь подякував* ***хлопцеві;*** *Дітлахи заважали* ***майстрові.*** Давальний об'єкта стану залежить від дієслів типу *вірити, довіряти, зазд-*

рити, симпатизувати: Ми вірили ***другові;*** *Ми не заздримо* ***нащадкам.*** У сукупність морфологічних варіантів об'єктної синтаксеми входить орудний відмінок об'єкта. Він сполучається з дієсловами керівництва, володіння (*керувати, командувати, завідувати, володіти* та ін.), дієсловами стосунку до об'єкта (*дорожити, захоплюватися, цікавитися, пишатися, милуватися* і под.), моторними дієсловами (*ворушити, хитати, кидати, замахуватись, жестикулювати, розводити* та ін.), дієсловами типу *заїдати, захлинатися,* напр.: *Капітан командував* ***полком;*** *Василь захоплюється* ***книгами;*** *Іван розводить* ***руками.*** Морфологічні варіанти об'єктної синтаксеми поповнює також місцевий відмінок: *Народи не помиляються* ***в народах;*** *Учитель розуміється* ***на квітах.*** Подібні до місцевого відмінка особливості виявляють інші прийменникові відмінки в об'єктній функції.

3. Порівняно з суб'єктною та об'єктною синтаксемами адресатна синтаксема має меншу семантичну й морфологічну розгалуженість. Вона закріплена тільки за предикатами дії і вказує на особу або іншу істоту, на користь чи на шкоду якої відбувається дія.

У граматичній системі сучасної української мови основним морфологічним варіантом адресатної синтаксеми виступає давальний відмінок. Ядрс іменникової лексики у давального відмінка формується з назв істот (переважно людей), напр.: *Дівчина написала* ***подрузі*** *листа; Поет присвятив вірш* ***матері;*** *Ми передали книгу* ***вчителеві.*** Валентно пов'язані з давальним адресата предикати дії становлять замкнену групу, основу якої складають дієслова *давати, дарувати, присвячувати, нести, вручати, продавати, писати* тощо.

4. Інструментальна синтаксема членується на два семантичних варіанти: варіант знаряддя дії і варіант засобу дії. Вона реалізується також морфологічними варіантами, зокрема орудним відмінком як основним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми і рядом прийменниково-відмінкових форм, які активно поповнюють засоби вираження інструментальності.

Семантичні варіанти інструментальності диференційовані сукупністю закріплених за ними предикатів дії, особливостями іменникової лексики на позначення знарядь і засобів дії та морфологічними формами. В елементарних простих реченнях функціонує орудний відмінок як основний морфологічний варіант інструментальної синтаксеми, який охоплює також її семантичне варіювання. Орудний знаряддя вказує на конкретний предмет, викори-

стовуваний для успішного завершення дії, і сполучається звичайно з перехідними дієсловами дії, які керують, крім орудного відмінка у функції знаряддя, також знахідним об'єкта: *Дівчина відкидає сніг* ***лопатою;*** *Чоловік зрубав дерево* ***сокирою.*** Орудний засобу позначає істоти, механізми і допоміжні предмети, за допомогою яких реалізується дія, і вживається при перехідних і неперехідних дієсловах дії: *Ми везли вантаж* ***машиною;*** *Діти приїхали до столиці* ***поїздом.*** Крім морфологічного варіанта відмінкового типу, у сучасній українській мові сформувалися морфологічні варіанти інструментальної синтаксеми, оформлювані прийменниково-відмінковими сполуками. Інструментальні семантико-синтаксичні відношення виражають прийменники із знахідним, родовим і місцевим відмінками: *Син подивився* ***в бінокль;*** *Хлопчик дудів* ***у дудку;*** *Він вистрелив* ***із револьвера;*** *Дівчина грає* ***на скрипці.***

5. Локативна синтаксема переважно вживається при трьох розрядах локативних дієслів: власнелокативних дієсловах, локативних дієсловах процесу і локативних дієсловах дії. Характерну рису локативних субстанціальних синтаксем становить наявність у їх структурі локативного (просторового) прийменника, який викликає семантичну і морфологічну варіантність цих синтаксем. Семантичними варіантами локативної субстанціальної синтаксеми виступають три типи варіантів: варіанти із значенням статичної локалізації, варіанти із значенням напрямку руху і варіанти із значенням шляху руху. Морфологічними варіантами локативної синтаксеми є прийменники з місцевим, знахідним, родовим, орудним і давальним відмінками та орудний безприйменниковий відмінок.

Семантична і морфологічна своєрідність локативних синтаксем зумовлюється численною групою локативних прийменників, яких у сучасній українській мові нараховується понад сто. Прийменники поєднуються з відмінками для вираження статичного і динамічного просторового значення. У граматичній системі української мови місцевий відмінок закріпився як спеціалізована локативна грамема категорії відмінка. Місцевий і орудний відмінки із прийменниками вживаються для вираження статичної локалізації, а знахідний і давальний із прийменниками — для вираження динамічної локалізації, напр.: *Діти були* ***у садку;*** *Книжки лежали* ***на столі;*** *Хлопчики стояли* ***перед будинком;*** *Дідусь сидів* ***під липою;*** ***Над нами*** *були зорі; Батько зайшов* ***у церкву;*** *Мати вийшла* ***за поріг;*** *Ми зійшли* ***на вершину;*** *Дівчата йшли* ***через леваду.*** Родовий

відмінок прийменниковий як морфологічний варіант локативної синтаксеми займає проміжне місце, широко вживаючись на позначення як статичної, так і динамічної локативності, пор.: *Дідусь стоїть* ***біля дуба; Навкруг Києва*** *розкинулись ліси; Батько сидів* ***край столу*** і *Бабуся вийшла* ***з хати;*** *Літак наближався* ***з-за лісу;*** *Хмари пливли* ***з-понад ріки;*** *Дідусь ішов* ***до лісу.*** Морфологічним варіантом локативної синтаксеми виступає також орудний безприйменниковий відмінок. Він виражає значення шляху руху і залежить від дієслів руху: *Діти йшли* ***лісом;*** *Ми посувалися* ***степом.***

§ 9. СИНТАКСЕМИ В СЕМАНТИЧНО УСКЛАДНЕНОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

З-поміж простих речень вирізняються прості ускладнені речення, що за формально-синтаксичними ознаками зближуються з простими реченнями, а за семантико-синтаксичними ознаками — зі складними реченнями. Такі прості ускладнені речення утворюються в результаті формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних трансформацій складних речень. Тому просте ускладнене речення являє собою неелементарну реченнєву синтаксичну одиницю, у структурі якої можна виділити основне (немодифіковане) елементарне просте речення і вторинні члени речення, витворені з вихідних елементарних простих речень. Отже, у простому ускладненому реченні зберігається структурна схема одного з вихідних елементарних простих речень, до якої додаються перетворені на синтаксеми інші вихідні елементарні прості речення.

Найпоказовіше характеризує прості ускладнені речення синтаксемний їх склад. Чітко вирізняються синтаксеми, що становлять структурну базу простого ускладненого речення,— один предикат у позиції присудка двоскладного речення або головного члена односкладних речень і зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката субстанціальні синтаксеми. Предикатно-субстанціальна структура одного з вихідних елементарних простих речень стає семантико-синтаксичною основою простого ускладненого речення. Така основа включає один із шести валентних класів предикатів: шестивалентні, п'ятивалентні, чотиривалентні, тривалентні, двовалентні й одновалентні предикати, про які говорилося вище. У синтаксемному плані ці предикати є предикатними синтаксемами шістьох типів: предикатами дії, предикатами процесу, предикатами стану, предикатами якості, лока-

тивними предикатами і предикатами кількості. В елементарних простих реченнях цим предикатам підпорядковуються субстанціальні синтаксеми — синтаксеми суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні, локативні. Істотну особливість простих ускладнених речень відбивають ускладнюючі семантико-синтаксичні компоненти, тобто синтаксеми, що функціонують лише в простому ускладненому реченні. Це передусім в т о р и н н і п р е д и к а т н і с и н т а к с е м и, а також п р е д и к а т н о - с у б с т а н ц і а л ь н і і с к л а д н і с у б с т а н ц і а л ь н і с и н т а к с е м и.

Найчисленнішу групу простих ускладнених речень становлять речення із вторинними предикатними синтаксемами. У трансформаційному плані вони тісно пов'язані зі структурою складного речення і переважно зберігають тип семантико-синтаксичного відношення між елементарними простими реченнями. Такі відношення виражають, зокрема, вторинні синтаксеми з функціями часовою, причиновою, цільовою, умовною, допустовою тощо, похідні від підрядних частин складнопідрядного речення, напр.: *Дома буваю я здебільшого* ***надвечір*** (Григір Тютюнник); ***Од холоду*** *в ногах посиніли дуби* (Л. Костенко); *І комікувати не треба* ***на догоду*** *любителям реготу* (О. Довженко); *Тільки* ***за цих умов*** *ми будемо страшні для ворога* (О. Довженко); *Така ще Мишуня дитина,* ***незважаючи на*** *свої технічні* ***знання*** (Ю. Яновський). Прості ускладнені речення з названими адвербіальними синтаксемами немовби поділяються на дві частини. основну частину, репрезентовану одним із вихідних елементарних простих речень, і згорнуту частину, репрезентовану адвербіальною синтаксемою в позиції детермінантного члена речення. Вторинними предикатними синтаксемами, що грунтуються на структурі складного речення, є модальні синтаксеми, які виражають ставлення мовця до висловленої ним думки і підпорядковуються основній частині простого речення в цілому (функціонують як детермінантні члени речення), напр.: ***Мабуть,*** *кожна людина сама повинна шукати найкоротшу дорогу до істини* (О. Гончар). Ускладнення простого речення може набувати прихованішого вияву. Це маємо, зокрема, тоді, коли предикат одного з вихідних елементарних простих речень переміщується у прислівну (приіменникову) позицію, напр.: ***Маленький*** *хлопчик пас верблюда* (Л. Костенко) ← *Хлопчик пас верблюда* + + *Хлопчик* ***був маленький***. Вторинні предикатні синтаксеми у приіменниковій позиції є атрибутивними синтаксемами. Слід указати також на особливий різновид семан-

тико-синтаксичного ускладнення простого речення, який не виявляється у формально-синтаксичному плані. Маємо на увазі випадки, коли віддієслівний, відприкметниковий або відприслівниковий іменник перебуває у валентній рамці іншого предиката, що займає сильну синтаксичну позицію (позицію присудка або головного члена односкладних речень). Наприклад, у реченні ***Вибух** розбудив хлопчика* іменниковий предикат *вибух,* похідний від дієслівного предиката, виконує роль суб'єктної синтаксеми і зберігає семантико-синтаксичну функцію причиновості, перенесену до простого ускладненого речення зі структури складнопідрядного речення з причиновою підрядною частиною: *Хлопчика розбудило, **бо вибухнуло** → **Вибух** розбудив хлопчика.* Подібні синтаксеми назвемо предикатно-субстанціальними. Складні синтаксеми маємо і в конструкціях типу *Ми зустріли **його** сумного,* де компонент *його* є складною субстанціальною синтаксемою, об'єднуючи в собі дві елементарні синтаксеми: об'єктну і суб'єктну.

Бувають і інші способи ускладнення простого речення. У наступних параграфах розглянемо природу синтаксем простого ускладненого речення конкретніше.

§ 10. СКЛАДНІ СИНТАКСЕМИ

У простих семантично ускладнених реченнях функціонують компоненти з неелементарним значенням. Ці компоненти об'єднують у собі дві або більше елементарних синтаксем. Тому назвемо їх складними синтаксемами. З'ясуємо механізм творення деяких різновидів складних субстанціальних синтаксем.

У суб'єктній сфері наявні компоненти, які, крім суб'єктного значення, виражають супровідне значення об'єкта. Це стосується головним чином форми називного відмінка як домінантного засобу в сукупності форм із суб'єктною функцією. Наявність супровідних значень чи відтінків значення пояснюється вторинним характером, похідністю називного відмінка від інших відмінків, для яких супровідне значення є первинним. Маємо на увазі передусім похідні від інших відмінків функції об'єкта. Компоненти з об'єктною функцією, перемістившись із своїх первинних позицій у суб'єктну позицію називного відмінка, набувають суб'єктного значення і разом із вихідним для них об'єктним значенням виражають комплексне значення об'єктного суб'єкта.

Вторинна семантико-синтаксична функція об'єктного суб'єкта в називного відмінка утворюється в результаті

транспозиції відмінкових форм знахідного. У реченнях із дієслівними формами пасивного стану називний відмінок об'єктного суб'єкта є похідним від придієслівного сильнокерованого знахідного відмінка прямого об'єкта. Взаємодія двох центральних позицій — об'єктної позиції знахідного відмінка як вихідної форми і суб'єктної позиції називного як похідної від знахідного форми — породжує у транспонованих конструкціях складну семантико-синтаксичну природу називного відмінка об'єктного суб'єкта, пор.: *Учитель написав **книгу*** (вихідна конструкція) і ***Книга** написана вчителем* (похідна конструкція). У подібних пасивних зворотах іменник у називному відмінку поєднує із значенням об'єкта дії, процесу тощо значення суб'єкта — носія результативного стану.

Об'єднання суб'єктних і об'єктних синтаксем маємо і в інших випадках, зокрема в конструкціях із знахідним відмінком, де, проте, змінюється — на противагу називному відмінкові — характер об'єднання. Як і називний відмінок, знахідний може оформлювати складні за семантико-синтаксичною природою компоненти речення. На основі об'єднання об'єктних і суб'єктних синтаксем у формі знахідного відмінка функціонують складні семантико-синтаксичні компоненти, що перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках з іншими членами речення й утворюються в результаті злиття в одну конструкцію двох вихідних речень, напр.: *Діти знайшли **зайчика** пораненим* ← *Діти знайшли **зайчика*** + ***Зайчик** був поранений.* Похідний знахідний об'єктно-суб'єктний стоїть у формально-синтаксичній позиції прислівного сильнокерованого другорядного члена речення щодо опорного дієслова і позиції взаємопов'язаного з вторинним присудком (дієприкметником або прикметником в орудному або знахідному відмінку) вторинного підмета. Подвійні синтаксичні зв'язки знахідного відбивають його ускладнену семантико-синтаксичну функцію. Семантику подібного іменникового компонента слід визначати стосовно двох пов'язаних з ним присудкових компонентів. Позицію присудка, що керує знахідним, займають звичайно дієслівні предикати дії, а позицію вторинного взаємопов'язаного із знахідним присудка — прикметникові чи дієприкметникові предикати стану. Поєднуючись із дієслівним предикатом дії, знахідний відмінок указує на об'єкт дії, а щодо прикметникового чи дієприкметникового предиката стану — на суб'єкт стану, напр.: *Ми побачили **його** втомленого.*

Трапляються функціональні зміщення інструментальної синтаксеми при переміщенні її в суб'єктну (семантико-

синтаксичну) і підметову (формально-синтаксичну) позиції, де інструментальна синтаксема виражається називним відмінком іменника у двоскладних реченнях. Унаслідок цього в суб'єктній зоні називного відмінка наявні компоненти, які, крім суб'єктного значення, виражають супровідні значення знаряддя і засобу дії. Наявність супровідних інструментальних значень або відтінків значення пояснюється вторинним характером, похідністю називного відмінка від орудного відмінка, для якого інструментальне значення є первинним. Похідні від орудного функції знаряддя і засобу дії, перемістившись із своїх первинних позицій у суб'єктну позицію називного, набувають суб'єктного значення, тому їх слід кваліфікувати як функції інструментального суб'єкта.

Вторинні семантико-синтаксичні функції називного відмінка утворюються в результаті транспозиції відмінкових форм орудного. Транспозиція орудного відмінка знаряддя або засобу дії в називний інструментального суб'єкта передбачає у граматичній структурі речення істотне перегрупування відмінкових форм, передусім обов'язкове вилучення називного суб'єкта дії, після чого можливе пересування орудного відмінка знаряддя або засобу в позицію називного-підмета із семантико-синтаксичною функцією інструментального суб'єкта, пор.: *І простолюд топтали вони* ***кіньми*** (М. Рильський) → *І простолюд топтали* ***коні.***

Одним із різновидів складних субстанціальних синтаксем є вокативні синтаксеми. Вони являють собою специфічні субстанціальні синтаксеми, у яких нерідко морфологічна непохідність поєднується з семантико-синтаксичною ускладненістю. Ці синтаксеми сформувалися внаслідок об'єднання двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду простих речень в ускладнене просте речення. У сучасній українській мові засобом вираження вокативних синтаксем виступає кличний відмінок.

Центральну ланку функціонування кличного відмінка становить функціонування в конструкціях типу ***Хлопче, заспівай.*** Такі конструкції являють собою семантично складну структуру, в якій предикатом і суб'єктом першої конструкції виступають відповідно вольова дія на об'єкт, тобто співрозмовника, і мовець як виконавець дії, а суб'єктом і предикатом другої конструкції — співрозмовник і його потенційна дія. Компоненти типу *хлопче* у формі кличного відмінка є складними за семантико-синтаксичною природою компонентами, які вказують на адресата вольової дії мовця, з одного боку, і суб'єкта потенційної

дії співрозмовника — з другого. Кличний відмінок у конструкціях типу ***Хлопче**, заспівай*, *Прочитай казочку, **внучко*** перебуває в позиції підмета, про що свідчить форма координації між кличним відмінком і дієсловом наказового способу, пор.: ***Хлопче**, заспівай* і ***Хлопці**, заспівайте*. У даній позиції під впливом семантики імператива кличний відмінок набуває адресатно-суб'єктного значення.

Отже, наявність складних субстанціальних синтаксем засвідчує семантичну неелементарність простого речення.

§ 11. ВТОРИННІ ПРЕДИКАТНІ СИНТАКСЕМИ

У граматичній структурі української мови функціонують вторинні предикатні синтаксеми, які є показниками семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями. Ці синтаксеми утворюються внаслідок об'єднання двох або більше елементарних простих речень в одне просте ускладнене. Характерну рису вторинних предикатних синтаксем становить те, що у їх семантиці домінує семантика відношень, супроводжувана первинною для предикатів семантикою дії, процесу, стану, якості і под. У типових випадках вторинна предикатна синтаксема складається з двох частин: трансформованого в морфологічний іменник вихідного предикатного слова з семантикою дії, процесу, стану, якості тощо і аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника, що вказує на семантико-синтаксичні відношення між двома елементарними простими реченнями.

Прийменники як аналітичні синтаксичні морфеми виконують дві основні функції: оформлення підрядного зв'язку між членом речення і граматичними центром речення (підметово-присудковою основою у двоскладному реченні) або між членами речення і вираження семантико-синтаксичних відношень між членом речення і семантико-граматичною основою (предикатом і зумовленими його валентністю субстанціальними синтаксемами) ускладненого простого речення або між членами речення. У формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному планах прийменник, як і сполучник, не займає самостійної позиції в реченні, тобто не виконує формально-синтаксичної ролі члена речення і семантико-синтаксичної ролі синтаксеми. Тільки разом із предикатним субстантивом він створює позицію члена речення і позицію вторинної предикатної синтаксеми. Прийменник звичайно переводить віддієслівний або відприкметниковий іменник у прислівникову (адвербіальну) позицію, виражаючи функцію другоряд-

ного члена речення (детермінантного і рідше — прислівного) та функцію адвербіальної синтаксеми. Він надає предикатному слову відповідної формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної функції.

Специфічна роль прийменників полягає в тому, що вони поєднують два вихідних елементарних простих речення в семантично складну конструкцію. У цій функції прийменники семантично зближуються зі сполучниками, відрізняючись від останніх семантико-граматичними характеристиками. Необхідною умовою вживання прийменників у складній із семантичного погляду конструкції стає формально-граматична якість поєднуваного з прийменником компонента, який обов'язково є субстантивом. Одне з елементарних простих речень такої конструкції має статус речення з формально-граматичного і семантико-синтаксичного боку, тоді як друге елементарне речення перетворюється на адвербіалізований прийменниково-іменниковий компонент, тобто має згорнуту форму, пор.: ***Щоб потішити любих онуків,*** *дідусь розповідав їм казки* → ***Для потіхи*** *любих онуків дідусь розповідав їм казки.* За умови поєднання з відпредикатними іменниками прийменники виражають здебільшого часові, причинові, умовні, цільові, допустові семантико-синтаксичні відношення, відношення відповідності / невідповідності, напр.: *Валерій Іванович ще* ***від першої зустрічі*** *перейнявся симпатією до цієї людини* (О. Гончар); *Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим Григорій, теж дуже старий, але* ***через відсутність бороди*** *позбавлений божественних рис чоловік* (О. Довженко); *Та* ***при такій погоді*** *треба ще подумати про купівлю* (М. Стельмах); *Дальші пункти і даються* ***на підтвердження*** *цієї думки* (М. Рильський); ***При*** *всій своїй* ***грунтовності і глибині,*** *дослідження О. О. Потебні не вичерпали складної і різноманітної проблематики, пов'язаної з історичним розвитком ускладнених і складних речень у слов'янських мовах* (О. Мельничук); ***На вимогу*** *публіки ще щось прочитати він вийшов* (М. Рильський).

Посилення адвербіальності предикатної прийменниково-відмінкової форми веде до утворення з неї морфологічного слова, тобто до зрощення прийменника й адвербіалізованого іменника в незмінну форму. Найчисленнішу ґрупу морфологізованих прислівників складають слова з часовим значенням: *вранці, удень, увечері, взимку, влітку, навесні, вночі, зранку, зроду, довіку* та ін. Семантико-синтаксичні часові відношення в подібних прислівниках закріпилися як їх лексичне значення, напр.: *І* ***вдень,*** *і*

вечері там соловей співав (Л. Глібов); *Писав я ці сонети* ***восени*** *В подільському селі на Тернопіллі* (Д. Павличко). Набагато вужчі групи формують інші морфологізовані прислівники, зокрема прислівники з причиновим значенням (*спересердя, зопалу, спросоння* і под.), напр.: ***Спересердя*** *він кинув наполовину недокурену сигарету на підлогу* (П. Загребельний).

Семантика відношень між елементарними простими реченнями характерна для деяких безприйменникових відмінкових форм іменників, проте лексичне наповнення іменників не поширюється на типові для прийменниково-відмінкових форм віддієслівні і відприкметникові деривати і обмежується в системі української мови назвами часових понять (назв днів, місяців, пір року тощо). Безприйменниковими часовими відмінковими детермінантами виступають родовой, знахідний і орудний відмінки: ***Того року,*** *мов на зло, Навалив сніжище* (Д. Павличко); ***Тривалий час*** *в житті перевізника не траплялося нових пригод* (Є. Гуцало); *Все ходив би понад тобою, Черемоше,* ***білими ночами*** (Г. Хоткевич).

Вторинні предикатні синтаксеми з обставинною семантикою належать до адвербіальних синтаксем. Вони є найпоказовішим розрядом вторинних предикатних синтаксем. Серед них специфічне місце посідають дієприслівники, яким притаманне контекстуальне (мовленнєве) набування обставинних значень, а не системно закріплене у граматичній структурі української мови, напр.: *Так* ***вийшовши*** *з глухого степу, З зітхань страждальної землі, Вирізьблюю німий життєпис На дикім камені століть* (Є. Маланюк); *І вся земля,* ***росяніючи,*** *тепер здається колискою, колискою життя, надій* (М. Стельмах); *Умирають майстри,* ***залишаючи*** *спогад, як рану* (Л. Костенко).

З-поміж вторинних предикатних синтаксем вирізняються модальні й атрибутивні синтаксеми. Модальні синтаксеми виражають ставлення мовця до висловлюваної ним думки. Вони грунтуються на структурі складнопідрядного речення з'ясувального типу і нерідко являють собою згорнуту його головну частину, пор.: ***Напевне,*** *приписали до майна тюремного уже й тебе самого — всі сни твої, всі мрії, всі думки, завівши до реєстру потайного і зачинивши на міцні замки* (В. Стус) ← ***Гадаю,*** *що приписали до майна тюремного уже й тебе самого — всі сни твої, всі мрії, всі думки, завівши до реєстру потайного і зачинивши на міцні замки.* Атрибутивні синтаксеми засвідчують високий ступінь згортання одного з вихідних елементарних простих речень і пере-

розподіл залежностей між членами речення. Вторинні предикатні синтаксеми атрибутивного типу звичайно залежать від іменника або відтворюють приіменникову модель у віддієслівній і відприкметниковій залежності, напр.: *І **бездонним** проваллям дихнула **порожня** луна* (Є. Маланюк); *Вірунька **тихо** сміється* (О. Гончар)

§ 12. АДВЕРБІАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ

Адвербіальні синтаксеми поділяються на ряд різновидів, найпродуктивнішими з яких є часові, причинові, цільові, допустові та умовні синтаксеми.

1. Часові синтаксеми виражають часові відношення між вихідними елементарними простими реченнями, вказуючи на одночасність або різночасність подій, явищ і на їх кількісно-часові вияви. Вони реалізуються в семантичних і морфологічних варіантах. Характерними для часових синтаксем є співвідносність із підрядними часовими частинами складнопідрядного речення і поширення на невласне-іменникову лексику (назви часових понять, віддієслівні і відприкметникові деривати). Часові синтаксеми являють собою різновид вторинних предикатних синтаксем.

Семантичні варіанти часової синтаксеми грунтуються на протиставленні одночасність — різночасність явищ як визначальному для часової сфери протиставленні. Другим за важливістю семантичним протиставленням є протиставлення неозначена тривалість — означена тривалість як розгалуження притаманної часовим відношенням семантичної ознаки тривалості.

Часові синтаксеми в основному виражаються прийменниково-відмінковими формами. У прийменникових сполуках прийменник указує на характер семантико-синтаксичних відношень між вихідними елементарними простими реченнями, відношень одночасності і різночасності явищ, їх неозначеної тривалості й означеної тривалості, напр.: *Неначе руки милої, **в ту мить** До мене доторкнулися пісні* (Д. Павличко); ***О цій порі,** аж чорні од розлуки, ридають наші матері, заламуючи руки* (В. Стус); ***Перед самим світанком** це було* (Д. Павличко); ***Після дощу** гостріше пахнуть квіти* (В. Сосюра); ***Протягом тижня** він лише зрідка згадував дівчину* (Є. Гуцало).

Із прийменниково-відмінковими формами функціонально споріднені морфологізовані прислівники як морфологічні варіанти часових синтаксем. Вони передають

типові для прийменниково-відмінкових форм значення одночасності й різночасності (часової попередності й наступності). Щоправда, морфологізовані прислівники звичайно доповнюють відповідний різновид часових функцій узагальнено-вказівним значенням: ***Вночі*** *хороший дощ ясний Послав нам щедру благостиню* (М. Рильський); ***Колись*** *мене ця добра деревина Тримала на руках, неначе сина* (Д. Павличко).

Для відмінкових морфологічних варіантів часових синтаксем характерні функціонально-семантичні обмеження. Вони закріпилися для вираження значення одночасності, поширюючись на відповідні шари іменникової часової лексики. Морфологічними варіантами часових синтаксем виступають безприйменникові родовий, знахідний і орудний відмінки, напр.: ***Того дня*** *мрячило* (Є. Гуцало); *За селом зупинив коня і* ***деяку хвилину*** *прислухався* (Г. Тютюнник); *Тимко ще більше почорнів, дивився на всіх спідлоба, часто курив і* ***цілими вечорами*** *мовчки просиджував під хатою* (Г. Тютюнник).

До морфологічних варіантів часових синтаксем належать дієприслівники, яким притаманне контекстуальне набування обставинного значення часу, напр.: *Чернігове, за смілого Мстислава на Сівері ти голосно гримів,* ***змагаючись*** *із містом Ярослава* (М. Драй-Хмара); *Тим часом дівчина, вже* ***прочунявшись,*** *похапцем пробувала звестися на лікоть* (О. Гончар).

2. Причинові синтаксеми являють собою віддзеркалення причиново-наслідкових відношень у структурі складного речення, яке є для ускладненого простого речення з названими синтаксемами базовою (вихідною) одиницею. Вони є вторинною предикатною мінімальною семантико-синтаксичною одиницею, що здебільшого містить трансформований у субстантивний компонент вихідний предикат і аналітичну синтаксичну морфему-прийменник як показник семантико-синтаксичних відношень між вихідними елементарними простими реченнями. Причинові синтаксеми мають таку сукупність диференційних семантико-синтаксичних ознак: передування у плані часової перспективи, реальну модальність, а також пов'язану з певним явищем властивість породжувати наслідок.

Причинові синтаксеми реалізуються в семантичних і морфологічних варіантах. Семантичне варіювання пов'язане з відтінковими нашаруваннями на загальне причинове значення. У сучасній українській літературній мові засобом вираження найзагальнішого причинового значення, засобом-домінантою виступає прийменник *через* із зна-

хідним відмінком: *Досі не писала* ***через брак часу*** (Леся Українка). Навколо прийменника-домінанти групуються прийменники, які передають додаткові семантичні відтінки походження явища, відплати, перешкоди, результативної причини, причини, що сприяє здійсненню певного наслідку тощо: *Аж ніяково стало вчительці* ***від*** *того дитячого нерозгаданого* ***погляду*** (О. Гончар); *Колись* ***за іскристі,*** *немов з сонця виплетені* ***коси*** *він називав свою дружину вербичкою* (М. Стельмах); *Та хіба* ***за таким шумом*** *що розбереш?* (А. Головко); *Кожне живе тіло росте й розвивається* ***внаслідок засвоєння*** *поживних речовин* (І. Підоплічко); *І клумба ця, і латка асфальту виникли* ***завдяки настійливості*** *Лукії Назарівни* (О. Гончар). Основним морфологічним варіантом причинових синтаксем є прийменниково-відмінкові форми. До морфологічних варіантів причинових синтаксем належать дієприслівники. Проте потрібно зазначити, що у морфологічній структурі дієприслівників відсутні морфеми на позначення причинових відношень. Ці віддієслівні деривати стають причиновими формами у відповідних мовленнєвих умовах: *А десь дзвенять блакиттю береги,* ***Зростаючи*** *в живучому просторі Припливом хвиль, барвистістю факторій* (Є. Маланюк); *Офіцер спинився, мимоволі* ***піддавшись*** *владному тону* (О. Довженко).

3. Ц і л ь о в і с и н т а к с е м и грунтуються на семантичних диференційних ознаках наступності у плані часової перспективи, гіпотетичної модальності бажаності, характеру явища, що виступає бажаним наслідком. Відповідно до семантичної ознаки наступності цільові синтаксеми мають часовий план відносного майбутнього.

Із семантичного боку форми в цільовій функції поділяються на підгрупу форм, що виражають значення власне-мети, і підгрупу форм, які передають семантичний відтінок присвяти, пор.: *О, не даремно, ні,* ***для слави і розплати*** *огонь пісень поніс задумливий поет* (А. Малишко); *Ні,* ***ради честолюбності*** *він ніколи не згодився б ризикувати життям* (О. Гончар). Основним морфологічним варіантом цільових синтаксем є прийменниково-відмінкові форми: *Раз у бабусі Шелестихи Я на тім тижні гостював І любим діткам* ***для потіхи*** *Химерну вигадку дістав* (Л. Глібов); ***На сповідь*** *йдем до Маркіяна* (І. Драч); *Доводиться жертвувати дечим другорядним* ***в ім'я головного*** (М. Рильський); ***З метою відрізнення*** *речення від звичайного слова чи словосполучення до визначення речення, як правило, вводиться функціональна ознака речення* (О. Мельничук). До сукупності засобів вираження цільо-

вих синтаксем входить ще один морфологічний варіант — інфінітив: *Я мимохідь сюди в селянську хату увійшов* ***напитися*** *води* (В. Коломієць).

Цільові синтаксеми виражають призначення дії або процесу. Вони функціонують у семантико-синтаксичній структурі речення як детермінанти, як похідні від підрядних частин складнопідрядного речення компоненти ускладненого простого речення.

4. Допустові синтаксеми вказують на реальну модальність і характер явища, що суперечить повідомлюваному наслідкові. Варіанти допустових синтаксем розрізняються продуктивністю, семантичними відтінками, граматичною спеціалізацією. Усі вони мають виразні сліди семантико-синтаксичних зв'язків із вихідними для них підрядними допустовими частинами складнопідрядних речень. Сукупність варіантів репрезентують лише прийменниково-відмінкові форми, напр.: ***Незважаючи на малесенький вітерець,*** *парило і робилося душно* (Г. Тютюнник); ***Всупереч сподіванням,*** *старшину не здивувало таке призначення* (О. Гончар).

5. Умовні синтаксеми є виразниками реальної чи ірреальної умови, за якої відбуваються або могли б відбутися подія, явище. Співвідносячись із семантико-синтаксичною структурою складнопідрядних речень із підрядними умовними частинами, умовні синтаксеми в сучасній українській літературній мові характеризуються поступовим витворенням власної підсистеми форм, нерідким залученням до даної сфери засобів, не спеціалізованих на вираженні умовних семантико-синтаксичних відношень, їх факультативною варіантністю. Семантичне варіювання умовних синтаксем охоплює два різновиди — різновид реальної модальності і різновид ірреальної (гіпотетичної) модальності. Розрізнення двох сфер умовності нерідко потребує додаткових засобів вираження, якими у структурі речення бувають форми дієслова, граматикалізовані лексичні елементи тощо.

Поступово формуються спеціалізовані граматичні форми умовних синтаксем. Основним їх морфологічним варіантом стають прийменниково-відмінкові форми: *Тільки* ***за цих умов*** *ми будемо страшні для ворога* (О. Довженко); ***На випадок загибелі*** *сержанта приймаю командування* (О. Довженко). Як морфологічний варіант умовних синтаксем функціонує також дієприслівник: ***Не знайшовши*** *броду, не лізь у воду* (Народна творчість).

Як і підрядні умовні частини складнопідрядних речень, морфологічні варіанти умовних синтаксем займають

у простому ускладненому реченні детермінантну позицію. Формування структури простого ускладненого речення з умовними синтаксемами здебільшого відбувається шляхом поєднання прийменників з віддієслівними і відприкметниковими дериватами-іменниками.

§ 13. МОДАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ

Модальні синтаксеми [1], як і адвербіальні, залежать не від окремого слова, а від граматичної основи (основного предиката в позиції присудка або головного члена односкладних речень і зумовлених валентністю цього предиката субстанціальних синтаксем) простого ускладненого речення. Маючи спільні з адвербіальними синтаксемами формально-синтаксичні властивості (детермінантний підрядний зв'язок), вони виявляють специфічні семантичні відмінності. Модальні синтаксеми виражають ставлення мовця до висловленої ним думки.

Об'єднуючись загальним значенням ставлення мовця до висловленої ним думки, модальні синтаксеми членуються на вужчі семантичні групи: а) синтаксеми із значенням достовірності повідомлення, впевненості: *безперечно, безумовно, дійсно, звичайно, звісно, зрозуміло, природно, розуміється, справді, щоправда, без сумніву, певна річ* та ін.; б) синтаксеми із значенням невпевненості, припущення, можливості, ймовірності: *бува, видається, здається, видно, ймовірно, мабуть, може, можливо, певно, напевно, очевидно, очевидячки* і под.; в) синтаксеми із значенням джерела повідомлення: *кажуть, мовляв, по-моєму, на мій погляд, на нашу думку* тощо; г) синтаксеми з логічним значенням, із значенням виділення основного в повідомленні, підкреслення висновку: *виявляється, взагалі, головне, зокрема, зрештою, навпаки, наприклад, нарешті, однак, отже, а отже, по-перше, по-друге, до речі, крім того, між іншим, з одного боку, з другого боку, у всякому разі* та ін.; д) синтаксеми із значенням емоційної оцінки повідомлюваного: *невроку, на біду, на диво, на жаль, на лихо, на радість, на сором, на щастя, як на гріх, як на зло, чого доброго* і под.; е) синтаксеми з інтимізуючо-контактуючим значенням: *бач, бачите, вірите, даруйте, знаєш, знаєте, погодьтесь, припустімо, скажімо, відверто кажучи, даруйте на слові, прошу вас* тощо. Напр.: *Він, **щоправда**, до роботи ласий був* (Григір Тютюнник); ***Може**, десь там,*

---

[1] В українській граматичній традиції використовують для найменування модальних синтаксем термін «вставні слова».

в часах потомних, хтось, колись, пригадає і тихо мене позве (Л. Костенко); *Поміж людьми, **як кажуть,** добре й нам* (Л. Глібов); *Що йому, **зрештою,** треба від Долі?* (Б. Олійник); *Ми, **на жаль,** менше знаємо про українсько-французькі культурні зв'язки* (М. Рильський); *«Кобзар» не став і, **сподіваємось,** ніколи не стане книгою архаїчною* (О. Гончар).

§ 14. АТРИБУТИВНІ СИНТАКСЕМИ

Кожна субстантивна синтаксема може поширюватися атрибутивним компонентом — вторинною предикатною синтаксемою, похідною від предиката вихідного елементарного простого речення. Атрибутивні синтаксеми ґрунтуються на атрибутивних відношеннях, які становлять специфічний тип відношень, перехідний від семантико-синтаксичних відношень до відношень формально-синтаксичного типу. Такі особливості атрибутивних відношень породжуються їх вторинністю, похідністю від інших відношень. Вони виникають унаслідок різноманітних перетворень компонентів вихідних елементарних простих речень і перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами, що відбуваються при з'єднанні двох або більше елементарних речень в одне просте ускладнене речення. У всіх випадках необхідну умову наявності атрибутивних відношень між членами речення створює залежність другорядного члена від іменника. Компоненти будь-якої семантики, перебуваючи в залежності від іменника, вказують на ознаку позначуваного цим опорним іменником предмета. Трансформована присубстантивна ознака має своєю базою вихідні синтаксеми із значенням власне-ознаки (якості) і значеннями іншої природи. Поширюючись на залежні присубстантивні компоненти будь-якої семантики, атрибутивні відношення та атрибутивні синтаксеми не становлять суто семантичних сутностей.

Семантичними корелятами атрибутивної синтаксеми виступають різні предикати вихідного елементарного речення. Найпростішим перетворенням є транспозиція предиката якості з формально-синтаксичної позиції присудка в приіменникову позицію і набуття предикатом у приіменниковій позиції функції атрибута, пор.: *Дівчина **була струнка** → **Струнка** дівчина усміхалася до нас; Бабуся **сумна** → Діти згадали **сумну** бабусю.* Дещо складніші трансформації бувають у конструкціях, де семантичний корелят атрибутивної синтаксеми складають предикати дії або процесу: *Яблука **доспіли** → **Доспілі** яблука красу-*

вались на сонці. Найменш ускладнені трансформації присудкових предикатів якості, стану, процесу або дії маємо за умови, коли опорний іменник належить до ядра іменникового класу — власне-іменників, тобто іменників, які позначають конкретні предмети. Але в граматичній системі мови іменники можуть бути відпредикатними утвореннями, невласне-іменниками, які позначають у семантичному плані якості, стани, процеси, дії та інші ознаки, а з формально-граматичного погляду заміщають власне-іменники. За такої умови атрибутивні відношення між опорним відпредикатним іменником і залежним прикметником конденсують у собі семантично складне речення з прихованими семантико-синтаксичними відношеннями між двома згорнутими елементарними простими реченнями, напр.: ***Роковане** повторення історій — Цей **смертний** сон, цей ренесанс **лихий*** (Є. Маланюк).

У присубстантивній із формально-синтаксичного боку і атрибутивній (наближеній до семантико-синтаксичної) позиціях використовуються різні морфологічні варіанти атрибутивної синтаксеми, зокрема прикметники як основний варіант, відмінки і прийменниково-відмінкові форми, напр.: *Здаля сміялась **струнка** тополя* (П. Тичина); ***Правдивій** пісні передзвін кайданів — то тільки **звичний** акомпанемент* (Л. Костенко); *Вогонь **ненависті** я ніс, немов самум* (Д. Павличко); *А ключі **від щастя** у наших руках* (М. Стельмах).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К., 1992. С. 63—193.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. К., 1983. С. 17—24, 33—43.

Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. К., 1986. С. 58—119.

Мухин А. М. Структура предложений и их модели. Л., 1968. С. 108—156.

Мухин А. М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. Л., 1980. С. 237—290.

Розділ IX

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 1. ОЗНАКИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

У складному реченні об'єднуються кілька простих речень, що виступають складниками єдиного цілого — синтаксичного утворення вищого, ніж просте речення, рангу. Частини складного речення, виділені за наявністю підмета і присудка двоскладного речення або головного члена односкладного речення, тільки умовно можна назвати простими реченнями. Маючи подібну до простих речень синтаксичну будову, вони позбавлені інтонаційно-смислової самостійності речення. Складне речення не являє собою механічного об'єднання простих речень. При конструюванні складного речення використовують ті чи ті структурні різновиди простого речення, які звичайно зазнають граматичної модифікації відповідно до особливостей складної конструкції.

Частини складного речення виявляють і подібність до простого речення, і відмінність від нього. Цим частинам притаманна формально-синтаксична й семантико-синтаксична організація простого речення, проте вони не мають визначальної його характеристики як комунікативної одиниці — смислової завершеності окремого висловлення, повідомлення. Функціонувати як окреме повідомлення можуть не частини складного речення, а все складне речення. Саме у функціональному призначенні бути окремим висловленням полягає спільність простого речення, що не є частиною складного речення, і складного речення. В усному мовленні комунікативну завершеність складного речення, як і простого, передає інтонація, а в писемному мовленні ці два різновиди речення відділяються від інших речень крапкою, знаком питання або знаком оклику. Інтонація в усному мовленні і розділові знаки в писемному мовленні вказують на те, що реченнєва конструкція — як просте, так і складне речення — являє собою окрему комунікативну одиницю. Пор. тотожне функціонування складних і простих речень як окремих кому-

нікативних одиниць в уривку з оповідання В. Винниченка:

Гаврик та Михась стали під огорожею церкви й тупо дивилися в калюжу, що ряботіла дощем під світлом ліхтаря. Тут їм треба було розставатися, бо Михасеві звертати праворуч, а Гаврикові йти далі. *Та не хотілося розставатися. Михась, правда, міг іти до себе й через Гаврикову вулицю.* ***Трошки довше було, та хіба тепер не все одно?***

Складному реченню властива сукупність формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак, з-поміж яких найважливішими є поліпредикативність, що виявляється в наявності кількох предикативних одиниць — вихідних простих речень, відмінна від простого речення структурна схема, змістова й інтонаційна єдність. Отже, складне речення є синтаксичною конструкцією, утворюваною поєднанням кількох простих речень (у мінімальному вияві двох) на основі відповідного синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичних відношень і використовуваною в ролі одиниці повідомлення.

Питання про граматичну природу складного речення і його предикативних частин набуває іншого витлумачення на тлі концепції про три аспекти речення: формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний. Подібно до простого речення складне речення містить ці три аспекти, відбиваючи їх відносну автономність і водночас взаємопов'язаність.

Розглянемо далі формально-синтаксичну, семантико-синтаксичну і комунікативну організацію складного речення.

§ 2. ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Своєрідність складного речення як різновиду реченнєвої конструкції відбивають його формально-синтаксичні ознаки. Це передусім кількість частин (компонентів) складного речення, які грунтуються на вихідних простих реченнях, граматичні особливості цих частин, характер синтаксичного зв'язку між ними, засоби вираження синтаксичного зв'язку і внутрішнє формально-синтаксичне членування складних конструкцій. До того ж частини (компоненти) складного речення за формально-синтаксичною організацією подібні до простих речень, хоча й вони, входячи до складнішого синтаксичного утворення,

зазнають (щоправда, різною мірою) граматичних трансформацій.

Складне речення відрізняється від простого якісним і кількісним складом його компонентів. Компонентами простого речення виступають форми слів, а компонентами складного речення — вихідні прості речення, трансформовані у його (складного речення) структурі. Обов'язкову властивість компонентів складного речення становить категорія предикативності, що у синтаксико-категорійному плані споріднює їх із простими реченнями. Предикативність — це визначальна ознака частин складного речення. Відповідно до наявної в компонентах складного речення конститутивної категорії предикативності їх називають предикативними частинами (або предикативними компонентами, предикативними одиницями). Залежно від кількості предикативних частин розрізняють елементарні і ускладнені (неелементарні) складні речення. Необхідною умовою структурування елементарних складних речень виступає наявність двох предикативних частин. Коли до складного речення входить три або більше предикативних частин, то воно стає ускладненою синтаксичною конструкцією.

Формально-синтаксична структура складного речення формується відповідним синтаксичним зв'язком і виділюваними на його основі компонентами. Синтаксичні зв'язки між частинами складного речення щодо своєї сукупності звичайно споріднені із синтаксичними зв'язками між членами простого речення. Проте у межах простого і складного речення ієрархічні стосунки між їх типами істотно розрізняються. Якщо для простого речення визначальним є предикативний зв'язок — зв'язок підмета і присудка, то для складного речення визначальними є сурядний і підрядний зв'язки. Периферію простого речення становлять підрядний зв'язок і найбільшою мірою сурядний, який грунтується на сурядному зв'язкові між частинами складносурядного речення, а периферію складного речення — специфічний для нього недиференційований (не сурядний і не підрядний) синтаксичний зв'язок, наявний у більшості різновидів безсполучникових складних речень, і незначною мірою представлений предикативний зв'язок, що виявляє похідний від предикативного зв'язку у простому реченні характер, а отже, стосується заміщення позиції підмета реченнєвою конструкцією. Визначальні для складного речення сурядний і підрядний зв'язки поширюються на всі формально-синтаксичні типи складних сполучникових речень і незначну частину без-

сполучникових конструкцій (типовою для безсполучникових складних речень є абсолютна відсутність будь-яких формально-граматичних показників сурядності або підрядності, що дає підстави говорити про не диференційований на сурядний і підрядний різновиди синтаксичний зв'язок). На противагу безсполучниковим складним реченням складні сполучникові речення вирізняються найбільшим ступенем диференціації синтаксичних зв'язків.

Формально-синтаксичну структуру складного речення характеризують також засоби вираження синтаксичних зв'язків. Центр формально-граматичної організації основних різновидів складного речення становлять сполучники (або сполучні слова), які вказують на тип синтаксичного зв'язку.

Складне речення, поєднуючи в собі декілька предикативних частин, є конструкцією поліпредикативною. Цією ознакою воно відрізняється від простого речення як конструкції монопредикативної. Поліпредикативність складного речення виявляється в декількаразовому вияві категорії предикативності (модально-часового значення) і предикативного зв'язку (у двоскладному реченні), а монопредикативність простого речення — в одноразовому їх вияві.

Предикативні частини об'єднуються у складному реченні за певними зразками. Формально-синтаксична структура складного речення стосується такої сукупності ознак, як кількість об'єднуваних предикативних частин, їх типові граматичні характеристики, тип синтаксичного зв'язку й засоби його вираження, порядок розташування компонентів тощо. За цими ознаками можна здійснити внутрішнє формально-синтаксичне членування складних конструкцій. Наприклад, за типом синтаксичного зв'язку розрізняють: 1) складносурядні речення: *Так під плюскоти хвиль рокотали століття, І зривалися бурі, і тиша росла, І верталися знов до землі золотої Сапфірово-безмежним шляхом кораблі* (Є. Маланюк); 2) складнопідрядні речення: *Постав* [вітре] *варту з трьох стеблинок, З трьох стеблинок-вартовинок, Щоб вони, ці дивні чати, Вміли дихати й мовчати* (І. Драч); 3) безсполучникові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком: *Мені довелося бачити найвидатніших поетів світу — всі вони були не естрадники, а страдники* (Л. Костенко); 4) складні речення із взаємозалежними предикативними частинами: *Відомо, що Григорій почав писати ще до війни* (Григір Тютюнник).

§ 3. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Семантико-синтаксична структура складного речення відображає відношення між двома ситуаціями (в елементарних конструкціях) або між більшою їх кількістю (у неелементарних (ускладнених) конструкціях). Складне елементарне речення містить два предикати з їх внутрішньою валентністю, а також предикатний показник семантико-синтаксичних відношень між двома предикативними частинами (предикатними структурами). Отже, складне речення з семантичного погляду поліпропозитивне, тобто орієнтоване на вираження не однієї пропозиції, а комплексу пропозицій, тоді як просте речення у типових виявах монопропозитивне, тобто семантично елементарне просте речення виражає тільки одну пропозицію.

Поліпропозитивність складного речення і монопропозитивність простого речення поширюються тільки на співвідношення семантично складне речення / семантично елементарне просте речення. У простих ускладнених реченнях це співвідношення порушується, оскільки прості ускладнені речення звичайно утворюються від складних речень, а отже, виражають типовий для складного речення комплекс пропозицій. Наприклад, речення *А читачі взнали його й, наважуся сказати, полюбили чи оцінили тільки після появи першої частини «Виру»* (Григір Тютюнник) є простим ускладненим реченням і відображає декілька ситуацій, на що вказують однорідні присудки *взнали, полюбили, оцінили* і другорядний детермінантний член речення *після появи першої частини «Виру».* Це просте речення можна розгорнути у складне речення з сурядними і підрядною частинами: *Читачі взнали його, і читачі полюбили його чи читачі оцінили його, після того як появилася перша частина «Виру».*

У типових випадках складні речення виявляють складнішу порівняно з простими реченнями організацію як із формально-синтаксичного, так і семантико-синтаксичного боку. Проте не всі складні речення можна зарахувати до власне-складних конструкцій. Іноді конструкції є складними за формальною організацією, а з погляду семантичного змісту збігаються з простими реченнями, пор.: *Річ у тому, що Галина вступила до аспірантури* і *Галина вступила до аспірантури.* Складне у формальному плані речення (перше) має додаткові елементи, що комунікативно увиразнюють повідомлення, і подібну до простого речення семантико-синтаксичну структуру.

Семантико-синтаксична структура складного речення визначається на основі семантико-синтаксичних відношень між частинами складносурядного, складнопідрядного речень і безсполучникового складного речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком. Складносурядні і складнопідрядні речення як ядро складного речення розрізняються своїми семантико-синтаксичними відношеннями, хоча бувають випадки трансформації семантико-синтаксичних відношень, перенесення їх від одного різновиду складного речення до іншого.

У межах складносурядного речення сурядні частини вступають у такі основні семантико-синтаксичні відношення: а) часові з їх членуванням на відношення одночасності дій, процесів, станів тощо або послідовності їх перебігу: *Ти спиш, і на твоїм обличчі Малюється печальний образ...* (Д. Павличко); *Безкрайо розсувається овід, земля далів, наче тьмяна зірка, і голова моя, налита сонцем, вже передсмертну радість прочува* (В. Стус); б) зіставні: *Очі Льоні стають знову ясні, сині, блискучі, а лице аж круглішає* (В. Винниченко); в) протиставні: *Порубані твої гарячі вої, Дружинники, брати і побратими, Але ж вони до пам'яті живої Нових століть повернуться живими* (Д. Павличко); г) розділові: *То мати гукає, то мати шепоче, Мене виряджаючи в дальню дорогу...* (П. Воронько); ґ) причиново-наслідкові відношення: *Сонце вже давно зайшло за протилежний бік будинку, і в моїй кімнаті оселилася приглушена, червонувата від стін, пофарбованих колись у темно-вишневий колір, півсутінь* (Григір Тютюнник). Характерно, що часові, зіставні, протиставні і розділові відношення є типовими для складносурядного речення, а відношення причиново-наслідкові є вторинними, вони відбивають дериваційні стосунки між складнопідрядними і складносурядними конструкціями.

Складнопідрядні речення за розгалуженістю семантико-синтаксичних відношень, синтаксичною будовою і тісним об'єднанням предикативних частин становлять визначальний тип складних речень. Вони розподіляються на два основні різновиди: складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами, що залежать від головної частини в цілому, і складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами, які залежать від опорного слова в головній частині. Найтиповіші ознаки складнопідрядних речень відбивають елементарні детермінантні конструкції, що вказують на зв'язки між двома ситуаціями.

Складнопідрядні речення з детермінантними підряд-

ними частинами виражають такі типові для них семантико-синтаксичні відношення: а) часові з їх різновидами одночасності, часової наступності і попередності: *Коли я погляд свій на небо зводжу,— Нових зірок на ньому не шукаю* (Леся Українка); *Тримай над головою свічку, допоки стомиться рука,— ціле життя* (В. Стус); б) причинові: *Тепер міцніше я тебе люблю, Бо ясності, і доброти, і світу Знаходжу більше в погляді твоїм* (Д. Павличко); в) цільові: *Вчини мене бичем Твоїм, Ударом, вистрілом, набоєм, Щоб залишивсь хоч чорний дим Над неповторною добою* (Є. Маланюк); г) умовні: *І якщо впадеш ти на чужому полі, Прийдуть з України верби і тополі, Стануть над тобою, листям затріпочуть, Тугою прощання душу залоскочуть* (В. Симоненко); ґ) допустові: *Хоча стояла тільки перша половина травня, сонце пекло немилосердно, по-літньому* (В. Малик); д) наслідкові: *Молоді чорняві скрипачі позакидали назад голови, так що на їх ледве держались шапки* (І. Нечуй-Левицький); е) порівняльні: *Лампадка часто-часто кліпає, ніби набігли їй сльози на око* (В. Винниченко).

Порівняно з детермінантними складнопідрядними реченнями складнопідрядні речення прислівного типу становлять периферію складнопідрядного речення. Здебільшого вони не стосуються семантико-синтаксичних відношень між назвами двох ситуацій, тому що підрядна частина цих конструкцій будується за граматичним зразком компонентів простого речення.

У синтаксичній системі сучасної української мови наявні численні перетини семантико-синтаксичних відношень у складносурядному і складнопідрядному реченнях і семантико-синтаксичних відношень у безсполучниковому складному реченні з недиференційованим синтаксичним зв'язком. Семантико-синтаксичні відношення в безсполучникових складних реченнях нерідко ускладнюються різноманітними семантико-стилістичними нашаруваннями:

§ 4. КОМУНІКАТИВНА ОРГАНІЗАЦІЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Порівняно з формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною структурами складного речення його комунікативна організація вирізняється найбільшим ступенем спільності з простим реченням. Як просте, так і складне речення являє собою єдину комунікативну цілість. А частини складного речення в комунікативному плані не становлять окремої цілості й тому не є такими комунікативно оформленими одиницями, як просте речення.

Тотожність комунікативної організації складних і простих речень виявляється передусім у їх комунікативних типах. Залежно від мети висловлювання складні речення, як і прості, поділяють на розповідні, питальні і спонукальні. Розповідні складні речення містять повідомлення про якісь взаємопов'язані факти дійсності, події, явища тощо: *В уяві людській світ живе, Як дійство кожну мить нове, А дійсний світ весь у повторах, Неначе скерцо скрипкове* (Д. Павличко); *Хоч зміниш напрям бігу хвиль, Не зміниш суті океану* (Д. Павличко); *А хто від правди ступить на півметра,— душа у нього сіра й напівмертва* (Л. Костенко). Питальні складні речення містять запитання, що спонукає до відповіді: *Ви знаєте, як липа шелестить У місячні весняні ночі?* (П. Тичина); *І хіба винен ти, що дивився на все те очима, які не вміли та й не бажали нічим дорожити, не розуміли, що перед ними скарби?* (О. Гончар); *А що робити, як горить Душа, а не пола одежі?* (Д. Павличко); *Чому добро таке повільне, А зло — швидке, мов динаміт?* (Д. Павличко).

Спонукальні складні речення виражають різновиди волевиявлення: *Не віддаляйся від мене, дай мені грім Твоїх кроків* (Л. Костенко); *Дзвоніть на випадок пожежі, Не ждіть, аж дим помітять з вежі* (Д. Павличко). Як і прості речення, складні розповідні, питальні і спонукальні речення можуть бути емоційно забарвленими (окличними), напр.: *Благословенне все, як отчий дім, Як лист, омитий чистими сльозами, Благословенна світла далина, Що ні кінця не має, ані дна!* (М. Рильський); *Чому в неправди пам'яті нема? Таж правдою була вона сама До згвалтування, до тяжкого болю, Що встидом пік знадливі сорома?!* (Д. Павличко); *О серце правнука, відзнач Тих, що сміялися крізь плач, А тим, що падали в блюзнірство, Ганьбили правду,— не пробач!* (Д. Павличко).

Проте не можна стверджувати, що з комунікативного погляду прості і складні речення абсолютно тотожні. Прості і складні речення як комунікативні одиниці (висловлення) розрізняються, наприклад, перевагою некомплексних / комплексних тем і рем, стосунком до кількаступінчастого актуального членування. Навіть різновиди складного речення виявляють у цьому плані розбіжності. Коли ж підкреслюють комунікативну однотипність простих і складних речень, то мають на увазі передусім їх загальну функціональну особливість — комунікативну цілісність. Ця комунікативна цілісність простих і складних речень оформлюється однаковими інтонаційними та іншими засобами.

Розглянемо конкретніше комунікативну однотипність і деяку відмінність простих і складних речень, що виявляється в закономірностях їх актуального членування. З актуальним членуванням, зокрема, пов'язаний порядок слів, який у простому і складному реченнях зумовлюється комунікативними завданнями. Водночас порівняно з вихідними простими реченнями порядок слів у предикативних частинах складного речення може мати свою специфіку, яка засвідчує у структурі складного речення як єдиного комунікативного утворення взаємопристосування частин і порядку слів у них.

У складному реченні постає відмінна від простого речення проблема порядку його частин. Розташування предикативних частин у складному реченні звичайно відбиває функціонування його як комунікативної одиниці. Той чи той порядок частин визначають ситуація мовлення та відповідне комунікативне завдання. Це означає, що розташування частин складного речення виражає актуальне членування речення. Якщо порядок частин у граматичному плані «вільний», не фіксований, то основна його функція — окреслювати актуальну (важливу для конкретної ситуації мовлення) інформацію, а отже, вказувати на сутність комунікації. За експресивно нейтрального порядку частин актуально значущіша частина складного речення (рема) стоїть у постпозиції, напр.: *Сумно і смутно людині, / коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел отроцтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, нічого не гріє її, не будить радості ані людяного суму* (О. Довженко); *А коли завесніло, коли скресав Стир і попливла крига, / на річці з'явилися човни* (Б. Харчук). У першому складному реченні функцію комплексної теми виконує головна частина *сумно і смутно людині,* яка є вихідним пунктом висловлення, даним, відомим, в актуальному плані менш значущим, ніж підрядні частини *коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел отроцтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, нічого не гріє її, не будить радості ані людяного суму.* Тут актуальне членування складного речення не збігається з граматичним: головна частина стоїть у позиції теми, підрядні частини — у позиції реми (комунікативного ядра висловлення). У другому складному реченні актуальне членування збігається з граматичним: головна частина у постпозиції є головною і з комунікативного погляду (ремою), підрядні частини у препозиції — темою.

Як просте, так і складне речення можуть комуніка-

тивно роз'єднуватися, утворюючи з однієї граматичної структури декілька висловлювань. Це явище парцеляції. За відповідного комунікативного завдання єдина синтаксична структура складного речення поділяється на дві (або більше) комунікативні одиниці: *Ми, на жаль, менше знаємо про українсько-французькі культурні зв'язки. А вони були* (М. Рильський); *Тепер та Пріська з дітьми бідувала, Та й він з малими бідкався своїми, Коли ото блукав по ярмарках Із кобзою старенькою своєю, Про Федора безрідного співавши, Про правду й кривду — на науку людям. Щоб шеляг заробити там якийсь* (М. Рильський); *Оселився після війни в цьому місті. Знову ж таки з чистої випадковості, з обов'язку військової людини. Хоча й не скажеш, що це було у розладі з його бажанням* (О. Гончар); *Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем. Котрий вовік ні в празники, ні в будні не піде на збіговиська облудні. І не схибнеться на дорогу зради, і у лукавих не спита поради. І не зміняє совість на харчі,— душа його у Бога на плечі* (Л. Костенко); *Куди б не йшов він, на землі і далі, дощі розмиють слід його сандалій. Бо так воно у Господа ведеться — дорога нищих в землю западеться!* (Л. Костенко). Парцельовані конструкції зумовлені трансформацією-розчленуванням вихідних складних речень.

Отже, складне речення у триаспектному (формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному і комунікативному) вимірі являє собою об'єднання предикативних одиниць на основі відповідного синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичного відношення, яке побудоване за певною структурною схемою і функціонує як єдине комунікативне ціле. На відміну від простих речень предикативні частини складного речення є синтаксичними утвореннями, яким притаманна формально-синтаксична і семантико-синтаксична організація простого речення, але які втратили комунікативну цілісність і стали частинами цілісної синтаксичної одиниці вищого рангу — складного речення.

§ 5. ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

В українському й зарубіжному мовознавстві вивчення складного речення будували на різних засадах. Спочатку в основу студій було покладено ідеї загальної граматики з її орієнтацією на логічні категорії судження. Найповніше вдалося реалізувати логічний підхід на матеріалі складно-

підрядних речень. Першою спробою систематизації складнопідрядних речень із логіко-граматичного погляду була класифікація, яка грунтувалася на уподібненні підрядних речень членам простого речення. Пізніше у східнослов'янському мовознавстві вирізнилися два основні підходи до вивчення складного речення. Один з них орієнтований на формальну організацію речення, зокрема на вияв форм зв'язку й засобів їх вираження. Протилежним є підхід, прибічники якого розглядають складне речення з боку структурно-семантичних співвідношень їх частин. Підходи до вивчення складного речення виразно виявлено у класифікаціях його різновидів.

Класифікація складносурядних речень в українському мовознавстві не зазнавала істотних змін. Здебільшого в сукупності складносурядних речень вирізняли за характером смислових відношень між їх компонентами і відповідно до семантичних груп сурядних сполучників єднальні, протиставні і розділові речення. Ці три класи конструкцій як ядро складносурядних речень або доповнювали деякими іншими класами, або диференціювали опис семантичних груп усередині відповідного класу складносурядних речень. Зокрема, до традиційно виділюваних трьох класів складносурядних речень додавали приєднувальні речення, у яких друга частина виступає додатковим повідомленням щодо змісту першої частини, і пояснювальні речення, у яких виражаються смислові відношення пояснення або уточнення. Особливість кваліфікації складносурядних речень виявляється також у залученні до сфери сурядності безсполучникових складних речень або у підкресленні тільки сполучникового вияву складносурядних конструкцій.

За характером синтаксичного зв'язку предикативних частин складносурядне речення протиставляють складнопідрядному реченню. За диференційну ознаку, яку покладено в основу кваліфікації складносурядних речень як різновиду складного речення, править формально-синтаксична однорідність (однофункціональність) його складників, унаслідок поєднання яких за допомогою сурядних сполучників або безсполучниковим зв'язком утворюється складносурядне речення. Частини складносурядного речення звичайно визначаються як рівноправні, не підпорядковані один одному компоненти утворюваної сурядним зв'язком і увиразнюваної відповідними смисловими відношеннями синтаксичної конструкції. Переборення граматичної традиції щодо нерозрізнення окремих формальних характерних відмінностей між класами складно-

сурядних речень маємо у виділенні такої ознаки, як **відкритість/закритість** структур. Складносурядні речення відкритої і закритої структур стосуються не тільки власне-формальних, а й семантичних характеристик. Ці типи речень із формального боку розрізняються своїм кількісним складом, пор.: *Дерева мене чекають, І падає листя на стежку, І падають зорі в долоні, І падає сон у траву* (І. Драч); *Знов спроневіра спалює чоло, і дивен див біжить поверхи древа, і тінь біжить — поверхи давніх днів* (В. Стус); *Відмінностей між ранками немає, Та кожен присмерк іншим блиском грає* (Д. Павличко); *Він ще вище підняв шаблю, і вона зблиснула в перших променях сонця* (Б. Харчук).

Застосовувані у слов'янському мовознавстві принципи класифікації складнопідрядних речень розрізняються залежно від того, що покладено в основу поділу. Можна виділити **три** основні **принципи** класифікації складнопідрядних речень.

Упродовж тривалого часу найпоширенішою була **логіко-граматична** класифікація складнопідрядних речень, що грунтувалася на уподібненні складнопідрядного речення простому, а підрядних частин — членам речення. Однією з безумовних переваг цієї класифікації було те, що в ній складнопідрядне речення розглядалося як граматичне утворення, побудоване на синтаксичних зв'язках і функціях, аналогічних синтаксичним зв'язкам і функціям у простому реченні. Учені акцентували в такий спосіб на ізоморфізмі синтаксичної системи. Слабкість класифікації виявляється в певному нерозрізненні неоднорідних у формально-синтаксичному плані складних конструкцій і наданні переваги в багатьох випадках семантичним критеріям. Наприклад, різні за формально-синтаксичною структурою займенниково-співвідносні складнопідрядні речення і складні речення із взаємозалежними частинами типу *Благословен той, хто любить рідну землю* і *Благословен, хто любить рідну землю* відповідно до семантичного критерію в традиційній класифікації зараховано до складнопідрядних речень із підметовими підрядними частинами.

На противагу логіко-граматичній класифікації складнопідрядних речень **формальну** їх класифікацію побудовано на засобах зв'язку головної і підрядної частин. Згідно з цим класифікаційним принципом розрізняють складнопідрядні речення зі сполучниками і складнопідрядні речення зі сполучними словами. Подальший поділ речень у межах двох виділених типів здійснюють за семан-

тичною диференціацією сполучників і сполучних слів. Вадою формальної класифікації варто визнати те, що в ній аналіз складнопідрядних речень зводиться до аналізу сполучників і сполучних слів. А структуру складнопідрядного речення організовують не тільки сполучники і сполучні слова, а й інші формальні елементи та семантико-граматичні ознаки.

Третю класифікацію складнопідрядних речень називають структурно-семантичною. Прибічники цієї класифікації обґрунтовують широке розуміння форми складнопідрядного речення і застосовують як формальні, так і семантичні критерії.

У системі складного речення наявні явища, у багатьох моментах ще не пізнані наукою. До таких явищ належать безсполучникові складні речення. До другої половини нашого сторіччя панував погляд, згідно з яким безсполучникові складні речення кваліфіковано не як окремі синтаксичні конструкції, а як складні речення з лексично не вираженими («пропущеними») сполучниками. Тому безсполучникові складні речення зараховували до відповідного типу сполучникових. У другій половині нашого сторіччя набуло поширення трактування безсполучникових складних речень як окремого структурно-семантичного класу складного речення. Цю ідею вирізняють відмова від традиційного уподібнення безсполучникових складних речень сполучниковим й опрацювання класифікації з урахуванням специфіки їх формальної структури та семантики. У такій класифікації ігнорується очевидна подібність деяких різновидів безсполучникових складних речень до сполучникових.

Варто вказати ще на деякі інтерпретації складного речення в зарубіжному мовознавстві, які відрізняються від поширених інтерпретацій у східнослов'янських граматиках. Зокрема, у трансформаційних і породжуючих граматиках, де просте і складне речення нерідко розглядаються як кореляти тієї самої структури змісту, перевагу надають не формальним, а семантичним ознакам. Відповідно до ознаки семантичної складності до складних конструкцій зараховують і прості з формально-синтаксичного боку речення, що спричинює перегляд звичного нам поняття «складне речення».

У сучасному українському мовознавстві закріпилася структурно-семантична класифікація складних речень. За формально-синтаксичною структурою й семантикою складні речення розподіляють на три основні типи: складносурядні, складнопідрядні і безсполуч-

никові. Впадає у вічі, що поділ на три типи здійснено не на одній логічній площині. Зокрема, безсполучникові складні речення мають протиставлятися не складносурядним і складнопідрядним, а сполучниковим складним реченням у всій їх сукупності. Як бачимо, структурно-семантична класифікація також не позбавлена суперечностей.

Останнім часом в українському мовознавстві утверджується функціональна класифікація складного речення, яка враховує формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні й комунікативні його виміри. Наприклад, за формально-синтаксичними ознаками (на основі синтаксичних зв'язків) складні речення поділяють на складносурядні, складнопідрядні, складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком, складні речення із взаємозалежними частинами тощо.

§ 6. ЕЛЕМЕНТАРНІ І НЕЕЛЕМЕНТАРНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

У системі складного речення, як і простого, слід розрізняти елементарні і неелементарні конструкції. В елементарних складних реченнях наявні тільки дві предикативні частини, поєднані сурядним, підрядним або недиференційованим синтаксичним зв'язком і відповідними семантико-синтаксичними відношеннями. У неелементарних складних реченнях маємо понад дві предикативні частини. Необхідно також вирізняти формально елементарні складні речення і семантично елементарні складні речення, формально неелементарні складні речення і семантично неелементарні складні речення.

Спочатку розглянемо формально елементарні складні речення. Основними класами формально елементарних складних речень виступають елементарні складносурядні речення, елементарні складнопідрядні речення та елементарні складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком. Елементарні складносурядні речення являють собою конструкції, дві предикативних частини яких синтаксично рівноправні і поєднані сурядним зв'язком за допомогою сурядних сполучників або безсполучниково: *Діти сусідські вдягали в свята білу одежу, А сирота — із вітрів осінніх синю мережу* (А. Малишко); *Лампадка тьмяно блимала в кіоті, стояла в церкві дивна тишина* (Л. Костенко). Елементарні складнопідрядні речення складаються з двох предикативних частин — головної і підрядної. Синтаксично нерівноправні частини поєдную-

ться підрядним зв'язком за допомогою сполучників (сполучних слів) або безсполучниково: *Я ніколи не покохаю жінку, котрій бракує слуху* (П. Тичина); *І напишуть: слава не помре їм У прийдешнім брязкоті мечів* (Є. Маланюк). Елементарні складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком є складними реченнями, у яких дві предикативні частини поєднуються безсполучниково: *Висохлі маслини — Побив мороз...* (М. Рильський); *Стук оброслих товщею серць ніжний, бризки сонця між чагарів жальні* (В. Стус).

Формально неелементарні (ускладнені) складні речення являють собою конструкції, у структурі яких функціонують понад дві предикативні частини. В неелементарних складних реченнях маємо структурне ускладнення синтаксичних зв'язків між предикативними частинами. З-поміж неелементарних складних речень виділимо основні різновиди: неелементарні складносурядні речення, неелементарні складнопідрядні речення, неелементарні складні речення з сурядністю і підрядністю, неелементарні складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Неелементарні складносурядні речення — це поєднання трьох і більше предикативних частин за допомогою сурядних сполучників і безсполучникового зв'язку: *Тіні од квітів над Іваном Івановичем падають аж за оградку, й чорнобривці і гайстри тільки красуються, а нагідки гіркувато, сумно пахнуть* (Григір Тютюнник); *Київ втопився в садах, Медяно яблуні дишуть, Дзвонить Дніпрова вода В ранішню росяну тишу* (Є. Маланюк). У типових виявах неелементарні складнопідрядні речення являють собою конструкції, у яких поєднано понад дві предикативні частини за допомогою підрядних сполучників або сполучних слів: *І хоч Меланя плакала, я відчував, що вона радітиме, коли я піду* (Григір Тютюнник); *Коли ридали сосни янтарем і динозаври ніжились в щириці, коли ще жив у пралісі пралев, коли у небі глибали праптиці, коли льоди зсувалися із гір і ще була не ящірка, а ящір,— який він був, мій особистий пращур, неандерталець, вертикальний звір?* (Л. Костенко). Неелементарні складні речення можуть поєднувати в собі понад дві предикативні частини сурядним і підрядним зв'язком: *Ти чув, що над товаришем гримить, Був коло нього в найскрутнішу мить, Та грім не вдарив* (Д. Павличко); *Вона обхопила руками його голову, відчуваючи, як їй у долоні б'ються і пульсують жилки у його скронях, а він, припавши до материнських грудей, наслухав, як то завмирає, то оживає, постукуючи, її серце* (Б. Харчук). До неелементарних складних речень

належать також різноманітні побудови зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, де об'єднано три або більше предикативних частин: *Ще вруняться горді Славутові кручі, ще синіє річки замріяна гладь, та вже проминув тебе птахом летючим твій час, твій останній* (В. Стус); *Але правди в брехні не розмішуй, Не ганьби все підряд без пуття, Бо на світі той наймудріший, Хто найдужче любить життя* (В. Симоненко).

Порівняно з елементарною й неелементарною формально-синтаксичною структурою семантико-синтаксична структура складного речення має багатовимірну організацію. Семантично складним реченням можна визнати тільки таку синтаксичну конструкцію, у якій наявні принаймні два предикати з притаманною їм валентністю, тобто хоча б два елементарних простих речення, між якими встановлюються відповідні семантико-синтаксичні відношення. Семантично елементарне складне речення формується тільки двома семантично елементарними простими реченнями й одним семантико-синтаксичним відношенням між цими елементарними простими реченнями, напр.: *А жінці хто потрібен, якщо вона — поет?* (Л. Костенко); *Пастушок задеревів — Говорили звірі!* (Д. Павличко). У семантично неелементарних складних реченнях об'єднано понад два елементарних простих речення: *Не знаю, хто ти, де живеш, кого милуєш і голубиш* (Л. Костенко); *Не поборoть Ту силу, що тебе світами тягне, Немов кита морями — вбивча лодь* (Д. Павличко).

Із погляду семантичної елементарності / неелементарності може втрачатися відмінність між складними і простими у формально-синтаксичному плані реченнями. Нерідко одне з вихідних семантично елементарних простих речень набуває у структурі складного речення форми словосполучення (звороту) або синтаксеми. Визначальним у семантико-синтаксичній кваліфікації речення виступає тип семантико-синтаксичних відношень, притаманний складному реченню. Наприклад, в елементарному з формально-синтаксичного боку складному реченні *І тільки при людях, мабуть, дерева тремтять від жаху, бо кращих із них поведуть ні за що ні про що на плаху* (Л. Костенко) наявні модальна синтаксема *мабуть,* причинова синтаксема *від жаху* та інші синтаксеми, які вказують на формування цього семантично складного речення з багатьох семантично елементарних простих речень. Проте ядром складного речення є складні як із формально-синтаксичного, так і семантико-синтаксичного погляду конструкції.

§ 7. СУРЯДНІСТЬ І ПІДРЯДНІСТЬ У СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Предикативні частини складного речення поєднуються сурядним, підрядним, недиференційованим і предикативним зв'язками. Сурядний і підрядний зв'язки у структурі складного речення є основними.

Підрядний і сурядний зв'язки мають ряд особливостей, які уможливлюють формально-синтаксичне розрізнення складносурядних і складнопідрядних речень. Сутність сурядного і підрядного зв'язків як формальних характеристик речення особливо виразно виявляється у сполучникових складнопідрядних і складносурядних реченнях.

Формальне розмежування сурядності й підрядності грунтується на відмінностях між сурядними й підрядними сполучниками. Воно полягає в тому, що за сполучникової сурядності сполучник як показник сурядного зв'язку розташований між предикативними частинами або перед кожною з предикативних частин (в останньому випадку за умови використання повторюваних єднальних і розділових сполучників), а за сполучникової підрядності сполучник як засіб вираження підрядного зв'язку являє собою невід'ємний елемент структури підрядної частини, пор.: *Ще над Дніпром клубочиться задуха, **і** пахне степом сизий деревій* (Л. Костенко); ***І** знов спадають трафаретні роси Із сінокосів буйних кіс, **І** знову в небі невідомий біс Підвісив сонце на прозорих тросах* (В. Симоненко) і *Край починається і в муці твердне, **щоб завтра заряхтіти кришталем*** (В. Стус); ***Щоб зворушити інших,** треба бути самому зворушеним* (О. Довженко). Переміщення підрядної частини на початок, середину й кінець складного речення веде до переміщення з нею й підрядного сполучника.

Сурядність і підрядність має незначні вкраплення в безсполучникових складних реченнях, де домінує недиференційований синтаксичний зв'язок. Сурядний зв'язок наявний у безсполучникових складних реченнях відкритої структури, у яких необмежений (відкритий) потенційний ряд предикативних частин є показником сурядного зв'язку на противагу підрядному зв'язкові як зв'язкові між двома предикативними частинами. Сурядний зв'язок у безсполучникових складних реченнях корелює з єднальними відношеннями, напр.: *Уже скотилось із неба сонце, Заглянув місяць в моє віконце. Вже засвітились у небі зорі, Усе заснуло, заснуло й горе* (Леся Українка). Підрядний зв'я-

зок у безсполучникових складних реченнях протиставляється сурядному в обмеженій сфері: він оформлює лише залежність підрядної частини від опорного слова головної частини, яке вимагає заповнення своєї правобічної валентної позиції реченнєвою структурою або членом речення, пор.: *Знаю: в тілі актора-плебея* ***Тліє спокій*** *сліпого раба* (Є. Маланюк) і *Знаю* ***про тління*** *спокою сліпого раба в тілі актора-плебея.*

Тепер визначимо диференційні ознаки сурядного й підрядного зв'язку у складному реченні. Зіставимо також особливості функціонування цих зв'язків у складному і простому реченнях, у словосполученні.

Сурядний зв'язок поєднує рівноправні у синтаксичному плані предикативні частини складного речення за допомогою сурядних сполучників або безсполучниково (у безсполучникових складних реченнях з єднальними відношеннями між предикативними частинами). Він виявляє тотожні диференційні ознаки в інших синтаксичних одиницях-конструкціях: простому ускладненому реченні з однорідними членами та у сурядних словосполученнях. Сурядний зв'язок вирізняється тим, що поєднувані ним компоненти (предикативні частини у складносурядному реченні, однорідні члени у простому ускладненому реченні і форми слів у сурядних словосполученнях) виконують ту саму синтаксичну функцію і займають у відповідних синтаксичних одиницях-конструкціях сурядні взаємонезалежні позиції. Базовою конструкцією для сурядного зв'язку є складносурядне речення, а похідними конструкціями — просте речення з однорідними членами й сурядні словосполучення. Основним засобом вираження сурядного зв'язку є сурядні сполучники.

Підрядний зв'язок поєднує нерівноправні у синтаксичному плані предикативні частини складного речення за допомогою підрядних сполучників або безсполучниково (у безсполучникових реченнях, де підрядна частина зумовлена семантико-синтаксичною валентністю опорного предикатного слова головної частини), виражаючи залежність підрядної частини від головної частини в цілому або від опорного слова головної частини. Він грунтується на диференційних синтаксичних ознаках, які виявляються в нього також у простому реченні і підрядних словосполученнях. Підрядний зв'язок вказує на те, що поєднувані ним компоненти (предикативні частини у складнопідрядному реченні, члени речення у простому реченні і компоненти підрядних словосполучень) є різнофункціональними і займають у синтаксичних одиницях-

конструкціях неоднакові синтаксичні позиції — позицію опорного компонента і позицію залежного компонента. Основними показниками підрядного зв'язку у складнопідрядних реченнях виступають сполучники та їх еквіваленти — сполучні слова.

§ 8. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Складносурядним називають різновид складного речення, дві або більше частин якого поєднані сурядним зв'язком і синтаксично не залежать одна від одної. Складносурядні речення являють собою клас синтаксичних конструкцій, диференційною ознакою яких є синтаксична рівноправність поєднуваних сурядним зв'язком предикативних частин щодо всього складного речення як цілісної синтаксичної одиниці.

Порівняно із складнопідрядними реченнями складносурядні вирізняються більшою граматичною автономністю предикативних частин і дещо вільнішим структуруванням складного речення. З цього погляду показовими є багатокомпонентні складносурядні конструкції, предикативні частини яких поєднано повторюваними єднальними і розділовими сполучниками.

Складносурядному реченню притаманний ряд формальних і семантичних ознак. Формальні ознаки безпосередньо не пов'язані з семантикою складносурядних речень, а увиразнюють їх формально-синтаксичну організацію. Семантичні ж ознаки безпосередньо стосуються розчленування складносурядних конструкцій на семантичні типи і їх мовного й мовленнєвого потенціалу у вираженні семантико-синтаксичних відношень.

Формальними ознаками складносурядних речень є, зокрема, сполучниковий і безсполучниковий зв'язок предикативних частин, кількісний їх склад (лише дві предикативні частини за закритого сурядного зв'язку і необмежена їх кількість за відкритого сурядного зв'язку) та особливості синтаксичної будови предикативних частин. Сполучниковий і безсполучниковий зв'язки утворюють два варіанти складносурядних єднальних речень, де сполучникові і безсполучникові засоби вираження сурядності орієнтовані на формально-синтаксичну, а не семантико-синтаксичну структуру речення, пор.: *Десь голос мій шукає моїх друзів, і хтось чужий кричить мені: ау!* (Л. Костенко); *Вітри гули віолончеллю, писали пальми акварель* (Л. Костенко). Кількісний склад предикативних частин у складносурядних реченнях відкритої структури не змінює ха-

рактеру синтаксичного зв'язку і семантико-синтаксичних відношень (єднальних і розділових), напр.: *Його слова і згуки ноти На цілий всесвіт прогримлять, І переливи і розкоти Серця байдужі оживлять* (Г. Чупринка); *І в закутку гіркі рядки, як ліки, Невольник десь ковтає крадькома, І крила виростають у каліки, І рветься сон непевного владики, І ось — тверда — захитується тьма* (Є. Маланюк). Особливості будови предикативних частин виявляються в тому, що вони можуть бути формально однотипними (оформленими як просте двоскладне або односкладне речення) чи різнотипними (одна частина складносурядного речення — вихідне двоскладне речення, інша частина — односкладне речення), напр.: *А сад вирує в хуртовині цвіту, Бушує біла буря пелюстків* (Є. Маланюк); *Було в ній* [кімнаті] *завжди трохи тіснувато, Та дружбі нашій тісно не було* (С. Будний); *Метрів на вісімдесят вирвало живу частину греблі, і в прогалині між зубатих бетонних руїн з дикою силою кипить вода* (О. Гончар).

Одну з формальних ознак складносурядного речення становить наявність у його структурі а с е м а н т и ч н и х сполучників. Асемантичні сполучники тільки поєднують предикативні частини, оформлюють сурядний зв'язок, а семантико-синтаксичні відношення виражаються граматичними формами деяких слів і лексичним наповненням предикативних частин. Із сурядних сполучників типовими асемантичними сполучниками виступають єднальні сполучники ***і (й), та*** (у значенні ***і***). Наприклад, у реченні *Сонце зайшло, і надворі почало вже темніти* (І. Нечуй-Левицький) причиново-наслідкові відношення передаються не сполучником ***і***, який тільки поєднує сурядні частини, а структурою предикативних частин і їх лексичним наповненням.

С е м а н т и ч н і ознаки складносурядного речення пов'язані передусім із типами семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами. Тип семантико-синтаксичних відношень оформлюють спеціалізовані с е м а н т и ч н і сполучники (протиставні, розділові та інші), які впливають водночас і на формально-синтаксичну організацію складносурядного речення. Змістова структура семантичних сполучників виступає безпосереднім елементом семантики складносурядного речення і визначає його семантико-синтаксичну організацію. Семантичні сполучники взаємодіють із видо-часовими формами дієслів, співвідношеннями модально-часових планів сурядних частин й особливостями їх лексичного наповнення, які також формують семантику складносурядного речення.

У структурі складносурядних речень маємо не довільні об'єднання предикативних частин, а смислові єдності, які відображають зв'язки явищ дійсності і можуть утворювати комунікативну цілість. Для цих речень характерна розгорнута система семантико-синтаксичних відношень, в оформленні якої беруть участь різні елементи структури речення. Засобами сурядного зв'язку передаються різнопланові часові відношення, окреслюються протиставні й розділові відношення, виражаються обставинні логічні відношення тощо. Для окремих семантико-синтаксичних відношень витворюються типізовані засоби з відповідних елементів лексики (часток, прислівників і под.). Деякі граматикалізовані елементи легко приєднуються до сурядних сполучників, утворюючи нестійкі сполучникові поєднання типу *і тому, а тому, і через те, і все ж, але тільки.* На типові для складносурядних речень семантико-синтаксичні відношення іноді нашаровуються відношення, транспоновані зі структури складнопідрядних речень (причинові, наслідкові, умовні та інші). У цьому виявляються дериваційні зв'язки різновидів складного речення.

Визначальну формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну характеристику складносурядних речень становить елементарність / неелементарність їх структури. У мовленні функціонують як складносурядні речення з мінімальною для них кількістю предикативних частин (елементарні складносурядні речення), так і складносурядні речення ускладненого типу (неелементарні складносурядні речення).

§ 9. ЕЛЕМЕНТАРНІ І НЕЕЛЕМЕНТАРНІ СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Сукупність складносурядних речень складають елементарні і неелементарні речення. Елементарні складносурядні речення є вихідними конструкціями, різні об'єднання яких утворюють похідні неелементарні (ускладнені) складносурядні речення. Елементарні і неелементарні конструкції бувають двох різновидів: формально елементарні й неелементарні складносурядні речення і семантично елементарні й неелементарні складносурядні речення.

Формально елементарні складносурядні речення є конструкціями, у яких дві предикативні частини
чення є конструкціями, у яких дві предикативні частини поєднано сурядним зв'язком. Цей зв'язок може бути сполучниковим і безсполучниковим, напр.: *Земля без тебе* [бабусі] *ні стебла не вродить, і молоді ума не добіжать*

(Л. Костенко); *І не береженого Бог береже,* ***а*** *здумана мука жертовна* (В. Стус); *Читали листа й перечитували, потім про почуття людські і про Єльку заговорили* (О. Гончар).

Ф о р м а л ь н о н е е л е м е н т а р н і складносурядні речення складаються з трьох і більше предикативних частин. Специфічним різновидом неелементарних складних речень виступають неелементарні складносурядні речення відкритої структури, сурядні частини яких поєднано повторюваними єднальними і розділовими сполучниками: *Свій білий плащ накинув я на плечі І сонячне кашне,* ***І*** *дихав мудрістю і сподіванням вечір,* ***І*** *поїзд мчав мене* (І. Драч); ***То*** *іволга у пісні їх* [шпаків] *дзвенить,* ***То*** *хлопчик, друзів кличучи, свистить,* ***То*** *соловейко розсипає трелі,* ***То*** *колесо немазане скрипить* (М. Рильський). Неелементарні складносурядні речення відкритої структури бувають безсполучниковими, якщо виражають відношення єднального переліку: *Чотири вітри полощуть душу, у синій вазі стеблина яра, у вирві шалу, в світ-завірюсі чорніє безум хитай-води* (В. Стус). У реченнях відкритої структури можливе об'єднання сполучникового і безсполучникового зв'язків: *Стала плоттю висока ідея, Стала ділом велика любов,* ***І*** *творець несмертельний «Мойсея» Із народами в далеч пішов* (М. Рильський).

У формально неелементарних складносурядних реченнях предикативні частини можуть поєднуватися за допомогою різних сурядних сполучників — єднальних, зіставних, протиставних, розділових тощо: *Прилинув вітер,* ***і*** *в тісній хатині Він про весняну волю заспівав,* ***А*** *з ним прилинули пісні пташині,* ***І*** *любий гай свій відгук з ним прислав* (Леся Українка); ***То*** *хмарка набіжить* ***і*** *бризне дощ краплистий, ясною вільгістю оббризкавши цвітінь,* ***то*** *сонце вигляне ласкаво-променисте і знов сховається,* ***і*** *знову дощ і тінь* (М. Рильський).

С е м а н т и ч н о е л е м е н т а р н е складносурядне речення формують тільки два семантично елементарні прості речення та одне семантико-синтаксичне відношення (часове, протиставне, розділове та інші): *Все спить,* ***однак*** *вже я не сплю* (М. Рильський); *Уже світає,* ***а*** *ще імла...* (П. Тичина); *Лише борись,* ***а*** *щастя не втече* (Л. Костенко); *Світ кавальцювали королі,* ***Та*** *його возз'єднують народи* (Д. Павличко). У с е м а н т и ч н о н е е л е м е н т а р н и х складносурядних реченнях об'єднано три й більше елементарних простих речень, іноді трансформованих у словосполучення або синтаксему. Показником семантичної неелементарності виступають принаймні два

семантико-синтаксичні відношення, типові для складного речення. Формально неелементарне складносурядне речення звичайно є і семантично неелементарним: ***Та*** *тільки серце не кричало,* ***Та*** *тільки кроку не стачало,* ***Та*** *тільки сили не було* (А. Малишко); *Це як ніби на зорі вийшов у поле плугар, який-небудь слов'янський ратай,* ***а*** *гони далекі* ***і*** *йти йому через ці гони впродовж цілого життя* (О. Гончар).

§ 10. СПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Сполучникові складносурядні речення є основним виявом складносурядних речень. У їх структурі сурядні сполучники виконують дві загальні функції: формально-синтаксичну (вираження сурядного зв'язку) і семантико-синтаксичну (вираження семантико-синтаксичних відношень). Семантико-синтаксичні функції конкретизуються відповідно до семантичної групи сурядних сполучників.

З-поміж сполучникових складносурядних речень вирізняються: а) складносурядні речення з асемантичними сполучниками; б) складносурядні речення з семантичними сполучниками. До речень першого угруповання належать складносурядні речення із сполучниками ***і (й), та*** (у функції ***і***). До другого угруповання належать складносурядні речення, де семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами виражаються семантичними (зіставними, протиставними, розділовими, приєднувальними і градаційними) сполучниками.

Складносурядні речення з асемантичними сполучниками мають відмінну від складносурядних речень із семантичними сполучниками синтаксичну організацію. Асемантичні сполучники ***і (й), та*** (у функції ***і***) лише поєднують сурядні частини, вираження ж семантико-синтаксичних відношень припадає на інші елементи складносурядного речення. Складносурядні речення з асемантичними сполучниками ***і (й), та*** виражають такі семантико-синтаксичні відношення: а) одночасність кількох дій, процесів або станів, яку звичайно передають видо-часові дієслівні форми: *Може, квіти зійдуть,* ***і*** *настане Ще й для мене весела весна* (Леся Українка); ***І*** *помста сичала,* ***і*** *ятрилась зрада,* ***І*** *ядом руїни труїлася кров* (Є. Маланюк); ***І*** *летять гуси,* ***і*** *летять журавлики,* ***І*** *літа мої листом осипаються* (Б. Олійник); б) послідовність перебігу кількох дій, процесів або станів, на яку здебільшого вказують різні комбінації видо-часових форм і лексичне наповнення сурядних частин: *Червонобоким яблуком округлим Скотився день, доспілий і тяж-*

кий, І ніч повільним помахом руки Широкі тіні чорним пише вуглем (М. Рильський); *Скитський степ Обудиться, зітхне, і буйна тирса Зеленим морем знову проросте, І побіжать зелені хвилі* (Є. Маланюк); *Та й під'їхав загін до журавля, і позлазили з коней повстанці* (М. Хвильовий); в) причиново-наслідкові відношення, створювані лексичним наповненням сурядних частин: *Повітря зробилось прозорим та ясним, і буки зазеленіли у ньому, як рута* (М. Коцюбинський); *Одеса була захоплена червоними, і з Роздільної ми повернули на Тирасполь* (В. Сосюра); г) умовно-наслідкові відношення, передавані структурою складносурядного речення й лексичним наповненням сурядних частин: *Діти плачуть, і плачуть дерева* (І. Драч) та ін. Отже, асемантичні сполучники спеціалізовані на вираженні формально-синтаксичної категорії сурядності й уможливлюють в умовах сурядності реалізацію семантичного потенціалу інших граматичних і лексичних елементів складносурядного речення.

З асемантичними сполучниками ***і (й), та*** зближуються єднальні повторювані сполучники ***ні — ні, ані — ані,*** які спричинюють функціонування проміжних між складносурядними реченнями з асемантичними сполучниками і складносурядними реченнями з семантичними сполучниками конструкцій. Ці сполучники передусім поєднують сурядні частини, а також посилюють заперечення у заперечних складносурядних реченнях, напр.: ***Ні** струна не задзвенить, **ні** пісні не звучать...* (Ю. Федькович).

Складносурядні речення з семантичними сполучниками являють собою конструкції, у яких сполучники виконують як формально-синтаксичну функцію (вираження сурядного зв'язку), так і семантико-синтаксичну функцію (вираження семантико-синтаксичних відношень між сурядними частинами). Ці сполучники окреслюють семантико-синтаксичну структуру складносурядних речень. Виділимо складносурядні речення з зіставними, протиставними, розділовими, приєднувальними і градаційними сполучниками.

Складносурядні речення з зіставним сполучником ***а*** вказують на зв'язок неконтрастних явищ, напр.: *Твоя душа — блискуча ліра, **А** серце — огнище у млі* (Г. Чупринка); *Василь крутить Маню навколо себе, віє полами шинелі, **а** брови стовпчиками вгору — дивуються чи плачуть на радощах...* (Григір Тютюнник). У сфері зіставних відношень простежуються функціональні зближення зіставного сполучника ***а*** із сполучником ***і*** у зіставно-єднальному значенні, пор.: *В озерах купаються хмари, **а** ріки*

пливуть в берегах, мов потоки музики (Л. Первомайський); *На білі дуги сніжаних, високих гір схиляються вечірні зорі, і бір гуде, неначе туркіт давніх лір, похованих в снігах історій* (Т. Осьмачка).

Складносурядні речення із сполучниками ***а, але, та*** (у значенні *і*), ***проте, однак, зате*** виражають протиставні відношення. У цих конструкціях поєднуються сурядні частини контрастного плану, позначаючи невідповідність між діями, процесами або станами, напр.: *Без гучних прожив він декламацій,— **А** в душі поезія цвіла!* (М. Рильський), *Усе іде, **але** не все минає над берегами вічної ріки* (Л. Костенко); *Може, це — архаїка, дурниці, Атавізм, дикунство, примітив, **Та** сьогодні голосок синиці Душу всю у мене оновив!* (М. Рильський); *Все, здавалось, було готове в мене в дорогу, **проте** днів на три ще вистачило біганини...* (С. Васильченко); *Все спить, **однак** вже я не сплю* (М. Рильський); *Прохожі стрічались рідко, **зате** під ворітьми, на лавах, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни* (М. Коцюбинський). Протиставні сполучники зумовлюють морфолого-синтаксичне й семантичне варіювання протиставних складносурядних речень.

Складносурядні речення із сполучниками ***або, чи, або — або, чи — чи, то — то, не то — не то, чи то — чи то*** передають розділові відношення. Семантичну основу цих речень становлять повідомлення про несумісність або чергування явищ, напр.: *Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів **або** виділявся обрис пташини* (М. Стельмах); ***Або** не сокіл я, **або** спалила мені неволя крила* (Леся Українка); ***Чи** така вже вас родила мати, **Чи** до серця вам вкотився грім* (А. Малишко); ***То** вони* [крижини] *наздоганяли човни, **то** човни наздоганяли їх* (Б. Харчук); ***Не то** блискавки пронизували небо, **не то** спалахи електрозварки освітлювали обрій* (А. Шиян); ***Чи то** праця задавила молодую силу, **Чи то** нудьга невсипуща його з ніг звалила* (Т. Шевченко).

Сполучникові складносурядні речення виражають приєднувальні відношення. У таких реченнях друга сурядна частина доповнює, уточнює повідомлення чи думку, висловлені у першій сурядній частині. Приєднувальне значення найчастіше виражається спеціалізованим сполучником *та й*: *Добриня був добрий воєвода, сміливо стояв на стіні, умів вести за собою людей, **та й** люди вірили йому* (С. Скляренко); *Іншим стало слово, обпалене вогнем, загартоване в горнилі людських страждань, **та й** люди ніби стали іншими...* (А. Малишко). Із складносурядними ре-

ченнями з приєднувальними сполучниками іноді перетинаються конструкції із сполучниками *і, а* та іншими, які набувають приєднувального значення в контексті, напр.: *Людина мучиться не для страждання, **І** не призначена вона зарання Для смерті* (Д. Павличко); *Не встигнеш надивитися на сонце, **а** вже вечірня зоря темніє тобі в постарілих очах...* (М. Стельмах).

Складносурядні речення із сполучниками ***не тільки — а й, не тільки — але й, не лише — а й, не лише — але й*** виражають градаційні відношення. Ці сполучники виділяють або посилюють смислову вагу однієї з сурядних частин, напр.: ***Не тільки** тужна пісня лилася із змученої душі матері, **а й** пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі* (Г. Тютюнник); *Робота в художніх ательє Берліна не пройшла марно. **Не тільки** в малярській роботі О. Довженка міцно позначилися пильні й уперті студії його в німецьких митців, **але й** в кіно він приніс із собою сталу художню культуру* (М. Бажан).

За сукупністю і функціональними типами сурядних сполучників складносурядні речення виявляють граматичну подібність до простих ускладнених речень з однорідними членами. Ці різновиди речень поєднані дериваційними зв'язками. Сурядні частини у складносурядному реченні мають більшу синтаксичну незалежність, ніж однорідні члени у простому ускладненому реченні. Вони безпосередньо вступають у сурядний зв'язок, без посередництва інших компонентів. З цього погляду складносурядні речення варто кваліфікувати як основні (первинні) конструкції. Сурядний зв'язок між однорідними членами у простому реченні не виражається безпосередньо, а за наявності інших компонентів, стосовно яких однорідні члени речення виступають як однорідні підмети, присудки, другорядні члени речення. Через такі структурні обмеження речення з однорідними членами є вторинними конструкціями, похідними від складносурядних речень.

§ 11. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

У системі типів складносурядного речення б е з с п о л у ч н и к о в і с к л а д н о с у р я д н і речення посідають незначне місце. Вони не мають такої розгалуженості семантико-синтаксичних відношень, яка властива сполучниковим складносурядним конструкціям. Безсполучникові складносурядні речення функціонують у вузькій сфері, у сфері однієї з груп складносурядних речень відкритої структури. Цю групу утворюють є д н а л ь н і с к л а д н о-

сурядні речення з часовими відношеннями між сурядними частинами.

Безсполучникові і сполучникові складносурядні речення є формально-синтаксичними варіантами єднальних складносурядних речень із часовими відношеннями. Єднальні сполучники не є необхідним граматичним елементом цих речень. Формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну специфіку аналізованої групи складносурядних речень відкритої структури створюють не сполучники, а потенційна необмеженість сурядного ряду й однотипність предикативних частин, що становить визначальну диференційну ознаку складносурядних речень із значенням переліку. Тому значення переліку можуть виражатися за допомогою сполучників і безсполучниково. Сурядні сполучники у складносурядних реченнях відкритої структури лише увиразнюють семантичну однотипність сурядних частин і синтаксичну завершеність конструкції.

У семантичному плані для безсполучникових складносурядних речень характерна також вузька сфера функціонування. Вони виражають лише часові відношення. Найвищий ступінь семантичної однотипності виявляють безсполучникові складносурядні речення, що вказують на відношення одночасності дій, процесів або станів. У цих реченнях вживаються тотожні форми присудків сурядних частин, напр.: ***Застигла** динамітом буйна кров, **Застигли** думи сиві, як зигзиці...* (І. Драч); *Смертельні рани душу мені **гнули,** Пекельні біди зашморг **затягнули,** Тьма страхом **дихала,** о лютий люде!* (І. Драч); *Потім на велосипед — і гайда Широкою додому. Нагнувшись аж до керма, **натискуєш** на педалі, **чешеш** по бруківці, авоська з хлібиною **теліпається,** десь на передмісті **котиться** в пилюку сонця червоний гарбуз* (О. Гончар). Іншу підгрупу безсполучникових складносурядних речень складають конструкції із значенням часової послідовності. За типову ознаку цих конструкцій правлять різні форми присудків, а також лексичні показники часової послідовності та загальний зміст складносурядного речення, напр.: *Я **поклала** папір на коліно, я стривожені вірші **пишу*** (Л. Костенко); *У пропилений стишений став **Сплинув** денний просмалений грюкіт, **Сплять** вітри на блакитних постах, **Спить** Поділля — земля Кармелюків* (І. Драч); *Небо раптом **нахмурилось,** місяць **ліг** за хмару, **засіяв** тихий сніг* (Г. Тютюнник); ***Спочатку примовкали** коники, **тоді шелеснуло** листя, **потім** знову **запала** тиша* (Ю. Смолич).

Складносурядні речення відкритої структури — як безсполучникові, так і сполучникові — вирізняються то-

тожною для них внутрішньою однорідністю. Тому нерідко безсполучникові і сполучникові сурядні частини об'єднуються в одну безсполучниково-сполучникову конструкцію, напр.: *Обмолочений* ***день спочива, Мліє кріп*** *в запахущім окропі,* ***І*** *на хмарі* ***пливе*** *на жнива Моя* ***дума*** *з тавром на лобі* (І. Драч).

§ 12. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ ВІДКРИТОЇ СТРУКТУРИ

Складносурядним реченням відкритої структури притаманні: а) потенційна необмеженість (відкритість) сурядного ряду (формально-синтаксична ознака); б) вираження єднальних і розділових відношень (семантико-синтаксична ознака); в) сполучниковий і безсполучниковий зв'язок (формально-синтаксична ознака). Ці конструкції поділяють на дві групи: є д н а л ь н і і р о з д і л о в і.

1. Є д н а л ь н і складносурядні речення відкритої структури охоплюють такі три формально-синтаксичні варіанти: сполучниковий, безсполучниковий і сполучниково-безсполучниковий. Єднальні сполучники ***і (й), та*** (у функції ***і***) найвиразніше передають у цих реченнях семантико-синтаксичну однотипність сурядних частин та їх тісніше порівняно з безсполучниковим зв'язком об'єднання в одну складну синтаксичну одиницю: *Танцюють згуки на дзвіниці,* ***І*** *плаче дзвін* (П. Тичина); ***І*** *між руїн Добро беззахисне зникає,* ***І*** *мати гине,* ***й*** *гине син* (Є. Маланюк). У безсполучниковому варіанті єднальних складносурядних речень велику роль відіграє морфолого-синтаксичне оформлення однотипності предикативних частин: *Шляхи мої* [*України*] *неміряні, гори мої неважені, звірі мої не наджені, води мої не ношені, риба у їх не ціджена, птахи мої не злякані, діти мої не лічені, щастя моє не злежане...* (Т. Осьмачка); *З золота зіткане сяйво ллється. Ліс в нім купається, листя сміється* (М. Рильський). Сполучниково-безсполучниковий варіант єднальних складносурядних речень засвідчує синтаксичну однопорядковість двох форм сурядного зв'язку: *Вставлено у вікна другі рами, Вата і калина поміж рам, Знову стали діти школярами,* ***І*** *синиця дзвонить школярам* (М. Рильський).

Єднальні складносурядні речення сполучникові і безсполучникові виражають два різновиди часових відношень: відношення о д н о ч а с н о с т і і відношення ч а с о в о ї п о с л і д о в н о с т і: *Дівчина троянди поливала,* ***і*** *кудись котилась хмар навала,* ***і*** *сміялась осінь за вікном* (В. Сосюра); *Поїзд зупиняється на маленькій станції, друзі з етюдниками, папером, теками й чемоданами зла-*

зять на перон (Ю. Яновський). Речення, що передають відношення одночасності перелічуваних явищ, об'єднано спільним часовим значенням, а речення, які виражають часову послідовність, вказують на перебіг декількох явищ, що відбуваються не одночасно.

2. Розділові складносурядні речення бувають тільки сполучниковими. Тут розділові сполучники є необхідним елементом формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структур речення. Саме ці сполучники оформлюють розділові відношення між сурядними частинами. З-поміж розділових складносурядних речень вирізняють два різновиди: 1) речення із значенням взаємовиключення; 2) речення із значенням чергування.

Розділові складносурядні речення із значенням взаємовиключення вказують на ряд явищ, з яких можливе за даних умов тільки одне, тобто існування одного з явищ виключає інші. Речення із значенням взаємовиключення утворюються за допомогою сполучників ***або, чи, або — або, чи — чи, не то — не то, чи то — чи то,*** напр.: *Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара* ***або*** *пролітала пташина* (А. Шиян); ***Чи то*** *в житті не бачили її,* ***Чи то*** *забули наші менестрелі* (А. Малишко). Речення із значенням чергування повідомляють про ряд явищ, які чергуються, послідовно змінюються тощо. На вираженні цього значення спеціалізований повторюваний сполучник ***то — то:*** ***То*** *заблищить у небі яскраво одинока зірка,* ***то*** *засвітяться контури сизуватої хмари* (А. Шиян).

§ 13. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЗАКРИТОЇ СТРУКТУРИ

На відміну від складносурядних речень відкритої структури складносурядні закритої структури поєднують тільки дві предикативні частини і, крім того, виражають інші семантико-синтаксичні відношення. Їх особливість полягає і в тому, що всі різновиди конструкцій не вживаються без сполучників. У типових виявах складносурядні речення закритої структури мають відмінний від конструкцій відкритої структури склад сполучників. Залежно від граматичної природи сполучників ці складносурядні речення поділимо на зіставні, протиставні, приєднувальні і градаційні.

1. Зіставні складносурядні речення являють собою перехідні конструкції між складносурядними реченнями закритої структури і складносурядними відкритої структури. Через те одна частина конструкції перебуває в зоні

власне-зіставних відношень, а інша — в зоні зіставно-єднальних відношень. У першому випадку типовий для зіставних складносурядних речень сполучник ***а*** поєднує дві сурядні частини і вказує на стосунок між двома ситуаціями, які співіснують і зіставляються за відповідною неконтрастною ознакою. Для цих конструкцій характерне зіставлення в одному часово-модальному плані, напр.: *Катерину чорнобриву В полі поховали, **А** славнії запорожці В степу побратались* (Т. Шевченко); *Об підмурки все літо хлюпочеться вода, **а** на стінах будиночків, як ватерлінії на корпусах суден, смугами тягнуться сліди весняної повені* (О. Гончар). Контекстуальне набування єднальної функції веде до розширення складу сурядних частин і вживання повторюваного сполучника ***а — а,*** напр.: ***А*** *вікно виходило на море,* ***А*** *над морем — чуєте, над ним! — Зграя крижнів крізь туман прозорий Пролітала колесом живим* (М. Рильський). Іноді семантичні трансформації зіставного сполучника ***а*** уможливлюють уведення до того самого складносурядного речення сурядних частин з єднальними і модифікованими (зближеними з єднальними) зіставними відношеннями, напр.: *Купається в сонці трава, Купається сонце в траві, **А** на твоїх на бровах Ходить вітер на голові* (І. Драч).

2. П р о т и с т а в н і складносурядні речення належать до речень закритої структури, у яких сполучники ***а, але, та*** (у значенні ***але***), ***проте, однак, зате*** значеннєво диференціюють протиставні відношення між предикативними частинами, утворюючи формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні реченнєві варіанти протиставності. Протиставним конструкціям притаманний контрастний зміст сурядних частин, орієнтований на відображення невідповідностей між діями, процесами або станами, напр.: *Над Вавелем — вітри і дим, **А** він горить і не згоряє* (Є. Маланюк); *Старий вояка ніби добрішав на схилі літ, позбавлявся категоричності в судженнях, шукав якихось виправдань і пояснень навіть страшним вчинкам, **а** син не хотів знати ніяких компромісів* (О. Гончар); *Війна скінчилася, але в душі вона вирувала* (О. Гончар); *Ми славим в одах вогнище святе, **Та** всіх пускать до нього ще нам рано* (Д. Павличко).

3. П р и є д н у в а л ь н і складносурядні речення є специфічним різновидом речень закритої структури. Вони, як і зіставні складносурядні речення, деякими ознаками зближуються з єднальними складносурядними реченнями. Приєднувальний сполучник ***та й*** відбиває семантико-граматичну своєрідність цих конструкцій. У приєднуваль-

них складносурядних реченнях закріплено взаєморозташування сурядних частин. Приєднувана сурядна частина стоїть у постпозиції, доповнюючи висловлене у першій сурядній частині, напр.: *Вона настирливо з тобою говорила, та й їй далась нелегко та розмова* (Леся Українка).

4. Градаційні складносурядні речення виявляють відмінність від інших різновидів конструкцій закритої структури у формально-синтаксичній, семантико-синтаксичній і комунікативній організації. По-перше, елементи парних сполучників ***не тільки — а й, не тільки — але й, не лише — а й, не лише — але й*** розташовуються у двох сурядних частинах. По-друге, структура градаційного складносурядного речення пов'язана з актуальним членуванням, що виявляється у смисловому вирізненні сурядної частини у постпозиції, напр.: ***Не тільки*** *математику любив Петро, /* ***а й*** *мистецтво заполонювало його.*

5. Складносурядні речення закритої структури із сполучником *і* являють собою вторинні конструкції, утворені внаслідок дериваційної взаємодії з іншими типами речень. Первинними конструкціями для сполучника ***і*** є складносурядні речення відкритої структури. Сполучник ***і*** як асемантичний сполучник лише поєднує сурядні частини, тобто стосується загальної ідеї сукупності (співіснування, поєднання). Семантико-синтаксичні відношення, характерні для складносурядних речень закритої структури, виражає не сполучник ***і***, а лексичний склад сурядних частин і структурні особливості складного речення. Залежно від того чи того лексичного наповнення складносурядні речення закритої структури із сполучником *і* можуть передавати такі семантико-синтаксичні відношення: а) причиново-наслідкові: *Сонце, мабуть, упливло за обрій, і в лісі ходив уже важкий присмерк* (М. Хвильовий); б) умовно-наслідкові: *Неси до людей всі думки, почуття і слова, / серце твоє не згорить, не змовкне, не згасне* (М. Рильський); в) зіставні: *Поволі звіває тумани вечірня зоря з висоти, і в полі високі майдани гучнішають від самоти* (Т. Осьмачка); г) протиставні: *Щось приходжу я в невідповідність, і чомусь, злочинниця, не каюсь* (Л. Костенко); ґ) відношення доповнення (поширення): *Вовки перевелись, і навіть саме слово «вовк» вважалося вже наче дідовою лайкою — «га, вовк би тебе з'їв»* (О. Довженко) та інші. Одну з особливостей складносурядних речень закритої структури із сполучником ***і*** становить можливе використання в них граматикалізованих елементів типу *тому, все ж, тільки, навіть,* які приєднуються до сполучника ***і*** (можливо, формують потен-

ційні складені сполучники) та окреслюють характер семантико-синтаксичних відношень між сурядними частинами, напр.: *А втім, додому Іван Іванович дійде тільки за якісь півгодини, **і тому** дозвольте забігти вперед і одрекомендувати його сім'ю...* (М. Хвильовий); *В хаті стояв присмерк, **і тільки** жовті смужки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтяглись в повітрі каламутними течійками* (М. Коцюбинський); *Той давній світ зостарівся в гріхах, закостенів у звичках нечестивих, **і навіть** дух живої віри не може воскресити того трупа* (Леся Українка). У таких формованих єдностях сполучникового типу відбувся функціональний розподіл складників: елементи типу ***тому, все ж, тільки*** вказують на семантико-синтаксичні відношення між сурядними частинами, а сполучник *і* позначає сурядний зв'язок.

§ 14. ОСНОВНІ СЕМАНТИЧНІ ТИПИ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Семантичний тип складносурядних речень визначають семантико-синтаксичні відношення між сурядними частинами. У сукупності семантико-синтаксичних відношень своєрідне місце посідають єднальні відношення. З ними пов'язується надто узагальнений семантичний зміст, який дотичний до формально-граматичного змісту. Тому для визначення семантичних типів складносурядних речень єднальні відношення варто диференціювати у власне-семантичних величинах типу часових і причиново-наслідкових відношень.

Відповідно до семантико-синтаксичних відношень між сурядними частинами виділимо основні семантичні типи складносурядних речень. Вирізнимо семантично елементарні складносурядні конструкції, у яких дві сурядні частини також є семантично елементарними вихідними простими реченнями. Деякі семантичні типи складносурядних речень співвідносні з семантичними типами складнопідрядних речень.

Отже, виділимо дев'ять основних семантичних типів складносурядних речень.

1. Ч а с о в і складносурядні речення є семантичним різновидом єднальних складносурядних речень. Часові відношення між елементарними сурядними частинами, на противагу однобічним часовим відношенням у складнопідрядному реченні, мають двобічний вияв і вирізняються семантичною симетрією. Семантична часова симетрія може виявлятися повно чи частково у функціях елемен-

тарних сурядних частин, які об'єднуються загальним значенням темпоральності. Повну часову симетрію маємо у випадках, коли сурядні частини виражають значення одночасності: *Квіти пахнуть, **і** бджоли літають; Край казковий, ліси зелені.* Часткова часова симетрія властива складносурядним конструкціям, що виражають значення часової послідовності: *Заспівав соловейко, **і** я слухаю; Хмарки з'явилися, накрапає.* Часові складносурядні речення бувають сполучниковими (вживаються єднальні сполучники ***і (й), та*** (у функції ***і***) і безсполучниковими.

2. З і с т а в н і складносурядні речення прилягають до часових складносурядних речень. Вони виражають зіставні відношення між сурядними частинами: *Цвітуть яблуні, **а** хатки біліють.* Сурядні частини поєднуються за допомогою сполучника ***а*** у зіставній функції та сполучника ***і*** у вторинних єднально-зіставних складносурядних реченнях.

3. П р о т и с т а в н і складносурядні речення (із сполучниками ***а, але, та*** (у значенні ***але***), ***проте, однак, зате***), на відміну від зіставних складносурядних речень неконтрастного плану, характеризуються контрастним змістом сурядних частин. Сполучники виразно диференціюють протиставне значення, утворюючи парадигматичний ряд протиставних складносурядних речень, пор.: *Надворі сонячно, **але** холодно — Надворі сонячно, **а** холодно; Надворі сонячно, **та** холодно; Надворі сонячно, **проте** холодно; Надворі сонячно, **однак** холодно.* У значеннєвому плані найвіддаленішим членом парадигматичного ряду є складносурядне речення із сполучником *зате,* який виражає протиставно-компенсуюче значення: *Діти втомилися, **зате** вони оглянули фортецю.* У мовленні конкурують із власне-протиставними складносурядними реченнями невласне-протиставні складносурядні речення із сполучником ***і***, пор.: *Було важко, **але** він переміг → Було важко, **і** він переміг; Було важко, **і все ж** він переміг.*

4. Р о з д і л о в і складносурядні речення (із сполучниками ***або, чи, або — або, чи — чи, то — то, не то — не то, чи то — чи то***) грунтуються на двох суміжних значеннях: значенні взаємовиключення і значенні чергування. Розділові елементарні конструкції із значенням взаємовиключення вказують на реальний вияв тільки одного з двох явищ: *Співали дівчата **або** витьохкував соловейко; **Чи то** пил не спадає, **чи то** стоїть туман.* Розділові складносурядні речення із значенням чергування виражають послідовну зміну явищ: ***То*** *хмарка сонце заступить,* ***то*** *сонце вигляне.*

5. Приєднувальні складносурядні речення виражають відношення доповнення. У таких конструкціях найчастіше вживаються спеціалізовані сполучники *та й, а також*: *Він любив людей,* ***та й*** *люди любили його; Завершу повість,* ***а також*** *побуду на селі.*

6. Градаційні складносурядні речення (із сполучниками ***не тільки — а й, не тільки — але й, не лише — а й, не лише — але й***) побудовано на розрізненні сурядних частин у комунікативних позиціях теми і реми. Парні сполучники розчленовують складносурядну конструкцію на дві частини і виділяють комунікативне ядро повідомлення (сурядну частину, яка стоїть у постпозиції): ***Не тільки*** *філологію студіювали юнаки,* ***але й*** *живопис був їм до вподоби.*

7. Причиново-наслідкові складносурядні речення (із сполучником ***і***) споріднені з відповідними складнопідрядними реченнями. У складнопідрядних реченнях причиново-наслідкові відношення є однобічними, оскільки у складнопідрядних реченнях із підрядними причини акцентовано на функції причини, а у складнопідрядних реченнях із підрядними наслідку — на функції наслідку. У складносурядних же реченнях причиново-наслідкові відношення мають повний вияв, тобто вони є двобічними: одна сурядна частина вказує на причину, інша — на наслідок: *Хлопчик запізнився,* ***і*** *йому було соромно.* Нерідко у структурі причиново-наслідкових складносурядних речень використовується займенниковий прислівник *тому,* який виступає важливим засобом увиразнення причиново-наслідкових відношень, напр.: *Усі поспішали додому,* ***і тому*** *дівчина засумувала.* Причиново-наслідкові складносурядні речення перебувають у дериваційних стосунках із причиновими і наслідковими складнопідрядними реченнями.

8. Умовно-наслідкові складносурядні речення являють собою трансформацію складнопідрядних речень із підрядними умови, пор.: ***Якщо*** *будеш тренуватися,* ***то*** *станеш дужим → Тренуйся —* ***і*** *станеш дужим.* За трансформації змінюється формально-синтаксична структура складного речення, але зберігається його лексичне наповнення й характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами.

9. Обмежувальні складносурядні речення (із сполучниковими елементами *тільки, лише*) вказують на обмеження вияву якогось явища. Сполучникові елементи *тільки, лише* тут приєднуються до сполучника ***і***: *Тихо,* ***і тільки*** *дятел стукає дзьобом.*

§ 15. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Складнопідрядним називають різновид складного речення, дві або більше предикативних частин якого поєднані підрядним зв'язком і в якому одна частина підпорядковується іншій. Складнопідрядні речення являють собою клас синтаксичних конструкцій, диференційною ознакою яких є синтаксична нерівноправність поєднуваних підрядним зв'язком частин.

Порівняно із складносурядними реченнями складнопідрядні мають об'ємнішу сукупність засобів зв'язку (сполучників і сполучних слів) і розгалуженішу систему семантико-синтаксичних відношень. Синтаксична нерівноправність частин складнопідрядного речення виявляється в наявності у його структурі головної і підрядної частин. Частину складнопідрядного речення, синтаксично залежну від іншої частини, називають підрядною частиною. Частину складнопідрядного речення, яка підпорядковує підрядну, називають головною частиною.

Складнопідрядному реченню властивий ряд формальних ознак. Формальними його ознаками є, наприклад, види підрядного зв'язку (детермінантний, детермінантно-кореляційний, прислівний, прислівно-кореляційний), сполучниковий і безсполучниковий зв'язок предикативних частин, кількісний їх склад (елементарні і неелементарні складнопідрядні речення) та особливості синтаксичної будови предикативних частин.

Репрезентативну формальну ознаку складнопідрядного речення становлять види підрядного зв'язку. Для підрядного зв'язку тут найсуттєвішою є його передбачуваність / непередбачуваність. Передбачуваний підрядний зв'язок зумовлений властивостями підпорядковуючого слова. Непередбачуваний підрядний зв'язок не залежить від граматичної природи головної частини, не мотивується нею, а визначається семантико-синтаксичними відношеннями між підрядною і головною частинами. Пор. два речення *Пригадую, коли повернувся з війни батько* і *Коли повернувся з війни батько, мені виповнилося п'ять років*. У першому реченні підрядна частина залежить від дієслова *пригадую* і зумовлена його семантико-синтаксичною валентністю. У другому реченні підрядна частина перебуває в підрядному зв'язку з головною частиною в цілому, не мотивується нею, а зумовлюється комунікативними потребами висловлення.

Передбачуваний підрядний зв'язок, зумовлений властивостями слова в головній частині, називають прислів-

н и м, а слово у головній частині, від якого залежить підрядна частина, — о п о р н и м. Прислівна підрядна частина буває обов'язковим або необов'язковим поширювачем опорного слова і відтворює особливості сполучуваності слова з формою слова у простому реченні, пор.: *Пам'ятаю, **коли ми зустрілися*** і *Пам'ятаю нашу **зустріч**; Не забуваємо дитинства, **яке виплекала любов матері*** і *Не забуваємо **виплеканого** любов'ю матері дитинства*. Характер підрядної частини визначають властивості опорного слова головної частини. Як і в утворенні простих речень і словосполучень, в утворенні складнопідрядних речень із прислівними підрядними є визначальними такі властивості опорного слова: а) його належність до певної частини мови, якій притаманна здатність поширюватися підрядною частиною відповідної будови; б) його належність до певної лексико-семантичної групи слів, якій властивий валентний потенціал і здатність поширюватися підрядними частинами як своєрідними еквівалентами залежних слів. Пор. речення *Здогад, **який виник раптово,** не давав нам спокою* → ***Раптовий** здогад не давав нам спокою* і *Здогад, **що друзі розлучаться,** не давав нам спокою* → *Здогад **про розлуку** друзів не давав нам спокою*. У першому складнопідрядному реченні характер поширення опорного слова *здогад* грунтується на належності його до класу іменників, а у другому складнопідрядному реченні — на його входженні до лексико-семантичного класу слів предикатного типу із правобічною валентністю.

Із частин мови тільки і м е н н и к и і д і є с л о в а виявляють спроможність поширюватися предикативними одиницями, оформленими як підрядні частини відповідної будови. До того ж ця спроможність поширюється на всі іменники, але на вузьку групу дієслів (дієслова із значенням перебування, місцезнаходження і дієслова із значенням руху). Поєднується з підрядними частинами також специфічна форма предикатного слова — к о м п а р а т и в (форма вищого ступеня порівняння). З лексико-семантичних груп слів може поширюватися підрядною частиною тільки група слів із значенням мовлення, думки, емоційної оцінки тощо, які виражають інтелектуальне або емоційне ставлення мовця до об'єктивного змісту речення, вираженого підрядною частиною. Прислівний підрядний зв'язок у складному реченні, як і у простому, буває о б о в' я з к о в и й або н е о б о в' я з к о в и й залежно від семантичної природи опорного слова. Обов'язковий прислівний підрядний зв'язок маємо за умо-

ви, якщо опорне слово за своєю семантико-синтаксичною валентністю вимагає залежного компонента для розкриття свого змісту, напр.: *І **не збагнуть,** чого від мене хоче Ця провесна останньої весни* (Є. Маланюк); *Я **люблю,** коли є в домі діти І коли вночі вони сміються* (М. Рильський); *Не можна **сказати,** що тато вдачею своєю мало схожий був на своїх братів та діда* (Григір Тютюнник). Необов'язковий прислівний підрядний зв'язок виявляємо за невалентного поєднання опорного слова з підрядною частиною, напр.: *Але он за тим горбом уже був, мабуть, і справжній степ, з травою та з квітками, і ліс, і **пустельність** ота, що так манила з дзвіниці* (В. Винниченко); *І майже жодної **поезії,** яка б нас вдарила!* (П. Тичина). Засобами вираження прислівного підрядного зв'язку виступають асемантичні сполучники і сполучні слова, які виражають залежність підрядної частини від опорного слова у головній частині.

Специфічним різновидом прислівного підрядного зв'язку є прислівно-кореляційний зв'язок, який не має очевидних аналогів у простому реченні. В основу цього зв'язку покладено збіг у семантиці опорного слова головної частини з усією підрядною частиною і наявність у структурі складнопідрядного речення анафоричних елементів. Анафоричні елементи наявні у головній і підрядній частинах або тільки в головній частині (у підрядній частині в останньому випадку функціонує сполучник), напр.: *Нещасний **той, хто** дався закувати У бронзову одежину живцем* (Д. Павличко); *Парило **так, що** навіть жабенята сиділи нерухомо в калюжах поміж купинами* (Григір Тютюнник). Анафоричні елементи в головній частині — це співвідносні слова (вказівні займенникові слова та їх еквіваленти), а в підрядній частині — сполучні слова (відносні займенникові слова). Зміст співвідносних слів головної частини тотожний змістові підрядної частини складнопідрядного речення. Сполучні слова є анафоричними елементами з ототожнювальною функцією (у семантичному плані вони збігаються із співвідносними словами у головній частині) і з функцією показника підрядного зв'язку (виражають залежність підрядної частини).

На противагу прислівному підрядному зв'язкові, який є передбачуваним, а також обов'язковим або не обов'язковим, детермінантний підрядний зв'язок є не передбачуваним і не обов'язковим. За детермінантного підрядного зв'язку підрядна частина підпорядкована не окремому слову, а головній частині в цілому, напр.: *Просяєш*

світлістю ума Поміж народами всіма, Та скоро згаснеш, ***якщо в тебе Народу рідного нема*** (Д. Павличко); *Після бабусиної смерті я розважався сам — у бур'янах десь або в лузі,* ***щоб ніхто не бачив,*** *і тулився більше до дорослих* (Григір Тютюнник). Засобами вираження детермінантного підрядного зв'язку виступають семантичні сполучники (або їх еквіваленти), які виражають дві функції: передають семантико-синтаксичні відношення між підрядною і головною частинами (семантико-синтаксична функція) і вказують на залежність підрядної частини від головної (формально-синтаксична функція).

Різновидом детермінантного підрядного зв'язку є детермінантно-кореляційний зв'язок, за якого у підрядній частині функціонує анафоричний елемент (сполучне слово), що семантично співвідноситься з усім змістом головної частини, переносячи цей зміст до підрядної частини. Будь-яке сполучне слово співвідносної з головною частиною семантики виступає у складнопідрядних реченнях із супровідними підрядними частинами. Воно позначає підрядний зв'язок, а також передає зміст головної частини і функціонує як член речення у внутрішній структурі підрядної частини, напр.: *Дівчина цмокнула старого в щоку,* ***після чого*** *обернулась до бійців* (О. Гончар).

Важливою формальною ознакою складнопідрядних речень виступає співвідношення в них сполучникового і безсполучникового зв'язку. Сполучниковий і безсполучниковий зв'язки утворюють в обмеженій сфері функціонування два варіанти складнопідрядних речень. Безсполучниковий зв'язок наявний у складнопідрядних реченнях прислівного типу, де опорне предикатне слово головного речення за своєю семантико-синтаксичною валентністю вимагає залежного компонента в об'єктній (з'ясувальній) функції. Опорними словами є дієслова мовлення, думки, емоційного ставлення і под. У цих позиціях безсполучникові складнопідрядні речення конкурують із сполучниковими складнопідрядними реченнями, пор.: ***І відчула:*** *доросле й маля, і вода, і трава, і земля — Все любов'ю тобі промовля* (А. Малишко); ***Почувала,*** *що зараз ніби виростає у своїй цінності, помічено її вроду, комусь вона таки потрібна...* (О. Гончар). Проте визначальними складнопідрядними структурами є сполучникові складнопідрядні речення, які домінують навіть там, де паралельно використовуються безсполучникові складнопідрядні речення (з'ясувальні конструкції).

Одну з формальних ознак складнопідрядних речень

становлять особливості побудови предикативних частин. Предикативні частини можуть бути однотипними (оформленими як просте двоскладне чи односкладне речення) або різнотипними (одна предикативна частина складнопідрядного речення — вихідне двоскладне речення, інша частина — односкладне речення), напр.: *До того ж і стерня ніколи ніг не коле Тим, хто взува холуйські постоли* (В. Симоненко); *Не досить народитися на землі, щедрій талантами, щоб уже з колиски самому претендувати на талановитість* (П. Загребельний); *Данило усе б віддав, щоб тільки стати таким косарем, вести свій широкий покіс собі на втіху, людям на добро* (М. Стельмах). Формально-синтаксичну структуру складнопідрядних речень нерідко визначають асемантичні сполучники, які тільки вказують на залежність підрядної частини від головної. Із підрядних сполучників типовим асемантичним сполучником виступає сполучник *що*, напр.: *Тепер я пізнав, **що** то була його мати* (Олена Пчілка); *Ти знаєш, **що** ти — людина* (В. Симоненко).

Семантичні ознаки складнопідрядного речення пов'язані передусім із типами семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами. Типи семантико-синтаксичних відношень оформлюють спеціалізовані семантичні сполучники (часові, причинові, цільові та інші), співвідносні і сполучні слова (у деяких конструкціях). Семантичні сполучники, співвідносні і сполучні слова впливають водночас і на формально-синтаксичну організацію складнопідрядного речення. Змістова структура семантичних сполучників виступає безпосереднім елементом семантики складнопідрядного речення і визначає його семантико-синтаксичну структуру. Семантичні сполучники взаємодіють із граматичними формами дієслів, співвідношеннями модально-часових планів підрядних частин й особливостями їх лексичного наповнення.

Головну формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну ознаку складнопідрядних речень становить елементарність/неелементарність їх структури. У мовленні функціонують як елементарні складнопідрядні речення, так і неелементарні складнопідрядні речення, що є різними комбінаціями елементарних речень.

§ 16. ЕЛЕМЕНТАРНІ СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Елементарні складнопідрядні речення є вихідними конструкціями, різні об'єднання яких утворюють похідні неелементарні (ускладнені) складнопідрядні речення. Вони бувають двох різновидів: формально елементарні і семантично елементарні складнопідрядні речення.

Формально елементарні складнопідрядні речення є конструкціями, у яких дві предикативні частини (головну і підрядну) поєднано підрядним зв'язком. Цей зв'язок буває сполучниковим (центральна ланка сукупності складнопідрядних речень) і безсполучниковим (периферійна ланка цієї сукупності). Потрібно зазначити, що в елементарних сполучникових і безсполучникових складнопідрядних реченнях маємо лише одноразове застосування сполучникового або безсполучникового підрядного зв'язку. Формально елементарні сполучникові складнопідрядні речення охоплюють усі формально-синтаксичні різновиди складнопідрядних конструкцій, а безсполучникові — тільки конструкції, у яких підрядну частину поєднано з головною валентним зв'язком, пор.: ***Якщо** прийде журба, **то** не думай її Розвести у веселощах бучних* (Леся Українка); *Я виразно бачив, **як** скотилися ті краплисті сльози* (Олена Пчілка); *Кривими виростають ті дерева, **Яким** для крони місця не дано* (Д. Павличко); *Тут, **де** кожен камінь кров'ю полили в бою брати, із пошаною й любов'ю зупинися, друже, ти* (В. Лучук); — *Тоді ви, тату, сказали: завжди дбай про колос, про хліб святий* (М. Стельмах).

Семантично елементарне складнопідрядне речення утворюють тільки дві семантично елементарні предикативні частини (вихідні семантично елементарні прості речення) та одне семантико-синтаксичне відношення між предикативними частинами (часове, причинове, цільове, допустове, умовне, порівняльне та інші). У формальному плані семантично елементарні складнопідрядні речення є сполучниковими і безсполучниковими конструкціями. Їх семантичну елементарність формує одне семантико-синтаксичне відношення, яке є найпоказовішим показником семантично елементарного складнопідрядного речення, напр.: *Прозрінь не бійся, **бо** вони як ліки* (Л. Костенко); ***Куди не** гляну,— літо спом'яну* (І. Гнатюк); *Що ж, **коли б** не печаль, чи спізнала б я радість? Чи впізнала б я друзів, **коли б** не біда?* (Г. Тарасюк); *І знаю: буде. Знаю: вдарить. І знов, і знов хитнеться світ, І прокривавить гимном кари Непереможний заповіт* (Є. Маланюк).

Іноді вихідна семантично елементарна предикативна частина (семантично елементарне просте речення) трансформується у словосполучення або синтаксему, стаючи компонентом похідного від складнопідрядного речення простого ускладненого речення. За цієї умови речення є простим із формально-синтаксичного погляду, але семантично складним. У формально простих, але семантично складних реченнях виступають принаймні два семантико-синтаксичні відношення, типові для складнопідрядного речення (причинове, цільове, допустове та інші). Найчастіше характерні для складнопідрядних речень семантико-синтаксичні відношення виражає обставинний детермінантний член речення (детермінант), пор.: ***Всупереч долі, лихим прикметам,*** *радію життю* (Н. Кащук) ←*Радію життю, незважаючи на те що доля неласкава і прикмети лихі.* У цьому реченні наявність допустових відношень, виражених детермінантною групою *всупереч долі, лихим прикметам,* засвідчує його належність до семантично складних конструкцій.

§ 17. СПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Сполучникові складнопідрядні речення є найбагатшим типом складнопідрядних речень щодо розгалуженості передаваних ними семантико-синтаксичних відношень і сукупності засобів зв'язку (сполучників і сполучних слів). У їх структурі підрядні сполучники і сполучні слова виконують дві функції: формально-синтаксичну (вираження підрядного зв'язку) і семантико-синтаксичну (вираження семантико-синтаксичних відношень). Семантико-синтаксичні функції підрядних частин у складнопідрядному реченні конкретизуються відповідно до семантичної групи підрядних сполучників і деяких сполучних слів.

З-поміж сполучникових складнопідрядних речень вирізняються: а) складнопідрядні речення з асемантичними сполучниками: б) складнопідрядні речення з семантичними сполучниками; в) складнопідрядні речення із сполучними словами (невласне-сполучниками). Центральну групу складнопідрядних речень складають речення з семантичними сполучниками, які диференціюють семантичні класи і підкласи цих конструкцій. Своєрідне місце посідають складнопідрядні речення з асемантичними сполучниками. Складнопідрядні речення із сполучними словами являють собою проміжну групу між двома різновидами власне-сполучникових речень.

Складнопідрядні речення з асемантичними сполучниками мають подібну не до складних, а простих речень синтаксичну організацію. Здебільшого в цих реченнях предикатне слово відкриває правобічну валентну позицію, яка може заповнюватися словом або предикатною (реченнєвою) одиницею. Семантико-синтаксична валентність предиката зумовлює сильний підрядний зв'язок і водночас семантичну нейтралізацію сполучника. Асемантичні сполучники у складнопідрядному реченні тільки поєднують підрядну частину з опорним словом головної частини, вираження ж семантико-синтаксичних відношень припадає на інші елементи складнопідрядного речення, найбільшою мірою на опорне предикатне слово, що своєю семантико-синтаксичною валентністю визначає характер семантико-синтаксичного відношення. До найтиповіших асемантичних підрядних сполучників належить сполучник ***що***, який вказує на підрядний зв'язок між предикативними частинами, тобто стосується формально-синтаксичної функції і позбавлений семантичного навантаження, напр.: *Може, не всі знають,* ***що*** *оповідання Марка Вовчок «Маруся» було видане 1873 року французькою мовою і користувалося у Франції чималою популярністю* (М. Рильський); *Андрій чомусь вірив,* ***що*** *Ольга прийде по квіти* (В. Симоненко). У ролі асемантичного сполучника вживається також сполучник *щоб: Людині треба,* ***щоб*** *її робота залишалася після неї самої жити* (Ю. Яновський).

Складнопідрядні речення з семантичними сполучниками являють собою конструкції, де сполучники виконують як формально-синтаксичну роль (вираження підрядного зв'язку), так і семантико-синтаксичну (вираження семантико-синтаксичного відношення підрядної частини до головної). Семантичні сполучники виступають основними показниками семантики складнопідрядного речення, найважливішими елементами його семантико-синтаксичної структури. Складнопідрядні речення з семантичними сполучниками звичайно виражають обставинні відношення. Відповідно до конкретної обставинної функції підрядні сполучники поділяють на часові (***коли, як, доки, поки, після того як*** та ін.), причинові (***бо, тому що, через те що, завдяки тому що, оскільки***), допустові (***хоч (хоча), дарма що, незважаючи на те що***), мети (***щоб, аби, для того щоб***), умовні (***якщо, коли, якби, коли б, як, раз***), порівняльні (***як, мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, начебто, ніби, нібито***) тощо. У складнопідрядних реченнях із семантичними сполучниками підрядна частина поєднується з головною детермінантним підрядним зв'язком

(залежить від головної частини в цілому) і виражає обставинні значення часу, причини, мети, умови, порівняння і под.: *Не буде щастя ні мені, ні люду,* ***Доки*** *на світі нещаслива буде хоча б одна людина роботяща* (М. Вінграновський); *Прощай же, радосте,* ***бо*** *я беру квиток, беру квиток на шпиль самої Туги!* (Л. Костенко); *Свою любов, голубку швидкокрилу, давно я випустив на білий світ,* ***аби*** *вона будила сонце в морі, воркуючи ім'я лиш Беатріче* (Т. Осьмачка); *Та* ***коли б*** *не падав цвіт По весні під ноги літу, Не зав'язувавсь би плід Для нового первоцвіту* (Б. Олійник); *Гаснуть вогні у місті,* ***Ніби*** *в безодню моря Падають зорі янтарні* (М. Рильський).

Складнопідрядні речення із сполучними словами займають у синтаксичній системі української мови окреме місце. Сполучні слова тут не виявляють такого ступеня формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної спеціалізації, який притаманний асемантичним і семантичним підрядним сполучникам. Асемантичні сполучники функціонують у складнопідрядних реченнях із прислівними підрядними частинами, підпорядковуючи останні опорним словам головної частини, а семантичні сполучники вживаються у складнопідрядних реченнях із детермінантними підрядними частинами, вказуючи на синтаксичну залежність підрядної частини від головної в цілому і виражаючи обставинні відношення. Сполучні слова входять до структури складнопідрядних речень прислівного і (меншою мірою) детермінантного типу. Вони поєднують предикативні частини і, крім того, є членами речення у підрядній частині. У ролі сполучних слів виступають займенникові слова в різних відмінкових формах і незмінні займенникові прислівники, напр.: *Хочеш знати,* ***чим*** *справді було те,* ***що*** *так колись пишно цвіло,* ***що*** *на серце наводило чари...* (Леся Українка); *І не збагну ніколи,* ***як*** *вмістилося Моє життя в маленькім слові хліб* (Д. Павличко); *Не було, здається, жодної на Україні оселі,* ***котрої*** *не прикрашали б рушниками* (В. Скуратівський); *Чи, може, в цім калейдоскопі літ,* ***де*** *все нещадно звичне і щоденне, ти просто мені дивишся услід і трохи любиш сни свої про мене?* (Л. Костенко); ***Де*** *котиться між голубих лугів Хмарина ніжна з білими плечима, Я продаю сонця — оранжеві, тугі, З тривожними музичними очима* (І. Драч).

§ 18. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Визначальні для складних речень сурядний і підрядний зв'язки поширюються на сполучниковий і безсполуч-

никовий різновиди цих конструкцій. Проте в системі складносурядного і складнопідрядного речення ці різновиди посідають неоднакове місце. Типовим для складносурядних і складнопідрядних речень є сполучниковий зв'язок. Найбільшою мірою це стосується складнопідрядних речень. До сукупності складнопідрядних речень входить незначна частина безсполучникових конструкцій.

Безсполучникові складнопідрядні речення функціонують тільки у сфері прислівного підпорядкування. До того ж навіть у цій сфері безсполучниковість не набула значного поширення. Безсполучникові складнопідрядні речення грунтуються на валентному потенціалі компактної групи предикатних слів.

Структурна схема безсполучникових складнопідрядних речень будується за моделлю простого речення, відображаючи у своїй будові початковий ступінь синтаксичної деривації, тобто переміщення вихідної реченнєвої конструкції в позицію валентно пов'язаної з предикатом субстанціальної (іменникової) синтаксеми.

Безсполучникові складнопідрядні речення становлять найпериферійніший різновид складнопідрядних конструкцій, підрядна частина яких валентно пов'язана з опорним словом головної частини, а отже, залежить від нього. Опорними словами в головній частині виступають дієслова мовлення, думки, сприймання тощо. У типовому вияві ці дієслова є двовалентними. Вони передбачають дві семантичні позиції: позицію суб'єктної синтаксеми, вираженої іменником у називному відмінку, і позицію об'єктної синтаксеми, вираженої іменником у формі непрямих відмінків або предикативною (реченнєвою) одиницею. Суб'єктна іменникова синтаксема стоїть у позиції підмета, а об'єктна — в позиції другорядного члена речення. Як із формально-синтаксичного, так і семантико-синтаксичного погляду предикативна частина у функції об'єктній (з'ясувальній) підпорядкована опорним предикатним словам типу ***казати, мовити, думати, знати, пам'ятати, бачити,*** напр.: *Мовили пращури: мудрість не в словах, а в діяннях* (Р. Іванченко); *Я знаю: в призначений долею вечір напророчать дорогу мені три зозулі в саду* (Б. Олійник); *А ще пам'ятаю: спускала на воду кораблик* (Л. Костенко).

Безсполучникові складнопідрядні речення співвідносні із сполучниковими складнопідрядними реченнями, у яких підрядна частина поєднується з опорним дієсловом головної частини за допомогою сполучника ***що***, пор.: *Пам'ятаємо: ці слова зворушили всіх — Пам'ятаємо, що ці слова зворушили всіх.*

§ 19. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ДЕТЕРМІНАНТНИМИ ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ

Складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами вирізняються рядом диференційних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак: а) характером підрядного зв'язку; б) специфікою засобів вираження підрядного зв'язку; в) сукупністю семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами. Ці речення — найпоказовіший і найпоширеніший тип складнопідрядних речень[1].

Складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами відрізняються від інших типів складнопідрядних речень д е т е р м і н а н т н и м підрядним зв'язком. Детермінантний підрядний зв'язок поєднує підрядні частини з головними частинами в цілому. Він виявляє слабкий характер порівняно до прислівного підрядного зв'язку, якому властиве тісніше поєднання підрядної частини з опорним словом головної частини у зв'язку з семантичними або граматичними особливостями цього опорного слова. Підрядний зв'язок між предикативними частинами в детермінантних складнопідрядних реченнях є непередбачуваним і необов'язковим на відміну від передбачуваного та обов'язкового / необов'язкового зв'язку у прислівних складнопідрядних реченнях.

Другою диференційною ознакою складнопідрядних речень із детермінантними підрядними частинами є відмінності у з а с о б а х в и р а ж е н н я з в' я з к у предикативних частин. Цей зв'язок є тільки сполучниковий. У детермінантних складнопідрядних реченнях головна і підрядна частини звичайно поєднуються за допомогою с е м а н т и ч н и х с п о л у ч н и к і в. Семантичні сполучники вказують на залежність підрядної частини від головної частини в цілому. Крім формально-синтаксичної функції, вони виконують і семантико-синтаксичні функції. Семантичні сполучники є показниками семантико-синтак-

[1] Частіше подібні складнопідрядні речення називають двочленними або розчленованими на противагу одночленним або нерозчленованим реченням. Відмінність між двочленними (розчленованими) і одночленними (нерозчленованими) реченнями пов'язують з різним характером співвідношень між головною і підрядною частинами: у двочленних (розчленованих) реченнях підрядна частина стосується всієї головної частини; а в одночленних (нерозчленованих) реченнях — відповідного слова в головній частині, доповнюючи або конкретизуючи його (див.: *Поспелов Н. С.* Сложноподчиненное предложение и его структурные типы // Вопр. языкознания. 1959. № 2; *Белошапкова В. А.* Современный русский язык: Синтаксис. М., 1977. С. 218—222 та ін.).

сичних відношень між предикативними частинами. У детермінантних складнопідрядних реченнях сполучник є найголовнішим елементом їх формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структури. Жоден елемент не може зрівнятися з семантичними сполучниками щодо їх ролі в організації складнопідрядного речення. Це засвідчують високий ступінь семантичної диференціації сполучників та потреба у їх поповненні. Унаслідок взаємодії з прийменниками витворюються складені сполучники типу ***через те що, унаслідок того що, завдяки тому що, після того як, перед тим як, для того щоб,*** які розширюють семантико-синтаксичний потенціал сполучникової системи.

Складнопідрядним реченням із детермінантними підрядними частинами притаманна розгалужена сукупність семантико-синтаксичних відношень, яка виразно окреслює цей тип складнопідрядних речень. Це часові, причинові, цільові, допустові, умовні, порівняльні та інші відношення. Отже, детермінантні складнопідрядні речення спеціалізовані на вираженні обставинних відношень.

Одну з диференційних ознак детермінантних складнопідрядних речень становлять дериваційні зв'язки з простими ускладненими реченнями з детермінантними членами речення (детермінантами). Виявляються регулярні дериваційні співвідношення детермінантних складнопідрядних речень як вихідних конструкцій і похідних простих ускладнених речень із детермінантними членами.

§ 20. СЕМАНТИЧНІ КЛАСИ ДЕТЕРМІНАНТНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Детермінантні складнопідрядні речення являють собою семантично замкнену і водночас диференційовану сукупність класів конструкцій. Відповідно до семантики сполучників виділимо основні семантичні класи детермінантних складнопідрядних речень.

1. Часові складнопідрядні речення — це конструкції, підрядні частини яких вказують на означену чи неозначену тривалість часу, фази перебігу явищ, відношення одночасності та різночасності тощо. Підрядна частина у функції часу приєднується до головної за допомогою сполучників ***коли, як, доки, поки, перш ніж, перед тим як, до того як, відколи, відтоді як, після того як, як тільки*** та ін.: ***Коли*** *вона сиділа на порозі і годувала немовля своє, З-за причілка мальованої хати Русявий місяць вийшов, як легінь* (Д. Павличко); ***Як*** *б'ється серце в хвилюванні, Співай*

про згублений свій рай (Г. Чупринка); *А мати стояла нерухомо, **доки** син на горб не вийшов* (А. Головко); *Будеш, батьку, панувати, **поки** живуть люди* (Т. Шевченко); ***Після того як** не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років* (Григір Тютюнник). Сполучники **коли** і **як** виражають загальне часове значення, яке конкретизують у структурі складнопідрядного речення видо-часові форми дієслів і лексичне значення окремих слів.

2. Причинові складнопідрядні речення — це конструкції, підрядні частини яких передають різноманітні відтінки причинових відношень (вказівку на сприятливу чи несприятливу причину, обґрунтування висловленого в головній частині і под.). Підрядна частина поєднується з головною за допомогою сполучників ***бо, тому що, через те що, завдяки тому що, унаслідок того що, оскільки*** та ін.: *А переманювати навіть пташину не можна, **бо** тоді не буде вірності на світі* (М. Стельмах); *Нам з тобою, видно, по дорозі, **бо** ішли й нікуди не прийшли* (Л. Костенко); *Боїться смерті, **тому що** нема за що вмирати* (О. Довженко); ***Оскільки** ж протоколів засідань група не веде, то й з цього боку Василь буде цілком на місці* (Ю. Яновський). З-поміж підрядних причинових сполучників вирізняється своїм широким використанням сполучник *бо*.

3. Складнопідрядні речення мети є конструкціями, підрядні частини яких вказують на спрямованість і призначення відображуваних у головній частині подій, явищ тощо. Підрядні частини у функції мети позначають не те, що відбулося чи відбувається, а бажане. Для оформлення значення мети найчастіше використовують сполучники *щоб, аби* і *для того щоб*: *Солов'ями заб'ються тятиви тонкі На бенкеті відваги і сили, **Щоб** дівчата в квітках тут водили танки І від пестощів ночі п'яніли* (О. Ольжич); *Вітре, вітре, дми на ватру, Постав мені, вітре, варту, **Щоб** моя бурханна ватра Лише сонця була варта* (І. Драч); *Ти летиш, ідеш, пливеш, чи сниш, чи маячнею засилюєш свою жагу собою, **аби** відтерпло серце ворухке?* (В. Стус); ***Для того щоб** любити власний народ, не треба нам ненавидіти інший народ* (О. Кобилянська).

4. Умовні складнопідрядні речення являють собою конструкції, де підрядні частини виражають реальну чи ірреальну умову, за якої відбувається чи могло б відбутися повідомлюване в головній частині. Складнопідрядні речення з підрядними умови членують на дві групи: 1) складнопідрядні речення реальної умови; 2) складнопідрядні речення ірреальної умови. У складнопідрядних реченнях

реальної умови підрядна частина поєднується з головною за допомогою сполучників *якщо, коли, як, раз*: *І **якщо** впадеш ти на чужому полі, Прийдуть з України верби і тополі, Стануть над тобою, листям затріпочуть, Тугою прощання душу залоскочуть* (В. Симоненко); *І **коли** ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому* (О. Довженко); ***Як** ти поет, то в руки сам береш. Своє велике серце благовісне, Б'єш ним об небеса* (Д. Павличко); *В повіті вже, видно, щось почули, **раз** дозори оце порозсилали в усі кінці* (О. Гончар). Дієслова головної і підрядної частин у конструкціях реальної умови можуть виражатися формами дійсного чи наказового способу та інфінітива: *Якщо я маю біцепси душі — то в результаті сутичок із вами* (Л. Костенко); *Якщо узявсь іти — кінця ти доходжай* (П. Тичина); *Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу* (О. Довженко). У складнопідрядних реченнях ірреальної умови вживаються сполучники *якби* і *коли б*: ***Якби** кайдани перегризти, То гриз потроху б* (Т. Шевченко); ***Якби** не поезії дивнії чари, убогі жили б ми, понурі, як хмари* (І. Франко); ***Якби** оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу...* (Леся Українка); *Пам'ять могла б убити нас, **коли б** не мала рятівної властивості забувати* (Л. Первомайський); *Як радісно було б нести Цю світлу до землі причетність, **Коли б** не відчайдушна злобність, Не вічний поклик висоти!* (Г. Світлична). Зрідка використовують у функції ірреальної умови сполучник *аби*: *Тебе я слухала б довіку, куме мій, **аби** б хотів співати* (Л. Глібов). Характерну ознаку складнопідрядних речень ірреальної умови становить наявність у їх структурі дієслівних форм умовного способу. До формальних особливостей двох різновидів умовних складнопідрядних речень належить типове для них використання сполучникового елемента ***то*** в головній частині за умови розташування підрядної частини перед головною, напр.: *Як мовчанням душу уяремлю, **то** який же в біса я поет?!* (Л. Костенко); *Якби це було просто щастя, **то** це було б просто щастя* (Л. Костенко).

5. Допустові складнопідрядні речення — це конструкції, підрядні частини яких містять повідомлення про явища, усупереч яким здійснюється повідомлюване в головній частині. Підрядна частина допустових складнопідрядних речень поєднується з головною за допомогою сполучників ***хоч (хоча), дарма що, незважаючи на те що***: *Дика рожа Ще квітне, **хоч** на долах — вже жнива* (Є. Маланюк); *А ти для мене й досі молодий, **Хоч** і вже і сивий,*

як стебло полинне (Г. Тарасюк); ***Дарма що** вони цілими днями були вкупі, але перед самим сном їм теж хотілося переговорити про невідкладні свої справи* (О. Гончар); *Любити свій народ і в тій любові Ходити, наче кінь у хомуті,— **Дарма що** день у день гризе до крові, Здуває горб на гордому хребті* (Д. Павличко); *Пережив запаморочливо приємні події, **незважаючи на те, що** всі вони розгорталися вже як по писаному, щоправда, кожного разу з новими деталями* (А. Головко). Невідповідність між явищами, повідомлюваними в головній і підрядній частинах, увиразнює уведення до структури головної частини сполучникових засобів типу ***а, але, та*** (у значенні ***але***), ***проте, однак, одначе, зате*** у випадках, коли підрядна частина стоїть перед головною, напр.: *Дарма що з личенька спала, **а** справдешня козачка* (Марко Вовчок); *Хоч була рання весна, **але** надворі було вже гаряче* (І. Нечуй-Левицький). У синтаксичній системі сучасної української мови закріплюється допустовий сполучник ***хай (нехай)***, який збагачує семантику допустовості новими відтінками, напр.: ***Хай** неживий в земнім житті — Ще й досі чую грози музик В моїй могильній самоті* (Є. Маланюк); ***Нехай** відомий я поет, Але собі я невідомий* (В. Сосюра).

6. Н а с л і д к о в і складнопідрядні речення є конструкціями, підрядні частини яких вказують на наслідок, що випливає зі змісту головної частини. Структура головної частини в наслідкових складнопідрядних реченнях не накреслює ймовірної появи підрядної частини, оскільки в типових виявах головна частина являє собою відносно завершену у формальному і змістовому плані одиницю. Тому в підрядних наслідкових простежуються ознаки невласне-підрядного зв'язку, який нерідко супроводжується змістовими характеристиками додаткового повідомлення і приєднувальної синтаксичної одиниці. Основним засобом вираження наслідкових семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні є сполучник ***так що,*** який приєднує до головної частини постпозитивну підрядну: *Світлиця з матового скла, з одкритою стелею, **так що** видно багато неба і зовсім не видно землі* (Леся Українка); *Хлопці вийшли до села з заходу, **так що** тепер їм не було чого боятись* (Г. Тютюнник).

7. П о р і в н я л ь н і складнопідрядні речення виражають порівняння явищ, які стосуються реальних фактів або грунтуються на образно-асоціативних уявленнях. Отже, порівнюють явища справді подібні або пов'язують порівнювані явища тільки уявними стосунками. У сучасній українській мові вживаються багато порівняльних спо-

лучників (***як, мов, мовби, немов, немовби, наче, начебто, неначе, ніби, нібито*** та інші), з-поміж яких сполучник *як* передає загальне значення порівняння, а інші сполучники доповнюють це значення різними відтінками, пор.: *І я прийду в життя твоє. Тебе, незнаного, впізнаю,* ***як*** *син вигнанця впізнає прикмети батьківського краю* (Л. Костенко); *Моєму серцю снишся ти,* ***як*** *морю сняться урагани* (Л. Костенко); *Коса затріпотіла в стеблі,* ***мов*** *блискавиця поміж хмарами* (М. Стельмах); *Мої долоні на твоєму лоні Тремтіли,* ***мов*** *на лампі мотилі* (Д. Павличко); ***Мовби*** *далека хмара на обрії, синіє серед сліпучого степу Асканія* (О. Гончар); *Стояли ми на темній оболоні,* ***Немов*** *два дерева в однім гіллі* (Д. Павличко); *Тепер уже видно було і відблиски вогню,* ***немовби*** *над станцією вигравали зірниці* (П. Панч); *Мене думки обсіли,* ***наче*** *оси Доспілу грушу в літо стоголосе* (Д. Павличко); *Тарас дивився на Остапа такий здивований,* ***начебто*** *це був і не Остап зовсім* (О. Довженко); *Нам з тобою легко так,* ***неначе*** *вітер нам підказує слова* (Л. Костенко); *Бринить космічна музика струмка,* ***неначе*** *ним усесвіт обізвався до себе* (В. Стус); *Ліс повитий срібноперим димом; В синяві, у золоті, в іржі —* ***Ніби*** *осінь пензлем невидимим В небі розписала вітражі* (М. Рильський); *А буває — спинюсь на місці, простягаю руки без слів,* ***ніби*** *жду чудесної вісті з невідомих нікому країв...* (Л. Костенко); *А він коня поганяє,* ***Нібито*** *й не бачить [Катерину]* (Т. Шевченко).

8. Складнопідрядні речення м і с ц я виражають просторові відношення. Підрядні частини в них вказують на місце дії, процесу або стану, виражених у головній частині. У цих складнопідрядних реченнях вживаються лише сполучні слова з просторовою семантикою. Підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучних слів ***де, куди, звідки (звідкіля, звідкіль):*** ***Де*** *кров текла козацька, трава зеленіє* (Т. Шевченко); ***Де*** *громи гриміли Смертю огняною, Зливи прошуміли сивою стіною* (А. Малишко); *Хилилися густі лози,* ***звідкіль*** *вітер віє* (В. Сосюра). Складнопідрядні детермінантні речення з підрядними місця потрібно відрізняти від інших двох різновидів складнопідрядних речень із підрядними місця — складнопідрядних речень із валентно-пов'язаними підрядними частинами і складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу [1].

---

[1] На противагу складнопідрядним реченням із детермінантними підрядними частинами місця складнопідрядні речення з прислівними валентно-пов'язаними підрядними місця мають у головній частині опорні

9. Складнопідрядні речення відповідності являють собою специфічний різновид складнопідрядних речень. У цих реченнях семантико-синтаксичне відношення відповідності передбачає зіставлення явищ переважно у кількісному та якісному планах. Головна і підрядна частина в них поєднуються за допомогою сполучника *що — то*, елементи якого розташовуються в різних предикативних частинах: ***Що** не папа, **то** й новий архітектурний стиль* (М. Рильський); ***Що** більший самолюб і фарисей, **То** більше прагне шани від людей* (Д. Павличко).

§ 21. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПРИСЛІВНИМИ ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ

Складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами протиставляються передусім складнопідрядним реченням із детермінантними підрядними частинами. Вони відрізняються від останніх рядом диференційних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак: а) характером підрядного зв'язку; б) засобами вираження підрядного зв'язку; в) формальним і семантичним структуруванням моделей речення; г) сукупністю семантико-синтаксичних відношень. Ці речення — периферійний тип складнопідрядних речень, оскільки вони за своєю синтаксичною організацією зближуються з простими реченнями.

Складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами відрізняються від детермінантних складнопідрядних речень прислівним підрядним зв'язком. Прислівний підрядний зв'язок поєднує підрядні частини з опорними словами у головній частині. Цей зв'язок неоднорідний. Його неоднорідність зумовлюється семантичними і граматичними особливостями опорних слів. Підрядний зв'язок між опорним словом у головній частині і підрядною частиною передбачуваний. У свою чергу передбачуваність прислівного підрядного зв'язку може мати граматичне і семантичне підгрунтя. Через те є прислівний підрядний зв'язок передбачуваний і обов'язковий, з одного боку, і підрядний зв'язок передбачуваний, але не обов'язковий, з другого боку. Передбачуваність і обов'язковість прислівного підрядного зв'язку зумовлюються семантико-синтаксичною валентністю опорного предикатного слова, а передбачуваність, але необов'язковість підрядного зв'яз-

---

дієслова із значенням перебування, руху чи переміщення, а складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу — співвідносні слова з просторовим значенням (див. § 21—23 цього розділу).

ку — невалентним поєднанням опорного слова і підрядної частини. Від обов'язковості / необов'язковості підрядного зв'язку між опорним словом і підрядною частиною залежить сильний або слабкий його (зв'язку) характер. Зумовлений семантико-синтаксичною валентністю предиката підрядний зв'язок є сильним зв'язком, а не зумовлений валентністю зв'язок — слабким зв'язком.

Другою диференційною ознакою складнопідрядних речень із прислівними підрядними частинами є відмінності у засобах вираження зв'язку опорного слова і підрядної частини. Цей зв'язок буває сполучниковий (найчастіше) і безсполучниковий. У прислівних складнопідрядних реченнях опорне слово у головній частині і підрядна частина переважно поєднуються за допомогою асемантичних сполучників і сполучних слів. Асемантичні сполучники не виражають семантико-синтаксичних відношень, а тільки вказують на залежність підрядної частини від опорного слова. Таку ж роль щодо опорного слова виконують сполучні слова. Проте вони, крім того, функціонують як члени речення у внутрішній структурі підрядної частини.

Порівняно з детермінантними складнопідрядними реченнями складнопідрядні з прислівними підрядними частинами є периферійними в системі складнопідрядного речення конструкціями. Окремими ознаками вони зближуються з простими реченнями. Зокрема, речення з валентнопов'язаними підрядними частинами подібні до простих елементарних речень, де формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну структуру речення визначає семантико-синтаксична валентність предиката. Підрядна частина тут заступає субстанціальну (іменникову) синтаксему, пор.: *Я побачив, **як ластів'ята вчилися літати** ← Я побачив **ластів'ят**.* Інші складнопідрядні речення з прислівними підрядними побудовано за моделлю простого неелементарного речення. Наприклад, складнопідрядні речення присубстантивно-атрибутивного типу співвідносяться з простими реченнями, ускладненими атрибутивною синтаксемою: *Ми зустріли людей, **які були щирі і люб'язні** ← Ми зустріли **щирих і люб'язних** людей.*

Порівняно з детермінантними складнопідрядними реченнями прислівним складнопідрядним реченням притаманна набагато вужча семантична спеціалізація. Вони розчленовуються на три типи: 1) об'єктний тип, співвідносний із простими елементарними реченнями з правобічною об'єктною валентністю предиката; 2) локативний тип, співвідносний із простими елементарними речен-

нями з локативною (просторовою) валентністю предиката; 3) атрибутивний (означальний) тип, співвідносний із простими неелементарними реченнями з вторинними предикатними синтаксемами атрибутивного різновиду.

§ 22. СЕМАНТИЧНІ КЛАСИ ПРИСЛІВНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Класифікація прислівних складнопідрядних речень, або складнопідрядних речень із прислівними підрядними частинами, грунтується на різних принципах. У сучасному українському мовознавстві не опрацьовано аргументованої кваліфікації цих конструкцій. Пропоновану класифікацію прислівних складнопідрядних речень побудовано з урахуванням їх формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак.

Спільна ознака прислівної залежності підрядних частин становить формально-синтаксичну ознаку прислівних складнопідрядних речень. Семантична диференціація цих конструкцій залежить від семантики опорного слова, валентного чи невалентного зв'язку підрядної частини з опорним словом, граматичної природи сполучників чи сполучних слів, а також від співвідносності прислівних складнопідрядних речень із простими реченнями подібної семантико-синтаксичної організації.

Основна семантична відмінність між прислівними складнопідрядними реченнями виявляється у валентній чи невалентній зумовленості підрядних частин. Відповідно до цього слід розрізняти семантично передбачувану сполучуваність підрядної частини з опорним предикатним словом і її формально передбачувану сполучуваність. Семантично передбачувана сполучуваність зумовлюється лексичною природою предиката і його семантико-синтаксичною валентністю. Формально передбачувану сполучуваність визначають граматичні особливості опорного слова.

Спочатку розглянемо зумовлені лексичним значенням і валентністю предиката семантичні класи прислівних складнопідрядних речень. Оскільки визначальним елементом структури складнопідрядних речень із валентно зумовленою підрядною частиною є опорне предикатне слово, то класифікація цих речень має будуватися на частиномовній належності опорного слова, його валентному потенціалі і характері семантико-синтаксичних відношень між опорним словом і підрядною частиною. З урахуванням цих характеристик вирізнимо три семантичні класи складно-

підрядних речень із прислівними підрядними частинами, зумовленими валентністю предиката.

1. З'ясувально-об'єктні придієслівні складнопідрядні речення являють собою конструкції, підрядні частини яких виражають з'ясувально-об'єктні відношення і звичайно підпорядковуються дієслівним предикатам у головній частині. Центральним елементом структури придієслівних складнопідрядних речень виступає опорне дієслово з правобічною об'єктною валентністю. До цих дієслів належать дієслова мовлення (*говорити, казати, кричати, мовити, оповідати, розповідати, читати, шептати, повідомляти, оголошувати, передавати, зауважувати, зазначати* та ін.), дієслова думки, розумової діяльності (*думати, гадати, вважати, розуміти, міркувати, збагнути, знати, з'ясовувати, пам'ятати, пояснити, усвідомлювати, передбачати* та ін.), дієслова сприймання, відчуття (*бачити, помічати, слухати, спостерігати, чути, відчувати* та ін.), дієслова волевиявлення, спонукання (*вимагати, наказувати, прохати, забороняти, наполягати, радити, бажати, хотіти, прагнути* та ін.), дієслова позитивного чи негативного ставлення до когось (чогось), внутрішнього стану і почуття (*любити, сподіватися, надіятися, боятися, чекати, вірити, впевнюватися* та ін.), дієслова піклування (*дбати, клопотатися, піклуватися, турбуватися* та ін.) тощо. Найчастіше поєднує підрядну частину з опорним дієсловом асемантичний сполучник ***що***: *Якими я скажу тобі словами,* ***що*** *ти в мені повік не одболиш!* (Л. Костенко); — *Я давно вже зрозумів,* ***Що*** *мені не вдасться Обдурить свою біду, Збутися нещастя* (Д. Павличко); *Я не боюся,* ***що*** *на рінь тверду Чи на колючі гостряки покосу, Немов доспіле яблуко, впаду...* (Д. Павличко); *А згодом я переконався,* ***що*** *дід казав правду* (Григір Тютюнник); *Пора, зрештою, усвідомити,* ***що*** *господарем землі і всіх надр є народ* (М. Олійник). Нерідко підрядні частини поєднуються з опорними дієсловами також за допомогою сполучників *щоб, як, мов, немов, наче, неначе, ніби* і сполучних слів *хто, що, який, котрий, чий, де, куди, звідки, коли, як, чому, навіщо* та ін.: ***Щоб*** *себе беріг, Він наказав мені* (М. Рильський); *Я просто хочу,* ***щоб*** *до наступної ери з кожного сьогоднішнього злочину не виросло завтрашніх двісті* (Л. Костенко); *Ти* [Афродіта Мілоська] *бачила,* ***як*** *на простенькій лаві, Забувши рани скорбні і криваві, Перед тобою Гейне сльози лив* (М. Рильський); *Тим часом пан поїхав до міста й пожалівся,* ***ніби*** *Джеря бунтує громаду* (І. Нечуй-Левицький); *Ніколи не намагайся вгадати,* ***яких*** *слів від тебе хтось чекає...* (В. Сухомлинський);

Я люблю, ***коли*** *є в домі діти І* ***коли*** *вночі вони сміються* (М. Рильський); *Спинюся я і довго буду слухать,* ***як*** *бродить серпень по землі моїй* (Л. Костенко); *І не важко збагнути,* ***чому*** *зітхається дівчині місячними вечорами* (М. Стельмах).

У позиції опорного дієслова в головній частині з'ясувально-об'єктних складнопідрядних речень можуть стояти предикативні прикметники та інші предикативні слова: ***Певен*** *я, що всім дорогу вповні Дівчина рум'яна перейшла* (М. Рильський); ***Жаль,*** *що я не дружив з голубами* (А. Малишко). Зважаючи на позиційну відтворюваність у цих предикативних словах дієслівної сполучуваності назвемо всю сукупність з'ясувально-об'єктних складнопідрядних речень придієслівною. Іноді у з'ясувально-об'єктних складнопідрядних реченнях опорними словами виступають віддієслівні та співвідносні з дієсловами іменники, які зберігають об'єктну валентність вихідних дієслів, напр.: *Коли оце в Кармелевім селі пройшла* ***чутка,*** *що це їх Кармель атаманує в Чорному лісі* (Марко Вовчок); *Він мав не тільки муку, але й гордість, і* ***віру,*** *що краса повинна єднатися тільки з красою* (М. Стельмах). Для цих явищ граматичною моделлю з'ясувально-об'єктної сполучуваності є дієслова як вихідні одиниці.

З'ясувально-об'єктні придієслівні складнопідрядні речення вирізняються ще й тим, що їх підрядні частини можуть поєднуватися з опорним предикатним словом безсполучниковим зв'язком. Залежність підрядної частини від опорного дієслова чи його еквівалента зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю цього опорного слова, напр.: ***Знаю:*** *з попелу сходять квіти.* ***Вірю:*** *з каменю б'є джерело* (А. Малишко); *Очима ти* ***сказав*** *мені: люблю* (Л. Костенко); *Усі вже* ***звикли:*** *геніїв немає* (Л. Костенко); *Я* ***знаю:*** *час, немов хлоп'я збитошне, Камінчик затиснув у кулаці* (Д. Павличко); *І Морозиха* ***бачила:*** *зелені береги впиваються річкою, а річка, впиваючись зеленими берегами, блищить і, повновода, повільна, тихо пливе за обрій, у сині степи* (Б. Харчук).

2. Порівняльно-об'єктні прикомпаративні складнопідрядні речення описово позначають один з об'єктів порівняння. Вони будуються за моделлю простого речення з двовалентними предикатами-компаративами. Позицію субстанціальної об'єктної синтаксеми заступає у порівняльно-об'єктному прикомпаративному складнопідрядному реченні підрядна частина, яка поєднується з опорним компаративом (формами вищого ступеня порівняння) за допомогою сполучника ***ніж (аніж),*** рідше —

сполучника **як**: *Нічого нема страшнішого,* ***ніж*** *бачити стару людину в ридання* (О. Гончар); *Здавалося, іти нагору гірш,* ***Ніж*** *підгору тепер ступати* (Є. Маланюк); *Іван Захарович знає це краще,* ***ніж*** *будь-хто* (Григір Тютюнник); *Не було, мабуть, кращої людини на світі,* ***як*** *дідусь* (О. Гончар). Опорними словами в цих реченнях виступають форми вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників. Крім компаратива, конструкцію прикомпаративного типу формують також деякі слова, у структурі лексичного значення яких наявна вказівка на порівняння ***(інакше, інший)***, напр.: *У цих розмовах сам на сам з людиною іншого, далекого світу Хаєцький почував себе зовсім* ***інакше, ніж*** *під час розмови з своїми товаришами по зброї* (О. Гончар).

3. Л о к а т и в н і придієслівні складнопідрядні речення виражають просторові відношення. Вони структуруються опорними дієсловами просторового значення та дієсловами руху, лексичне значення яких містить вказівку на просторові виміри дії, і сполучними словами ***де, куди, звідки,*** що стосуються статичних і динамічних просторових значень. За лексичним значенням опорних дієслів і їх семантико-синтаксичною валентністю виділимо дві групи локативних придієслівних складнопідрядних речень: 1) складнопідрядні речення, підрядні частини яких залежать від опорних дієслів місцезнаходження, перебування (*бути, перебувати, стояти, сидіти, лежати* та ін.) і виражають значення місця: *Трава* ***росте, де*** *захоче* (П. Тичина); *Хатинка* ***стоїть, де*** *мріє задуманий ліс;* 2) складнопідрядні речення, підрядні частини яких підпорядковуються опорним дієсловам руху, переміщення (*іти, їхати, мчати, летіти, плисти, вести, везти* і под.) і виражають значення напрямку руху: *А попереду отаман* ***Веде, куди*** *знає* (Т. Шевченко); *Заплакали,* ***розійшлися, відкіля*** *взялися* (Т. Шевченко); *Ми* ***підем, де*** *трави похилі,* ***Де*** *зорі в ясній далині* (А. Малишко); *Порожній човен загойдався на хвилях і* ***поплив*** *собі,* ***куди*** *хотів* (Б. Харчук).

На противагу трьом семантичним класам прислівних складнопідрядних речень, наявність підрядних частин у яких зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю предикативного слова, клас а т р и б у т и в н и х приіменникових складнопідрядних речень охоплює складнопідрядні речення з підрядним зв'язком невалентного характеру. Підрядний зв'язок у таких реченнях передбачуваний у формальному плані граматичними особливостями іменника як частини мови, але не обов'язковий. Атрибутивні приіменникові складнопідрядні речення вказують на

ознаку предмета і мають у головній частині опорний іменник, з яким поєднується підрядна частина за допомогою сполучних слів і сполучників.

Опорний іменник у головній частині атрибутивних приіменникових складнопідрядних речень може виконувати функцію будь-якого члена речення і відповідно виступати в будь-якій граматичній формі, оскільки його здатність поширюватися атрибутивною підрядною частиною зумовлюється морфологічною природою, а не синтаксичною функцією, напр.: *Його* [Андрія] *збентеженість помітили навіть сусідські* ***хлопчики,*** *які щовечора щебетали на подвір'ї* (В. Симоненко); *Оберігати історичні* ***пам'ятки,*** *які належали й належать поколінням,— хіба не благородна справа?* (Григір Тютюнник); *То не* ***любов,*** *яка не вміє бажати іншому добра* (Р. Третьяков); *В майбутньому плоди зберуть багаті* ***Із дерева,*** *що нині зацвіло* (Д. Павличко). У першому реченні опорний іменник *хлопчики* виступає у функції підмета і формі називного відмінка, у другому реченні іменник *пам'ятки* — у функції керованого другорядного члена речення і в формі знахідного відмінка, у третьому реченні іменник *любов* — у функції присудка і в формі називного відмінка, у четвертому реченні іменник *із дерева* — у функції керованого другорядного члена речення і в формі прийменникового родового відмінка.

Відповідно до диференціації засобів зв'язку між опорним іменником і підрядною означальною частиною варто розрізняти: а) конструкції зі спеціалізованими сполучними словами — відносними займенниковими прикметниками *(який, котрий, чий)*, які є показниками атрибутивної функції: *Все важче знаходити квіти, мед* ***яких*** *обіцяє бути цілющим* (Л. Костенко); *А я від тебе рушити не можу, Непоказна і непривітна в літі Блакитна квітко — диво між снігами,* ***Яку*** *усі вдовичкою зовуть* (Н. Кащук); *А я стою у білому плащі під чорним деревом,* ***на котрім*** *птиці сниться весна* (І. Жиленко); *Двоє старих,* ***чий*** *син десять літ тому загинув в авіаційній катастрофі, колишуть немовля* (В. Стус); б) конструкції з неспеціалізованими сполучними словами — займенниковими іменниками ***(хто, що)*** і займенниковими прислівниками ***(де, куди, звідки, коли)***, вторинна приіменникова позиція яких спричиняє набуття підрядною частиною атрибутивної функції: *Він жив між нас, найкращий серед нас, Серед людей,* ***у кого*** *зброя — слово* (М. Рильський); *Ми в світ прийшли успадкувати справу, діла, і думи й чесні мозолі, батьків велику полум'яну справу,* ***що*** *захистили правду на землі* (В. Симо-

ненко); *Приставайте до партії, **де** на людину дивляться як на скарб світовий і **де** всі як один проти кари на смерть* (П. Тичина); *Стали спускатися в темний яр, **звідки** повіяло холодом і проваллям* (Г. Тютюнник); *В дощові осінні вечори, **коли** в гості до мене приходила нудьга і не хотілось ні робити нічого, ні думати, я мимоволі діставав цей шкільський збірник і брався його читати...* (С. Васильченко); в) конструкції зі сполучниками (*що, щоб, мов, немов, немовби, наче, неначе, начебто, ніби, нібито*), які вживаються у приіменниковій позиції як вторинні засоби: *І бачив — пішли дорогою, **що** по ній стовпи телефонні в далину побігли* (А. Головко); *Ні! Сили на землі нема І сили на землі не буде, **Щоб** потягти нас до ярма, **Щоб** потоптати наші груди...* (М. Рильський); *Нимидорі знов приснився сон, **ніби** вона блукає з Миколою* (І. Нечуй-Левицький). Атрибутивні приіменникові складнопідрядні речення із сполучником ***що*** вирізняються тим, що в них до структури підрядної частини уводиться додатковий елемент — анафоричний займенниковий іменник ***він (вона, воно, вони)*** в одній із відмінкових форм, який увиразнює зв'язок між опорним іменником і підрядною частиною, напр.: *На троянду, **що її** Чубенко тримав у руці, падали відблиски заграви* (Ю. Яновський); *Ці п'єси були написані Котляревським для Полтавського театру, **що ним** він керував від 1817 до 1821 року* (О. Гончар).

§ 23. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКОВО-СПІВВІДНОСНОГО ТИПУ

Займенниково-співвідносними складнопідрядними реченнями називають такі складнопідрядні речення, в яких підрядна частина залежить від співвідносного займенникового слова головної частини, наповнюючи його відповідним семантичним змістом. У цих реченнях маємо специфічний різновид прислівного-підрядного зв'язку — прислівно-кореляційний. Специфіка займенниково-співвідносних складнопідрядних речень виявляється в тому, що семантика опорного співвідносного займенникового слова в головній частині збігається з семантикою підрядної частини.

Одну з основних ознак займенниково-співвідносних складнопідрядних речень становить наявність співвідносних слів у головній частині, які виконують у ній функцію члена речення і, крім того, накреслюють функціонально-семантичний тип підрядної частини. Підрядна частина

заповнює своєрідну лексичну неповнозначність співвідносного займенникового слова. Граматична природа співвідносного слова зумовлює вибір засобів вираження підрядного зв'язку, за допомогою яких поєднуються воно (співвідносне слово) і підрядна частина. Цими засобами зв'язку є відносні займенникові слова й окремі сполучники. У структурі займенниково-співвідносних складнопідрядних речень відбувається взаємодія співвідносного слова і засобів зв'язку (відносних займенникових слів і сполучників): співвідносне слово уможливлює поєднання з обмеженою сукупністю відносних займенникових слів і сполучників, а певні відносні займенникові слова і сполучники передбачають відповідні співвідносні слова. Граматичне поєднання співвідносного слова і засобів зв'язку формує формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну структуру займенниково-співвідносних складнопідрядних речень.

У загальному плані займенниково-співвідносні складнопідрядні речення являють собою специфічний різновид прислівних складнопідрядних речень. Займенниково-співвідносні складнопідрядні речення і власне-прислівні складнопідрядні речення розрізняються відповідно лексичною ненаповненістю співвідносного слова і лексичною повнозначністю опорного слова (іменника, дієслова, прикметника і прислівника). Тому співвідносне займенникове слово функціонує як певною мірою службове слово щодо підрядної і головної частин речення: а) воно об'єднує зміст підрядної і головної частин в одне ціле; б) воно виступає показником формальної і смислової незавершеності головної частини, її семантико-граматичної визначеності як частини складнопідрядного речення.

Найтиповішими співвідносними словами є вказівні займенникові слова: ***той, та, те, такий, така; таке, там, туди, звідти, стільки, так, тоді, доти.*** У цій функції можуть використовуватися інші семантичні розряди займенникових слів: а) означальні займенникові слова: ***все, всякий, кожний, будь-який;*** б) заперечні займенникові слова: ***ніхто, ніщо, ніде;*** в) неозначені займенникові слова: ***дехто, дещо, хтось, щось, десь*** та ін. Порівняно з вказівними невказівні займенникові слова мають дещо конкретніший лексичний зміст. Іноді вживаються як співвідносні слова такі займенникові слова, як ***тут, сюди, звідси, всюди, скрізь.***

Підрядні частини займенниково-співвідносних складнопідрядних речень поєднуються із співвідносними словами у головній частині здебільшого за допомогою сполучних

слів ***хто, що, який, котрий, чий, як, де, куди, звідки, коли, скільки*** і сполучників ***що, щоб, наче, ніби*** та ін. Ці сполучні слова та сполучники разом із співвідносними словами утворюють граматичні комплекси, які визначають формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний клас займенниково-співвідносних складнопідрядних речень.

За специфікою поєднання співвідносних слів і засобів зв'язку (сполучних слів і сполучників) займенниково-співвідносні складнопідрядні речення утворюють т р и к л а с и. Цим класам притаманна своя формально-синтаксична і семантико-синтаксична організація.

1. Складнопідрядні речення с и м е т р и ч н о ї с т р у к т у р и вирізняються поєднанням співвідносних слів і семантично однорідних із ними сполучних слів у підрядній частині: ***той — хто, той — що, такий — який, так — як, там — де, туди — куди, звідти — звідки, туди — де, тоді — коли, доти — доки*** і под. За характером семантико-синтаксичних відношень складнопідрядні речення симетричної структури можна поділити на такі основні групи: а) складнопідрядні речення с у б с т а н ц і а л ь н і (із значенням предметності). ***Хто*** *моря переплив і спалив кораблі за собою,* ***той*** *не вмре, не здобувши нового добра!* (Леся Українка); ***Серед тих, хто*** *пішки ходять, теж люди різні є: і безкрилі і крилаті!* (О. Гончар); *Спасибі ж* ***тим, хто*** *дарує нам щастя добрих спогадів* (Григір Тютюнник); ***Ті, що*** *народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день* (Л. Костенко); *Старе* ***те, що*** *давно було новим* (О. Довженко); *Часом можна висловить пейзажем* ***Те, для чого*** *слів нема людських* (М. Рильський); б) складнопідрядні речення а т р и б у т и в н і (означальні); ***Які*** *діла,* ***така*** *й нагорода* (Леся Українка); *Він* ***такий, що*** *в неозорім полі уночі обійде хуртовину* (Леся Українка); *Місто здавалося Єльці чимось єдиним, нерозгаданим, живим,* ***таким, що*** *має душу...* (О. Гончар); *При згадці про хліб Чайчиха мимоволі зітхає, дивиться* ***на ту*** *діжу,* ***в якій*** *місила тісто для себе й молодого Чайченка, а потім для дітей та внуків* (М. Стельмах); *Дужі крила нового села піднімалися в легке небо, вирізнялися рельєфно, і* ***так*** *близько,* ***як*** *тільки буває в прозору осінню годину* (М. Стельмах); *Власним щастям можна вбити душу* ***так, як*** *не вб'є її спільне горе* (Л. Первомайський), в) складнопідрядні речення а д в е р б і а л ь н і (місця і часу): *Думки дідові в степу —* ***там, де*** *парує весняна земля й* ***де*** *от-от покотяться сівалки у безкрає* (М. Хвильовий); ***Де*** *в бронзі треба деспота одлить,* ***там*** *генії зникають, як етруски* (Л. Костенко); *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної*

гойдавшись, злітав аж ген ***туди, звідкіль*** *мені земля була — як на долоні* (П. Тичина); *Україно!* ***Доки*** *жити буду,* ***Доти*** *відкриватиму тебе* (В. Симоненко); *Так було* ***доти, доки*** *мене якось не послали оглянути квартиру-музей всесвітньовідомого вченого* (Григір Тютюнник); *Я житиму* ***доти, Допоки*** *горіти буде Долоні твоєї дотик* (Д. Павличко).

2. Складнопідрядні речення несиметричної структури формуються співвідносними словами з означальною семантикою і асемантичними сполучниками *що, щоб* та порівняльними сполучниками типу *немов, наче, неначе, ніби: А внизу сяє Дніпро,* ***так*** *сяє,* ***що*** *аж очі ріже...* (О. Гончар); ***Не так*** *серце любить,* ***щоб*** *з ким поділитись* (Т. Шевченко); *Люблю я* ***таких*** *людей, завзятих і проклятих,* ***щоб*** *душа в них не з лопуцька,* ***щоб*** *оглядали життя з високої конструкції...* (Ю. Яновський); *Матрос оглянув нас усіх* ***такими*** *радими очима,* ***ніби*** *ми давали йому гетьманські клейноди при світлі рампи* (Ю. Яновський); *Вишні цвіли* ***так*** *рясно,* ***неначе*** *вкрив їх пухнастий сніг* (Ю. Яновський).

3. Складнопідрядні речення несиметричної структури містять співвідносне слово *те* як найбільш нівельоване в семантичному плані співвідносне слово. У цих реченнях можуть вживатися майже всі сполучні слова, а також асемантичні сполучники *що, щоб,* напр.: *Ніщо не промовляло* ***про те, що*** *в знищеному за непокірність селі живуть люди* (Ю. Яновський); *Я вірю* ***в те, що*** *вернеться тепло* (Д. Павличко); *Я не* ***на те,*** *слова, ховала вас і напоїла кров'ю свого серця,* ***щоб*** *ви лилися, мов отрута млява, і посідали душі, мов іржа* (Леся Українка); *Його вистачило* ***на те, щоб*** *і тепер не забути свою скрипку, не закинути її в темний куток* (Є. Гуцало).

§ 24. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ СУПРОВІДНИМИ ЧАСТИНАМИ

У системі складнопідрядного речення наявні конструкції, що мають специфічну формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну організацію. До таких конструкцій належать складнопідрядні речення з супровідними підрядними частинами. Вони вирізняються модифікацією підрядного зв'язку, засобами зв'язку і семантико-синтаксичними відношеннями між головною і підрядною частинами.

У складнопідрядних реченнях із підрядними супровідними частинами підрядний зв'язок зближується із власнедетермінантним підрядним зв'язком стосунком підрядної

частини до головної частини в цілому. Проте він набуває у структурі цих конструкцій деяких видозмін, що полягають насамперед у наявності в підрядній частині сполучного слова — анафоричного елемента, який семантично співвідноситься з усім змістом головної частини, переносячи цей зміст до підрядної частини. Подібність до детермінантного зв'язку і кореляційна модифікація цього зв'язку дозволяють назвати його детермінантно-кореляційним зв'язком. Найтиповішим засобом зв'язку підрядної частини з головною є сполучне слово ***що*** в різних відмінкових формах (як без прийменників, так і з прийменниками), напр.: *А Меріме, в свою чергу, один із перших у Європі (включаючи сюди й тогочасну Росію) визнав Пушкіна найбільшим поетом епохи,* ***що*** *й сказав у вічі «самому» Гюго* (М. Рильський); *Леся Українка, як відомо, добре володіла й російським віршем,* ***про що*** *свідчать і оригінальні її поезії* (М. Рильський); *Вони стояли обнявшись,* ***чого*** *раніше не дозволили б собі на людях* (О. Гончар).

Супровідні підрядні частини містять додаткові повідомлення з приводу висловленого у головній частині. Головна частина складнопідрядних речень із підрядними супровідними позбавлена якихось семантико-граматичних ознак (наприклад, семантико-синтаксичної валентності опорних предикатних слів, співвідносних займенникових слів, формально передбачуваної підрядної сполучуваності), які б засвідчували необхідність підрядної частини. Вона завершена з семантичного і формального боку. Тому підрядний зв'язок у цих конструкціях не передбачуваний елементами структурної організації головної частини. Зате підрядна частина потребує головної через наявність у ній формального показника підпорядкованості — сполучного слова, зміст якого витлумачується на тлі головної частини.

§ 25. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

Складнопідрядні речення можуть являти собою або елементарні конструкції, що складаються тільки з двох предикативних частин (головної і підрядної), або неелементарні (багатокомпонентні), які складаються з трьох і більше предикативних частин. Елементарні (двокомпонентні) конструкції складають основу синтаксичної структури складнопідрядного речення. З них у мовленні формуються різні неелементарні складнопідрядні речення, у яких маємо не тільки формально-синтак-

сичне, але й семантичне ускладнення вихідних елементарних конструкцій. Саме складнопідрядні речення найчастіше бувають неелементарними синтаксичними одиницями. Кожне з неелементарних складнопідрядних речень членується на синтаксичні блоки, які можуть охоплювати як одну предикативну частину, так і декілька. З численних мовленнєвих реалізацій багатокомпонентності в системі мови закріпилися типові поєднання предикативних частин неелементарних складнопідрядних речень.

З-поміж неелементарних складнопідрядних речень виділяють такі класи: 1) конструкції з супідрядністю; 2) конструкції з послідовною підрядністю; 3) конструкції з супідрядністю і послідовною підрядністю.

1. Конструкції з с у п і д р я д н і с т ю — це такі неелементарні складнопідрядні речення, у яких дві або більше підрядних частин залежать від опорного чи співвідносного слова головної частини або від головної частини в цілому. Залежно від характеру вираження в цих реченнях підпорядкованості підрядних частин розрізняють два види супідрядності: а) супідрядність однорідну; б) супідрядність неоднорідну.

Складнопідрядні речення з о д н о р і д н о ю с у п і д р я д н і с т ю являють собою неелементарні конструкції, підрядні частини яких залежать від того самого опорного чи співвідносного слова головної частини або від головної частини в цілому і перебувають в однакових семантико-синтаксичних відношеннях із ними. Підрядні частини у складнопідрядних реченнях з однорідною супідрядністю звичайно приєднуються до опорного чи співвідносного слова головної частини або до головної частини в цілому за допомогою однакових сполучників або сполучних слів, напр.: *Коли б знати, **що** мислять руки, **Що** замислюють руки* (Б. Олійник); *Я бачив, **як** зірниця впала, **Як** на снігу вона палала, **Як** сніг, біліший від лілеї, Вночі іскрився біля неї* (Д. Павличко); ***Як** ідеш ти білою тропою, І зимове сонце блисне враз, **Як** над широчінню сніговою За алмазом спалахне алмаз, **Як** зненацька у людській розмові Дружній голос душу стрепене, **Як** заблисне в посмішці раптовій Юне личко,— спогадай мене!* (М. Рильський); *Там, **де** Лючка круто в'ється, **Де** хати в садках, **Де** мене носила мати В поле на руках, Там я знаю кожну стежку, Кожен камінець, Там узяв я пісню в серце Із людських сердець* (Д. Павличко). Іноді однорідні підрядні частини поєднуються з опорним чи співвідносним словом головної частини або з головною частиною в цілому за допомогою різних сполучників або сполучних слів, але самі сполучники

і сполучні слова належать до одного семантико-функціонального ряду, оформлюючи однотипні підрядні частини, напр.: *Почали радитися, **як** їм вибратися з плавнів, **куди** йти* (М. Коцюбинський); *Я писав про Францію, **яку** ніжно любив Генріх Гейне, **чиїй** пам'яті я й присвячую цю книжку* (М. Рильський).

Іноді у складнопідрядних реченнях із однорідною супідрядністю опускають однакові сполучники у другій і наступній підрядних частинах, а зв'язок між підрядними однорідними частинами оформлюють за допомогою сурядних сполучників або безсполучниково, напр.: ***Як** тільки смеркне **і** чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом* (М. Коцюбинський); *Не звертав ніхто уваги й на Олександра Гайсина, **хоча** з-під насуплених брів виглядали колючі очі, сухе обличчя заросло чорною щетиною, шинеля була без хлястика* (П. Панч). У таких випадках увиразнюється внутрішній сурядний зв'язок між однорідними підрядними частинами.

Гармонійність побудови складнопідрядних речень з однорідною супідрядністю часто використовують митці слова. Наведемо вірш Д. Павличка, де вжито чотирнадцять однорідних підрядних частин:

__Де__ немов з бавовни білі хмари,
__Де__ стоять, як велетні, чинари,
__Де__ не мовкне пісня соловейка,
__Де__ вогнем ферганська ґюбетейка
Прикрашає коси незчисленні,
__Де__ співці у вічному натхненні,
__Де__ сліди старого Алішера,
__Де__ Зухра (по-нашому Венера)
Смажить шашлики, розклавши ватру
В центрі міста, в затишку театру,
__Де__ у кожнім винограднім гронці
Стільки є наснаги, як у сонці,
__Де__, як бубон, сонце золотаве
Стелить звук-проміння на отави,
__Де__ Тімура мури мармурові
Увібрали силу сліз і крові,
__Де__ стихає в надвечір'ї спека,
__Де__ рясніють зорі Улугбека,
__Де__ вода народжується з льоду,
Там, __де__ невмирущий дух народу,—
Там я був і щастям називаю
День узбецького ясного краю.

Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю — це неелементарні конструкції, під-

рядні частини яких підпорядковуються різним опорним чи співвідносним словам головної частини, а також опорному чи співвідносному слову і головній частині в цілому або, залежачи від тієї самої головної частини в цілому, перебувають із нею в неоднакових семантико-синтаксичних відношеннях, напр.: *Земле моя, всеплодющая мати, Сили, **що** в твоїй живе глибині, Краплю, **щоб** в бою сильніше стояти, Дай і мені!* (І. Франко); *В моїй душі та зграя* [журавлів] *розбудила Рій споминів болючих і солодких — Про друзів, **що** у безвість відійшли, Про стиски рук і про розмови тихі, Про весни, **що** навіки віддзвеніли, Про дні осінні, теж без вороття* (М. Рильський); *Донеччино моя... Ти з піснею мене, **коли** гули гармати, послала, **щоб** тебе прославив я в піснях* (В. Сосюра). У першому реченні підрядна частина *що в твоїй живе глибині* підпорядкована опорному іменникові *сили*, а друга підрядна частина *щоб в бою сильніше стояти* — головній частині в цілому. У другому неелементарному складнопідрядному реченні перша і друга приіменниково-означальні підрядні частини залежать від різних опорних слів — *про друзів* і *про весни*. У третьому складнопідрядному реченні дві підрядні детермінантні частини залежать від тієї самої головної частини в цілому, але виражають різні семантико-синтаксичні відношення: перша підрядна частина вказує на часові відношення, друга — на цільові відношення.

Неелементарні складнопідрядні речення бувають конструкціями змішаного типу, коли в одному складнопідрядному реченні маємо обидва види супідрядності — однорідну й неоднорідну, напр.: *Того, душе, на світляних розгонах, свої прозорі вікна розтворяй і випускай слова на землю чорну, **де** клекотять, мов казани, моря,— **щоб** голосно садами зворушили на дальніх берегах твої слова і сонце галасом живим зустріли удосвіта на тисячі човнах,— **щоб** роси бризнули, та тільки не камінні, на ниву радощів, і праці, і терпіння!* (Т. Осьмачка); ***Коли** пацієнт задрімав, Інна вийшла й, присівши на східцях вагончика, стала дивитися, **як** трудився тік, **як** дівчата та жінки, закутані хустками до очей, шугають з лопатами в руках серед ворохів пшениці, горнуть і горнуть, вантажачи очищене зерно в кузови машин* (О. Гончар). У першому складнопідрядному реченні перша підрядна частина залежить від іменника *на землю,* супідрядні друга і третя частини стосуються головної частини в цілому. Друге складнопідрядне речення має у своєму складі підрядну детермінантну частину часу, залежну від головної частини в цілому, і другу та третю супідрядні з'ясувально-об'єктні

частини, які залежать від опорного дієслова *дивитися.*

2. Конструкції з послідовною підрядністю мають таку особливість: одна підрядна частина підпорядковується головній частині (підрядна частина першого ступеня), а кожна наступна підрядна частина — попередній щодо неї підрядній частині (підрядні частини другого, третього і т. д. ступенів). У цих неелементарних складнопідрядних реченнях залежність підрядних частин від головної та інших підрядних частин будується ланцюжком, абсолютно незалежною у синтаксичному плані виступає тільки головна частина, напр.: *Взагалі треба сказати,* ***що*** *і в Парижі, і скрізь у Франції впадала в око та дбайливість,* ***із якою*** *ставляться французи до пам'ятників старовини* (М. Рильський); *Пішов цей поетичний звичай, либонь, від Альфонса Доде,* ***що*** *надумав собі колись пожити в старому вітряку і написав там свої задушевні «Листи з мого млина»,* ***як*** *ми звичайно перекладаємо* (М. Рильський); *Все це я міг би сказати Івану Захаровичу,* ***якби*** *не був переконаний,* ***що*** *набагато щасливіший за нього. Мені навіть шкода його, по-людському жаль,* ***бо*** *ж він не знає,* ***як*** *легко дається людині щастя,* ***якщо*** *вона не вигадує його сама собі, не пнеться до нього з останніх сил, а ласує ним вільно, як повітрям і водою* (Григір Тютюнник). Найуживанішими є конструкції з двоступеневою і триступеневою послідовною підрядністю.

3. Конструкції з супідрядністю і послідовною підрядністю — це неелементарні складнопідрядні речення, що поєднують у собі супідрядність і послідовну підрядність. У деяких конструкціях домінує супідрядність, в інших — послідовна підрядність, напр.: *Живу я правдою тією,* ***Що*** *птах не може стать змією,* ***Що*** *маску будь-який лакей Бере,* ***бо*** *все йому о'кей!* (Д. Павличко); *Ми нап'яли на березі намет — Округлий, гостроверхий, жовто-білий, Такий,* ***як*** *хижі половці в степах За давнини глухої напинали,* ***Як*** *напинали і чубаті наші Завзяті предки,* ***що*** *про них писав Тарас Григорович, додаючи,* ***Що*** *синє море вельми їх любило, Сприяючи в походах їх на Крим, На Цареград — походах,* ***що*** *не знає Подібних їм історія людська...* (М. Рильський). Якщо в першому з наведених складнопідрядних речень, яке складається з трьох підрядних частин, переважає однорідна супідрядність (дві супідрядні частини й одна поєднана послідовною підрядністю частина), то у другому реченні, що складається з п'яти підрядних частин,— послідовна підрядність (чотири підрядні частини поєднано послідовною підрядністю, лише дві — однорідною супідрядністю).

§ 26. СИНКРЕТИЧНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Особливий різновид становлять складні речення, в яких друга предикативна частина поєднується з першою за допомогою сполучників ***тобто, цебто, себто.*** Друга предикативна частина конкретизує зміст першої або передає цей зміст іншими словами. Складну конструкцію утворюють дві предикативні частини: пояснювальна, яка стоїть у постпозиції, і пояснювана, що стоїть у препозиції. Пояснювана й пояснювальна предикативні частини вступають у цих конструкціях у пояснювальні відношення. Для вираження пояснювальних відношень найчастіше вживається сполучник ***тобто:*** *Задуми оповідань виникали, як правило, під час поїздок, під час зустрічей з людьми,* ***тобто*** *джерелом цих задумів було саме життя* (І. Семенчук); *Серце має власний автоматизм,* ***тобто*** *воно може скорочуватися без діяння зовнішнього фактора* (журн.).

Закріплений порядок розташування частин, наявність спеціалізованого на вираженні пояснювальних відношень сполучника і його тяжіння до другої предикативної частини, подібність першої предикативної частини до головної і значеннєва зумовленість другої частини зближують пояснювальні складні речення з складнопідрядними конструкціями, а пояснювальну частину — з підрядною частиною. Проте характерний для пояснювальних складних речень значеннєвий паралелізм і формально-синтаксична та семантико-синтаксична однотипність предикативних частин ведуть до того, що ці складні речення зараховують до складносурядних [1]. Тому пояснювальні складні речення не є ні складнопідрядними, ні складносурядними, а утворюють перехідний тип між складнопідрядними і складносурядними реченнями. Вони являють собою різновид с и н к р е т и ч н и х складних речень.

§ 27. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ІЗ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНИМИ ЧАСТИНАМИ

До своєрідного різновиду складних речень належать також конструкції, одна з предикативних частин яких стоїть у позиції п і д м е т а. Предикативні одиниці в під-

---

[1] С. П. Бевзенко слушно зазначає, що властивий обом предикативним частинам цих конструкцій семантичний паралелізм зумовлює зарахування їх до групи складносурядних речень, хоч пояснювальні сполучники вказують на залежний характер другої предикативної частини (див.: *Бевзенко С. П.* Структура складного речення в українській мові. К., 1987. С. 18).

метовій позиції не становлять підрядних частин, оскільки вони поєднуються з присудком не підрядним, а предикативним зв'язком і його формою — взаємозалежною координацією. Це непоширений різновид складних речень, що грунтується на структурі простого двоскладного речення, є його аналогом.

Позиція підмета зумовлюється в подібних складних реченнях предикатом-присудком із суб'єктною семантико-синтаксичною валентністю. Варто розрізняти: а) звичайні конструкції, підметова предикативна частина яких може поєднуватися з необмеженим рядом присудків; б) специфічні складні речення із з'ясувально-суб'єктною підметовою частиною.

Підметова частина звичайних конструкцій включає до свого складу сполучні слова ***хто*** або ***що***. Вона сполучається з особовими формами дієслова-присудка, іменниковими і прикметниковими формами іменного складеного присудка тощо, напр.: ***Хто*** *грає так, ненавидіть не може* (Леся Українка); *Лиш* ***хто*** *народу рідного не любить, Піде по світу тихим жебраком І, просячи, до щастя шлях загубить* (Д. Павличко); *Так що відійдіть, будь ласка,* ***хто*** *боїться бути збитим, наче в кеглі* (Л. Костенко); *Не поет,* ***у кого*** *думки Не літають вільно в світі, А заплутались навіки в Золотії тонкі сіті* (Леся Українка); *Щасливий,* ***хто*** *сни має милі!* (Леся Українка); ***Що*** *для безсмертя народилось, Від зброї смертних не умре* (М. Рильський).

Порівняно з першими (звичайними) конструкціями специфічні складні речення із з'ясувально-суб'єктною підметовою частиною становлять групу, тісно пов'язану дериваційними відношеннями зі складнопідрядними реченнями із з'ясувально-об'єктною підрядною частиною. Підметові частини в них звичайно поєднуються з присудком за допомогою сполучника ***що*** та його еквівалентів, а присудками виступають дієслова третьої особи однини типу *здається (здавалося, здаватиметься), відчувається (відчувалося, відчуватиметься), сниться (снилося, снитиметься), мариться (марилося, маритиметься), дивує (дивувало, дивуватиме), лякає (лякало, лякатиме), вражає (вражало, вражатиме)*, напр.: *Мені здається,* ***що*** *пейзажі в нас на Україні якоїсь приголомшливої краси й величі* (Ю. Яновський); *Здалося навіть нам,* ***Що*** *строфи пушкінські закрадливо говорить Зеленим берегам прозоровода Сороть* (М. Рильський); *Відчувається,* ***що*** *його довгі худі ноги без напруження, без нудної муки носять по світу легке тіло — роблять це залюбки і просто* (Є. Гуцало); *Якби вбивцям снилося,* ***що*** *їх убивають? Якби зрадникам снилося,* ***що*** *їх*

зраджують? Якби злодіям снилося, ***що*** *їх обкрадають? Якби тиранам снилося,* ***що*** *вони раби? Якби? Якби? Якби?.. Якби?! Чи щось змінилося б у цьому світі?* (Г. Тарасюк); *Від погляду Лукії Назарівни не приховалось,* ***що*** *син її, притулившись під деревом, стоїть якось сиротливо, не танцює* .(О. Гончар).

Із дієслівними з'ясувально-суб'єктними конструкціями споріднені з'ясувально-суб'єктні складні речення, де функцію присудка виконують предикативні слова типу *дивно (було дивно, буде дивно), відомо (було відомо, буде відомо), зрозуміло (було зрозуміло, буде зрозуміло), необхідно (було необхідно, буде необхідно)*, напр.: *Тепер мені було навіть дивно,* ***як*** *я міг тоді не звернути уваги на все те?!* (Олена Пчілка); *Тільки дивно,* ***що*** *не принци, Таємницею укриті, Не вродливі королівни Розум мій очарували* (Леся Українка); *А втім, відомо вже,* ***що*** *зазнають змін і зорі, і сонце, так само, як і люди* (О. Гончар); *Чи й справді необхідно,* ***щоб*** *жінка була мужня?* (Л. Костенко).

Іноді з'ясувально-суб'єктна підметова частина поєднується з присудком безсполучниково: *І досі сниться: під горою, Меж вербами та над водою, Біленька хаточка* (Т. Шевченко); *Мені снилося: червоні рожі пломеніли в промені злотистім* (Леся Українка).

§ 28. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З НЕДИФЕРЕНЦІЙОВАНИМ СИНТАКСИЧНИМ ЗВ'ЯЗКОМ МІЖ ЧАСТИНАМИ

У сучасному українському мовознавстві поширений поділ складних речень на складносурядні, складнопідрядні і безсполучникові здійснюють не на одній логічній площині. У формально-синтаксичному плані безсполучникові речення мають протиставлятися не складносурядним і складнопідрядним реченням, а сполучниковим у всій їх сукупності, тоді як із погляду диференціації синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень безсполучникові і сполучникові складні речення можуть перетинатися, охоплюючи тотожні синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення.

Виразна семантико-синтаксична своєрідність притаманна не всім класам безсполучникових складних речень. Хоч основні формально-синтаксичні вияви цих конструкцій становлять окремий граматичний різновид складного речення, не маючи аналогів ні у словосполученні, ні у простому реченні, ні у складносурядних та складнопідрядних реченнях. Це формально-синтаксичний клас безсполучни-

кових складних речень, між предикативними частинами яких наявний недиференційований синтаксичний зв'язок. Від указаного основного формально-синтаксичного класу безсполучникових конструкцій виразно відмежовується незначна частина безсполучникових складних речень, що входить до складносурядних і складнопідрядних конструкцій. Належність деякої частини безсполучникових конструкцій до складносурядних і складнопідрядних речень визначається типом синтаксичного зв'язку — сурядним і підрядним, які виявляють тотожні синтаксичні властивості як у сполучникових, так і безсполучникових складних реченнях.

Об'єднує сферу сполучниковості і безсполучниковості така ознака, як відкритість / закритість структури складного речення. Як сполучникові, так і безсполучникові складні речення відкритої структури мають тотожну формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну організацію: синтаксичну однотипність і незалежність предикативних частин, поєднання їх за допомогою сурядного зв'язку, семантико-синтаксичні відношення переліку і симетричних часових відношень. Складносурядні речення відкритої структури вирізняються внутрішньою подібністю, водночас розрізняючись тільки наявністю двох варіантів сурядності — сполучникового і безсполучникового. Тому нерідко функціонують складносурядні конструкції, де сурядні предикативні частини поєднано сполучниково і безсполучниково. Основна і типова частина безсполучникових складних речень — це конструкції закритої структури, предикативні частини яких поєднано недиференційованим синтаксичним зв'язком. Від конструкції закритої структури потрібно відокремити конструкції, у яких опорне предикатне слово своєю семантико-синтаксичною валентністю відкриває об'єктну і суб'єктну позиції, оформлювані реченнєвою одиницею. Із формально-синтаксичного боку (на основі підрядного і предикативного зв'язку) деякі безсполучникові складні речення належать до складнопідрядних речень і до складних речень із взаємозалежними частинами (див. §§ 18, 27 цього розділу). Формально-синтаксичну організацію цих безсполучникових складних речень закритої структури потрібно розглядати на тлі семантико-синтаксичної валентності. Проте безсполучникові складнопідрядні речення і безсполучникові складні речення із взаємозалежними частинами становлять периферію безсполучникових складних речень. Синтаксичне ядро безсполучникових складних речень утво-

рюють конструкції з недиференційованим синтаксичним зв'язком між предикативними частинами.

Безсполучникові складні речення закритої структури з недиференційованим синтаксичним зв'язком являють собою окремий формально-синтаксичний тип у системі як безсполучникового речення, так і в загальній системі складного речення. У цих реченнях сурядний зв'язок не протиставляється підрядному, оскільки закритість структури може охоплювати конструкції з сурядним і підрядним зв'язками. Безсполучникові конструкції закритої структури позбавлені в переважній більшості їх реалізацій будь-яких засобів вираження сурядного або підрядного зв'язку. Тому безсполучникові складні речення закритої структури без валентного поєднання предикативних частин є окремим формально-синтаксичним класом конструкцій, яким притаманна визначальна синтаксична ознака — недиференційований синтаксичний зв'язок. Лише безсполучникові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком входять до найбільших граматичних угруповань складного речення, утворюючи замкнену систему, що складається (за ознакою типу синтаксичного зв'язку) з чотирьох типів одиниць: складносурядних речень, складнопідрядних речень, складних речень із взаємозалежними частинами (предикативний зв'язок) і безсполучникових складних речень з недиференційованим синтаксичним зв'язком.

Відмінність безсполучникових складних речень з недиференційованим синтаксичним зв'язком від інших типів складного речення виявляється і в сукупності передаваних ними семантико-синтаксичних відношень. Ці відношення уможливлюють вирізнення семантичних класів безсполучникових складних конструкцій.

§ 29. СЕМАНТИЧНІ КЛАСИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ З НЕДИФЕРЕНЦІЙОВАНИМ СИНТАКСИЧНИМ ЗВ'ЯЗКОМ МІЖ ЧАСТИНАМИ

Предикативні частини безсполучникових складних речень з недиференційованим синтаксичним зв'язком поєднуються в одне ціле семантико-синтаксичним відношенням, використанням типізованих лексичних елементів, порядком розташування предикативних частин, співвідношенням видо-часових і способових форм дієслів тощо. Відповідно до семантико-синтаксичних відношень між

предикативними частинами виділимо основні семантичні класи цих безсполучникових конструкцій.

1. Зіставні безсполучникові складні речення — це конструкції, де друга предикативна частина містить повідомлення, яке відрізняється від повідомлюваного в першій частині, але не перебуває в значеннєвому контрасті з ним. Характерну ознаку зіставних безсполучникових складних речень становить структурний паралелізм предикативних частин як складників безсполучникової конструкції, напр.: *Маляр дає нам враження кольорів, поет викликає тільки спомини кольорів* (І. Франко); *Небо було синіше од моря, море було синіше од неба* (М. Коцюбинський); *На мокрі очі налягає тепла вага, голос Саньки обгортається чимсь м'яким* (В. Винниченко); *На зеленій траві білі чайки сидять, Білі свічі горять на тарелях латать* (Д. Павличко).

2. Протиставні безсполучникові складні речення об'єднують недиференційованим синтаксичним зв'язком і протиставними відношеннями дві предикативні частини контрастного змісту. Порівняно з зіставними безсполучниковими конструкціями у протиставних акцентовано протилежність семантики предикативних частин, нерідко посилювану наявністю у предикативних частинах слів протилежного значення, напр.: *Пробували налагодити якусь розмову, не в'язалася* (С. Васильченко); *Сліпці із нею* [піснею] *зрячими були, Без неї зрячі — темнота остання* (Д. Павличко); *В просторах неба сяє знамено, В чохлі воно — вже тільки полотно* (Д. Павличко); *Зрубали яблуню стару в саду, Її дочку я бачу молоду* (Д. Павличко).

3. Часові безсполучникові складні речення являють собою поєднання двох предикативних частин, перша з яких вказує на час дії, процесу або стану, повідомлюваних у другій частині, напр.: *Зайде сонце — Катерина по садочку ходить* (Т. Шевченко); *Гаї шумлять — Я слухаю. Хмарки біжать — Милуюся* (П. Тичина); *Йшла гойдливими, грузькими плавнями — сила пташви випурхувало з-під ніг і лопотіло над головою* (Б. Харчук).

4. Причинові безсполучникові складні речення — це конструкції, друга частина яких виражає причину дії, процесу або стану, про які йдеться в першій частині, напр.: *В такі ночі довго хвилюється серце косаря: йому згадується літо* (М. Стельмах); *Митцю не треба нагород, його судьба нагородила* (Л. Костенко); *Не треба заздрити Шекспіру, він жив у дуже темний час* (Л. Костенко); *Морозенковим обличчям пробігли тіні: він начеб чогось вагався* (Б. Харчук).

5. Наслідкові безсполучникові складні речення є конструкціями, в яких друга предикативна частина вказує на наслідок дії, процесу чи стану, повідомлюваних у першій частині, напр.: *Защебетав соловейко — пішла луна гаєм* (Т. Шевченко); *Стріляють серце, стріляють душу — нічого їм не жаль (П. Тичина); Стигнуть зорі, як пшениця: Буду я журиться* (П. Тичина); *Годинник не тенькає дзвінко, в кімнаті моїй тишина* (В. Сосюра); *У голосі його звучала якась струна — дівчина хлипнула* (А. Головко).

6. Умовні безсполучникові складні речення являють собою поєднання двох предикативних частин, перша з яких вказує на умовні відношення, напр.: *Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне. Вселюдське замовчиш — обчухраним зростеш* (П. Тичина); *Не почуєш вітру — серце мре* (А. Малишко); *Трапиться слово зрадливе — Геть його, сину, гони!* (Б. Олійник). В умовних безсполучникових складних реченнях факультативно вживається частка *то*, яка розташовується перед другою предикативною частиною. Ця частка посилює значення умови, передаване першою предикативною частиною, напр.: *Трохи не доспиш, трохи не доїси — то й вірші гарні пишуться* (П. Тичина).

7. Пояснювальні безсполучникові складні речення — це конструкції, у яких друга предикативна частина або конкретизує дещо загальніше повідомлення першої частини, або уточнює висловлене в ній, або коментує повідомлюване. У першій частині нерідко бувають слова, яким властива постійна або контекстуально набута інформативна недостатність (вказівні займенникові слова, сполуки неозначеного займенникового слова з прикметником, деякі абстрактні іменники тощо): *Мова була вже далі якась ніби **не та**: весь час неначе думка стороння якась плуталась і не давала правно говорити* (А. Головко); *Душа — **річ** тонка: до неї ключів особливих треба* (О. Гончар); *Через годину того ж дня я дістав **телеграму**: Григорій помер...* (Григір Тютюнник); *А ще й таку я вирізьблю **картину**: зі всіх дворів збігається рідня* (Л. Костенко); *Під осінь в кожному селі немов димки димлять жертовні — копають люди картоплі* (Л. Костенко).

§ 30. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ

У мовленні ми не завжди натрапляємо на елементарні різновиди складного речення: елементарні складносурядні речення, елементарні складнопідрядні речення, елемен-

тарні складні речення із взаємозалежними предикативними частинами, елементарні складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком. Нерідко мовці об'єднують елементарні складні речення в неелементарні складні конструкції, до складу яких входять три і більше предикативних частин. У неелементарних складних реченнях закріпилися типові моделі поєднання елементарних складних речень, їх найпоширеніші комбінації. Найбільше розмаїття виявляють конструкції з різними видами зв'язку.

В одному багатокомпонентному складному реченні, яке складається з кількох предикативних частин, можуть поєднуватися різні типи синтаксичного зв'язку. Одні предикативні частини в багатокомпонентних складних реченнях поєднуються сурядним зв'язком, інші — підрядним, предикативним або недиференційованим синтаксичним зв'язком. Ускладнені складні речення досить різноманітні з погляду синтаксичних можливостей поєднання предикативних частин в одне розгорнуте реченнєве утворення і гнучкості цих структур. За характером використання синтаксичних зв'язків можна виділити кілька типів багатокомпонентних складних речень: 1) конструкції з сурядним і підрядним зв'язками; 2) конструкції з сурядним і предикативним зв'язками; 3) конструкції з підрядним і предикативним зв'язками; 4) конструкції з сурядним і недиференційованим синтаксичним зв'язками; 5) конструкції з підрядним і недиференційованим синтаксичним зв'язками; 6) конструкції з сурядним, підрядним, предикативним і недиференційованим синтаксичним зв'язками.

Найпоширенішими з названих неелементарних (багатокомпонентних, ускладнених) конструкцій є сурядно-підрядні складні речення, в яких одні предикативні частини поєднано сурядним зв'язком, інші — підрядним зв'язком. Сурядно-підрядні конструкції мають різні варіації поєднань предикативних частин: а) дві чи більше сурядних частин мають одну спільну для них підрядну частину: *У хаті вже було повно людей і тютюновий дим ходив над головою хвилями, коли Юхим переступив через поріг* (А. Головко); б) одна з сурядних частин поширюється підрядною частиною, інші сурядні частини вживаються без підрядної частини: *Юля схилилась над зошитом, і в цю мить її ліктя легенько торкнулась Марійка Поліщук, яка сиділа поруч* (О. Донченко); в) кожну з сурядних частин супроводжують підрядні частини: *Коли мені кажуть «Київ», я бачу Дніпро, стоячи на Володимирській гірці, я схиляюсь над неосяжним простором, що відкривається*

моїм очам унизу, і в мене таке відчуття, неначе я птах, мовби лечу я, розпластавши руки-крила, заточую великі кола над тим чарівним світом, який лежить унизу (П. Загребельний). Завжди один з видів синтаксичного зв'язку виступає визначальним у структурі багатокомпонентного речення змішаного типу, зокрема сурядно-підрядного. Пор.: 1) речення з сурядністю і підрядністю, в якому визначальним є сурядний зв'язок: *Цікавістю подібні до матросів, Що люблять одкривать нові світи, Ми їздили на ярмарок у Косів Без певної, признатися, мети, І вітерець уяви переносив Нас на якісь невидані мости...* (М. Рильський); 2) речення з сурядністю й підрядністю, де визначальним є підрядний зв'язок: *Коли Юля вийшла на вулицю, сніжинки ще кружляли, дерева стояли білі й волохаті, урочисто мовчазні* (О. Донченко).

Предикативний зв'язок не типовий для структури складного речення, оскільки він відтворює граматичну організацію простого двоскладного речення з суб'єктною валентністю предикативного слова. Не типовий цей зв'язок також для багатокомпонентних складних конструкцій. Більшою мірою, ніж предикативний, застосовний периферійний для загальної системи складного речення недиференційований синтаксичний зв'язок, що функціонує тільки в безсполучникових складних реченнях (до того ж у переважній більшості безсполучникових конструкцій). Нерідко поєднуються підрядний зв'язок, оформлюваний сполучниками чи сполучними словами, і недиференційований синтаксичний зв'язок, оформлюваний лише безсполучниково, напр.: *Невдача мовби примирила нас з тими, від кого ми досі уперто намагалися відірватись: беремося тепер спільно обмірковувати становище, в яке тут разом потрапили* (О. Гончар).

У художніх жанрах часто використовують сполучниковий і безсполучниковий варіанти сурядності в поєднанні із сполучниковим підрядним зв'язком, напр.: *Осліплені місяцем гори блищать, Їм кедри і сосни казки шелестять, І дивні пісні їм співають вітри, Що нишком підслухали в моря з гори. Осяяні місяцем гори блищать, Осріблені місяцем сосни шумлять, А море і сердиться й лає вітри, Що нишком його підслухають з гори* (О. Олесь).

У сукупності неелементарних складних речень, як і неелементарних простих, вирізняється така форма організації розгорнутих побудов, як п е р і о д, що його найширше вживано в мові художньої літератури. Він має чітке членування на дві частини й симетричну будову частин. За своєю структурою період найчастіше є неелементарним складнопідрядним реченням, кілька одноріл-

них підрядних частин якого перебувають у підрядному зв'язку щодо головної частини (зовнішній зв'язок) і у стосунках компонентів сурядного ряду (внутрішній сурядний зв'язок), напр.: *Коли весна рожева прилетить І землю всю вбере і заквітчає, Коли зелений гай ласкаво зашумить І стоголосо заспіває, Коли весні зрадіє світ увесь І заблищить в щасливій долі, І ти одна в квітках і травах, в полі десь, Серед весни, краси і волі Не зможеш більше серця зупинить, Що в грудях буде битись, мов шалене, І скрикнеш,— знай, не долетить Уже твій крик тоді до мене* (О. Олесь).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Бевзенко С. П Структура складного речення в українській мові. К., 1987.

Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К., 1992. С7 33—40, 48—52.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. К., 1982. С. 193—203.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. К., 1983.

Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. К., 1969.

Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. К., 1980.

Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 74, 471—472.

Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966. С 190—250.

Поспелов Н. С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы // Вопр. языкознания. 1959. № 2.

Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 310—430.

Украинская грамматика. К., 1986. С. 309—338.

Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. К., 1986. С. 5—54.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

ЗМІСТ

Розділ V

КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Розділ VI

ПАРАДИГМА РЕЧЕННЯ

Розділ VII

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК ПІДПОРЯДКОВАНА РЕЧЕННЮ СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Розділ VIII

СИСТЕМА МІНІМАЛЬНИХ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Розділ IX

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Підручник

Вихованець Іван Романович

**ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
СИНТАКСИС**

Художник обкладинки *Г. І. Волинець*
Художній редактор *О. Г. Григір*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректори *Л. Ф. Іванова, А. В. Дрожжина*

Здано до складання 22.06.93. Підп. до друку 07.10.93. Формат 84×108[1]/32. Папір друк. № 2. Літ гарн Вис друк. Ум. друк арк. 19,32. Ум. фарбо-відб. 19,53. Обл.-вид арк. 23,33. Вид. № 3433. Зак. 3-353

Видавництво «Либідь» при Київському університеті
252001 Київ, Хрещатик, 10

Орендне підприємство «Київська книжкова фабрика»
252054, Київ-54, вул Воровського, 24.